

В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко,
М. В. Лубська, А. І. Яковенко

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

За редакцією доктора філософських наук Лубського В. І.

ПІДРУЧНИК

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2010

УДК 2 (075.8)
ББК 86.2я73
Р 36

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-5390 від 21.06.2010)

Рецензенти:

Копотюк Л. Г. – доктор філософських наук, професор, доктор філософії Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, ФРН), професор кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Лозко Г. С. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка;
Стадник М. М. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Переяслав-Хмельницького державного університету імені Григорія Сковороди.

Лубський В. І. Горбаченко Т. Г. Лубська М. В. Яковенко А. І.

Р 36 Релігієзнавство: Підручник / За ред. Лубського В. І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 448 с.

ISBN 978-611-01-0120-2

У підручнику досліджуються особливості предмету релігієзнавства, його місце в системі гуманітарного знання; ґрунтовні положення релігієзнавства, основні поняття; основні концепції дослідження релігії, їх можливості; сутність і значення релігії в духовно-культурному житті особистості.

Завдання підручника – сприяти вивченню основних питань теорії та практики релігієзнавства як гуманітарної науки, яка досліджує суспільно-історичну природу релігії і висвітлити формування феномена релігії який постає як поступовий процес інтегрування традиційних теологічних знань, екзистенційних філософських надбань і рефлексії над здобуттям практичного досвіду формування особистості навколо аксіологічної системи релігії

УДК 2(075.8)
ББК 86.2я73

ISBN 978-611-01-0120-2

© Лубський В. І., Горбаченко Т. Г.,
Лубська М. В., Яковенко А. І., 2010
© Центр учбової літератури, 2010

ЗМІСТ

Вступ	7
РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА	9
1.1. Релігієзнавство в системі гуманітарного знання	9
1.2. Становлення релігієзнавства як наукової дисципліни.	11
1.3. Об'єкт, предмет і структурні системи релігієзнавства, їх загальна характеристика	13
1.4. Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства	17
1.5. Академічна форма релігієзнавства: особливі риси, методи, принципи	18
1.6. Мета і завдання курсу « Релігієзнавство»	21
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	22
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН	26
2.1. Релігія як предмет релігієзнавчих досліджень	26
2.2. Концепції релігії	27
2.3. Релігія як особистісний і соціальний феномен.	38
2.4. Структурно-функціональний аналіз релігії	41
2.5. Структура релігійного комплексу: огляд різноманітних теорій	52
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	56
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ	60
3.1. Час виникнення релігії: основні гіпотези	60
3.2. Основні теорії походження релігії	61
3.3. Релігійні традиції і історичний процес	70
3.4. Типологія релігії, принципи та критерії класифікації форм релігії і основні моделі класифікації форм релігії	75
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	78
РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ В АРХАЇЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	81
4.1. Первісні форми релігії як вираз архаїчних соціальних структур	81
4.2. Тотемізм, основні його форми.	81

4.3. Фетишизм, його роль у первісному суспільстві	83
4.4. Магія, її види	84
4.5. Аналіз анімістичних вірувань: основні підходи	85
4.6. Шаманізм і первісне чаклунство	86
4.7. Інші форми первісних релігійних вірувань	87
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована літе- ратура . . . . .</i>	<i>90</i>
РОЗДІЛ 5. ФЕНОМЕН ЯЗИЧНИЦТВА В ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ	94
5.1. Язичництво як система світорозуміння давніх цивілі- зацій	94
5.2. Соціум, культури, цивілізація народів. Дворіччя	101
5.3. Відродження Вавилону та формування культу бога Мардука	103
5.4. Давньоєгипетська цивілізація, її відображення в міфах, віру- ваннях, ритуалах	104
5.5. Пантеон і культу давньоєгипетських богів	108
5.6. Релігія давнього Ірану — зороастризм	111
5.7. Формування Авести	115
5.8. Маніхейство	117
5.9. Маздакізм	118
5.10. Давньогрецька релігія	119
5.11. Давньоримська релігія	125
5.12. Релігія в республіканському Римі.	127
5.13. Релігія давніх скандинавів і германців	129
5.14. Релігія давніх кельтів	134
5.15. Язичницька релігійність східних слов'ян	140
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована літе- ратура . . . . .</i>	<i>145</i>
РОЗДІЛ 6. РЕЛІГІЇ ІНДІЇ	150
6.1. Виникнення індо-арійської культури	150
6.2. Основні положення Вед	150
6.3. Брахманізм	154
6.4. Релігійна система індуїзму	158
6.5. Джайнізм	160
6.6. Сикхізм як окрема течія в індуїзмі	163
6.7. Соціально-політичні орієнтації сикхів у сучасних умовах	165
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована літе- ратура . . . . .</i>	<i>166</i>
РОЗДІЛ 7. РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ КИТАЮ І ЯПОНІЇ	170
7.1. Витоки традиційної китайської космології	170
7.2. Характерні риси конфуціанства як релігії	173
7.3. Особливості філософських концепцій конфуціанства та даосизму	175
7.4. Основні тенденції сучасних релігійних традицій Китаю	179
7.5. Релігійні традиції Японії	182
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована літе- ратура . . . . .</i>	<i>190</i>

РОЗДІЛ 8. БУДДИЗМ	194
8.1. Причини та соціокультурні умови виникнення буддизму	194
8.2. Особистість Будди, буддійська традиція про засновника буддизму Сидхартху Гаутаму	195
8.3. Основні напрямки в буддизмі	199
8.4. Буддійський культ і організація	202
8.5. Поширення буддизму.	204
8.6. Загальна характеристика священної книги буддизму — Трипітаки	207
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	209
РОЗДІЛ 9. ІУДАЇЗМ	213
9.1. Становлення іудейської монотеїстичної релігії	213
9.2. Історичні етапи іудаїзму.	214
9.3. Іудейські священні книги: іудейська Біблія.	230
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	234
РОЗДІЛ 10. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІАНСТВА	237
10.1. Історіографія виникнення християнства	237
10.2. Соціально-політичні причини та ідейні передумови виникнення християнства	238
10.3. Історичні, міфологічні, євангельські інтерпретації особистості Ісуса Христа	242
10.4. Образ Ісуса Христа	247
10.5. Загальна характеристика Біблії, канонічних книг Нового завіту	251
10.6. Розкол 1054 року, його причини і наслідки	264
10.7. Основні положення християнського віровчення.	266
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	281
РОЗДІЛ 11. ПРАВОСЛАВ'Я	285
11.1. Виникнення православ'я.	285
11.2. Вселенське православ'я	286
11.3. Особливості православного віровчення і культу	298
11.4. Витоки українського православ'я.	301
11.5. Основні етапи розвитку православ'я в Україні.	302
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	306
РОЗДІЛ 12. КАТОЛИЦИЗМ.	311
12.1. Особливості Римо-католицької церкви	311
12.2. Особливості католицького віровчення і культу	313
12.3. Сучасний католицизм.	322
12.4. Католицькі ордени ченців.	325
12.5. Організаційна структура Римо-католицької церкви	326
<i>Теми рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	331

РОЗДІЛ 13. ПРОТЕСТАНТИЗМ	336
13.1. Релігійна реформація в Європі.	336
13.2. Ранній протестантизм: особливості віровчення та культу	337
13.3. Пізній протестантизм: особливості віровчення та культу	342
13.4. Інші протестантські напрями.	351
<i>Тематичні рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	352
РОЗДІЛ 14. ІСЛАМ	356
14.1. Соціально-історичні умови виникнення ісламу	356
14.2. Ідейно-теоретичні передумови ісламу	358
14.3. Життя та проповідь Мухаммеда.	360
14.4. Коран — священна книга мусульман	363
14.5. Особливості віровчення, культу і організації ісламу.	366
14.6. Мусульманські свята, обряди	371
14.7. Загальна характеристика ісламського вчення про неминучість	373
14.8. Основні течії в ісламі: сунізм, шіїзм, їх порівняльна характеристика	374
14.9. Мусульманські релігійно-політичні рухи	388
<i>Тематичні рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	389
РОЗДІЛ 15. НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ	394
15.1. Загальні риси неорелігій	394
15.2. Основні моделі класифікації неорелігій, їх критерії	397
15.3. Релігії орієнтального напрямку	400
15.4. Синтетичні релігії	403
15.5. Езотеричні об'єднання і течії.	405
<i>Тематичні рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	408
РОЗДІЛ 16. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	412
16.1. Тенденції релігійно-правового процесу в Україні.	412
16.2. Релігійна свобода і релігійні права людини в Україні	425
16.3. Релігійні організації в політичних реаліях України	434
<i>Тематичні рефератів. Питання. Завдання. Тести. Рекомендована література.</i>	440
Основна використана література	444

ВСТУП

Актуальність тематики підручника «Релігієзнавство» обумовлена складністю процесів, які відбуваються у сучасному світі, кризою духовності й моральності, уніфікацією й стандартизацією мислення, знищенням вікових традицій, що історично були пов'язані з релігією, релігійним світоглядом, релігійною картиною світу. Намагаючись перебороти духовну кризу, філософська, релігієзнавча й культурологічна думка у ХХІ ст. все більше звертається до проблеми духовних цінностей релігії.

Сучасне релігієзнавство, виступаючи духовною аналітикою сьогодення, не може ігнорувати духовний досвід релігії, її уявлення про Бога, світ і людину, його діалектику вічного і сьогоденного, органічний зв'язок зі священними книгами релігій. Тут необхідним є й аналіз релігійного мислення, яке у релігієзнавстві виявляє свою методологічну значущість.

Звернення авторів підручника «Релігієзнавство» до розгляду духовних цінностей релігії зумовлене потребою вироблення нової парадигми пояснення сутності людини, її місця та ролі в суспільстві, мотивів поведінки людини в сучасному світі, де одним із значущих чинників є релігійний. Ця проблема актуалізується особливо сьогодні, коли саме нестабільність власного існування, кризовість, межовість власного буття спонукає багатьох шукати ті сфери, в яких людина могла б відчути себе впевненою і захищеною, здобути впевненість у вірності відстоюваної нею позиції, у винятковості й істинності саме того шляху, який обраний нею.

Релігієзнавство об'єднує у собі філософські і релігійні здобутки у пізнанні людини. Воно інтегрує інформацію з різних галузей наукового знання, екзистенційний світогляд та релігійні уявлення щодо розкриття значених проблем. Релігієзнавство базується навколо вічних проблем людського буття та містить інформацію про необхідність розкриття сьогоденних викликів епохи в ціннісному розумінні, необхідність пошуку шляхів розв'язання конфліктів у просторі культури і релігії, і суті комунікативних стосунків між людьми, модель особистості та необхідність самовиховання людини, імперативи індивідуальних проявів людей під час спілкування.

Значення дисципліни «Релігієзнавство» в смислово науковому просторі полягає, передусім, у розкритті потенціалу феномена релігії як одного з можливих засобів формування особистості, зосередження уваги на потенційних можливостях феномену релігії в питанні виховання вільної, творчої особи, толерантної, милосердної та справедливої у відносинах з іншими людьми.

Релігія — це невід'ємний елемент духовної спадщини людства. Незалежно від ставлення до релігії, кожній освіченій людині необхідно

орієнтуватися в релігійно-церковних питаннях як доктринального, так і практичного характеру. Саме курс дисципліни «Релігієзнавство» дає можливість осягнути феномен релігії як соціальний і духовний феномен, засвоїти одну з важливих сфер світової культури, здійснити вільне і свідоме самовизначення власної світоглядної позиції. Цей курс дисципліни «Релігієзнавство» дає можливість набути необхідні знання сучасного розвитку релігієзнавства та вміння застосовувати ці знання в практичній та науковій діяльності.

Дисципліна «Релігієзнавство» може використовуватись у поглибленій релігієзнавчій і філософській рефлексії феноменів духовності, релігійності та святості, для осмислення особливостей феномену релігії в Україні. Вона має принципове значення й для вивчення ролі феномену релігії в сучасній культурі, особистості в культурі і виконує світоглядну й методологічну функції щодо таких наук, як філософія, філософія релігії, соціальна філософія, соціологія релігії, етика.

Виходячи з визначеного вище, значення та роль дисципліни «Релігієзнавство» передусім полягає в площині релігійно-філософських досліджень як системи, що ставить такі завдання: дослідити суспільно-історичну природу релігій, принципи, методологію релігієзнавства як науки, її взаємодії з іншими галузями гуманітарних знань; обґрунтувати, що формування феномена релігії постає як поступовий процес інтегрування традиційних теологічних знань, екзистенційних філософських надбань і рефлексії над здобуттям практичного досвіду формування особистості навколо аксіологічної системи релігій; окреслити і висвітлити з використанням загальноприйнятої у релігієзнавчій науці методології щодо сутності структури релігії як феномену людського буття; проаналізувати класифікацію релігійних систем; розкрити особливості ранніх політеїстичних вірувань, національних, світових релігій, неорелігій, релігійних учень секулярного змісту та їх ролі в духовному розвитку людства; показати, що визначальним принципом подання навчального матеріалу є толерантне ставлення до релігії, свободи слова, свободи совісті і переконань, що інтерпретують відповідно до міжнародних правових документів, законодавчих актів Української держави.

У результаті вивчення дисципліни «Релігієзнавство» студенти повинні знати: особливості предмету релігієзнавства, його місце в системі гуманітарного знання; основний зміст усіх розділів, ґрунтовні положення релігієзнавства, основні поняття; основні концепції дослідження релігії, їх можливості; сутність і значення релігії в духовно-культурному житті особистості; про міжнародні релігійні організації та їх участь в екуменічному, миротворчому, екологічному русі; історію і сучасний стан релігій в Україні; конституційні гарантії та правове регулювання свободи совісті в Україні і за кордоном.

У результаті вивчення дисципліни «Релігієзнавство» студенти повинні вміння: обґрунтовувати власну світоглядну позицію щодо значення релігії в житті людини; розуміти й об'єктивно оцінювати різноманітні релігії, аналізувати їх, знаходити в них спільне й відмінне; застосовувати одержані знання при вирішенні професійних завдань, при розробці правових документів щодо релігії та церкви; вдаватися до діалогу та співробітництва між невірними і вірними різних конфесій як засобу досягнення консенсусу, громадянської злагоди в суспільстві.

Розділ 1

ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

1.1. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

На сучасному етапі нашої історії життя ставить все нові й нові проблеми, без розв'язання яких суспільство не може рухатися шляхом побудови правової, демократичної держави, необхідними атрибутами якої є національний розквіт і гуманізм, демократія та економічне зростання.

Однією з проблем сьогодення стала необхідність нормалізації релігійного життя в Україні. Складність, важливість її зумовлюється тим, що вирішення цього питання останнім часом дедалі більше пов'язується з проблемами суспільно-політичного життя нашої країни та її національного відродження, яке відбувається в суперечливих умовах і тому викликає інтерес до вітчизняної історії, зокрема до історії релігії та вільнодумства в Україні. Брак необхідних знань з історії вітчизняної духовної культури зумовлює не завжди правильне орієнтування в сучасних дискусіях навколо релігійно-церковних питань.

Повний вузівський курс навчання філософії завершується вивченням дисципліни «Релігієзнавство». На відміну від «Основ наукового атеїзму», він ставить завдання значно ширше вивчити феномен релігії і має кілька підструктур: історичний підхід до вивчення релігії; релігієзнавство як логіко-гносеологічна проблема; сучасний стан релігій; вплив на світогляд сучасної людини. Все це зумовлює необхідність пошуку нових шляхів, засобів та методів викладання.

Якщо у старих програмах і підручниках релігія викладалася тільки з марксистсько-ленінських позицій, то у нинішній ці питання розглядаються крізь призму сучасних філософських учень, які виступають з різних позицій, а саме: історії, вільнодумства, богослов'я та атеїзму.

В умовах демократії по-новому звучать проблеми сучасного суспільствознавства і народознавства. Для збагачення національної культури необхідно знати історію виникнення, становлення, функціонування та розвитку різних релігій.

Саме виховання історією — важлива складова формування світоглядних переконань і життєвої позиції людини.

Висвітлюючи цю тему, слід загострити увагу на питаннях: визначення предмета дисципліни «Релігієзнавство» та структура, мета і завдання цього курсу. Необхідно також звернути увагу й на такі категорії і поняття, як атеїзм, релігія, віра, відчуження.

Перш ніж розпочати викладання дисципліни, визначимо предмет вивчення. Перед викладачем постає складне завдання — дати визначення таких складних соціально-історичних явищ, як релігія і атеїзм. Виступаючи упродовж усього історичного шляху суспільного розвитку як антиподи, вони мають різні онтологічні, гносеологічні, логічні й соціальні завдання.

На наш погляд, назва дисципліни має умовно-навчальний характер. Умовний тому, що релігію вивчає переважно богослов'я (оскільки об'єктом вивчення релігії може бути і філософія, і соціологія, і мистецтвознавство тощо), а атеїзм і вільнодумство — атеїзмознавство (хоча й атеїзм може бути об'єктом вивчення філософією, соціологією, історією та ін.). Навчальний — бо підвищення рівня світоглядної культури неможливе без вивчення як релігії, так і атеїзму. Багато хто вважає, що релігія і атеїзм як суспільні явища історично не змінюються, що зумовлює можливість необ'єктивного підходу до них. Останні як соціально-історичні феномени виникають на певному ступені розвитку суспільства, їх становлення більшою або меншою мірою збігається з розвитком суспільства, в якому вони існують. Тому й релігійні вірування і атеїстичні переконання мають дуже складний шлях виникнення і функціонування — від наївних уявлень первісної людини до філософськи ускладнених понять сучасних релігійних побудов.

Історичний аналіз дає змогу визначити джерела, з яких започаткувалися релігія, вільнодумство, атеїзм; простежити їх нелегкий еволюційний шлях у суспільстві, де вони виконують не завжди перші ролі, стикаються і ведуть між собою боротьбу, і де релігія виконує провідну роль у розвитку суспільства, а потім втрачає її, але як одна з провідних форм суспільної свідомості, як і раніше, визначає світоглядну спрямованість людини, тим часом як розвиток атеїзму в контексті історії свідчить про діалектичний шлях поступального руху від ідей еретичних до вільнодумства, а від нього — до атеїзму. Складність розвитку атеїзму полягає в тому, що йому завжди була притаманна елітарність щодо релігії, яка мала тотальний характер. Якщо носіям атеїзму потрібно було мати знання, які відповідали б рівню розвитку суспільства або випереджали його, то носієві релігії достатньо було знання догм та віри. Ось чому історія атеїстичної думки вкладається у невеликій, порівняно з історією релігії, проміжок часу. У новий час, коли були створені системи атеїстичних знань і відбувся бурхливий розвиток атеїзму, почали

функціонувати різні спілки атеїстів. Естафету атеїстичних знань перехопили соціалістичні школи, завдяки яким стало можливим розглянути атеїзм і релігію з позицій діалектичного матеріалізму, розкрити механізм їх дії як чинників суспільного життя. Деякі оцінки відповідали часу їх виникнення, інші були неправильно зрозумілі або перекручені. Тому процеси стагнації, притаманні нині усім нашим суспільним наукам, властиві до певної міри і атеїзму. Філософський підхід до релігії вимагає розкриття як негативних, так і позитивних сторін історії суспільного розвитку, що дозволяє об'єктивно оцінити роль релігії та атеїзму в розвитку людського суспільства. А це дає змогу більш-менш успішно проаналізувати їх нинішній стан функціонування.

Розглядаючи теоретичні установки релігії й атеїзму, необхідно звернутися до форм обґрунтування їх. А це можна здійснити лише за умови аналізу «святих» книжок, а також різних теоретичних релігійних побудов. Як показує історико-філософський аналіз, постійна взаємодія релігії з філософією не тільки підживлює розвиток релігії, а й сприяє появі нових її форм. У християнстві це вульгаризація (II—VIII ст.), еkleктика (IX—XVIII ст.), плюралізм (XIX — середина XX ст.); синкретизм (середина XX ст. й до сьогодення). Як і кожна класифікація, вона має вади, але беззастережним є те, що одна форма суспільної свідомості не включає інші форми, не спотворюючи їх.

Релігія, замінюючи одну форму на іншу, використовує кілька форм, за допомогою яких вона спирається на філософію для свого обґрунтування. При цьому використовуються філософсько-ідеалістичні школи суб'єктивного та об'єктивного ідеалізму, а в сучасних умовах — ідеї деїзму, пантеїзму, двоїстої істини і навіть окремі ідеї вульгарного та метафізичного ідеалізму.

Атеїзм завжди мав своєю теоретичною базою філософію. Він пройшов шлях від наївно-стихійних поглядів до метафізичного матеріалізму, а від останнього — до діалектичного. Атеїстичні ідеї притаманні представникам філософсько-ідеалістичних (Юм, Ніцше, Сартр, Камю, Рассел) та матеріалістичних (Демокрит, Епікур, Лукрецій Кар, Ібн-Сіна, Ібн-Рушд, Бекон, Спіноза, Вольтер, Гоббс, Дідро, Гольбах, Фейєрбах, Маркс, Енгельс, Добролюбов, Чернишевський, Писарєв, Шевченко, Леся Українка, Франко та ін.) шкіл.

1.2. СТАНОВЛЕННЯ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Прагнення людини до пізнання світу, до самопізнання невичерпне і вічне. У процесі пізнавальної діяльності вона формує себе як особистість, набуває фахових знань, акумулює енергію для пода-

льших інтелектуальних і духовних пошуків. Різні системи знань відкривають перед нею свої простори. Однією з особливих систем, у координатах якої фігурують проблеми духовного самовизначення людини у світі, її розуміння і тлумачення трансцендентного (потойбічного), надприродного, є релігієзнавство.

Релігієзнавство — гуманітарна наука, яка досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з політичними, економічними, духовними системами суспільства, особливості їх впливу на віруючих.

Як галузь гуманітарного знання, релігієзнавство сформувалося в Європі у другій половині XIX ст., хоч окремі знання про релігію почали з'являтися у давні часи — в Китаї, Індії, Греції. Як система наукових поглядів воно постало на межі філософії, психології, соціології, антропології, етнографії, археології, мовознавства, порівняльної міфології, фольклористики та інших галузей знань.

Основоположником релігієзнавства є англійський історик-етнограф Едуард-Барнетт Тайлор (1832—1917), який досліджував вірування первісних народів, причину появи та особливості анімізму, зв'язок первісних релігій з розвинутими релігійними системами, започаткував культурницький підхід до аналізу релігії. Найбільш відомі його праці «Первісна культура» та «Антропологія».

Релігія як особливий феномен, що концентрує в собі духовну діяльність людини, була сферою досліджень англійського філософа Герберта Спенсера (1820—1903), англійського історика, етнографа Джеймса-Джорджа Фрезера (1854—1941), австрійського психолога Зигмунда Фрейда (1856—1939), французького соціолога, етнологу Леві-Брюля Люсьєна (1857—1939) та ін. Спираючись на емпіричні дані, вдаючись до раціональних методів їх інтерпретації, вони намагалися сформулювати загальнонауковий погляд на особливості зародження та розвитку релігійних уявлень, виробити універсальні засади науки про релігію. За тогочасних умов це викликало відчутний спротив європейських теологів, які побоювалися, що порівняльний аналіз різних релігій неминуче спричинить ревізію християнських цінностей. Одним із використовуваних ними аргументів було й те, що не варто вивчати релігію за допомогою раціональних методів, оскільки за своєю суттю вона є ірраціональною (позасвідомою). Це посилювало увагу європейської науки до релігієзнавства.

У 70-ті роки XIX ст. лекції з історії та філософії релігії читали у найбільших університетах Англії, Голландії, Німеччини, Франції, Італії. Релігію з різних точок досліджували антропологія, філософія.

На межі XIX—XX ст. у лоні релігієзнавства сформувалися відносно самостійні дисципліни: філософія релігії, історія релігії, психологія релігії, соціологія релігії, остаточно окреслилися проблеми,

які вони, як і релігієзнавство загалом, досліджували. У ХХ ст. наукові набутки релігієзнавства використовували не тільки світські вчені, ліберальні теологи, а й навіть релігійні ортодокси.

Певний час, під впливом марксистської доктрини, особливо в колишньому Радянському Союзі, релігієзнавство ототожнювали з критикою, дискредитацією релігії. З крахом комуністичної ідеології та політичної системи цю тенденцію було подолано.

Вчення про релігію поділяють на релігійні (конфесійні) та нерелігійні (неконфесійні). Релігійні вчення об'єднують напрями, течії, представлені теологами або дослідниками, які, хоч і не є богословами, перебувають на позиціях релігійного світогляду, вважаючи, що по-справжньому пізнати феномен релігії може лише віруюча душа. Нерелігійні дослідники у своїх студіях послуговуються методологією, інструментарієм різних галузей знань, у тому числі суто релігієзнавчими.

1.3. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І СТРУКТУРНІ СИСТЕМИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА, ЇХ ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Релігієзнавство належить до складних за структурою, багатоаспектних полідисциплінарних галузей знань. Його предметом є об'єктивні закономірності виникнення, становлення, розвитку та функціонування релігій, їх структурні особливості, різноманітні феномени, взаємозв'язки і взаємодія релігії з іншими галузями знань. Воно охоплює не тільки трансцендентні, що ґрунтуються на вірі у потойбічне, а й світські та громадянські релігії.

Світські релігії — це віровчення, які наділяють надприродними властивостями осіб (вождів) націй, держав.

Ці релігії формуються в тоталітарних державах і пов'язані з обожнюванням їх правителя, в імперіях, у яких нав'язується обожнювання народу-завойовника (культ імператора Риму, культ вождів марксизму-ленінізму). Нерідко причиною їх появи є підневільне становище народів, боротьба за національне і політичне визволення.

Громадянські релігії — це релігійна єдність громадян певної країни, незалежно від їхньої конфесійної належності.

Такі релігії закликають усіх громадян поклонитися Всевишньому, їх Бог — позаконфесійний, але віра в нього є обов'язкова для всіх громадян. Об'єктом релігієзнавства є стан людини, який виражає її єдність із трансцендентним, свідчить про її самовизначення в світі.

Предмет релігієзнавства значно ширший за його об'єкт. Він постійно розвивається, збільшуючись за обсягом, змінюючись за

структурою. Головним для нього є вироблення універсальних понять і теорій науки про релігію. Ця особливість релігієзнавства спричинилася до того, що його наукові пошуки та результати досліджень активно використовують історія, культурологія, психологія, правознавство, мовознавство, фольклористика, етнографія, мистецтвознавство, інші науки, які аналізують релігію крізь призму своїх інтересів. У своїх дослідженнях релігієзнавство неминуче звертається до філософсько-світоглядних поглядів на людину, світ, суспільство, спирається на історію природничих і суспільних наук, наукове тлумачення феномену релігії.

Релігієзнавство об'єднує в собі такі структурні системи, як філософія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії, соціологія релігії, історія релігії, географія релігії, лінгвістичне релігієзнавство, футурологія релігії, антропологія релігії, релігійне вільнодумство, а також, на думку деяких учених, науковий атеїзм.

Філософія релігії. Як особливий погляд на релігію, вона заявила про себе тоді, як і філософія, окресливши свій предмет у XVII—XVIII ст., що було зумовлено намаганнями осмислити релігію як феномен, конституванням філософії як виду пізнавальної діяльності.

Філософія релігії — це філософське осмислення природи, сутності, сенсу релігії та Бога.

Фундатором її вважають нідерландського філософа Бенедикта (Баруха) Спінозу (1632—1677). Особливий внесок у її розвиток зробили англійський філософ Дейвід Юм (1711—1776), німецькі філософи Іммануїл Кант (1724—1804), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770—1831), Готхольд Ефраїм Лессінг (1729—1781).

Філософія релігії зосереджується на проблемах релігієзнавства, пов'язаних із гносеологічними (пізнавальними) та онтологічними (буттєвими) чинниками, вивчаючи основні релігійно-філософські ідеї в їх історичному розвитку, сукупність філософських понять, принципів, які тлумачать релігію. Її представляють різноманітні концепції, що інтерпретують релігію під кутом зору герменевтики (тлумачення давніх текстів залежно від культури, в яких вони існували, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію), феноменології (вчення про феномен, який постає як певна реальність, її самовияв і саморозкриття), екзистенціалізму (вчення, яке значення суцього виводить з існування людини), прагматизму (вчення, яке зводить суть понять, ідей до практичних операцій), позитивізму (вчення, яке єдиним джерелом пізнання вважає емпіричний досвід), матеріалізму (вчення, що проголошує матерію першоосновою всього суцього) та ін.

Психологія релігії. Ця дисципліна вивчає психологічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігійних явищ,

суспільні, групові, індивідуальні потреби, почуття, настрої, традиції, їх зміст, структуру і спрямованість, місце і роль у релігійному комплексі, вплив на нерелігійні сфери життєдіяльності суспільства, соціальних спільнот і особистостей.

Психологія релігії — релігієзнавча дисципліна, яка вивчає психологічні, емоційні джерела релігії, психологію віруючої людини, її предметом є релігійні почуття, переживання, настрої, установки, мотиви тощо. Як окрема галузь знань, вона оформилася в середині XIX ст. у зв'язку з виходом у світ праці німецького теолога і філософа Фрідріха Ернста Даніеля Шлейєрмахера (1768—1834) «Психологія» (1862), в якій стверджувалося, що релігія є відчуттям людиною своєї єдності з Вічним і Цілим, ґрунтується на відчутті її залежності від Бога.

Подальший розвиток психології релігії пов'язаний з працями німецького психолога і філософа Вільгельма Вунда (1831—1920), американського психолога Гренвілла Стенлі Холла (1896—1924), американського філософа Вільяма Джемса (1842—1910) та ін.

Феноменологія релігії. Як релігієзнавчий напрям, вона сформувалася в першій половині XX ст. завдяки працям німецьких теолога і філософа Рудольфа Отто (1869—1937), філософа Макса Шелера (1874—1928), голландського філософа Герарда ван дер Леува (1890—1950) та ін., які зосереджувалися на описі та класифікації ознак, властивих релігійним явищам.

Феноменологія релігії — це релігієзнавчий напрям, предметом дослідження якого є релігійний феномен.

Головна вимога до таких досліджень полягає в тому, щоб побачити релігію такою, якою вона є насправді у своїх самовиявах, у недопущенні світоглядних, ідеологічних упереджень.

У полі її зору не тільки релігія, релігійна свідомість, а й акти віри, містичні аспекти. Напрацювання її є важливим джерелом знань при з'ясуванні природи та сутності релігії, сенсу релігійності.

Соціологія релігії. Функціонуючи на межі теології та соціології, вона розглядає релігію передусім як соціальний феномен.

Соціологія релігії — це галузь релігієзнавства, яка досліджує взаємодію релігії та суспільства, вплив релігії на соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот.

Головне для неї — соціальний вимір релігії, її вплив на соціальну поведінку. У сфері інтересів цієї галузі не релігія сама по собі, а те, як відбувається процес формування, функціонування релігійних об'єднань, інших інститутів, стосунки всередині них і між ними. Вона виходить з того, що належність індивідів до певної релігійної спільноти не завжди впливає на їх поведінку, а релігійні інститути нерідко визначають дії людей незалежно від їх вірувань, а то й навіть

усупереч їм. Поза межами її дослідження перебуває все, на чому зосереджена релігійна поведінка віруючих, Бог, трансцендентне, надприродне. Не переймається вона й сутнісними особливостями релігії.

Засади соціології релігії були сформовані наприкінці XIX ст. старанням німецьких філософів, соціологів Макса Вебера (1864—1920), Георга Зіммеля (1858—1918), французького філософа, соціолога Еміля Дюркгейма (1858—1917), англійського соціолога польського походження, етнографа, антрополога Броніслава Малиновського (1884—1942).

Нині її погляд спрямований на соціальні аспекти розвитку нетрадиційних релігій та неорелігій, екуменістичні тенденції, процеси секуляризації, динаміку релігійності населення та ін.

Історія релігії. Будучи однією з базових релігієзнавчих дисциплін, вона акумулює знання від виникнення примітивних вірувань, первісних релігійних форм до становлення і розвитку національних і світових релігій, відтворює минуле різних релігій у конкретності їх форм, нагромаджує і зберігає інформацію про них.

Історія релігії — це галузь релігієзнавства, що вивчає походження і внутрішній розвиток релігії, а також особливості її соціально-культурних зв'язків.

Передусім вона зосереджується на дослідженні ранніх вірувань і культів народів світу. Щодо цього багатий матеріал містять праці англійських етнографа Альфреда Едуарда Тейлора (1869—1945), історика Джеймса Джорджа Фрезера (1854—1941), американського соціолога Люкса Генрі Моргана (1818—1881), українського історика, культуролога, теолога Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882—1972) та ін.

Географія релігії. Предметом її дослідження є роль природного чинника у процесі формування і поширення релігій, взаємозв'язок етнічності й конфесійності, питання автохтонності (вкоріненості) релігійних утворень у конкретних країнах.

Географія релігії — це галузь релігієзнавства, що вивчає загальну схему поширення релігій, сучасну релігійну карту світу.

Засадничою тезою її досліджень є визнання того, що географічне середовище і релігії пов'язані між собою завдяки етносу, історичний шлях, культурні, психологічні особливості якого значною мірою впливають на особливості його релігійності. Значну увагу вона зосереджує на прогнозуванні динаміки релігійної карти світу.

Лінгвістичне релігієзнавство. Як релігієзнавчий напрям воно сформувалося на межі філософії релігії, філософії мови, психології та інших дисциплін.

Лінгвістичне релігієзнавство — це напрям релігієзнавства, предметом дослідження якого є мова релігії як знакова система, що

включає в себе вербальні та невербальні (образотворчі, пластичні, музичні) засоби символічно зашифрованої інформації.

Джерелом інформації для лінгвістичного релігієзнавства є усні та писемні сакральні (священні) тексти. Більшість з них містять зашифровану інформацію, архетипи (первинні схеми образів фантазії, що становлять основу символіки). їм властивий «лінгвістичний консерватизм». У зв'язку з цим часто постає потреба інтерпретації священних текстів, перекладання їх іншими мовами. Важливі сфери його досліджень втілення релігійного досвіду у словесній формі, зв'язок мови та свідомості віруючих, співіснування національних і конфесійних мов.

Найпомітніший слід у пізнанні лінгвістичних аспектів релігії залишили австрійські філософи Людвіг Вітгенштейн (1889—1951), Моріц Шлік (1882—1936), німецько-американський філософ Рудольф Корнан (1891—1970), німецький філософ Карл Ясперс (1883—1969), англійський філософ Джон Остін (1911—1960), українські вчені — мовознавець Олександр Потебня (1835—1891) та історик, культуролог, теолог Іван Огієнко.

1.4. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Власних понять, категорій релігієзнавство виробило мало, послуговуючись у своїх студіях як загальнофілософськими, конкретно-науковими (психологічними, правовими та ін.), так і спеціальними теологічними категоріями.

До загальнофілософських належать категорії «буття», «свідомість», «пізнання», «відображення», «символ», «істина», «омана», «фантазія», «суспільство», «матеріальне і духовне виробництво», «культура», «відчуження». Часто вдається воно до понять із царини логіки, етики, естетики: «знак», «значення», «суть», «совість», «відповідальність», «милосердя», «співчуття», «краса». Із загальнонаукових найпоширенішими в релігієзнавстві є поняття «система», «структура», «функція», «роль», «закон».

З-поміж конкретно-наукових найчастіше використовуються поняття «епоха», «право», «ілюзія», «віра», «почуття», «настрій», «страждання», «спілкування», «мова», «життя», «смерть».

Найуживаніші релігієзнавчі поняття «релігія», «теологія», «релігійний культ», «церква», «конфесія», «храм», «молитва», «теїзм», «деїзм», «пантеїзм», «атеїзм», «скептицизм». Особливе місце посідають терміни «Бог», «ангел», «рай», «бодхисатва», «карма» та ін. Окремі поняття відображають динаміку релігійних процесів: «сак-

ралізація», «секуляризація», «церквоутворення», «розцерковлення», «сектоутворення», «детеологізація», «деміфологізація», «модернізація».

1.5. АКАДЕМІЧНА ФОРМА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА: ОСОБЛИВІ РИСИ, МЕТОДИ, ПРИНЦИПИ

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В РЕЛІГІЄЗНАВСТВІ

При дослідженні релігії використовують найрізноманітніші методи пізнання: загальнофілософський, соціологічний, спеціальний загальнонауковий, теоретичний, емпіричний. Нерідко вдаються до специфічних методів дослідження. Наприклад, у соціології релігії дають плідні результати соціологічні методи, використовувані для вивчення релігії як певної соціальної структури, елементу суспільства, з властивими їй структурою, соціальними зв'язками, функціями. Це вивчення документів, різноманітних інтерв'ю, анкетування; методи первинної обробки даних, групування, ранжирування, складання статистичних таблиць. У процесі дослідження релігії, здебільшого, вдаються до інтегрування індивідуальних методів і прийомів, що відкриває широку пізнавальні, дослідницькі можливості.

Генетичний метод. Його мета — відтворити розвиток релігії на всіх її етапах від початкової фази. Велику увагу приділяє пошукові, встановленню проміжних ланок в ланцюгу її еволюції. Але чим глибше занурюється дослідник в історичні пласти, тим менше фактичного матеріалу потрапляє в його розпорядження. В такому разі історизм виступає у формі актуалізму (вивчення минулого через пізнання сучасності).

Історичний метод. Він передбачає вивчення релігійних систем у процесі їх виникнення, становлення та розвитку, а також взаємодію у цьому процесі закономірностей історії та конкретних обставин. Історичний метод може бути реалізований через генетичний підхід, коли дослідник послідовно вивчає всі, в тому числі й проміжні, стадії розвитку релігії.

Порівняльно-історичний метод. Активно використовуються у релігієзнавстві й порівняльно-історичні дослідження: порівняння різноманітних етапів розвитку однієї релігії на різних відтинках часу, багатьох релігій, що існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку, реконструкцію тенденцій розвитку. Завдяки цьому стає доступним багатий науковий матеріал через зіставлення різних сторін й етапів розвитку конкретної релігії, конфесій, які існують одночасно, але перебувають на різних етапах розвитку. На

основі порівняльного аналізу сформувалася спеціальна галузь дослідження порівняльне релігієзнавство.

Структурно-функціональний метод. Він спрямований на розкриття структури і функціонування релігій, релігійних організацій, культів тощо Виділення елементів релігійних систем, порівняння з іншими елементами і системою загалом дає змогу глибше пізнати особливості їх функціонування. Релігія в такому разі є підсистемою.

Соціологічний метод. Передусім він надає широкої можливості пізнання релігії як певної соціальної системи, соціальної підсистеми, що є об'єктом зовнішніх впливів і водночас суб'єктом впливу на різні соціальні інститути, групи, на буття людей. Соціологічний аналіз розкриває механізм функціонування релігійних вірувань і вчень у різних соціальних групах віруючих, висвітлює головні тенденції розвитку релігійних ситуацій з урахуванням впливів різноманітних соціальних факторів.

Типологічний метод. Використовуючи його, вдається охарактеризувати історичні типи релігій, а також типи вільнодумства. За допомогою процедур розподілу і групування об'єктів формуються стійкі статистичні групи ознак. Інваріантність ознак певного об'єкта є підставою для віднесення його до відповідного типу.

Каузальний метод. Сприяє пізнанню причинно-наслідкових зв'язків виникнення й еволюції різних релігійних явищ. Головним питанням каузального методу є «Чому релігія не може бути зрозумілою через саму себе, чому вона не є саіза зі (причина самої себе)?» Цей метод допомагає пізнати різні релігійні та нерелігійні форми, аналізуючи відносини людей в процесі їхньої життєдіяльності.

Філософсько-логічний метод. Розглядаючи релігію як об'єкт філософських знань, соціально-духовний феномен суспільства, він досліджує процес відображення релігії у свідомості людини, формування духовних цінностей, релігійних символів і понять. За такого аналізу об'єктом дослідження є не тільки сама релігія, а й природне та соціальне середовище, яке впливає на її формування.

Вчення про релігію поділяють на релігійні (конфесійні) та нерелігійні (неконфесійні); на нормативні, дескриптивні й історичні.

Релігійні (конфесійні) вчення. Це, передусім, напрями, представлені теологами, а також дослідниками, які, хоч і не є богословами, але перебувають на позиціях релігійного світогляду, їх дослідження безпосередньо пов'язані з релігійними інтересами. Вони вважають, що в основі розуміння релігії повинна бути релігійна віра, а знання сутності релігії можливе лише для віруючої душі. Безсумнівно, особистий релігійний досвід дослідника стає об'єктом внутрішнього спостереження, який може дати унікальний матеріал для

розвитку релігієзнавчого пізнання, але результати самоспостереження вимагають теоретичної інтерпретації.

Нерелігійні (неконфесійні) вчення. Вони базуються на цілком протилежних світоглядних принципах, використовуючи досягнення науки, мають змогу успішно пізнавати різні феномени і сутність релігії. А відсутність релігійної віри заповнюється фундаментальною релігієзнавчою освітою.

Нормативні дослідження. Вони фокусуються навколо істинності постулатів релігії, цінностей, які вона проповідує, тощо.

Дескриптивно-історичні дослідження. Їх предметом є структура релігії, її історичний розвиток та ін. Подібні дослідження не оперують оцінними судженнями щодо певних аспектів релігійних доктрин. Релігієзнавство сформувалося на основі дескриптивного підходу, тобто має тенденцію до максимально допустимої об'єктивності, тоді як дисципліни теологічного циклу характеризуються нормативним підходом до предмета. В наш час у вивченні релігії переважає саме дескриптивний підхід.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Релігієзнавство не ставить за мету узгодити погляди на релігію віруючого і невіруючого чи віруючих різних конфесій, воно дає певний обсяг наукових знань і прагне навчити самостійно й об'єктивно оцінювати релігійні явища, релігію як суспільний феномен, події, що відбуваються в релігійному житті певного суспільства. Тому в своїх дослідженнях воно використовує загальнонаукові та специфічні принципи.

Принцип об'єктивності. Будучи вихідним, передбачає сувору об'єктивність, конкретно історичний розгляд предмета, неприйняття абстрактних стереотипів, уявлення в чорно-білих тонах явищ релігії чи вільнодумства. Вимагає науково обґрунтованих положень, встановлених фактів, уникнення тенденційності.

Культурологічний принцип. Дає змогу розглядати релігію, релігійну філософію, вільнодумство в контексті розвитку духовної культури. А релігієзнавство займається вивченням своєрідних сфер духовної культури в історичному та сучасному аспектах, вирішуючи низку проблем: з'ясовує особливості релігії як феномена культури, властивості релігійно-культурних утворень, специфіку релігійної філософії, своєрідність різних проявів вільнодумства в духовному житті суспільства та особистості.

Антропологічний принцип. Використання його зосереджує увагу на аналізі світоглядних питань в аспекті проблем буття людини, су-

ті, мети та змісту її життя, смерті й безсмертя, тобто в руслі філософської антропології.

Принцип толерантності й терпимості. Передбачає діалог релігійних і нерелігійних світоглядів про людину, суспільство, світ. Це стосується пояснення основ буття природи, суспільства, людини, космосу, біосфери, економіки, політики, права, моралі, мистецтва, психіки, свідомості та ін. Вихідні засади релігійних і нерелігійних світоглядів різні. Різняться в них і пояснення процесів та подій в природі, суспільстві, людині. Але економічні, екологічні, моральні, естетичні, соціально-політичні та інші ідеї, цінності можуть бути близькими.

Принцип правового забезпечення свободи совісті. Має загальнофілософський, теологічний, етичний, естетичний, політологічний і правознавчий аспекти, передбачає за людиною право сповідувати певну релігію чи не сповідувати жодної, відправляти чи не відправляти релігійні культи і відповідно організовувати наукові дослідження цих явищ і процесів.

1.6. МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ « РЕЛІГІЗНАВСТВО »

Тривалий час у радянській літературі був відсутній термін «релігієзнавство». Це було пов'язане з тим, що релігієзнавство виникло на тлі буржуазно-ідеалістичної філософії і його пов'язували з буржуазною ідеологією. Вперше про марксистсько-ленінське релігієзнавство в 70-ті роки заговорив Д. Угринович. Справді, релігієзнавство можна розуміти як дослідження релігії з позицій філософського матеріалізму. Протягом багатьох років в атеїстичній літературі, зокрема в підручниках, штучно обмежували предмет дослідження лише позитивною стороною. Фактичний розгляд його в інших філософських дисциплінах (діалектичному матеріалізмі, етиці, естетиці) призводив до ліквідації його як самостійної дисципліни.

Погоджуючись із думкою про важливе значення в сучасних умовах позитивного боку атеїзму, не можна забувати, що його специфічною особливістю як особливої галузі філософського знання є те, що він органічно поєднує критичну і позитивну сторони. Поза критикою релігійного світогляду на світ, людину і суспільство атеїзму не існує.

У релігієзнавстві можна відокремити два основних розділи — теоретичний та історичний. Теоретичне релігієзнавство охоплює філософські, соціологічні й психологічні проблеми вивчення релігії. Воно виявляє загальне, суттєве, необхідне і абстрагується від

одиночного, випадкового, історично конкретного. Історія релігії вивчає історію виникнення і еволюцію окремих релігій в усій різноманітності їхніх особливостей, у хронологічній послідовності.

Щоб підняти духовну культуру до загальнолюдського і світового рівня, потрібно знати історію і теорію релігії, а саме: виникнення релігії, де показані соціальні, економічні, гносеологічні причини; історію релігії, де розглядається генезис релігій від племінних до національно-державних, а від них до світових, розкриваються загальні риси і особливості національних релігій, дається характеристика світових релігій. Особливої уваги надається релігійним напрямам, поширеним в Україні. Для підвищення духовної культури необхідно вивчати священні книги — Біблію, Веди, Коран та ін., що допоможе майбутньому фахівцю орієнтуватися в літературі і філософських творах, картинах та скульптурах, розумітися в духовній атмосфері тієї чи іншої епохи та країни.

Але для розуміння феномена релігії мало знати її історію, треба знати її філософію, філософські проблеми розвитку, особливості взаємодії філософії і релігії як форм суспільної свідомості, з одного боку, і як світогляду з іншого. Потрібно вивчати соціологію релігії, яка показує соціальні рухи та сили, що спонукають та розвивають її рушійні сили; дати характеристику психології релігії, де розкриті соціально-психологічні причини її відтворення, особливості функціонування релігії в дитячій, віковій психології, специфіка відображення психології особи віруючого.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Розвиток релігієзнавства в Україні.
2. Розвиток релігієзнавства в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.
3. Якє місце посідає релігієзнавство в системі гуманітарних дисциплін?
4. Методи дослідження в релігієзнавстві.
5. У чому полягає суть соціологічного методу?
6. Загальна характеристика історичного методу в релігієзнавстві.
7. Розкрийте основний зміст методологічних принципів в релігієзнавстві.
8. Особливості академічного релігієзнавства.
9. Гуманістична спрямованість релігієзнавства.
10. Об'єкт і суб'єкт релігієзнавства як науки.
11. Структура релігієзнавства.
12. Релігієзнавство як наука про релігію.
13. Гуманістична спрямованість релігієзнавства.
14. Основні тенденції релігієзнавства в Україні.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте місце релігієзнавства у системі гуманітарних знань.
2. Обґрунтуйте спільні ознаки й відмінності об'єкта і предмета релігієзнавства.
3. Дайте загальну характеристику методологічним принципам релігієзнавства.
4. Чим був спричинений і в чому виявлявся спротив розвитку релігієзнавства у ХХ ст.?
5. У чому полягають особливості конфесійного й академічного релігієзнавства?
6. Охарактеризуйте структурні елементи релігієзнавства.
7. У чому полягають особливості методологічних принципів релігієзнавства?
8. Яке значення має вивчення релігієзнавства для вашої професійної орієнтації?
9. Які науки вплинули на виникнення релігієзнавства як самостійної науки?
10. Які особливості класичного релігієзнавства?
11. Що є спільного та особливого в академічній та конфесійній методологіях релігієзнавства?
12. Коли виникає релігієзнавство як самостійна дисципліна?

ТЕСТИ

1. Для збагачення національної культури необхідно знати:

а) історію виникнення релігії	в) історію функціонування релігії
б) історію становлення релігії	г) історію формування релігії

2. При вивченні курсу «Релігієзнавство» необхідно звернути увагу на такі категорії і поняття:

а) релігія	в) віра
б) вільнодумство	г) ідеологія

3. Складні соціально-історичні явища, як релігія і атеїзм, упродовж усього історичного шляху суспільного розвитку як антиподи вирішують завдання такого характеру:

а) онтологічного	в) соціального
б) гносеологічного	г) прикладного

4. У релігієзнавстві можна виділити такі основні розділи:

а) теоретичний	в) історичний
б) фантастичний	г) умовний

5. Релігієзнавство об'єднує в собі такі структурні системи:

- а) філософія релігії
- б) феноменологія релігії
- в) соціологія релігії
- г) фантазмагорія

6. У своїх дослідженнях релігієзнавство звертається до філософсько-світоглядних поглядів на:

- а) прогрес
- б) людину
- в) світ
- г) суспільство

7. Наукові пошуки та результати досліджень науки «Релігієзнавство» активно використовують:

- а) культурологія
- б) фізика
- в) правознавство
- г) психологія

8. Понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства включає в себе такі категорії:

- а) загально-філософські
- б) конкретно-наукові
- в) теологічні
- г) космічні

9. При дослідженні релігій у релігієзнавстві використовують такі методи пізнання:

- а) каузальний
- б) структурно-функціональний
- в) лінійного програмування
- г) порівняльно-історичний

10. У релігієзнавстві релігія як соціальний феномен самовиражається через систему функцій, а саме:

- а) компенсаційну
- б) світоглядну
- в) будівельну
- г) регулятивну

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Академічне релігієзнавство. — К.: Академія, 2000. — 467 с.
2. *Аришин Е. И.* Философия религии. Принципы сущностного анализа. — М.: Наследие, 1995. — 255 с.
3. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури; «Світ знань», 1996—1999.
4. Історія релігії в Україні / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К.: Знання, 1999. — 735 с.
5. История религий: в 2 т. / под ред. проф. Д. П. Шантеты де ля Соссе. — М.: Республика, 1997.
6. История религии: учебник: в 2 т. / под общей ред. И. Н. Яблокова. — М.: Вариант, 2002.
7. Классики мирового религиоведения. — М.: Республика, 1996. — 383 с.

8. *Колодний А. М.* Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури, 1996.
9. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: підручник для вузів. — К.: Вілбор, 1997. — 480 с.
10. *Митрохин Л. М.* Философия религии. — М.: Раритет, 1995. — 513 с.
11. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. — М.: Мысль, 1991. — 534 с.
12. Релігієзнавство: підручник / за ред. М. М.Заковича. — К.: Вища школа, 2000. — 495 с.
13. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
14. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — К.: Академія, 2002. — 312 с.
15. Релігія в духовному житті українського народу / Колодний А., Лобовик Б., Филипович Л. та ін. — К.: Наукова думка, 1994. — 203 с.
16. *Угринович Д. М.* Психология религии. — М.: Прогресс, 1990. — 466 с.

Розділ 2

РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН

2.1. РЕЛІГІЯ ЯК ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Релігія як феномен сформувалася у намаганнях людини пізнати особливості буття світу, сили, що панують у ньому, а також своє місце і роль у процесах, що відбуваються у природі, суспільстві, різним чином торкаючись її буття. У цьому процесі вона прийшла до розуміння існування у Всесвіті Вищих Сил, які по-особливому освітлюють людську душу, завдяки яким людина вивищується над собою і, пізнаючи Бога, починає відчувати його буття в собі.

Термін «релігія» як позначення відношення «людина — Бог» був запроваджений у XV—XVI ст. Тоді його вживали тільки в теїстичному значенні, без урахування усіх особливостей феномену, який він позначав. А перед тим мислителі вдавалися до понять «совість», «пошана», «страх» перед Богом. Осмислений погляд на релігію як особливий феномен був започаткований філософією Нового часу, в чому найбільша заслуга німецьких філософів Фрідріха-Іммануїла Канта (1724—1804), Ернста-Даніеля Шлейєрмахера (1768—1834), Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля (1770—1831), Людвіга-Андреаса Фейєрбаха (1804—1872), Карла Маркса (1818—1883), Фрідріха Енгельса (1820—1895), французького філософа Огюста Конта (1798—1857), англійських філософів Дейвіда Юма (1711—1776), Герберта Спенсера (1820—1903) та ін.

Походить термін «релігія» з латини (religio — набожність), охоплюючи своїм змістом благочестя, святиню, предмет, що співвідноситься у житті людини з абсолютним, вищим, надлюдським, а саме Богом, Божеством. Кожна релігія по-своєму іменує цю Вищу Силу. Однак було б некоректно тлумачити релігію лише як відображення зовнішніх щодо людини сил. Бо релігія є формою самовизначення людини у світі, її причетності до явищ, що відбуваються під впливом Вищих Сил, а відповідно, до світу надприродного. Водночас релігія є не лише формою свідомості, а для багатьох людей реальним життям, що ґрунтується на засадах віри.

Релігія — це духовний феномен, що постає як форма самовизначення людини у світі, виражає віру в надприродне Начало, це

джерело буття всього існуючого, є засобом спілкування з ним, входження в його світ, причетності до нього.

Поняття «релігія» безпосередньо пов'язане з поняттям «Бог». Релігії без уявлення про Бога не існує. Бог є началом і сенсом кожної релігії.

Бог, за релігійними уявленнями, є передусім Абсолютом, вивщеним над людськими, природними силами, здібностями, якостями та відносинами. Він розглядається як творець світу, хоч і не належить до нього. Бог є трансцендентним (потойбічним), тобто він перебуває поза межами конкретного іманентного (замкненого) кола свідомості. Тривалий час стверджувалося, що людина не може відкрити Бога, побачити його, пізнати так, як вона може пізнати будь-яке природне явище, бо лише сам Бог може відкритися людині, подолати межу між трансцендентним та іманентним.

Бог — це верховна надприродна сутність, яка, згідно з різними релігійними вченнями, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу, зумовлюючи все, що відбувається в ньому.

Теологія (богослов'я) та її світоглядні опоненти віками шукають доказів як «за», так і «проти» існування Бога. Але жодні аргументи нічого не доводять людині, яка не вірить, і не потрібні людині, яка вірує. Щодо цього І. Кант стверджував, що існування Бога не можна логічно ні довести, ні спростувати.

2.2. КОНЦЕПЦІЇ РЕЛІГІЇ

Намагання з'ясувати витоки і сутність релігії покликали до життя спеціальну галузь знань — релігієзнавство, яке разом з теологією є двома, хоч і відмінними між собою, формами осягнення феномену релігії. У лоні кожної з них розроблено відповідно до їх засадничих принципів концепції релігії: теологічні, філософські, соціологічні, біологічні, психологічні, етнологічні. Прагнучи з'ясувати особливості феномену релігії, кожна з них виходить зі своїх світоглядних орієнтацій. Водночас вони тісно взаємодіють між собою, користуючись дослідницьким інструментарієм одна одної, взаємозбагачуючись і взаємокоригуючись.

Богословсько-теологічні концепції. Теологія (teos — Бог, logos — вчення) — вчення про Бога і богослов'я — наука про ушлявлення Бога є історично першими формами вчення про релігію. Вони сформувалися внаслідок намагання пояснити, зрозуміти релігію «зсередини»; зробити доступними для віруючих загальні положення певної релігії, образи, втілені у священних книгах, догмати-

чні формули. До них належать: догматика як системний виклад положень, які згідно з конкретною релігією вважаються істинними, екзегетика (грец. *ezegeomai* — витлумачую, пояснюю) як тлумачення біблійних текстів, каноніка як теорія церковного права та ін.

Якщо теологія безпосередньо пов'язана з конкретним віросповіданням, вивчає релігію, різні форми релігійного життя з погляду їх практичного використання, то релігієзнавство намагається порівняти різні релігійні системи, узагальнити релігійний досвід різних народів у історичному розвитку.

Богословсько-теологічний підхід до релігії — це погляд на неї зсередини, з позиції самої релігії, відповідного релігійного досвіду. Основою його є релігійна віра. Збагнути релігію, вважають теологи, може тільки релігійна людина, а невіруючим релігія недоступна. Віруючим властивий особливий вид духовного пізнання. Релігійний досвід — це переживання, пов'язані з відчуттям присутності у житті Вищого начала. Реалізується він на основі визнання абсолютності релігійного віровчення.

Головне в богословсько-теологічному підході — це обґрунтування та захист релігійного віровчення, визнання вічної цінності релігії для кожної людини і людства загалом. Теологічні пояснення релігії наскрізь пронизані ідеями, які відображають конфесійну належність їх авторів. Єднає їх визнання того, що релігія є особливим феноменом, результатом взаємопрічетності Бога і людини.

У процесі становлення теологічних пояснень окреслилося два підходи у визначенні релігії: супранатуралізм та історична школа в теології. Супранатуралізм ґрунтується на визнанні існування надприродної, надрозумної субстанції, а релігію тлумачить як «надприродне одкровення», «нестворюваний феномен». Але такий погляд вступає в суперечність із залежністю еволюції релігії від тенденцій суспільного розвитку. Саме на це звертали увагу представники історичної школи в теології. Найвідоміший серед них — німецький теолог, філософ, соціолог Ернст Трельч (1865—1923) стверджував, що релігія є водночас суб'єктивним ставленням до Бога та об'єктивною історичною реальністю.

Згодом у теологічному релігієзнавстві заявили про себе роз'єднуюча та об'єднуюча тенденції. Стосувалися вони відносин суспільства і релігії. Представники роз'єднуючої тенденції стверджували, що суспільство і релігія існують як «самостійні величини», різняться між собою. Втілена у догматичному вченні суть релігії постає «вічними істинами», «позачасовими принципами», «надісторичним зерном». Соціальними аспектами наділені лише явища релігії, а також релігійні організації, установи. Прихильники об'єднуючої тенденції стверджують, що релігійні ідеї та принципи

неухильно оволодівають світською сферою, яка вже не є позарелігійною. Теологічному підходові до релігії (погляду «зсередини») протистоїть філософський метод розуміння її (погляд «ззовні»).

Філософський аналіз релігії. Розглядаючи релігію з певної дистанції, філософія прагне з'ясувати загальні її принципи та закономірності, пізнати їх сутність. Вона сповідує критичний підхід до всього, у тому числі й до релігії. Філософія є розгалуженою системою вчень, шкіл, течій, напрямів. Однією з них є релігійна філософія, яка, вдаючись до філософської методології, досягає такої самої мети, що й богословсько-теологічний підхід до релігії. Одночасно з релігійною філософією у XVII—XVIII ст. зароджується філософія релігії як розділ релігієзнавства, завдання якого полягає у пізнанні, осмисленні природи, сутності й сенсу релігійного феномену, ролі релігії у житті людини та суспільства, її тлумачення релігії виходить за межі конкретного релігійного напрямку, релігійних конфесій. Особливість філософії релігії полягає і в тому, що вона, будучи методологічною основою інших розділів літературознавства, водночас синтезує, узагальнює результати їх досліджень.

Одним із перших зосередився на філософських аспектах релігії І. Кант, який вважав, що наукове знання про душу, Бога неможливе, але у своїй етичній концепції застосовував ідеї душі та Бога. Філософський аналіз релігії домінував до середини XIX ст., коли поряд з теологічним та філософським починає формуватися науковий підхід.

Наукові дослідження релігії. Відмінність між філософським і науковим підходами в дослідженні релігії виявляється як у предметній сфері, так і в методах дослідження. Предметною сферою філософії є дослідження дійсності під кутом зору світоглядних проблем. Тому філософія акцентує увагу на світоглядних аспектах релігії. Найсуттєвіше для неї це — як вирішується у релігії проблема духовного й матеріального начал (що є первинним): чи Бог створив світ і людину, чи людина створила у своїй свідомості Бога. Наука вивчає релігію як одну зі сфер суспільного життя у її взаємозв'язках та взаємодії: як формується релігія; як певні релігійні системи пояснюють світ; які цінності, норми та моделі поведінки вони виробляють у людей; як діють релігійні організації; які функції виконує релігія в суспільстві.

Засновник релігієзнавства Тайлор Е. Бернетт (1832—1917) пояснював розвиток людської культури як безперервний процес. Ця ідея покладена ним до аналізу походження релігії. Спираючись на поняття «анімізм», він створює концепцію, яка пов'язує в єдине ціле всі стадії розвитку релігії на основі психічної діяльності людини. При цьому він використовував великий фактичний етнографічний та демографічний матеріал.

Близькими до поглядів Тайлора були праці Твейзора Д. (1854—1941), де він розглядає походження релігії через тотемізм, культ природи, віру в потойбічний світ в стилі еклектичного еволюціонізму.

Засновник психоаналітичної школи З. Фрейд (1856—1939) застосував свій метод аналізу до культури взагалі, в тому числі і до релігії. Ставлення Фрейда до релігії мало суперечливий характер. Він пояснював її як породження індивідуальної психіки, що проявлялося в незадоволеності бажань. Учений визначив релігію як «загальнолюдський невроз нав'язливості» через «Едипів комплекс». Тотемізм, як вважає Фрейд, в своїй основі поклав факт суперечностей між синами і батьком, якого вони ревнували до матері. Але після вбивства батька сини покаялись. Полегшити цей психологічний конфлікт їм допомогло те, що вони переклали почуття з батька на тотемну тварину. Розвиток людства призвів до того, що об'єкт поклоніння був перенесений на Бога. Водночас, будучи вільнодумцем, Фрейд вважав релігію ворогом просвіти і прогресу. Ця концепція не була підтримана його учнями та послідовниками К. Г. Юнгом (1875—1961) та Е. Фроммом (1900—1980). За основу пояснення релігії Юнг взяв ідею архетипів деяких символів, ідей та уявлень, характерних для всього людського роду. Вчення про архетипи близьке до вчення про вроджені ідеї. Колективному несвідомому Юнг приписував атрибути Бога. На протилежність Фрейду, він наголошував на необхідності віри в Бога для психічного здоров'я людини і людства.

Близькі по духу ідеї Юнга викладає Фромм. Він вважає, що релігійна віра є сутністю природи людини і виконує соціально-терапевтичну функцію компенсації внутрішнього розладу і відчуження, спасіння людини від самотності. Саме в такій релігії Фромм вбачає засоби створення здорового суспільства. Вона здійснює життя в сфері матеріальних і духовних відносин як життя в світі речей і життя в світі ідей, що дає змогу сприймати і переживати уявне як дійсне, минуле, а майбутнє як теперішнє. Цю закономірність встановили марксисты, застосувавши матеріалістичну теорію і діалектичний метод пізнання до явищ суспільного життя. Це дозволило розкрити соціальну природу ілюзорно-містичних уявлень, визначити місце релігії в духовно-практичному освоєнні світу. «Всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті, відображенням, в якому земні сили приймають форму неземних» (Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 309). Класичне визначення релігії стало можливим внаслідок дотримання наукового принципу єдності соціального і гносеологічного в аналізі специфіки релігійної фо-

рми суспільної свідомості, внаслідок чого була дана відповідь на запитання, що і як відображає релігія. Йдеться про об'єкт і форму релігійного відображення, що їх не могла визначити філософська думка до К. Маркса.

К. Маркс писав, що «Л. Фейєрбах виходить із факту релігійного самовідчуження, із подвоєння світу на релігійний, уявний і дійсний світ. І він зайнятий тим, що зводить релігійний світ до його земної основи. Він не помічає, що після виконання цієї роботи головне залишається не виконаним. А саме та обставина, що земна основа відокремлює себе від самої себе і переносить себе в хмари як яесь самостійне царство, може бути пояснена ним тільки саморозірваністю і самопротиріччям цієї земної основи» (Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 2). Об'єктом релігійного відображення виступають земні сили, що панують над людьми в їх повсякденному житті.

Формою відображення є фантастичне (перекручене, ілюзорно-містичне) відображення дійсності, де земні сили набувають форми неземних, тобто потойбічних і надприродних. Невипадково віра в надприродне є головною ознакою будь-якої релігії, в тому числі релігійних забобонів, ілюзій, ідеалістичних вигадок тощо, незалежно від того, в якій формі вони виявляються, а саме — в грубій, примітивній чи витонченій. До віри у надприродне можна віднести уявлення про потойбічні сили у вигляді божества, ангелів, чортів, повір'я в причину, віщі сні, гадання, гороскопи, віру в різноманітні прикмети тощо, у т. ч. й розв'язання основного питання філософії з позиції ідеалізму.

Однак панування сил природи над людиною, залежність її від навколишнього світу ніколи не визначалися лише природними властивостями, а й характером ставлення людини до природи. Ці відносини завжди залежали від рівня продуктивних сил суспільства. Невипадково, хоча насправді не існує надприродного, об'єктом його відображення були неосвоєні сили природи. Причому у свідомості людини спотворено відображувалась не вся природа, а лише ті її якості, сторони і властивості, які в процесі перетворювальної діяльності мали, насамперед, життєдайне значення і які людина через нерозвинутість продуктивних сил не могла опанувати силою свого розуму і праці. Саме ці сторони і властивості уявляються їй грізними надприродними силами, перед якими вона відчуває страх, що збуджувало ілюзії віри, прагнення улестити плід своєї фантазії.

Об'єкт релігійного відображення, обумовлений суспільними відносинами людей докласового ладу і наступних формацій, завжди мав історичний характер. У міру розвитку продуктивних сил, удосконалення всієї пізнавально-перетворювальної діяльності він неухильно звужувався.

Якщо форма релігійної свідомості визначається фантастичним відображенням зовнішніх сил, які панують над людьми в їх повсякденному житті, виникає питання: що таке фантазія, якою є специфіка її вияву в науковому, художньому та релігійному відображенні світу? Використовуючи знання філософії, треба показати, що фантазія невіддільна від предметно-чуттєвої творчої діяльності людини. За її допомогою людина здатна випереджати час, силою свого уявлення моделювати світ речей і відносин, яких природа, суспільне життя не дають у готовому вигляді. Без фантазії людина не змогла б піднятися до вершин абстрактного мислення. Вона збуджує творче уявлення, дає поштовх абстрактному мисленню і виникає там і тоді, коли думка повинна матеріалізуватися в конкретно-чуттєвих об'єктах. Фантазія — це невіддільна властивість художнього освоєння світу. Як засіб творчості вона водночас є і необхідною передумовою, і наслідком трудової діяльності. В образній формі фантазія дає змогу не тільки моделювати світ речей і відносин, а й відбивати емоційне ставлення людини до плоду своєї уяви, що, своєю чергою, впливає на її творчу діяльність. Внаслідок цього образна природа фантазії властива і релігійній фантазії, яка також моделює світ нових речей і відносин, вимагає емоційного ставлення людини до плоду своєї уяви, впливає на її самосвідомість у реальному житті. Одночасно художня і релігійна фантазія істотно відрізняються за своєю образною природою. Мистецтво не вимагає визнання його творів за дійсність, тоді як релігійний образ уявляється реально існуючим об'єктом. Така особливість релігійного образу пояснюється, передусім, специфікою об'єктивного релігійного відображення (йдеться про панування сил навколишньої дійсності, яке, своєю чергою, визначає ілюзорно-містичний об'єкт релігійної віри, його основне ідеологічне ядро). Цим образом є віра у надприродне, яке зумовлюється спочатку дією пануючих сил природи, котрі тяжіли над людиною у процесі матеріального і духовного освоєння нею навколишнього світу. Пізніше віра у надприродне зумовлюється усім комплексом класових відносин експлуататорського ладу з його приватною власністю, соціальним і духовним пригнобленням людини.

Фантастичне подвоєння світу і протиставлення надприродного природному — найзагальніша ознака віри в надприродне. Вона передбачає віру в надприродні істоти потойбічного світу; в надприродні зв'язки і відношення в реальному світі; в надприродні властивості реальних об'єктів.

У богословському розумінні надприродне є нібито тим, що не підкоряється законам матеріального світу і тому випадає із ланцюга причинно-наслідкових зв'язків. Невипадково релігія обов'язково ви-

магає чуда, яке здійснювалося б волею потойбічних сил. Своєю чергою, атеїзм розуміє надприродне не як існування позаприродної дійсності, а як конкретний комплекс ідей, уявлень і образів, іншими словами, як власне явище людської свідомості, що виникло під впливом реального подвоєння світу на світ засвоєних і незасвоєних речей та ідей, панування людини, її залежності від сил природи і суспільства.

Чим же зумовлена необхідність релігійного комплексу, тобто відповідного взаємозв'язку ідей, уявлень і образів, які об'єднує віра в надприродне? Насамперед, предметно-чуттєвою діяльністю людини, особливо там і тоді, де і коли вона залишалася безпорадною перед явищами природи або де виникала необхідність якось пояснити причинно-наслідкові зв'язки окремих явищ, предметів і процесів. Саме ця необхідність викликала до життя несвідомо художню переробку дійсності у вигляді міфології.

Звернення людини до міфічності було одним із засобів опанування силами природи, оскільки будь-яка міфологія перемагає і формує сили природи в уявленні і за допомогою уявлень. Причому творення міфів не було пустою і некорисною діяльністю, відірваною від внутрішнього світу і протилежною йому. Воно давало поштовх розвитку фантазії, яка є необхідним моментом будь-якої творчої діяльності. Цей взаємозв'язок зумовив етимологічну функцію міфології, тобто визначив причинно-наслідковий зв'язок. Очевидно, обмежений рівень знань докласового суспільства поряд з обмеженими масштабами засвоєння сил природи давали своєрідний простір людській фантазії, в якій реальне найчастіше переплітається з нереальним.

Якщо міф завжди щось пояснював, то казка свідчила про те, яким людина хотіла бачити світ і себе в ньому. Тому і в міфі, і у казці наявний елемент надприродного (тобто неприродного).

Однак релігійна віра істотно відрізняється від нерелігійних уявлень про неймовірне. По-перше, вона «сліпа», її не можна довести. За реальну дійсність визнаються її образи, і людина залежить від плодів своєї уяви. Навпаки, у казці або нерелігійному міфі така залежність відсутня. Фантастичне пояснення окремих явищ, їхніх властивостей і відносин може бути легко відкинута даними науки чи безпосередньою практикою. Казковий образ, в тому числі й у нерелігійному міфі, людина не сприймає за подвійну реальність. По-друге, віра в надприродне, на відміну від сприймання образів казки чи нерелігійного міфу, передбачає необхідний комплекс емоційного ставлення до образу надприродного, а саме — відчуття страху, благоговіння, залежності тощо. По-третє, релігійний образ супроводжується вірою в те, що надприродне може покарати людину або послати їй щастя.

Таким чином, релігійна віра в надприродне розділяє світ на земний і потойбічний, містифікує сприйняття реальних явищ і процесів навколишньої дійсності, у тому числі й суспільні відносини.

Не всяка міфологія є релігійною, а релігія міфологічною, що є однією з причин консерватизму релігійних поглядів, уявлень, які дійшли до наших днів. Однак міфи, легенди, прислів'я, приказки, які увійшли в релігію як її елементи, зафіксували не життя потойбічного світу, а реальні відносини людей, їхні сподівання і надії, уявлення про себе та навколишню дійсність в конкретну історичну епоху. Ось чому міфи, коли з них «випаровувалось» надприродне доповнення, здатні були перетворюватися на засіб художнього освоєння світу. Міфологічні образи (Геракл, Еней, Прометей, Демон та ін.) і навіть цілі сюжети лягли в основу творів літератури і мистецтва.

Щоб зрозуміти релігію, треба визначити її корені, сукупність факторів, якими зумовлюється необхідність і можливість виникнення і відтворення релігійного відображення дійсності. Розглянемо їх.

Якщо розглядати суспільство як систему соціальних (матеріальних і духовних) відношень, слід визнати, що виникнення, існування і відтворення релігії детермінується саме тією частиною системи, яка панує над людьми у їх повсякденному житті, зокрема в їхньому ставленні до природи і один до одного. У цьому відповідь на питання не тільки про виникнення, існування і відтворення релігії, а й про умови відмирання її в історії людства.

Як відомо, основу системи суспільних відносин становить процес матеріального виробництва. Тому, щоб науково пояснити виникнення релігії, необхідний аналіз історичних і економічних коренів її. Стосовно духовного (ідеологічного) життя, зокрема політики, права, моралі, то воно має вторинний вплив на релігію, оскільки саме є продуктом відображення конкретного соціального процесу, запитів суспільно-історичної практики. Ось чому соціальні корені релігії докласового суспільства, які визначають причини її виникнення, зумовлені переважно рівнем економічного життя людей, яке залежить від рівня розвитку продуктивних сил, точніше засобів виробництва. Невипадково класики марксизму, характеризуючи соціальні корені релігії первісного ладу, розглядали його економічну основу лише в негативному розумінні. Тим самим вони наголошували, що релігія виникла як наслідок низького рівня розвитку саме продуктивних сил первісного суспільства. Це свідчить про те, що панування сил природи над людьми визначилося зрештою не явищами природи, її закономірностями, а характером відношень людей до природи. Відношення ж залежали від виробничої

озброєності людини епохи первісного ладу. Безсилля в освоєнні сил природи на основі примітивних знарядь праці зумовило соціальні корені релігії докласового суспільства.

Водночас людина створила позитивну економічну основу свого життя. Завдяки цьому на кожному етапі історичного розвитку розсувалися межі освоєння людиною сил природи, що призводило до звуження об'єкта релігійного заперечення. Пізнані сили природи уже не викликали в людини почуття страху і специфічної залежності, властивої їй в умовах первісного ладу.

Однак звільняючись у процесі розкладу родоплемінних відносин з-під влади стихійних сил природи, людина почала дедалі більше потрапляти під владу незалежних від неї і її свідомості стихійних сил суспільства, дії яких вона не могла усвідомити, проконтролювати, тим більше передбачити. У житті людей почали відігравати роль три взаємопов'язаних фактори: наявність приватної власності, стихійність суспільного розвитку, класовий гніт і експлуатація людини людиною. Усі вони містифікувалися у свідомості людей, набувши якості сил позаземних, потойбічних, надприродних.

На відміну від рабовласницького і феодального ладу, де господарювала особиста залежність експлуатованого від експлуататора, в капіталістичному суспільстві трудящі маси опинилися під пресом економічного примусу. Виникають гострі суперечності у сфері приватної власності і одночасно відбувається зіткнення приватних і суспільних інтересів, що призводить до конкуренції, анархії, ізоляції виробників тощо. Соціальна відчуженість людини при цьому досягає апогею.

Розкриваючи гносеологічні корені релігії, слід загострити увагу на суперечливому характері пізнавального процесу і можливості формування релігійних уявлень. Внаслідок цього «роздвоєння» (на загальне і окреме) людина може собі уявити, що загальне — це окрема сутність. Характеристикою такого «подвоєння» є мовленнєва культура тубільців, які не відрізняли поняття від реальних об'єктів. Наприклад, словом «паль» гіляки називали гору і Бога («господаря») гори, словом «толь» — море і Бога моря.

З курсу філософії відомо, що гносеологічним коренем релігійно-ідеалістичних уявлень може бути абсолютизація живого споглядання і навіть суспільно-історичної практики.

Богослови спекулюють на труднощах пізнання і людської практики, внаслідок чого створюється ілюзорно-містична уявність наявності у світі чогось нескінченного, тобто абсолюту у вигляді божества. І в цьому далеко не другорядну роль виконує метафізичний спосіб мислення. (Зверніть увагу на зв'язок однобокого підходу в

пізнавально-перетворювальній діяльності і релігійно-ідеалістичних поглядах на об'єктивну дійсність; спробуйте встановити цей зв'язок, спираючись на знання діалектичного та історичного матеріалізму).

Передумови абстрагування в релігійній формі стали можливими завдяки уособленню явищ природи і суспільства. Уособлення — це специфічний гносеологічний корінь релігії. Під його впливом людська фантазія була здатна наділяти світ чуттєво-надчуттєвими властивостями в образній формі сприйняття. У цьому означенні відобразилась, з одного боку, розумово-вольова функція людини (бажання, запити, почуття тощо), яку вона переносила на об'єктивну реальність, а саме — рослинний і тваринний світ, явища природи, а з другого, свідоме безсилля, прагнення якось вплинути на непередбачені наслідки праці, висловити своє ставлення до незрозумілої дійсності. Стала можливою фетишизація окремих предметів, властивостей і процесів у життєдіяльності і первісних людей.

Все це свідчить про те, що тільки в процесі пізнавально-перетворювальної діяльності на базі соціальних і гносеологічних коренів ілюзорно-містичного відображення світу здатні функціонувати психологічні корені релігії, які виявляються в емоційно-духовному ставленні людини до неосвоєних явищ об'єктивного світу, до плоду своєї уяви. Тільки так механізм відношень (людина — людина, людина — рід, людина — світ) здатний створити основу для виникнення та існування релігійних ілюзій.

Групова психологія первіснообщинного колективу була виявом його сили і слабкості. Вона об'єднувала людей, насаджувала й підтримувала залежність індивіда від первісного суспільства (роду, племені та ін.). Порушення традицій, звичаїв, які закріпилися, оцінювались як порушення норм і правил життя, емоційно-духовної рівноваги родової спільності людей. Групова психологія на основі виробничої замкнутості родових і племінних об'єднань формувала і підтримувала духовну відчуженість від інших (не своїх, тобто чужих) родоплемінних об'єднань. Ось чому осмислення почуття страху перед стихійними силами природи і суспільства стало поворотним пунктом в історії виникнення релігії, яке стало можливим лише на певному етапі розвитку абстрактного мислення і після досягнення особливого психологічного (емоційно-духовного) стану людей первісного суспільства. Тому гносеологічні, психологічні і соціальні корені релігії співвідносяться як можливість і дійсність, у чому й полягає діалектика виникнення, розвитку і неминучого згасання ілюзорно-містичного відображення дійсності.

Чим же викликані намагання богословів пояснити виникнення релігії з позицій ідеалістичного розв'язання основного питання фі-

лософії? Таке пояснення зумовлене тим, що ідеалістичний і релігійний світогляди не протистоять один одному. Навпаки, релігійний є різновидом ідеалістичного.

У чому ж виявляється подібність релігії і філософського ідеалізму? Спільним в них є, по-перше, подвоєння світу за допомогою його фантастичного відображення або спотвореного узагальнення пізнавально-перетворювальної діяльності людини (Бог, ідея, абсолютний дух, річ у собі, річ для нас тощо). По-друге, і релігія, і філософський ідеалізм розглядають духовне як первинне, чим знецінюють роль людини у створенні власної сфери буття. Іншими словами, вони виходять з ідеалістичного розв'язання основного питання філософії. По-третє, релігія і філософський ідеалізм мають спільні гносеологічні корені, тобто виростають із складності й суперечностей людського пізнання. По-четверте, релігія і філософський ідеалізм тотожні за своєю соціальною роллю в суспільстві. Про це свідчить позиція церкви і різноманітних течій філософського ідеалізму упродовж усієї класової боротьби, а в наш час клерикально-політичних організацій конфесійних і позаконфесійних суспільних груп, у т. ч. й політичні партії.

Проте повністю ототожнювати релігію і філософський ідеалізм не можна. Це пояснюється тим, що релігії властиве уособлення сил природи і суспільства, що виявляється як прояв релігійного світогляду. Різниця між релігією і філософським ідеалізмом полягає в тому, що: порівняно з ідеалізмом, який є джерелом усього суттєвого, оголошує світовий дух чи світовий розум, який виступає в поняттях, у релігії джерело релігійного світогляду персоніфіковане у вигляді людської істоти, яка діє відповідно до своєї свідомості і волі. Отже, в релігії — персоніфікація надприродних істот, в ідеалізмі — абсолютизація світового деміурга (творця світу); якщо ідеалізм звертається до теоретичного мислення, за допомогою якого прагне обґрунтувати свої положення, для релігії теоретичне мислення — це небезпечний ворог. Невипадково відомі мислителі минулого всупереч своїм особистим переконанням, зазвичай, розвінчували неспроможність тих або інших релігійних поглядів (Копернік, Галілей). Саме тому в релігії переважає сліпа віра, тимчасом як філософський ідеалізм за допомогою досягнень науки прагне пояснити свої теоретичні висновки й узагальнення; внаслідок звернення до науки філософський ідеалізм містить у собі елементи позитивного знання, водночас релігія позитивними знаннями не володіє; релігія відрізняється від ідеалізму наявністю релігійного культу і релігійних організацій. Незважаючи на це, релігія з метою захисту основних принципів віровчення завжди використовувала теоретичні висновки і узагальнення. Так, релігійна філософія

намагається розв'язати основні світоглядні проблеми з теологічної позиції. Інакше релігія не змогла б пристосуватися до соціального прогресу, вплинути на свідомість і почуття сучасної людини. Це ще раз вказує на те, що релігія як ілюзорне, фантастичне відображення зовнішнього світу, не має окремої історії, відособленої від історії розвитку людського суспільства.

2.3. РЕЛІГІЯ ЯК ОСОБИСТІСНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Спеціальні соціологічні теорії, суспільні основи релігії, її роль у суспільній системі як особистісний і соціальний феномен досліджує розділ релігієзнавства — соціологія релігії. Вона вивчає соціальну детермінованість релігії, соціальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та відмирання релігії, структуру і взаємодію її елементів, місце та роль релігії в суспільній системі, а також вплив релігії на інші елементи цієї системи і специфіку зворотного впливу цієї суспільної системи на релігію.

Внаслідок такого розуміння предмета соціології релігії можна зробити декілька зауважень. Деякі вчені вважають, що соціологія розглядає релігію під кутом зору її місця і функцій в суспільстві, ставлення до інших ідеологічних «регуляторів» людського спілкування, до інших форм соціального контролю. Безперечно, вивчення місця і функцій релігії в суспільному житті, соціального значення релігійного комплексу є важливим завданням соціології релігії, але не можна зводити тільки до цього її предмет. Соціальне значення і місце релігії можуть бути зрозумілі і розкриті тоді, коли стануть зрозумілі й розкриті глибинні зв'язки й відношення, які визначають ґрунт та існування релігії.

Матеріалістична соціологія релігії покликана розкрити соціальні закономірності генезису релігії. Це пов'язано з багатьма труднощами, які виводяться з того, що фактична база вивчення виникнення релігії дуже обмежена. Соціологам доводиться, вивчаючи це питання, користуватися матеріалами з археології, етнографії, палеоантропології та ін. Дослідники можуть створити теоретичну модель генезису релігії, яка спиралася б на певну сукупність фактів. Звичайно, не можна вважати цю модель чимось застиглим та абсолютним, але принципово важливо наголосити, що така модель може бути, що вона є, і що завдання складається з її постійного удосконалення.

Заслугує на увагу визначення предмета соціології релігії, який дав Д. М. Угринович: «Соціологія релігії вивчає соціальні умови, які викликали до життя релігію, місце і роль релігії у функ-

ціонуванні і розвитку тієї чи іншої соціальної системи» (Д. М. Угринович. Психологія релігії. — М., 1969. — С. 15).

Таке визначення орієнтує дослідників на необхідність вивчення передусім соціальних джерел виникнення та існування релігії. Це визначення неповне: воно не враховує усієї різноманітності елементів і зв'язків релігійного комплексу, які повинні бути у полі зору соціолога. Соціологія релігії розкриває не тільки соціальні умови, які викликали до життя релігію, не тільки її місце і роль у функціонуванні і розвитку певної соціальної системи, але й соціальні закономірності розвитку і функціонування релігії, структуру і взаємодію її елементів. Релігія — це явище історичне. З переходом від однієї суспільної формації до іншої змінюється механізм відтворення релігії. Структура релігії класового суспільства відрізняється від структури релігії суспільства докласового. Протягом історії відбувається диференціація релігійних уяв, культу, зміна діапазону виконуваних релігією функцій та ін. Соціологія релігії вивчає соціальні закономірності розвитку та функціонування специфічної підсистеми (релігії) в контексті розвитку і функціонування соціальної системи загалом.

У деяких роботах є такі характеристики предмета і завдань соціології релігії, як імпліцитно, без певного виразу мають ототожнювати цю галузь знання з конкретно соціологічними дослідженнями релігійності. Наприклад, А. Сухов каже про необхідність виділення в межах матеріалістичного релігієзнавства філософії, соціології, психології, історії. При цьому наголошується, що філософія релігії покликана виявити соціальні, гносеологічні та історичні корені релігійного відображення, досліджувати емоційно-психологічну сферу релігійної свідомості, встановити загальне і специфічне в процесі релігійного відображення, вивчати релігійні відношення, культ, структуру релігійної свідомості (релігійну психологію та релігійну ідеологію), суспільні функції релігії. При такому структуруванні релігієзнавства і розуміння предмета філософії релігії звужується предметна галузь соціології і психології релігії. Характеризуючи завдання соціології релігії, А. Сухов пише: «Соціологія релігії шляхом здійснення конкретно-соціологічних досліджень аналізує рівень і характер релігійності... Вона розробляє методологію, методіку і техніку цих досліджень, установлює критерії і типи релігійності».

Навряд чи можна дати задовільне визначення предмета соціології та психології релігії, якщо при цьому в структурі матеріалістичного релігієзнавства виділити філософію релігії. В цьому випадку розподіл обов'язків між обчислювальними таким чином галузями знань виявляється важко вирішуваною методологічною пробле-

мою. Ця характеристика предмета і структури наукового атеїзму має передумови для припустимого вирішення питання про зміст проблемної галузі, різних його розділів. Вже зазначалося, що науковий атеїзм є соціальною, філософською дисципліною, його ядро складає філософська проблематика. Відповідно до такого розуміння за соціологією релігії визнається право на вирішення багатьох питань на філософсько-соціологічному рівні, необхідність дослідження різноманітного комплексу зв'язків і відношень.

У соціології релігії можуть бути виділені такі рівні знань, а саме: система фундаментальних положень, які розкривають суть релігії, її відношення до економічного базису, її соціальне коріння та ін.; система знань, які володіють меншою мірою спільності порівняно з першим рівнем. До понять цього рівня належать структура релігії, функції релігії, рівні релігійної свідомості, культ, релігійна група, секта, церква та ін.; сукупність операційно інтегруючих понять та емпіричних узагальнень: релігійність, критерії релігійності, стан релігійності, розповсюдженість релігійності, типи людей щодо релігії та атеїзму тощо.

Операційна інтерпретація розумінь відіграє важливу роль у розробці методики конкретно-соціологічних досліджень, а емпіричні узагальнення є основою подальшого теоретичного аналізу. В межах соціології релігії розробляється методика конкретно-соціологічних досліджень в галузі релігії та атеїзму. Є загальні принципи цієї методики досліджень, але у будь-якій спеціальній соціології ці принципи повинні конкретизуватися відповідно до предмета дослідження (в загальному вигляді вони не можуть бути застосовані).

Соціологія релігії не замкнена система знань. Вона не може бути відірвана від вирішення багатьох специфічних світоглядних та гносеологічних проблем, її зв'язок з теорією атеїзму і гносеологічними аналізами релігії безперечний. Досліджуючи релігійні явища, необхідно вивчати і процес переходу від віри до невіри, байдужість до релігії, а потім байдуже ставлення до свідомого атеїзму. Звичайно, вирішити цю проблему не можна, спираючись на історію атеїзму. Соціологія релігії має прикордонну межу і з психологією релігії. Розглядаючи структурні елементи релігії, соціологія релігії не може пройти повз аналіз релігійної свідомості масової, групової та індивідуальної. Вивчення свідомості віруючих з точки зору її детермінованості (передусім економічних відношень) дає основу для дослідження елементів релігії і в психологічному плані. З іншого боку, розкриття структури релігійної свідомості в соціологічному плані, розуміння соціальної ролі релігії, з'ясування впливу релігії на свідомість людей потребує обліку даних психології релігії. Не можна не бачити зв'язок соціології релігії з теорією атеїстичного

виховання. Органічною частиною соціологічних досліджень є вивчення впровадження атеїзму, практики атеїстичної роботи. Розглядаючи ці питання, соціолог дає теорію атеїстичного виховання, науковий матеріал для нових висновків і рекомендацій. Теорія атеїстичного виховання висуває ряд проблем і гіпотез, які для свого розв'язання потребують соціологічних досліджень.

У буржуазному релігієзнавстві постійно обговорюються питання про відповідність соціології релігії і теології. Сама постановка цього питання витікає з визначення права теології на пізнання релігії. Вважається, що теологія розкриває внутрішню сутність релігії. Соціологія релігії взаємодіє з іншими спеціальними соціологіями і з частковими суспільними науками.

Соціологічне дослідження релігії спирається на результати таких дисциплін, як правознавство і соціологія права та соціологія мистецтва, етика і соціологія моралі, соціологія міста, села, культури та ін. Зрозуміло, що матеріали цих наук використовуються соціологією релігії під власним кутом зору. Соціолог в іншій галузі не може ігнорувати результати, досягнуті соціологією релігії, тому що вони впливають (іноді суттєво) на мотивацію поведінки, традиції, звичаї релігійних людей, в якій би сфері суспільної діяльності та відношень ці люди не перебували.

Буржуазна соціологія релігії як специфічна дисципліна виникла на початку XX ст. Її засновником вважають французького соціолога Е. Дюркгейма і німецького історика та соціолога М. Вебера. Після другої світової війни центр буржуазної соціологічної думки переміщується з Європи у США, де у багатьох університетах і коледжах читаються курси соціології релігії, виникають спеціальні дослідницькі центри, які займаються емпіричними дослідженнями релігійності. Американські соціологи і зараз показують переважний вплив як на розробку буржуазної соціології релігії теоретичних проблем, так і на відпрацювання процедур емпіричних досліджень релігійності.

2.4. СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕЛІГІЇ

Релігія є складним соціально-історичним явищем, усі елементи її структури — релігійні погляди, уявлення, почуття, інтуїція, обряди, свята, ритуальні церемонії, моральні та канонічні приписи, культові споруди, релігійні організації, навчальні заклади, служителі культури — перебувають у тісній єдності та взаємозалежностях.

Проблема структури релігії має кілька аспектів. Перший із них пов'язаний з релігійною свідомістю, а саме: особливістю поглядів,

уявлень, почуттів та переживань віруючих; другий з культовою діяльністю; третій з релігійними організаціями.

Релігійна свідомість. Охоплюючи міфи, концепції, ідеї, теорії, уявлення про надприродне, догмати, зміст священних книг, легенд, молитов тощо, вона становить концептуальний аспект релігії.

Релігійна свідомість — це ставлення віруючих до світу, виражене в системі поглядів, почуттів, смисл яких становить віра в надприродне.

Суттєвими ознаками релігійної свідомості є образність, символічність, інтимність, утаємниченість, поєднання ілюзорного та реалістичного.

Найважливішими аспектами релігійної свідомості є:

- релігійні погляди, які виявляються через розуміння тлумачення світу, існують у формі уявлень, понять, суджень. Головною рисою їх є віра в надприродне;

- релігійні почуття, що виражають емоційне ставлення до світу і його явищ, є індикатором щирості релігійних вірувань. Особливих релігійних почуттів немає, це звичайні людські почуття, зосереджені в релігійній сфері. Вони бувають позитивними (любов, благоговіння, радість) і негативними (страх, розгубленість, розпач);

- релігійний смисл, який, стосуючись сенсу буття, життя і смерті, добра і зла тощо, охоплює взаємозв'язки людини і світу.

Сутність релігії найхарактерніше виявляється у сфері релігійної свідомості, якій властива наявність віри. Будь-яка віра має свій предмет. Людина не просто вірить, а вірить у щось. Це «щось» не може бути предметом віри незалежно від його усвідомлення. Не можна вірити в об'єкт як такий. Вірити можна тільки в певні уявлення про цей об'єкт (що він існує і наділений певними властивостями).

Віра — це стан релігійної свідомості, що виявляється в бездоказовому визнанні істинності релігійного вчення, існування надприродних сил, абсолюту. Віруючі люди визнають віру дарованим Богом феноменом, що має надприродну сутність. Предметом віри є гіпотетичні уявлення, образи, поняття, теорії, надприродне. Релігійна людина вірує у винятковість надприродних істот або сил, не застосовуючи до них критеріїв вірогідності. Але не всі гіпотези є предметом віри. Зміст віри зумовлює символічний аспект релігійної свідомості. Як складова акту вольового вибору, віра відображає стверджувальну силу духу, допомагає людині в мобілізації її духовних, моральних, фізичних сил. З вірою пов'язаний і діалогічний аспект релігійної свідомості, оскільки людина постійно перебуває в мисленому спілкуванні з об'єктом своєї віри.

Віра в надприродне є суттєвою ознакою будь-якої релігії. Для представників богословсько-теологічної думки монотеїстичних ре-

лігій — це віра в єдиного Бога. А поширена в ранніх формах релігії віра в духів, богів, дияволів та інші потойбічні сили, на їх думку, є лише підготовчою стадією до істинної віри в Бога.

Віру в надприродне, в можливість установалення з ним певного зв'язку визнає й чимало світських релігієзнавців. Такий підхід до релігії зветься преформізмом.

Преформізм (від лат. утворюю заздалегідь) — це учення, яке стверджує, що всі вищі форми, яких досягають явища в процесі свого розвитку, зароджуються і черпають енергію у нижчих формах.

Деякі вчені тлумачать релігійну віру здебільшого як інтелектуальний феномен, акцентуючи на змістовому характері релігійних уявлень. На їх погляд, релігія є переважно міфологічною системою, а формування релігійної свідомості починається із зародження релігійних уявлень, які постають у чуттєво-зорових образах, їх джерелом є природа, суспільство, людина. На основі цих образів формуються розумові конструкції: поняття, судження, висновки.

Розходження у поглядах релігієзнавців починаються з тлумачення джерела цих почуттів (любов, страх). Богословсько-теологічна думка в релігієзнавстві пов'язує ці почуття з надприродним джерелом, із зустрічю віруючого з божеством, священним. Представники психології релігії вважають, що питання про природне та надприродне джерело релігійних переживань не підлягає науковим методам пізнання. Прибічники атеїстичної течії стверджують, що людські почуття можуть стати релігійними, якщо вони спрямовані на фантастичні істоти, зв'язки та відношення. Проблема пріоритету раціональних та емоційних аспектів релігійної свідомості набуває актуальності при розгляді взаємодії різноманітних її рівнів. На концептуальному рівні релігійна свідомість існує у формі віровчення, зміст якого розкривається та обґрунтовується у спеціальній галузі релігійних знань, а саме богослов'ї (теології).

Богослов 'я (теологія) — це система обґрунтування і захисту релігійних учень про Бога, сукупність доказів істинності догматики конкретної релігії, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства та віруючих.

До його складу належать теоретичні та практичні дисципліни, а саме — апологетика, догматика, пастирське богослов'я та ін.

Апологетика (від грец. — те, що захищає) — це розділ богослов'я, що виправдовує та захищає певну релігійну систему, її догмати за допомогою апелювання до розуму.

На перших порах існування релігійної системи апологетика покликана захищати її у переважно несприятливому середовищі. Пізніше, коли релігійна система здобуває визнання, вона зосереджу-

ється переважно на протидії ересі, іншим релігіям, будь-якій критиці.

Догматика (від грец. — думка, вчення) — це віровчення релігійної конфесії, що визнаються як установлені Богом, вічні, незмінні істини.

Релігійні догмати визнаються як абсолютні, недосяжні для критики істини. Будь-які спроби взяти їх під сумнів засуджуються як ересь, піддаються анафемі (від грец. — прокляття) від імені Бога.

Пастирське богослов'я — це розділ православного і католицького богослов'я, що обґрунтовує богостановленість пастирського богослужіння, його необхідність у справі спасіння.

Воно формує основні вимоги до священиків у церкві та поза нею, правила призначення їх на посади, посвячення їх у сан (хіротонія) та ін.

Завданням теології є формування релігійних уявлень, інтерпретація основних положень віровчення згідно з інтересами церкви, боротьба з ерессю. Представники богословсько-теологічної думки визначають безумовним пріоритет догматичного аспекту релігійної свідомості. А прихильники наукового релігієзнавства вважають його вторинним.

Наявність у людській свідомості релігійних ідей, уявлень та почуттів ще не є свідченням існування релігії. Адже надприродні істоти можуть фігурувати у творах мистецтва як художні образи, людина може знати релігійне вчення і не бути віруючою. Релігія сприймає надприродне як справді існуюче, віруючий прагне встановити з ним зв'язок як з реальним об'єктом. Як і всі явища духовного життя, релігія є результатом психічної діяльності людини, а саме — розуму, почуття, волі. Складовими цієї діяльності є уявлення, світорозуміння, світовідчуття, ставлення до світу.

Релігійний культ. Наявність його відрізняє релігію від інших форм суспільної свідомості. Зумовлений релігійний культ релігійними уявленнями віруючих, догматами віри і спрямований на задоволення їхніх потреб. Специфіка його виявляється не в особливих предметах, об'єктах вірування, а в тому, що релігійні уявлення, образи, належачи до культової системи, набувають у ній символічного змісту.

Релігійний культ (від лат. — догляд, поклоніння) — це реалізація віри у предметах, символах, діях індивідів, груп віруючих.

Предметом культової діяльності є різні об'єкти (матеріальні предмети, тварини, ліси, гори, Сонце, Місяць), сили (духи, боги, Всевишній Бог), усвідомлювані як релігійні образи. Суб'єктом культу можуть бути віруючий індивід, релігійна спільнота. Участь у релігійному культі може бути спричинена як релігійними (вірою,

почуттями, потребами, сподіваннями), так і нерелігійними (намаганням отримати естетичну насолоду) мотивами. Засобами культу є культові споруди (храми, молитовні будинки, капища), релігійне мистецтво (архітектура, живопис, музика), релігійні предмети (хрест, свічки, церковне обладнання). Результатом культової діяльності є задоволення релігійних потреб.

За особливостями реалізації потреби віруючих розрізняють два види релігійного культу, а саме: магію та умилостивлювання (виявляється в жертвопринесенні, запалюванні свічок, лампад перед іконами, іншими священними зображеннями). Сукупність певних конфесійно зорієнтованих обрядів, символів утворює культову систему. Релігійний обряд є визначальним аспектом релігійного культу.

Релігійний обряд — це зумовлені звичаями, традиціями символічні індивідуальні, колективні дії, що втілюють певні ідеї, норми, ідеали та уявлення і спрямовані на встановлення взаємовідносин людини з надприродними об'єктами.

Важливою ознакою релігійного обряду є його символічність. До головних складників його належать: знак як рухи, які мають певне смислове навантаження, і символ як умовне позначення змісту предмета, явища. Знак і символ мають аналогічну структуру, яка передбачає матеріальну форму, певне значення або зміст.

Знак є штучним утворенням, яке не відтворює об'єкт, а лише його позначає. Таке позначення є формальним, зовнішнім процесом вияву оформленого змісту. Символізація значною мірою має змістовий характер, оскільки є здатністю свідомості образно відтворювати інші об'єкти або явища дійсності. Обряд теж можна розглядати як різновид символу. Мета його полягає не в конкретних діях, а у втіленому в ньому ідеальному змісті.

Еволюція релігійних обрядів відбувалася шляхом їх спіритуалізації (одухотворення), спричинившись до появи молитви, починалася від язичницьких заклинань як невід'ємного елементу обряду жертвопринесення. Згодом молитва відокремилася від нього, ставши важливим компонентом культу багатьох релігій.

Молитва — це вербальне (словесне) звертання людини до об'єкта своєї віри.

Залежно від почуттів віруючих молитви бувають, наприклад, у християнстві: возвеличувальні, вдячні, прощенні; від кількості учасників — є колективні та індивідуальні. Відправлення їх здійснюють під час богослужінь у храмах, молитовних будинках, на цвинтарях.

Богослужіння супроводжуються читанням священних книг, хоромим співом, проповідями. Для впорядкування їх у багатьох розвинутих релігіях існує богослужбовий канон (від грец. — правило,

зразок) — установлення послідовності (кола) річних, тижневих, добових богослужінь.

Річне коло богослужінь передбачає щорічну присвяту кожного числа місяця конкретним подіям або пам'яті святих церкви. Кожен день тижневого кола богослужінь присвячений «особливим спогадам». У християнстві, наприклад, понеділок присвячений ангелам божим, вівторок — пророкам, середа — зрадництву Христа Іудою, четвер — святителям християнства, п'ятниця — розп'яттю Ісуса на хресті, субота — всім святим, неділя — воскресінню Христа. Кожному дню призначені відповідні молитви та ритуали: в суботу і неділю — урочисті, в середу і п'ятницю — сумні. Коло добових богослужінь охоплює вечірню, післявечірню, опівнічну, ранкову і чотири денних (першої, третьої, шостої і дев'ятої годин) служби.

Найголовнішим богослужінням є літургія (від грец. — загальний, справа), яка здійснюється лише в неділю та святкові дні. Значну роль у культовій системі відіграє емоційно-естетичний чинник, під впливом якого у свідомості віруючих творяться релігійні образи, внаслідок чого нейтральні чи негативні емоції трансформуються в позитивні.

Релігійні організації. Культові дії не можуть відбуватися спонтанно, а потребують упорядкованості, організованості, що є основною передумовою формування релігії як соціального інституту, тобто формування релігійних організацій. Першою їхньою ланкою є релігійна група.

Релігійна група — це малочисельна релігійна організація, утворена для задоволення релігійних потреб; сукупність віруючих у середині релігійної спільноти, об'єднаних певним інтересом; моноконфесійні, поліконфесійні об'єднання, створені для проведення релігійних заходів.

У первісних суспільствах до релігійної організації належали всі члени роду, племені. Тоді ще не існувало ознак, за якими можна було розглядати релігійну групу як окрему соціальну спільноту. Адже в культових діях брали участь усі члени первісної спільноти. То був стан примітивної релігії, якій була притаманна міфологічна свідомість, ще не здатна відокремити природне від сакрального (священного).

Соціальній організації релігії передував соціальний розвиток суспільств, передусім процес соціальної диференціації. Релігійна група як прообраз соціальної спільноти вперше виокремилася в ранньокласовому суспільстві, коли постала потреба впливати на думки людей, управляти ними, обґрунтовувати надприродне походження влади. Тоді в первісних релігійних групах з'явилися організатори культових дій: чаклуни, шамани, які згодом утворили жре-

цьку корпорацію, професійну групу, яка оформилася як соціальний прошарок, стан. Однак жрецька корпорація ще не мала достатньої кількості системоутворюючих ознак, на підставі яких її можна класифікувати як релігійну організацію і як соціальний інститут.

Одним із найсуттєвіших чинників інституалізації релігії (формування релігійних організацій) є усвідомлення людьми власної самотності, спільності їх вірувань, культових особливостей, необхідність встановлення певних стосунків з оточенням. Водночас надмірна централізованість релігійних організацій живила рухи, які не мирилися з жорсткими правилами певної релігійної спільноти, домагалися права на реалізацію власних уподобань. Таких відступників від домінуючих поглядів, правил називали еретиками.

Головною метою релігійні організації вважають формування у людей відповідних цінностей, ідеалів. Це досягається виробленням систематизованого віровчення, формуванням системи його захисту та виправдання, культовою діяльністю, контролем та здійсненням санкцій щодо виконання релігійних норм, підтриманням зв'язків із світськими організаціями, державними органами.

Релігійна організація є складним соціальним інститутом. Серед різноманітності релігійних організацій окреслюються такі їх основні типи: церква, секта, харизматичний культ і деномінація.

Церква — це релігійна організація зі складною, суворо централізованою та ієрархізованою системою взаємодії священнослужителів і віруючих.

Вона відіграє важливу роль у регламентації відносин всередині релігійних спільнот, їх взаємозв'язків зі світськими соціальними спільнотами, владою. До атрибутів церкви належать віровчення, догматика, релігійна культова і позакультова діяльність, заснована на ієрархічному принципі система управління. Відносини в ній будуються на основі канонічного права, сукупності правових норм, що ґрунтуються на церковних правилах (канонах). Здебільшого церковна дисципліна є гнучкою, налаштованою на компроміс, що не потребує обов'язкового дотримання всіх принципів усіма членами церкви.

Церква є складною системою. У ній чітко налагоджено взаємодію керуючої та керованої підсистем, їй властивий високий ступінь згоди із суспільними цінностями. Тому людина з народження завдяки спеціальним обрядам (наприклад, хрещення) стає членом церкви.

Залежно від належності громадян суспільства до певної церкви, визнання віруючими церкви цінностей суспільства визначають організаційний устрій церкви, у якому розрізняють:

- універсальну церкву, яка охоплює всіх членів суспільства, задовольняє більшість їх індивідуальних потреб;

- еклесію (грец. — церква) як «універсальну» церкву в стані за-костеніння, нездатну адекватно реагувати на динаміку інтересів і потреб своїх членів.

Найчастіше такими є національні церкви, діяльність яких відчутно узалежнена від інтересів нації. Нерідко вони намагаються злитися з державою.

До основних функцій церкви належать вироблення, збереження та передавання релігійної інформації, організація, координація релігійної діяльності, контроль за поведінкою людей.

Якщо церква завдяки гнучкості своєї діяльності, компромісами, прагне охопити всіх людей, то секта постає як група обраних, не визнає жодних компромісів, вимагає від своїх членів неухильного дотримання дисципліни.

Секта — це течії, об'єднання віруючих, опозиційні щодо певних релігій.

Виникає секта внаслідок відокремлення від церкви частини віруючих та священнослужителів, їй притаманне специфічне тлумачення традиційних догматів пануючого або найпоширенішого віровчення, відмова від традиційних обрядів, проповідь винятковості своєї релігійної доктрини (істинного шляху до спасіння).

Сектантство супроводить усі релігії, протестуючи проти консерватизму внутріконфесійного життя, водночас стимулюючи його оновлення. Найчастіше секта постає як релігійна опозиція чи опозиційна релігія, пристанище відступників. Утворення секти зумовлюють політична, соціальна, етнічна, расова дискримінація, невдоволення внутріцерковними справами.

Сектантська громада є специфічним організаційним утворенням погляду, відрізняється особливостями внутрішнього спілкування. Зазвичай, тут нетерпимо ставляться до інакомислення, вважаючи істинними свої релігійну доктрину, культ, спосіб життя.

У ставленні до суспільства, більшість громадян якого сповідують традиційну релігію, одні секти не прагнуть конфронтації з ним, хоч і бачать його вади, інші активно протидіють суспільству, прагнуть реформувати його на свій лад.

Одним із різновидів секти є харизматичний культ, який виникає навколо особи, проголошеної носієм благодаті Божої (харизми).

Харизматичний культ (від грец. — дар) — це різновид секти, учасники якої вважають, що завдяки дотриманню певного морально-етичного кодексу і ритуальних приписів вони отримують харизму (особливу силу, дар Божий).

Найчастіше харизматичні культу виникають у лоні православ'я, католицизму. Засновники і керівники їх оголошуються Богом або посланцем Бога чи іншої надприродної сили. Такі організації здебі-

льшого є малочисельними. Їхні прибічники схильні до надмірної екзальтованості, містицизму, ізоляціонізму, фанатичної відданості лідерові. Безплідність їх намагань змінити світ часто породжує явище ескапізму (від англ. — рятуватися, втікати) — намагання втекти від суспільства, знецінює для них вартість земного життя, породжує сподівання на отримання благ у потойбічному житті. Нерідко це проявляється в міграції за кордон чи у віддалені місця своєї країни.

Сектою, що примирилася зі своїми противниками, вважають деномінацію.

Деномінація (лат. досл. «зміна імені») — це перехідний тип релігійної організації, який залежно від характеру виникнення та спрямованості еволюції має риси церкви та секти.

Вона ще зберігає в собі чимало рис секти (суворий контроль за поведінкою своїх членів, віддаленість від світського життя), але дух бунтарства та ізоляціонізму їй менш властивий. З церквою її зближує централізація, ієрархічний принцип управління, визнання можливості духовного відродження і спасіння всіх віруючих.

У процесі свого розвитку секти, харизматичні культи можуть перетворитися на церкви, а від церков час від часу відмежовуються сектантські угруповання.

Головні функції релігії

Релігія є невід'ємним елементом суспільного життя, важливим чинником суспільних відносин, її місце і роль у соціальній системі визначають і функції релігії в суспільному житті. Зрештою, релігія як соціальний феномен самовиражається через свої функції.

Функції релігії — це способи, рівень, напрями впливу релігії на соціум, його структурні елементи, особистість.

Функції релігії тісно пов'язані зі структурою релігії, кожен елемент якої визначає їх специфіку, дають змогу глибше, всебічніше пізнати її особливості, вплив на соціум. Вони виявляють себе явно чи приховано (латентне), постійно чи тільки на певних етапах історії, виражаючи можливості релігії та її роль у суспільстві. Якщо функції релігії окреслюють і характеризують форми, способи, напрями, рівень впливу релігії в суспільстві, то роль релігії є наслідком реалізації релігією своїх функцій.

Релігія задовольняє різноманітні потреби людини, але жоден із соціальних феноменів не здатен замінити її. Саме це і визначає особливість її функцій, серед яких розрізняють: компенсаційну, терапевтичну, втішальну, світоглядну, регулятивну, комунікативну,

інтегративну, дезінтегруючу, ідеологічну, політичну, правову, культуроформуючу, легітимуючу. Це дає підстави стверджувати, що релігія є поліфункціональним феноменом. Кожна із функцій релігії є відображенням духовних потреб, інтересів індивідів, спільнот.

Компенсаційна функція. Вона є своєрідною реакцією на різноманітні переживання людини, забезпечуючи процес розв'язання в трансцендентному вимірі життєво важливих суперечностей і проблем людського буття. Релігія психологічно компенсує обмеженість, безсилля, залежність людей від об'єктивних умов існування, наповнює змістом сенс їхнього життя, впливає на ціннісні орієнтації, систему ідеалів, цілеспрямовування.

Терапевтична, втішальна функції. Вони тісно пов'язані з компенсаційною, оскільки забезпечують зняття психологічної напруги, відчуття невизначеності й тривоги на індивідуальному рівні, збереження внутрішньої рівноваги, душевного спокою, емоційного, соціального оптимізму. Забезпечується вона внаслідок спілкування між віруючими, між віруючими і священнослужителями в процесі культових церемоній тощо.

Світоглядна функція. Її особливість полягає у виробленні своєрідної сукупності поглядів, оцінювань, норм, установок, які визначають розуміння людиною світу, орієнтують і регулюють її поведінку.

Залежно від способів та аргументів, завдяки яким людина пояснює світ, її світогляд може бути філософським, міфологічним або релігійним. Релігійний світогляд вклучає в систему «людина — світ» комплекс надприродних істот, зв'язків і відносин, прагне пояснити події, явища земного буття впливом потойбічних, надприродних сил. Відповідно до цього він розглядає і смисл життя, усвідомлення якого додає людині сил у подоланні життєвих проблем, навіть і в сприйнятті смерті. Кожна релігія по-своєму тлумачить цю проблему, але всі визнають те, що земне життя людини є лише фрагментом її буття, яке після смерті продовжується у потойбічному світі.

Регулятивна функція. Ця функція виявляється в регулюванні соціальних відносин, вчинків віруючих через систему заборон, табу, санкцій, стосуючись не лише їхньої поведінки в суспільстві, а й у сім'ї, інтимній сфері. З цієї точки зору, релігія є ціннісно-орієнтаційною і нормативною системою. Водночас кожна релігія має свою систему цінностей, які ґрунтуються на особливостях її вивчення.

Важливу регулятивну роль відіграє нормативна система релігії, яка виявляється у вимогах, правилах, покликаних забезпечити реалізацію релігійних цінностей. Норми містять у собі обов'язковість, спонукальність. Вони бувають позитивними, зобов'язуючи до дій,

або негативними, забороняючи певні вчинки, стосунки. Стосуватися можуть усіх послідовників віровчення або конкретної групи (мирян, священнослужителів). З огляду на особливості реалізації розрізняють культові (визначають порядок культових обрядів, церемоній) та організаційно-функціональні норми (регулюють внутрішньоцерковні, міжцерковні, міжконфесійні відносини, визначають структуру релігійних організацій, порядок виборів керівних органів, регламентують їх діяльність, а також стосунки між віруючими та священнослужителями тощо).

Комунікативна функція. Вона спрямована на забезпечення спілкування віруючих з Богом (молитва, інші культові дії) і між собою (під час богослужіння тощо). Релігійна комунікація охоплює різні процеси взаємодії: спілкування, соціалізацію, передавання релігійного досвіду, розвиток зв'язків між окремими віруючими, між віруючими і релігійною громадою, духовенством, між релігійними організаціями різного віросповідання. Вона передбачає передавання, обмін інформацією, її засвоєння, оцінювання, що сприяє інтеграції (об'єднанню) чи дезінтеграції (роз'єднанню) релігійних груп.

Інтегративна функція. Реалізація її сприяє забезпеченню стабільності в суспільстві. На думку французького філософа, соціолога Е. Дюркгейма, релігія діє в суспільстві як клей, допомагаючи людям усвідомити свою моральну належність до соціуму, самовизначитися в суспільстві, а внаслідок цього об'єднатися з близькими за поглядами, моральними установками, віруваннями людьми, разом з ними брати участь у культових церемоніях. Це сприяє утвердженню в суспільстві злагоди, солідарності, згуртованості, знижує конфліктність, натомість посилює суспільну рівновагу та гармонію суспільних відносин.

Різною мірою інтегративна функція виявляє себе на рівні суспільства, конфесій, а також окремих релігійних громад. Найпомітнішою вона є, коли система релігійних цінностей відповідає фундаментальним потребам суспільства.

Дезінтегруюча функція. Суть її полягає в тому, що, об'єднавшись на основі певного віровчення, культу, групи людей протиставляють себе іншим соціальним утворенням, в основі яких перебувають інші віросповідання. Це може бути джерелом конфлікту між представниками різних віросповідань, конфесій. Часто такі конфлікти свідомо провокуються, оскільки вони сприяють зміцненню релігійних груп, посиленню авторитету їхніх лідерів.

Існують конфлікти і всередині релігійних об'єднань, наприклад, між консерваторами і реформаторами. Нерідко вони стають передумовою церковних, конфесійних розколів, виникнення сектантських утворень. Часто в основі релігійних конфліктів фігурують полі-

тичні, економічні інтереси. Нерідко під релігійними лозунгами розгортаються соціальні конфлікти.

Конфлікти, які відігравали дезінтегруючу роль, не обминули жодної із церков, конфесій. Найпомітнішими були розкол у християнстві, що призвів у 1054 р. до розділення його на православ'я і католицизм, реформація в католицизмі (XVI—XVII ст.), рух старообрядництва в Руській православній церкві (XVII ст.), перипетії, пов'язані з утворенням та функціонуванням греко-католицької церкви в Україні та ін.

Ідеологічна функція. Суть її полягає в тому, що релігія як форма суспільної свідомості є надбудовним явищем. Вона не здатна продукувати суспільні відносини, а лише відображати їх, виправдовувати, схвалювати чи осуджувати. Все це відповідно позначається на свідомості мас і на їх участі в суспільно-політичних процесах. Під впливом релігії в суспільстві можуть домінувати конформістські (примиренські) настрої або розгортатися соціально-політичні конфлікти.

Політична, правова функції. Значною мірою вони взаємопов'язані, взаємозалежні з ідеологічною. Історія свідчить, що більшість церков не обминали актуальних суспільних проблем, активно втручалися у їх вирішення. Нерідко церква перебирає на себе управління суспільними, державними справами (теократичні держави), в тому числі й законодавчі та арбітражні повноваження.

Культуроформуюча функція. Вона реалізується у впливі релігії на розвиток писемності, книгодрукування, малярства, музики, архітектури, збереження цінностей релігійної культури; нагромадження і трансформацію культурного досвіду. Все це відчутно впливає на формування й розвиток естетичних цінностей, на етичні традиції віруючих, суспільства.

Легітимуюча (від лат. — законний, узаконеній) *функція.* Вона виявляється в узаконенні певних суспільних порядків, державних інститутів, політичних, правових відносин, норм чи визнанні їх неправомірними.

2.5. СТРУКТУРА РЕЛІГІЙНОГО КОМПЛЕКСУ: ОГЛЯД РІЗНОМАНІТНИХ ТЕОРІЙ

Структурно-функціональна школа. Функціоналізм (або школа структурно-функціонального аналізу) протягом тривалого часу, починаючи з 40-х років, був домінуючим теоретичним напрямком в американській соціології. Лідери функціоналізму — Т. Парсонс і Р. Мертон — не вважалися класиками буржуазної соціологічної думки. Хоча в кінці 60-х і особливо в 70-ті роки функціоналізм за-

знав гострої критики і його вплив значно зменшився, він продовжує зберігати своїх прибічників в різних галузях соціології, зокрема соціології релігії.

Функціоналізм як течія в буржуазній соціології часто ототожнюється з застосуванням структурно-функціонального аналізу для вивчення соціальних явищ. Але таке ототожнення не правомірне. Всупереч погляду Р. Мертонна функціоналізм не є ідеологічно нейтральним методом, який може однаково застосовуватися в різних теоретичних соціологічних системах. Зміст структурно-функціонального аналізу, його місце в системі соціального пізнання визначається не лише необхідністю вивчення структур і функцій соціальних явищ, а й тим, як розуміють структуру і функції того або іншого суспільного явища. Ось чому, на наш погляд, слід відрізнити структурно-функціональний метод як необхідний компонент будь-якого наукового дослідження складних систем об'єктів, у т. ч. суспільство, структуралізм і функціоналізм як особливі соціологічні течії, які включили структурний і функціональний аналіз у загальний контекст ідеалістичних теорій, пояснень суспільства метафізично деформували і абсолютизували цей метод.

Загальним для функціоналістів є ідеологічне зведення соціальної структури взаємодії людей в межах певних інститутів, які регулюють поведінку індивідів за допомогою встановлених норм поведінки. Виходячи з цього, релігія розглядається як центральний, такий, що має фундаментальне значення аспект культури. Релігія створює систему вірувань, норм і цінностей, які об'єднують членів суспільства, забезпечують його цілісність і єдність. Таким чином, ідучи за Дюркгеймом, функціоналісти вважають релігію важливим інтегруючим фактором, який підтримує цілісність суспільства.

Феноменологічний напрямок. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років в американській теоретичній соціології набуває розповсюдження так званий феноменологічний напрямок. Соціологи цього напрямку справляють в наш час суттєвий вплив на американську і меншою мірою на англійську соціологію релігії. Провідним з них є американець П. Бергер і західнонімецький соціолог Т. Лукманн, що працює з ним.

Феноменологічний напрямок в соціології взагалі і в соціології релігії зокрема пробує спиратися в своєму аналізі соціальних процесів і явищ на деякі філософські положення Е. Гуссерля. Першим в США спробував застосувати філософські ідеї Гуссерля до аналізу соціологічних явищ А. Шютц, німецький філософ і соціолог, його ідеї набули свого розвитку у книзі П. Бергера і Т. Лукманна «Соціальна конструкція реальності». Якщо гранично скорочено викласти

основні філософські, методологічні концепції феноменологічної соціології, вони зводяться до такого.

Хоча і Гуссерль, і його послідовники формально визнавали існування зовнішнього об'єктивного світу і відхрещувались від соліпсизму, практично їх аналіз був спрямований лише на вивчення феномена людської свідомості. В сфері соціології об'єктом вивчення феноменологів є соціальна реальність, яка, на їх думку, конструюється людьми в процесі їх взаємодії за допомогою мови та інших символічних та знакових систем. Процес матеріальної, трудової діяльності людей і система об'єктивних відношень, що складається в ній, випадають з поля зору феноменологічної соціології. Суспільство і соціальні інститути розглядаються як продукти інтерсуб'єктивної колективної свідомості людей. Постулюється плюралізм соціальних реальностей, причому головні з них оголошуються реальністю повсякденного життя, над якою надбудовуються системи «символічних універсумів» у вигляді науки, мистецтва, релігії, філософії. Таким чином, у феноменологічній соціології майже знімається різниця між гносеологічним розумінням об'єктивної реальності, яка не залежить від свідомості людей (у тому числі від їх суспільної свідомості), і реальністю, яка сприймається як феномен суспільної свідомості, або система значень об'єктивних людських знань, ідей і уяв.

У феноменологічній соціології широко застосовується також принцип інтенціональності свідомості, сформульований Е. Гуссерлем. Питання про реальність або імізорність об'єкта пізнання знімається за принципом інтенціональності: всякий акт свідомості має нібито предметний напрямок. У соціології релігії такий підхід спричиняє таке, що питання про реальність надприродних, трансцендентних об'єктів формально не вирішується. Практично феноменологічна соціологія релігії виходить із того, що трансцендирування, тобто вихід за межі чуттєво-сприйнятного реального світу, є необхідною характеристикою антропологічної природи людини.

Соціологічні концепції Е. Дюркгейма і М. Вебера. Вплив учення Дюркгейма розповсюджується не лише на представників структурно-функціональної школи, а й на американських та англійських соціологів інших напрямків. До речі, західні соціологи уникають ідентифікації з будь-якою теоретичною школою або напрямком. Ознакою хорошого тону і духовної належності серед них вважається еклектична змішаність в галузі методології, коли віддається належне Марксу (щоб наголосити на його обмеженості) і Дюркгейму, Веберу і Зімелю, Тьоннісу і Парето та іншим соціологам-теоретикам XIX та XX століть. Коли йдеться про Дюркгейма, немає жодної книги з проблем соціології релігії, що вийшла у США і Ан-

глії за останні два десятиліття, де б не наголошувалося на значенні для сучасної соціології розуміння релігії Дюркгейма. Так, англійський соціолог Таулер дюркгеймівській традиції в соціології релігії присвятив велику главу. Таулер вважає, що Дюркгейм продовжує шлях, накреслений Марксом і спрямований на дослідження соціальних джерел релігії. Але Дюркгейм пішов далі Маркса, відмовившись трактувати релігію лише як епіфеномен, як відображення суспільства, не справляючи на нього зворотного впливу.

У середині 60-х років непомітна секуляризація американських церков стала помітною: скоротилося членство в релігійних організаціях, зменшилося відвідування церков, змінилося загальне ставлення до церковних цінностей і норм. Автор вірно пов'язує ці зміни з загальною соціальною і політичною кризою, яка торкнулася американського суспільства наприкінці 60-х років. Якщо раніше, використовуючи формулювання Бергера, середній американець був переконаний у тому, що навкруги все добре, і релігія підтримувала в ньому це переконання, то в 60-х роках все більше американців дійшло висновку, що їх світ далеко не кращий, і тому релігія втрачала у них свій колишній престиж (Berger P. *Facing up to Modernity*. — p. 156). Виник прогресуючий процес делегітації колишніх релігійних цінностей і норм. Але у 1973 р. Бергер несподівано заявив, що він свого часу перебільшував значення секуляризації. Він прогнозує у майбутньому повернення народних мас до релігії, хоча і не обов'язково у церковній формі. На відміну від інших авторів він вважає, що нові впливові релігійні рухи можуть знову виникнути, але не на основі східних, азійських релігій (наприклад, індуїзм, буддизм), а лише на засаді іудейсько-християнської релігійної традиції. Релігійне відродження, на думку Бергера, можливе, якщо теологи і релігійні діячі перестануть розчиняти релігійний зміст своїх доктрин у різних політичних, соціальних і етичних концепціях і повернуться до традиційної християнської віри, до так званої вертикальної теології, тобто теології, яка ґрунтується на вірі у тойбічного Бога. Ось такі висновки П. Бергера, в яких теолог явно переважає соціолога.

Важко погодитися з розумінням Р. Таулера дюркгеймівської соціологічної традиції. В його трактовці вона близька до марксистської традиції, водночас як насправді їх відділяють методологічні принципи соціального аналізу. Для Дюркгейма в основі суспільного життя лежать колективні уяви, вірування і почуття. Релігія по суті ототожнюється ним з суспільною свідомістю загалом, тому що будь-яка система поглядів, цінностей і норм, які інтегруються суспільством, розглядається ним як релігійна в її основі. Від Дюркгейма починається традиція поширення релігії в середовищі бур-

жуазних соціологів. Щодо характеристики соціальних функцій релігії, то Дюркгейм поклав початок визначенню її функції (в межах соціальної системи) як головної, наголошуючи на необхідності релігії для існування і функціонування соціальних систем (Осипова Е. В. Социология Е. Дюркгейма. — М., 1977).

Значна увага в англо-американській соціології релігії приділяється і теоретичній спадщині М. Вебера. У нього буржуазні соціологи беруть на озброєння передусім методологічний плюралізм, тобто відмову від виділення визначальних сторін розвитку суспільства. Релігія розглядається ними і як незалежне, і як залежне мінливе, причому такий підхід оголошується подоланням однобічності матеріалізму та ідеологізму. В багатьох книжках цитується відомий вислів М. Вебера, який характеризує його методологію підходу до релігії. М. Вебер, з одного боку, заявляє, що «як би далеко не заходив соціологічний вплив на релігійну етику, в кожному окремому випадку остання формується, в першу чергу, із релігійних джерел», а з другого, називає безглуздим доктринерським тезисом твердження про те, «що капіталізм як господарська система є продуктом реформації». Загальний висновок Вебера зводиться до того, що хоча однобічна матеріалістична і однобічна спіритуалістична інтерпретація каузальних зв'язків в галузі культури і історії припустимі рівною мірою й обидві вони однаково мало допомагають встановленню історичної істини, якщо вони є не попереднім, а заключним етапом дослідження.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Релігія і культура.
2. Основні релігієзнавчі концепції сутності релігії.
3. Культура і релігія.
4. Роль жінки в релігії.
5. Особливості релігієзнавчих досліджень релігійного феномену.
6. Релігія як духовний і соціальний феномен.
7. Психологічні та соціокультурні передумови виникнення релігії.
8. Структурно-функціональний аналіз релігії.
9. Роль і функції релігії в суспільстві.
10. Релігія як предмет релігієзнавчих досліджень.
11. Міфологічний і релігійний світогляди: загальне та особливе.
12. Специфіка релігійного світосприйняття та світорозуміння.
13. Проблема визначення релігії.
14. Теологічна інтерпретація релігії.
15. Релігія як особистісний феномен.
16. Структурно-функціональний аналіз релігії.

17. Структура релігійного комплексу: огляд різноманітних теорій.
18. Релігійна віра, її зміст, форми вияву.
19. Релігійна діяльність.
20. Аналіз ролі релігії в суспільстві.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Що таке міфологія?
2. Дайте визначення релігії.
3. У чому суть релігії?
4. Що таке релігійна свідомість?
5. Дайте визначення релігійній вірі?
6. Які особливості характеризують міфологічне мислення?
7. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси міфологічного і релігійного світоглядів.
8. Чим зумовлена поява різноманітних концепцій тлумачення релігії?
9. У чому виявляються особливості головних елементів релігійної свідомості?
10. Охарактеризуйте головні функції релігійних організацій.
11. У чому виявляються спільні риси різних типів релігійних організацій?
12. Які головні проблеми доводиться долати релігієзнавству в процесі класифікації релігій?
13. Проаналізуйте головні особливості релігійних відносин.
14. Які історичні чинники прислужилися до формування релігій як соціального і духовного феномену.
15. Назвіть основні риси міфологічного світогляду.
16. Які основні підходи щодо тлумачення сутності релігії?
17. В чому полягає структурно-функціональний аналіз релігії?
18. Охарактеризуйте інтегративну та комунікативну функції релігії.
19. Дайте визначення релігії як предмета релігієзнавчих досліджень.
20. У чому виявляється специфіка релігійного світосприйняття та світорозуміння?
21. Дайте аналіз ролі релігії в суспільстві.

ТЕСТИ

1. Теологи вважають першопричиною світу:

а) божество	в) місяць
б) людину	г) воду

2. На яке поняття спирається Тайлор Е. Барнетт у концепції, яка пов'язує в єдине ціле всі стадії розвитку релігії на основі психічної діяльності людини?

а) анімізм	в) шаманізм
б) тотемізм	г) магія

3. На яке поняття спирається Д. Твейзор у концепції походження релігії?

- а) фетишизм
- б) тотемізм
- в) анімалізм
- г) аніматизм

4. За основу пояснення релігії К. Юнг взяв ідею:

- а) символів
- б) архетипів
- в) уявлень
- г) сподівань

5. Е. Фромм вважає, що релігійна віра є сутністю природи:

- а) тотему
- б) людини
- в) космосу
- г) землі

6. Виходячи із факту релігійного самовідчуження, Л. Фейербах уважав, що світ поділяється на:

- а) релігійний
- б) уявний
- в) аморфний
- г) дійсний

7. Фантастичне подвоєння світу і протиставлення надприродного природному є найзагальнішою ознакою:

- а) віри в надприродне
- б) пригноблення людини
- в) приватної властивості
- г) пануючої сили

8. Щоб науково пояснити виникнення релігії, необхідний аналіз її коренів:

- а) історичних
- б) фантастичних
- в) економічних
- г) докласових

9. Релігійний світогляд є різновидом світогляду:

- а) ідеалістичного
- б) матеріалістичного
- в) ілюзорного
- г) містичного

10. Керуючись принципом тотожності й відмінності, соціальні функції релігії і церкви взаємно:

- а) обумовлені
- б) створюють видимість приналежності
- в) антагоністичні
- г) соціально пасивні

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Избранные произведения. — М.: ИФ АН СССР, 1990. — 637 с.

2. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии религии // Гегель Г. В. Ф. Философия религии в двух томах. — М.: Мысль, 1977.

3. *Горбаченко Т. Г.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. — К.: Академія, 2001. — 272 с.
4. *Джемс У.* Многообразие религиозного опыта / Пер. с англ. — М.: Наука, 1993. — 420 с.
5. Зарубежные исследования социальных функций религии. — М.: Правда, 1988. — 463 с.
6. *Леви-Брюль Л.* Мистический опыт и символы первобытных людей // Мистика. Религия. Наука. — М.: Искусство, 1998. — 457 с.
7. *Лобовик Б. А.* Религия как социальное явление. — К.: Наукова думка, 1982. — 95 с.
8. *Лобовик Б. А.* Религиозное сознание и его особенности. — К.: Основи, 1999. — 319 с.
9. *Маррет Р.* Формула табумана как минимум определения религии // Мистика. Религия. Наука. — М.: Республика, 1995. — 407 с.
10. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. — М.: Политиздат, 1964. — 623 с.
11. *Токарев С. А.* Ранние формы религий. — М.: Мысль, 1990. — 575 с.
12. *Фромм Э.* Психоанализ и религия // Сумерки богов. — М.: Изд-во политической литературы, 1989. — 427 с.
13. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: сборник. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
14. *Франкл В.* Основы логотерапии. Психотерапия и религия. — СПб.: Наука, 1995. — 381 с.
15. *Фрейд З.* Психоанализ, религия, культура. — М.: Республика, 1992. — 511 с.
16. *Фрейд З.* Тотем и табу. — М.: Республика, 1997. — 459 с.
17. *Юнг К. Г.* Ответ Иову. — М.: Раритет, 1995. — 473 с.
18. *Юнг К. Г.* Архетип и символ. — М.: Наука, 1992. — 473 с.
19. *Элиаде М.* Священное и мирское. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.

Розділ 3

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

3.1. ЧАС ВИНИКНЕННЯ РЕЛІГІЇ: ОСНОВНІ ГІПОТЕЗИ

Спроба знайти земні витoki релігії сягають у далеку давнину. Ще в V ст. до н. е. Критій (бл. 460—403 до н.е.) висловив думку про те, що релігія є вигадкою законодавців. Він був засновником політико-державної гіпотези виникнення релігії. Цю точку зору поділяв Лактацій (бл. 250—325 до н.е.), який називав засновником римської релігії другого легендарного царя Риму Нумо Помпілія.

Ефектного і гострого вигляду ця гіпотеза набула у гуманістів та енциклопедистів XVII—XVIII ст. Відомі атеїсти тієї епохи Жан Мельє (1664—1729), Франсуа Вольтер (1694—1778), Жан-Жак Руссо (1712—1778), ціла плеяда матеріалістів XVII—XVIII ст. у Франції вважали релігію продуктом ошуканства, вигадки, невігластва, наслідком свідомої нечесної змови для досягнення певних інтересів чи загального суспільного спокою.

Стародавньому світові належить ще одна концепція виникнення релігії, яка отримала назву євгемеризму. Її автор, стародавній філософ Євгемер (бл. 340—260 до н.е.) вчив, що релігія бере початок із шанування і обожнення найстародавніших царів.

У стародавньому світі народилася натуралістична концепція походження релігії.

Ще софіст Продікт (бл. 470 до н.е.— р. см. невід.) вбачав джерело релігії в шануванні хліба, вина, Місяця, річок тощо як корисних і потрібних людині речей. Ця точка зору ґрунтується на тому, що все духовне, в тому числі й релігія, виникло в процесі розвитку матеріального світу як похідне від нього. Релігія є наслідком відображення світу в свідомості людей, відображення взаємовідносин людей й природи і між собою, відображення перекручене, фантастичне.

Безумовно, таке широке розуміння процесу виникнення релігії виникло не одразу. Окремі мислителі, більшою чи меншою мірою поділяючи таку матеріалістичну у своїй суті точку зору на світ, вихопили якусь часточку, якийсь бік цього процесу, лише один момент розвитку суспільної свідомості, бо вони ще не розуміли матеріалістичного характеру історії суспільства. Це були геніальні

припущення, здогади з дуже обмеженою аргументацією, іноді суто логічного порядку.

З числа таких мислителів, насамперед, назвемо Епікура (324—270 до н.е.), який висловив думку про те, що світ вічний і нескінченний, а отже, не міг бути створений богами. Учень Епікура Лукрецій Кар (бл. 96—55 до н.е.), розвиваючи думки вчителя в поемі «Про природу речей», писав, що люди створили уявлення про богів зі своїх спостережень природи, що жах людей перед могутніми силами природи штовхає їх споруджувати богам капища. Ще один учень Епікура Петроній є автором відомого афоризму: «Перших богів на землі створив страх». Цю думку висловив ще засновник матеріалістичної лінії в філософії Демокрит (460—361). За часів Демокрита побутувала думка, що релігію винайшли стародавні єгиптяни, які зробили це через страх перед грізними силами природи, а від них її запозичили інші люди. Про це також писав відомий історик стародавнього світу Діодор Сицилійський (бл. 90—21 до н.е.), а також відомий своїм відвертим атеїзмом стародавній письменник із сирійського міста Самосата Лукіан (бл. 120 — після 180). Можна було б назвати ще чимало інших імен.

Натуралістична концепція походження релігії знайшла своє відображення в численних працях як матеріалістів, так і нематеріалістів у подальшому розвитку релігієзнавства. Тут треба згадати Давида Юма (1711—1776) і його «Природну історію релігії», Томаса Гоббса (1588—1679), Г. Гегеля (1770—1831), його учня Д. Штрауса (1808—1874), Ф. Ніцше (1844—1900), Л. Фейєрбаха (1804—1872), Ф. Енгельса (1820—1895) та багатьох інших. Кожен із них зробив певний внесок у наукову теорію походження релігії, але вони, здебільшого, обмежувалися філософським аспектом цього питання, віддаючи данину матеріалістичному чи ідеалістичному її трактуванню, одночасно прокладаючи шляхи для її наукового вирішення.

3.2. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ

Історія виникнення релігії дуже важлива для повного розуміння її суті і значення. Якщо ми хочемо досконало знати про якесь явище чи річ, то неодмінно поставимо запитання: звідки, чому, як і коли вони виникли? Лише отримавши відповідь на ці запитання, ми здобудемо знання про певні явища чи факти.

Це стосується й релігії.

Але з погляду переважної більшості віруючих і значної частини духовенства, яка не вдається в богословські тонкощі, питання про виникнення релігії не має сенсу: релігію дарував людству Бог, до

того ж саме ту, яку сповідують ці віруючі, релігія для них вічна і незмінна, саме їхня релігія істинна і не потребує пояснення її походження. Адже існує загально визнана історія релігії, яка фіксує початок кожної з них. Ми майже в дрібних деталях знаємо процес формування ісламу, який розпочався на початку VII століття, коли історію вже записували. Добре відоме і започаткування християнства, що завершило своє друге тисячоліття. Значно менше ми знаємо про виникнення буддизму, якому більш ніж дві з половиною тисячі років.

З далеких глибин століть доходять до нас відомості про стародавні релігії, про їх початок і кінець. Про релігійні уявлення людей на зорі їх існування свідчать численні факти науки. Усі народи мали свою релігію, немає жодного паростка величезної людської родини, яка не знала б релігії. Релігії виникали, розвивалися, зникали, змінювалися іншими. Безперечно, релігія має свою дуже цікаву й повчальну історію. Про виникнення головних сучасних релігій мова йтиме в наступних розділах цієї книги. У цьому ж розділі розглянемо питання про виникнення найперших релігійних уявлень, викладемо різні точки зору на це. І хай вас не дивує, що іноді ці точки зору взаємовиключають одна одну.

Теологічні теорії походження релігії. Передусім розглянемо теорії походження релігії, які беруть за основу надприродні причини та обставини цього складного процесу. Вони є предметом особливої уваги богословів різних релігійних напрямів, у їх розробці беруть участь видатні філософи, які поділяють релігійну точку зору на світ, вони містять чимало глибоких міркувань і їх можна об'єднати загальною назвою, а саме — теологічні теорії. Це традиціоналістична, теїстична і специфічно-православна академічна теорії.

Традиціоналістична теорія. Ця точка зору на походження релігії полягає в тому, що релігію першим людям відкрив безпосередньо сам Бог. У християнстві ця концепція виглядає як біблійна оповідь про спілкування перших людей Адама і Єви в раю з Богом, а також про надприродні контакти з Богом Мойсея та інших біблійних персонажів. Цей найортодоксальніший варіант традиціоналізму відкидає будь-яку аргументацію, тим більше наукового плану. Він не апелює ні до розуму, ні до визнання особливих якостей людської душі, яка тягнеться до Бога, заперечує спроби перегляду релігійних цінностей. Він ґрунтується лише на беззастережній вірі.

Традиціоналістичну концепцію знаходимо і в стародавній філософії. Так, давньогрецький мислитель Платон (бл. 427—347 до н.е.) вважав, що релігія є наслідком споглядання людською душею в світі ідей єдиного, яке є особливою субстанцією всього світу, його основою і витоком, яке за буття не має ні початку ні кінця, ніяких

ознак, ніяких причин, не потребує простору і руху, бо для руху потрібні зміни, а єдине — незмінне. Єдине має всі характеристики Бога. Отже, людська душа, споглядаючи в світі ідей єдине — Бога — згадує про нього в нашому матеріальному світі. Ця згадка і є релігія. Традиціоналістичне розуміння походження релігії розробляли мислителі, яких церковна історія називає святими отцями церкви. У православ'ї — це Афанасій Олександрійський, Василій Великий, Григорій Назіанзін, Іоан Золотоустий та Іоанн Дамаскін, у католиків — Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Єронім, Григорій I Великий. Слід також назвати Орігена і Тертуліана і, особливо, Тома Аквіната (Аквінського) (бл. 1225—1274), який у своїй головній праці «Сума теології» розмірковував таким чином: людина співвідноситься з Богом як зі своєю метою, але ця мета не може бути досягнута розумом. Тим часом потрібно, щоб люди завчасно знали цю мету для того, щоб свідомо спрямувати на досягнення її свої зусилля і дії. Виходить, що людина для свого порятунку мусить знати щось таке, чого її розум досягти не може. Але Бог дає людині знання й дає шляхом одкровення. На нього й треба спиратись, у ньому порятунок. Надаючи безумовну перевагу одкровенню перед розумом, Тома Аквінат поглиблює цю думку зауваженням: навіть те знання про Бога, яке може бути здобуте розумом, має бути подане людині через божественне одкровення, бо істина про Бога, відкрита людським розумом, була б доступна не багатьом, та ще й з домішкою численних помилок, тоді як від володарювання цією істиною цілком залежить порятунок людини, який вона може знайти лише в Богові. Ці міркування потрібні були Томі для того, щоб ствердити перевагу теології, віри над наукою, довести, що істини одкровення вищі, ніж істини науки. Але водночас Тома Аквінат переспівує засади традиціоналізму: сам Бог відкрив людям усі релігійні істини, людський розум тут просто непотрібен.

Традиціоналістична теорія походження релігії легко сприймається, не потребує доведення, бо ґрунтується на вірі. Це зумовило її значне поширення і багатовікове існування. Ця теорія у християнському богослов'ї має, так би мовити, внутрішній вжиток, бо стосується лише самого християнства. Стосовно інших релігій християнство згодне вжити будь-яких інших пояснень. Але богослов'ю, що вдається до теоретичних міркувань, цієї теорії мало, бо вона містить недооцінку творчих задумів Бога і зневагу до мислення людини, яка є вершиною творчості Бога.

Теїстична теорія. Ця теорія походження релігії природньо впливає із суті самого теїзму. Теїзм (від грец. — бог) визнає буття Бога як істоти принципово протилежної світові скінченних речей і явищ, істоти абсолютної, необмеженої, що вище і людини, і приро-

ди; тобто надлюдської і надприродної, живої і особистої, що володіє всіма духовними досконаlostями, існує над усім і є джерелом усього, отже, й релігії. Є кілька різновидів теїстичної концепції, але всі вони єдині в основному, а саме релігія є наслідком божественного одкровення на певному етапі духовного розвитку людства. Цілком зрозуміло, що ця концепція впливає з беззастережного визнання існування Бога.

Одним з апологетів теїзму був Рене Декарт (1596—1650), який дотримувався дуалістичної концепції співвідношення душі й тіла та концепції вроджених ідей. Декарт висунув онтологічний доказ існування Бога: уявлення про Бога як істоту найдосконалішу обов'язково передбачає і таку обставину, як існування: ми думаємо про Бога, отже, він існує. Ми ж думаємо про Бога тому, що ідея божества є провідною вродженою ідеєю, вона існує в свідомості людини від її народження і виявляється як пізнання Бога. Отже, релігія виявляється в ході пізнавальної діяльності людини як розгортання вродженої ідеї Бога.

Розвивав концепцію Декарта Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646—1716), засновник богословського раціоналізму, за яким ідеї народжуються під впливом досвіду, емпіричних знань, завдяки чому людство і прийшло до християнства — єдиної релігії одкровення.

Особливе місце в розробці теїстичної теорії належить німецькому філософу, психологу і педагогу Йоганну Фрідріху Гербарту (1776—1841). Головне в релігії, вчив Гербарт, у тому, що вона визнає доцільність природи, і людина приходить до релігії через усвідомлення цієї думки. Доцільність у природі викликає релігійно-естетичні почуття, примушує нас споглядати велич Бога, породжує релігійні концепції.

Імануїл Герман Фіхте (1797—1879) — основоположник умовляного теїзму, за яким ставлення людини до Бога є комплексом певних почуттів, що є наслідком дії двох факторів: чуття власної кінченості, обмеженості, яка потребує допомоги; і чуття нашого буття, яке досягнуто нескінченним, якому ми підкорені. З цього народжується благоговіння як вияв тих довічних причин, що є людською сутністю.

Значною фігурою серед прибічників теїстичної теорії є Фрідріх Шеллінг (1775—1854) — один із творців німецького класичного ідеалізму. Він вважав, що все існуюче є наслідком первинного акту ірраціональної волі, яка не може бути досягнута раціональним мисленням. Для цього можна застосувати лише емпіричний досвід, який є в міфології та релігії. Там відбувається одкровення. Але пояснити походження релігії одним одкровенням, як це робили традиціоналісти, неможливо. Якщо допустити, що без одкровення лю-

ди не знали Бога, то це було б визнанням наявності атеїзму в початковий період існування людства. Такої честі надавати атеїзмові не можна. Людина з самого початку свого існування володіла споглядальним типом знання і намагалася з'ясувати кінцеві основи світу, тому вона дійшла до єдиного, загального Бога. Потім ця ідея була втрачена і відновлена лише іудаїзмом, християнством та ісламом. Точка зору Шеллінга отримала назву спекулятивного теїзму, оскільки вона ґрунтується на спекулятивній філософії, що оперує споглядальним знанням при аналізі надпочуттєвих принципів буття.

Завершуючи огляд теїстичних концепцій походження релігії, слід звернути увагу на ряд теорій, які для обґрунтування надприродного походження релігії вдаються до містичних міркувань, тому їх можна назвати містичними теоріями. Суть їх у тому, що виникнення релігії є наслідком одкровення, але не того, що було раз і назавжди дане першим людям чи обраним особам безпосередньо Богом, а внаслідок постійного впливу божества на дух людини, що діє і в сьогоденні.

Яскрава фігура серед містиків — Фрідріх Генріх Якобі (1743—1819). Якобі вважав, що для пізнання Бога ані почуттів, ані мислення не досить: ані природа, ані розум знання про Бога не дадуть. Природа не стільки відкриває, скільки приховує Бога від нас, бо ми бачимо в ній клубок причин без початку і кінця. Розум діє в світі обмеженому, і сам він обмежений, бо приводить лише до визнання обмеженості всього існуючого. Визнання Бога нам дають лише напіввнутрішні почуття, вони є джерелом релігії. Ми споглядаємо Бога в нашому власному духові, але не фізичними, а духовними очима. Це споглядання не постійне, а епізодичне, воно виникає за певних, дуже специфічних умов: воно не потребує розуму, а лише віри. Подібно до того, як наше око, озброєне телескопом, бачить у туманному чумацькому шляху окремі зірки, так і наш розум, озброєний вірою, може бачити Бога.

Це містичне богопізнання є провідним методом багатьох богословських систем. Воно має багатовікову історію, особливо яскраві сторінки якої написані на Сході, яке й досі взяте на озброєння нерелігіями східного походження як за кордоном, так і в нашій країні.

Для богословів, які оперують логічними міркуваннями і активно звертаються до науки, містика не виступає впевненим спілником новітніх богословських побудовань. Тому до містичних концепцій православні богослови-теоретики ставляться стримано.

Академічний теїзм. У другій половині XIX ст. в російському богослов'ї виникла школа академічної філософії, засновником якої був професор Московської духовної академії Ф. О. Голубинський (1796|1854), який розробляв онтологічні проблеми, а також про-

блеми богопізнання. Його учень В. Д. Кудрявцев-Платонов (1828—1891) досліджував проблему походження релігії. Виникнення релігії Кудрявцев-Платонов вважає за можливе пояснити дією двох джерел: об'єктивного, що полягає у впливі Бога на дух людини, і розглянемо інше питання. Чим пояснити наявність великої кількості невіруючих у світі? Можливо, в них немає природжених ідей про Бога?

На це Кудрявцев-Платонов відповідає: не слід припускати, що вроджена ідея Бога з самого початку існує в свідомості кожної людини як уявлення або поняття. Вона не існує навіть як здатність мати таке уявлення, ані як вроджене прагнення до нескінченного, ані як потреба набуття знань про Бога. А такі припущення окремі богослови висловлювали. На думку Кудрявцева-Платонова, усі ці припущення хибні, бо всі вони ґрунтуються на уявленні про одноразовий вплив Божества на дух людини, який згодом нібито припиняється. Насправді ж цей вплив є постійним, він має відкрити людському розуму Бога, тому й зветься одкровенням. Він має характер відкриття, прозоріння, натхнення. Оскільки одкровення ґрунтуються на природному відношенні між істотою розумово-вільною і Творцем. Кудрявцев-Платонов називає його природним і цим хоче уникнути звинувачення в містицизмі.

Можливість одкровення, за Кудрявцевим-Платоновим, має два аспекти. Перший — це безмежні здібності Бога, який може все, а також висока гідність людського розуму. Другий — це сам процес людського пізнання. Перший не потребує доведення, це справа віри. Другий богослов трактує в такому порядку. Ми визнаємо дію божества першоджерелом релігійної віри. Тоді слід визнати, що в людській душі є щось, що сприймає цю дію. Це свідомість людини. Вона відрізняється від розуму тим, що має вищу якість, здатність відання, відчуття надчуттєвого, тобто надприродного. Натомість розум оперує відчуттями, які йдуть від оточення, і на цій основі пізнає світ. Свідомість — це вже не звичайне мислення, а вище пізнання, ідеальний погляд, безпосереднє споглядання надприродного. Водночас свідоме споглядання доповнюється працею почуттів і волі, працює все мислення, відбувається пізнання Бога, виникають різноманітні релігійні уявлення і поняття (у цьому, між іншим, причина виникнення релігійної різноманітності). Так, під впливом одкровення і людської розумової діяльності утворюється релігія. Концепція досить витончена.

Академічний теїзм, звертаючись до наукової аргументації, робить серйозний крок на шляху до вдосконалення богословської теорії походження релігії. Але й він не може перейти межу, яка веде до справжньої науки, не може відмовитись від абсолютного пріо-

ритету віри як провідного аргументу. Він просто намагається піднестися до сучасного рівня розвитку людського мислення, хоче зробити релігію більш сучасною.

Наукові теорії походження релігії. Розвиток науки і культури, особливо поглиблення досліджень у галузі вивчення людини і суспільства, дали поштовх у розвитку релігієзнавства. Але його не обминули політичні пристрасті. Тому релігієзнавчі теорії набувають різного забарвлення: від апологетичного захисту релігії і намагання пристосувати її до науки, до «надвойовничого» атеїзму, який в усьому заперечує релігійне. Позначилось це і на концепціях походження релігії, і на їх оцінюванні. Мабуть, потрібно шукати розумну середину, яка забезпечить об'єктивне наукове дослідження релігії, її історії і вчень. Розглядаючи теорії походження релігії, треба відкинути політичні симпатії та антипатії, поспішні обвинувачення, тому що в кожній із них є своя слушність. Навіть хибні припущення підказують нам, куди не слід спрямовувати дослідження.

Наш огляд наукових концепцій походження релігії не може претендувати на цілковиту повноту. За останні півтора століття в цій галузі з'явилося стільки припущень, гіпотез, теорій і навіть просто вигадок та фантазій, що розгляду їх усіх треба було б присвятити кілька томів. Англійський лінгвіст М. Мюллер (1830—1900), досліджуючи мови стародавніх народів, висунув припущення, що початком релігії є міф про Сонце, знайдений ним у мовних пам'ятках. Так була започаткована міфологічна теорія, що релігії стародавніх починалися з обожнювання життєдайного світила. Хотів цього Мюллер, чи ні, але це було ударом по теологічній концепції (а він сам свого часу поділяв думку про одкровення як джерело релігії), бо певною мірою заперечувалось надприродне походження релігії. На жаль, концепція Мюллера мала хистку наукову основу, оскільки була узгоджена з історією виробництва, за якою міфи про Сонце пов'язані з переходом окремих племен до землеробства, а релігійні уявлення були в людей, які ще жили зі скотарства, полювання і збиральництва.

Наприкінці XIX — на поч. XX ст. набула поширення анімістична теорія, засновником якої був Е. Тайлор (1832—1917). Заперечуючи надприродне походження релігії, Тайлор вважав, що релігія почалася з віри в духів і в душу. Цю віру він назвав анімізмом (від лат. — душа, дух). На його думку, згодом анімізм був доповнений іншими релігійними уявленнями, після чого виникла ціла система релігійних уявлень і почуттів. Але численні дослідження первісної культури свідчать, що анімізм у чистому вигляді у жодних народів ніколи не існував, у багатьох первісних народів анімістичні ідеї були другорядними в їх релігійному здобутку.

Послідовники Тайлора запропонували різні концепції виникнення анімістичних уявлень. Так, концепція Г. Спенсера (1820—1903) народилася з ідеї «двійника», згідно з якою первісна людина бачила свого чи чужого двійника уві сні, у мареннях, звідки й з'явилась думка про подвійну сутність людини. Г. Кунов (1862—1936) шукав виникнення анімістичних уявлень у прагненні первісної людини до самопізнання, у самозаглибленні. Анімістична теорія дала поштовх високій оцінці нашого першобуття.

У процесі критики анімістичної теорії виникла ще одна концепція виникнення релігії аніматизм, згідно з якою анімістичному комплексові передувала ідея загального одухотворення речей, усєї природи. Вважалося, що кожна річ, кожне явище має «свого хазяїна», «свій голос». Це був примітивний пантеїзм. Цю концепцію активно розробляли видатні етнографи В. Г. Богораз (1865—1936) і Л. Я. Штеренберг (1861—1927). Таке явище, яке б одухотворювало всю природу шляхом порівняння всіх її речей і явищ з людиною, справді існувало, але воно аж ніяк ще не було релігією. Це явище отримало назву уособлення природи, яке ще не знало відокремлення духовного від матеріального і було рисою міфологічного світорозуміння, відмінного від релігійного. Але про це мова піде згодом.

З критики анімізму виросла також концепція преанімізму. Англійський вчений Р. Маретт (1866—1943) вважав, що анімізму передувала віра в силу, позбавлену індивідуальності і фізичних властивостей, яка не пов'язана з матеріальними тілами, але виявляється в них. Користуючись термінологією досліджуваних ним племен, він назвав її «мана». Втім, таке поняття складніше, ніж поняття «душа», тому воно не може передувати анімізмові. Припущення Маретта хибне.

Французький психолог Л. Леві-Брюль (1857—1939) висунув ідею, нібито у первісних людей існувало дологічне мислення, глибоко відмінне від мислення сучасних людей. Воно й зумовило створення понять, які не вкладаються в звичайну схему розвитку людського мислення. Але існування дологічного і, виходить, нелогічного мислення не пов'язується з творчою діяльністю людей у виробництві, а без неї не було б розвитку первісного суспільства.

Близькою до преанімізму є теорія французького соціолога Е. Дюркгейма (1858—1917), згідно з якою одвічним елементом релігії є культові обряди тотемізму, які й стали основою для створення різних релігій. Бог — це символ, у якому суспільство обожнює себе для зміцнення своєї влади, а тому все соціальне є релігійним. Релігія виникає разом із суспільством. Останній висновок не відповідає фактам історії: певний час суспільство було безрелігійним.

Преанімістичні теорії, критикуючи вразливі місця анімістичної теорії, не допомагали з'ясувати питання виникнення релігії, а навпаки, були кроком назад, порівняно з анімізмом. Наукове пояснення походження релігії намагається дати магична теорія, яку запропонував Д. Фрезер (1854—1941), автор відомого твору «Золота гілка». Духовний розвиток людства він розглядав як процес, що проходить три стадії: магію, релігію, науку. Основою первісної релігії є магія, у них є спільна риса — вони обидві мають впливати на волю якихось надприродних сил. Людина спочатку намагається боротися за свій добробут за допомогою магичних засобів, а переконавшись у їх неспроможності, вдається до релігії. Релігія виходить із магичних обрядів. Але згодом людина бачить і безсилля релігії в цій справі, і тоді вона винаходить науку. Виходить, що магія, релігія і наука однакові за значенням, — це ланки єдиного ланцюга. Насправді ж — це зовсім різні галузі мислення і діяльності людей.

На завершення розглянемо психологічну теорію, яка пояснює появу релігії особливостями психологічної природи людини. Цю теорію започаткував автор теорії психоаналізу З. Фрейд (1856—1939). Релігія, за Фрейдом, є наслідком психічних переживань людини, яка перебувала в стресовій ситуації. Духовний світ первісної людини схожий із світорозумінням душевнохворого, релігія і нервова хвороба мають спільне, бо психічно хвора людина так само вірить у силу своїх ідей, як це робила первісна людина. У Фрейда психічне передує соціальному і цілком визначає його, а тому психологічне сприйняття світу первісною людиною і зумовлює релігійне світорозуміння. Але це далеко не так, бо не психологічні особливості цілком визначають ідеологічні процеси, а насамперед соціальні. Релігію Фрейд розцінює лише як явище індивідуального життя людини, а останнє розглядає лише з біологічної точки зору. Насправді ж релігія є значно більшим, ніж те, чим її розуміє Фрейд, а людина є явищем не тільки природи, а й суспільства.

Окремо слід сказати про концепцію прамонотеїзму, яка більше могла б належати до теїстичних концепцій, але оскільки вона виникла в наукових колах і детально трактує першопочаток релігії, згадаємо її саме тут. Католицький монах і етнограф Е. Ленг (1841—1912) висунув версію, що люди споконвіку визнавали існування Єдиного Бога. Ця віра виникла з розмірковування первісної людини над своєю творчою діяльністю і зі спостережень над батьківською владою в людській родині. Отже, Ленг пов'язує виникнення релігії з періодом розвиненого патріархату, але історія свідчить, що це було раніше, за часів матріархату.

Однобічність і помилки розглянутих нами концепцій зовсім не дають підстав до їх цілковитого засудження. Вони розкрили грані

складного процесу духовного розвитку людства. Пророблена дослідниками робота не була марною, вона звертає нашу увагу на хибність ігнорування матеріального життя суспільства. І, мабуть, головне, що ці дослідники зібрали дуже багато конкретних фактів, спостережень тих обставин життя народів, яких колись принизливо називали «відсталими». Ці обставини вже вкрилися міцними нашаруваннями впливу європейської цивілізації, тому здобуті раніше факти і спостереження тепер допомагають нам уявити дитинство людства у його першовигляді. Саме на цих матеріалах побудоване сучасне релігієзнавство. Разом із найновішими історичними дослідженнями в галузі археології, етнографії, мовознавства та інших наук вони утворили базу для подальшого вивчення процесу виникнення релігії.

3.3. РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ ТА ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

Перший етап у розвитку людської свідомості тривав від появи мавполюдей до неандертальської людини (тобто до формування родової общини). Це була сходинка стадної свідомості, свідомості чуттєво-конкретної, безпосередньо включеної до трудового процесу. Вона не виходила за межі матеріальної практики. Окремої духовної сфери в діяльності людей ще не було. Суспільство ще не мало світогляду. Говорити про релігію на цьому етапі розвитку суспільства, яке тільки-но вийшло з тваринного стану, немає жодних підстав, жодного сенсу.

У родовій общині людська свідомість переходить до нового стану свого існування, вона залишає тваринний рівень, набуваючи суспільної свідомості суспільної людини. Людина вже має світогляд, на основі якого вона взаємодіє зі світом, який її оточує.

Що ж це була за суспільна свідомість? Яким був цей світогляд?

Первісна суспільна свідомість мала синкретичний характер, вона нероздільно об'єднувала зародки майбутніх форм суспільної свідомості. У первісних людей наївно-реалістичні погляди на світ перепліталися з нереалістичними, фантастичними. Усі ці погляди знаходили своє відображення в міфах. А міф у той час був основним носієм інформації, він легко запам'ятовувався і передавався від покоління до покоління. Міф виконував роль світогляду: давав загальне оцінювання світу, формулював ціннісні положення, встановлював норми поведінки і діяльності.

Основу міфологічного світогляду становить те, що в науковій літературі називають уособленням природи, яке полягає в отождненні людини з природою, коли на природу переносяться всі людські якості і, насамперед, здатність діяти свідомо.

Міфологічний світогляд склався в процесі трудової діяльності людини і був зумовлений необхідністю спілкування за допомогою членороздільної мови. Одночасно розвивалося мислення, з'явилися умови для виникнення складного, системного світогляду.

Поглянемо на найстародавніші сторінки історії людства. Найдавнішими відомими нам викопними предками людини були архантропи, кісткові залишки яких знайдено в Африці, Європі та Азії. У 60-х роках ХХ ст. сенсацію викликало відкриття Л. Лікі решток архантропа у місцевості Олдовай у Танзанії (Африка), якого він назвав «людина вміла»). Це, очевидно, був безпосередній нащадок викопного австралопітека (південної людиноподібної мавпи). «Людина вміла» жила близько 2,5, а може й 3 млн років тому. Вона вже виготовляла знаряддя праці, звідси і її назва. Поховань від неї не залишилося. Біля її решток не було жодної ознаки будь-якого релігійного культу. Зрозуміло, що релігії тоді ще не було.

Не виявлено релігії і в наступного за віком нашого далекого предка — пітекантропа (мавполюдини), рештки якого відомі з 1891 р., коли вони були знайдені на о. Ява. Пітекантропи жили близько 1 млн років тому, у період раннього палеоліту. Зовнішнім виглядом вони багато в чому ще нагадували мавпу: мали довгі передні кінцівки, похиле чоло, масивну нижню щелепу. У них не було постійного житла, не користувалися вони й вогнем. Але вже ходили на задніх кінцівках, мабуть, володіли елементарною членороздільною мовою і виготовляли найпростіші знаряддя праці. Ознак релігії у пітекантропів не виявлено.

Майже те саме можна сказати про синантропа («китайську людину»), рештки якого знайдені в 1927 р. поблизу Пекіна. Хоча він краще, ніж пітекантроп, обробляв знаряддя праці з каменю, користувався вогнем і осіло жив у печерах, мав краще розвинену мову, про що свідчить будова нижньої щелепи. Він був молодший від пітекантропа на 200—300 тис. років.

Минуло ще кілька сотень тисяч років еволюції людини, і з'явився ще один наш далекий предок — неандерталець, кісткові рештки його знайдено в місцевості Неандерталь у Німеччині в 1856 р. Нині відкритих неандертальських стоянок налічується близько сотні, є вони і в нашій країні.

Природній добір і змінність у процесі пристосування до змін середовища існування робили свою добру справу і людський організм удосконалювався. За фізичною будовою неандерталець уже більше схожий на сучасну людину: кремезний, середній на зріст, із трохи зігнутими в колінах ногами. Більшість дослідників датують існування неандертальців періодом, що перебуває десь у межах 100-40 тис. років тому. Саме на цей період припадає велике зледе-

ніння Європи, клімат якої на той час став дуже суворим. Неандертальці жили в печерах, носили одяг із звіриних шкур, могли добувати вогонь, між чоловіком і жінкою вже існував поділ праці. Колективне полювання на великих звірів потребувало спільних погоджених дій. Тому неандертальці жили згуртованіше, ніж їх попередники, і вільно користувалися мовою. Формою організації суспільного життя на цьому етапі розвитку людини вже була кровно споріднена орда.

Наші далекі предки залишили мало свідчень про те, що вони думали про навколишній світ. Мабуть, думок було не так уже й багато, то ж і свідчень про ці думки теж обмаль. Та й час минув не малий, він зробив своє. Але є одна річ, яка може багато розповісти про їхнє мислення. Це поховання.

Ані «людина вміла», ані пітекантропи, ані синантропи не ховали своїх померлих родичів. Їх трупи вони залишали на місці смерті чи викидали геть із печери, а може, з'їдали. І таке могло бути в голодні часи. Мабуть, саме тому до нас дійшло так мало їхніх решток. Що ж до неандертальців, то вони вже почали ховати своїх померлих чи загиблих родичів. Опублікування наслідків вивчення неандертальських поховань, відкритих у печерах Кіік-Коба (Крим, 1924 р., Г. А. Бонч-Осмоловський) і Тешик-Таш (Узбекистан, 1938 р., О. П. Окладников) спричинили в 30-х, а потім у 50-х роках жваву дискусію.

На стоянці в печері Кіік-Коба виявлено поховання дорослої людини і дитини. Обоє були покладені на бік, із злегка зігнутими в колінах ногами. Яму для поховання свідомо вирили короткою, в ямі виявлено сліди вохри — тіла, очевидно, були пофарбовані.

У печері Тешик-Таш труп теж не був безладно кинутий. Це було поховання дитини. Навколо її черепа лежали парами роги козлів, які, очевидно, були предметом традиційного полювання людей цього племені.

У 1946—1948 рр. М. Воеводський, а в 1949 р. А. Рогачов дослідили стоянку первісної людини на території України. Там вони знайшли, серед іншого, статуетку жінки-матері, ознаку культу предків. Видно, що в цих випадках неандертальці проявляли певне ставлення до самого факту смерті, до померлого, оскільки піклувались про нього так, як робили це за його життя. Можливо, у них виникали якісь думки про надприродне у зв'язку з вражаючим їх фактом смерті родича. Можна припустити, що це одне зі свідчень невиразних уявлень про можливість існування за межами реального буття.

Однак інші дослідники вважають, що ніяких релігійних уявлень у неандертальців не було. Свідомі поховання — це ознака появи

певних санітарно-гігієнічних поглядів, які потребували заходів для знешкодження трупа, чи ознака зрослого авторитету в общині жінки-матері, що боронила свою дитину і після її смерті, не давала їй бути з'їденою чи викинутою. Це питання дискусійне.

Більш-менш чіткими релігійними уявленнями відзначалася і кроманьйонська людина, останки якої знайдено ще в 1868 р. в печері Кро-Маньйон у Франції. Існування цієї людини датується пізнім палеолітом, близько 40 тис. років тому. Вона отримала назву — «людина мисляча». Кроманьйонці застосовували вдосконалені засоби полювання, вміли будувати землянки для житла, носили одяг. У них була вища форма суспільної організації праці — вони жили в кровно родинній общині, у них існував матриархат.

Недалеко від міста Іркутська у долині річки Білої, поблизу села Мальта, О. П. Окладников на стоянці кроманьйонської людини знайшов поховання дитини. Поруч із рештками кістяка знайдено численні прикраси, а саме: намисто з кісток, браслети, скульптурне зображення пташки, пластинка з бивня мамонта, жіноча статуетка з підкресленими рисами жінки-матері. Труп був пофарбований червоною вохрою. Поховання переконаливо свідчить про певні думки у зв'язку зі смертю члена роду. Йому щось дали із собою в могилу. Може, він буде десь існувати. Його зв'язок із родом не зникає.

Цікаве поховання знайдено відомим археологом П. Й. Борисковським поблизу м. Воронеза на річці Дон. Похована людина була зв'язана. Це, очевидно, зробили з метою «знешкодження» мерця, оскільки в людей уже існувало уявлення про можливість певної діяльності людини після смерті. Як і на мальтійській стоянці, тут знайдено численні жіночі статуетки культового призначення.

Беручи до уваги час існування цих та інших пам'яток кроманьйонської культури, можна вважати, що цілком виразні релігійні уявлення виникли десь вже 50—30 тис. років тому. Ми вказуємо дві дати тому, що було б неприпустимим спрощенням вважати виникнення релігії одномоментним актом. Очевидно, цей процес тривав близько 20 тис. років, він охопив останній період епохи розкладу первіснообщинного ладу і початковий період становлення класового суспільства.

Релігія — дуже складне явище духовного життя суспільства, вона виникала в непростих умовах становлення людства, створення ним цивілізації. Відбувалось це внаслідок дії різних причин, а не якоїсь однієї, до того ж у складних, змінних умовах. Насамперед, слід звернути увагу на те, що релігія соціальна за своєю природою, пов'язана із соціальним життям суспільства, з його соціальними умовами, з їх змінами. Життя наших далеких предків проходило в умовах первісного виробництва матеріальних благ. Знання праці

були недосконалі, виробничі технології елементарні, продуктивність праці мізерна. У важких умовах люди здобували таку кількість засобів до життя, якої ледве вистачало на животіння. Кожної миті вони відчували свою залежність від природи. Але первісна людина була пригнічена не тільки силами природи, а й таємними для неї силами суспільного життя. Суспільне життя весь час ускладнювалось, воно дедалі більше зв'язувало людину силами традицій та звичаїв, невинно зростала залежність від суспільства.

Залежність людини від явищ природи і суспільства в умовах її слабкості зумовлювала відчуття безсилля. Пошуки причин цього безсилля, своєї залежності від навколишнього світу породжували в людині явлення про світ як реальні, так і перекручені, фантастичні. Серед них були й релігійні уявлення, про щось надприродне. У релігієзнавстві цю причину виникнення релігії вбачають у соціальному підґрунті.

Але чому релігійна свідомість стала притаманна лише «людині мислячій»? Адже в первісному стаді «людей умілих», пітекантропів чи синантропів рівень розвитку виробництва був ще нижчий, залежність від природи ще більшою?

На це питання ми відповімо, розглянувши процес сприйняття людиною навколишнього світу в ті далекі часи дитинства людства, коли пітекантроп тільки починав мислити. Його трудові дії з фізіологічної точки зору мало відрізнялися від інстинктивних дій тварин, його свідомість ще мала стадний характер, мислення було вкрай обмежене, а мозок нерозвиненим. Немає жодних сумнівів, що нерозвинений мозок і елементарне мислення такої істоти не надавались до абстракцій у їх широкому розумінні. Первісна людина мислила логічними категоріями, але в межах конкретних понять. Але згодом у неандертальця і, тим більше, у кроманьйонця у мисленні з'явилися абстрактні поняття. Поява таких понять зумовила можливість відриву від конкретності, дійсності, виникнення уявлень, не відповідних їй. Пізнання роздвоюється, однак не є негативом, оскільки помилки збагачують досвід, допомагають у пошуках істини. Але ці самі помилки породжують перекручені, фантастичні уявлення. Так створюються умови виникнення релігії, які мають гносеологічний (теоретико-пізнавальний) характер. Інакше кажучи, її гносеологічні причини.

Однією із внутрішніх закономірностей розвитку людської свідомості є прагнення осягнути сенс і суть світу, природи, самої себе. Це глибокі філософські питання, над розв'язанням яких і тепер б'ється людська думка. Не слід думати, що первісна людина була така вже й примітивна, що її свідомість ніколи не виходила за межі їжі, тепла, продовження роду. Ні, коли складались більш-менш

сприятливі умови життя, людина не могла не відчувати світ у його складності, гармонії і суперечностях. Людська свідомість уже тоді намагалася знайти відповідь на кардинальні питання свого існування, які в узагальненому вигляді зводяться до основного питання філософії. Звісно, в первісному суспільстві філософів ще не було, суспільна свідомість ще не включала в себе філософську свідомість, але вже й в аморфній міфологічній свідомості були всі зародки майбутньої складної структурної свідомості цивілізованого суспільства. Майбутнє онтологічне питання філософії зароджувалося, започатковувалося в міфологічній суспільній свідомості. Відтак релігійна свідомість стала задовольняти духовну потребу людства. Так виникла онтологічна потреба в релігії.

На виникнення релігійної картини дійсності у первісної людини величезний вплив справили обставини психологічного характеру. Безвладність людей над силами природи і суспільства спричиняло постійне психологічне напруження. Головною емоцією був страх, він загострював увагу, тримав у мобілізаційній готовності весь організм, і цим добре служив людині. Але одночасно він штовхав на перебільшення, викликав у свідомості фантастичні картини, які ототожнювалися з дійсністю. Маємо на увазі також і те, що постійні життєві труднощі, постійна небезпека призводили до того, що життя первісної людини майже цілком складалося з афектів, під час яких втрачався контроль над діями і думками. Це ще одна причина ослаблення елементів істинного відображення світу. Фантастичне починає панувати над реальним. Так складалися психологічні причини виникнення релігійного відображення дійсності.

Усі названі нами причини виникнення релігії діяли в комплексі, зумовлюючи одна одну, взаємопідсилюючи, домінуючи в певних умовах, але переважали завжди соціальні.

3.4. ТИПОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ, ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ФОРМ РЕЛІГІЇ І ОСНОВНІ МОДЕЛІ КЛАСИФІКАЦІЇ ФОРМ РЕЛІГІЇ

Зібрати вичерпну інформацію про всі релігії світу, яких на тепер зафіксовано до 5 тис, ще не вдалося нікому, відповідно ще не вироблено оптимальної класифікації. Релігії поділяють на групи, беручи за основу етнічні ознаки, час виникнення, рівень організації, державний статус. Така модель класифікації базується на найзагальніших принципах.

Одним із перших типологізував релігії Г. В. Ф. Гегель, виділивши релігію природи, релігію духовної індивідуальності, абсолютну релігію.

Поширеними у релігієзнавстві є генеалогічні (чуттєво-надчуттєві, демоністичні, теїстичні) та морфологічні (родоплемінні, національні, світові) типізації релігій; поділ їх на натуралістичні (абстрактного монізму) та супернатуралістичні (теїзму), релігію природи та етичну релігію.

За рівнем розвитку релігії поділяють на такі види:

а) ранні вірування — вірування первіснообщинної доби (анімізм, магія, тотемізм, культ предків);

б) політеїстичні релігії — національні релігії (за винятком іудаїзму та сикхізму);

в) монотеїстичні релігії — християнство, іслам, буддизм (світові релігії), іудаїзм та сикхізм (національні релігії);

г) синкретичні релігії — утворилися внаслідок зрощування або злиття різних етнічних і світових релігій: афрохристиянські релігії (церква херувимів і серафимів та ін.), ісламо-християнські секти (абавіти, ісмаїліти відгалужені), суддо-китайські секти (дзен-буддизм, хао-хао), іудео-християнські релігії (мормони);

г) нові релігійні течії, рухи (нетрадиційні форми релігій): церква Муна (мунізм), церква Антихриста, церква Сатани, церква Свідомості Крішни, йогізм, синтоїзм із культом дзюдо і карате.

Релігію можна розглядати як систему, що складається з конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, які посідають певні місця в ній.

Класифікуючи релігії, застосовують і такі критерії:

1. Статистичний (за кількістю віруючих та їх відсотком до чисельності населення).

2. Час виникнення:

а) релігії, історія розвитку яких налічує багато століть, — буддизм, християнство, іслам та ін.;

б) «нові релігійні течії», що виникли впродовж новітньої історії або виникають у теперішній час, — нетрадиційні релігії (кришнаїзм, бахаїзм тощо).

3. Рівень організації:

а) жорстко централізовані (християнство, буддизм);

б) нежорстко централізовані (іслам);

в) самовпорядковані (індуїзм, даосизм, синтоїзм);

г) децентралізовані.

4. Державний статус:

а) державні релігії (іслам у країнах Західної Азії, лютеранство — Північної Європи);

б) релігії, статус яких не закріплений відповідними державними документами (конфуціанство і даосизм у Китаї, індуїзм в Індії);

в) релігії національних меншин (іудаїзм за межами Ізраїлю, сикхізм, зороастризм).

5. Правовий статус:

а) релігії, підтримувані державою (християнство, індуїзм, іслам, синтоїзм);

б) релігії, які держава не підтримує і навіть переслідує (свідки Єгови, бахаїзм в Ірані);

в) релігії, до яких ставлення держави нейтральне (джайнізм в Індії).

6. Форми поширення:

а) континуальні (безперервні, суцільні): іслам, християнство, буддизм;

б) дискретні (роздільні, перервні): іудаїзм, бахаїзм, кришнаїзм.

7. Етносоціальні критерії:

а) автохтонні (етнічні) релігії, що стали частиною етнічної самосвідомості, етнічної культури (іудаїзм, сикхізм, синтоїзм, даосизм);

б) уніфіковані, надетнічні релігії (християнство, іслам, буддизм, нові релігійні рухи).

Поширеною є схема, що охоплює всі існуючі релігії, виділяючи:

I. Ранні форми релігії (родоплеменні): тотемізм, фетишизм, магія, анімїзм, аніматизм, анімалізм, шаманство, культ природи, культ предків, політеїзм.

II. Національні релігії:

1. Ранні національні релігії: релігія Давнього Єгипту, релігія народів Дворіччя, релігії Давньої Індії (ведична, брахманізм), давньогрецька релігія, релігія Давнього Риму, релігії доколумбової Америки та ін.

2. Пізні національні релігії: іудаїзм, індуїзм, джайнізм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, зороастризм.

III. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

IV. Нетрадиційні релігії, нові релігійні рухи:

1. Неохристиянство (охоплює релігійні утворення, що намагаються пристосувати традиційне християнство до особливостей часу): Богородична церква, церква Ісуса Христа, святих останніх днів (мормони), Новоапостольська церква.

2. Релігії орієнталістського напрямку (зорієнтовані на культуру, духовність, релігії народів Сходу): Товариство Свідомості Крішни, послідовники Саї Баби, центри Шрі Чінмоя, Ошо-центр, Всесвітня чиста релігія.

3. Синтетичні релігії (поєднують у собі кілька релігійних систем): Велике Біле братство; церква Єднання; Всесвітня віра Бахаї.

4. Езотеричні об'єднання (ґрунтуються на вірі в існування надприродного світу): теософія, братство Грааля.

5. Неоязичництво: Рідна віра, РУН віра, Собор Рідної віри.

6. Сайентологічні рухи (зорієнтовані на поєднання науки і практики психоаналізу): діанетика, наука розуму, християнська наука.
7. Сатанізм.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Проблема виникнення релігії.
2. Виникнення ритуалів.
3. Майбутнє релігії.
4. Джерела дослідження релігії.
5. Сучасна історична наука про виникнення релігії.
6. Проблема датування періоду виникнення релігії.
7. Взаємозв'язок причин виникнення релігії.
8. Основні концепції виникнення релігії.
9. Проблема майбутнього релігії.
10. Принципи та критерії класифікації форм релігії.
11. Основні моделі класифікації форм релігії.
12. Психологічні, гносеологічні, соціокультурні передумови виникнення релігійних вірувань.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. На основі яких джерел ми реконструюємо первісні релігійні вірування?
2. Ваша точка зору на тезу про безрелігійний період в історії людства.
3. Чому в історії не було народу, який би не мав ту чи іншу форму релігії?
4. Чому виникають релігійні вірування та обряди?
5. Які основні передумови появи монотеїстичних та політеїстичних релігій?
6. Яка загальна ідея пронизує теологічні концепції походження релігії?
7. Яка концепція лежить в основі наукових теорій походження релігії?
8. У чому полягають суспільні потреби, які спричинили появу релігії?
9. Дайте характеристику наукових теорій походження релігії.
10. На основі яких даних археології, історії, етнографії формуються теорії походження релігії?
11. У чому проявляється синкретизм первісної культури і релігійної практики?

ТЕСТИ

1. Традиціоналістичне розуміння походження релігії розробляли святоотцівські мислителі:

а) Афанасій Олександрійський	в) Сімеон Кіпрський
б) Іоанн Дамаскін	г) Августин Блажений

2. Розвивали концепцію теїстичної теорії походження релігії:

- а) Рене Декарт
б) Карл Фриц
в) Готфрід Лейбніц
г) Йоганн Гербарт

3. Представниками академічного теїзму як школи академічної філософії, що розробляє проблематику богопізнання, є:

- а) Ф. Голубинський
б) В. Кудрявцев-Платонов
в) Х. Кюнг
г) Ф. Ніцше

4. Перші цілком виразні релігійні уявлення виникли:

- а) 30—50 тис. років тому
б) 10—20 тис. років тому
в) 60—80 тис. років тому
г) 90—100 тис. років тому

5. Згідно з теорією Д. Фрезера, наукове пояснення походження релігії намагається дати:

- а) магічна теорія
б) теорія чисел
в) містична теорія
г) теорія розуму

6. Концепція преанімізму Р. Маретта наголошує, що анімізму передувала віра в силу, яка має назву:

- а) тана
б) мана
в) лана
г) кора

7. Католицький етнограф Е. Ленг висунув версію, що люди споконвіку визнавали існування єдиного:

- а) розуму
б) бога
в) символу
г) комплексу

8. Головним завданням релігійної ідеології є формування:

- а) релігійної психології
б) релігійного світогляду
в) основ археології
г) основ астрономії

9. Міфологічна свідомість живила онтологічні чинники:

- а) правознавства
б) релігії
в) мовознавства
г) документознавства

10. Системна структура релігійного комплексу охоплює:

- а) духовний світ людини
б) практичне ставлення до об'єкта віри
в) стосунки між самими віруючими
г) космічні уявлення

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисковский П.* Древнейшее прошлое человечества. — М.: Наука, 1972. — 367 с.
2. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — К.: Фенікс, 1992. — 428 с.
3. *Зедерблом Н.* Становление веры в Бога // Мистика. Религия. Наука. — М.: Республика, 1994. — 369 с.
4. *Косвен М.* Очерки истории первобытной культуры. — М.: Мысль, 1957. — 348 с.
5. *Красников А. Н.* Антропологические споры о сущности религии // Лекции по религиоведению. — М.: Наследие, 1995. — 355 с.
6. *Леви-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М.: ИФ РАН, 1993. — 364 с.
7. *Леви-Стросс К.* Первобытное мышление. — М.: Республика, 1995. — 427 с.
8. *Лэнг Э.* Становление религии // Мистика. Религия. Наука. — М.: Раритет, 1995. — 373 с.
9. *Матюцин Т. Н.* У истоков человечества. — М.: Политиздат, 1982. — 412 с.
10. Религиозные верования. Свод этнографических понятий и терминов. — СПб.: Наука, 1995. — 481 с.
11. *Тайлор Э.* Первобытная культура. — М.: Знания, 1990. — 548 с.

Розділ 4

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ В АРХАЇЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

4.1. ПЕРВІСНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ ЯК ВИРАЗ АРХАЇЧНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТРУКТУР

Сукупність названих елементів утворюють форми первісних релігійних вірувань, зумовлених природними, виробничими, історичними та етнічними особливостями розвитку окремих племен і народів. Оскільки такі особливості вкрай різноманітні і численні, то такими є й форми вірувань. Усі вони давно стали предметом етнографічних досліджень і описані досить ґрунтовно. До них зазвичай відносять тотемізм, культ предків, поховальні, промислові, землеробські культи, культ духів-покровителів, таємничі союзи, шаманство, обожнювання вождів і царів, культ богів племен і союзів племен. Усі ці окремі форми вірувань в історії племен і народів утворюють строкату картину релігійного життя, вони мають багато спільного, мирно співіснуючи як в одному племені, так і в цілих народах. Питання про їх історичну послідовність досить неоднозначне, хоч найдавніші і наймолодші з них можна вирізнити досить легко.

4.2. ТОТЕМІЗМ, ОСНОВНІ ЙОГО ФОРМИ

Сформувався він у процесі виникнення родового ладу, освоєння первісними людьми полювання і збиральництва як основних видів господарської діяльності. Родовий лад зумовив залежність людини від колективу родичів. А в умовах, коли полювання і збиральництво були основними видами господарювання, людина відчувала свою залежність від тварин. Ця залежність, будучи характерною особливістю раннього матриархату, втілена в тотемізмі. Тварини і рослини, завдяки яким людина забезпечувала своє існування, ставали об'єктами поклоніння, що на перших порах розвитку тотемізму не виключало, а навіть передбачало їх споживання.

Тотемізм (англ. *totemism*) — це віра в надприродну спорідненість груп людей (роду, племені) з певними видами тварин, рослин, явищами природи. Дещо пізніше в тотемах первісні люди вбачали покровителів роду й племені, захисників, помічників у розв'язанні

всіх конфліктів. Тому свої родові колективи вони називали іменами тотемних тварин. Наприклад, родові колективи північноамериканських індіанців із племені журавля у XVII ст. мали назви журавля, сома, гагари, ведмедя. А в Австралії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. на запитання європейців «Хто ти такий?» абориген відповідав: «Я кенгуру» або «Я личинка комахи». Такими відповідями вони начебто підтримували свій кровний зв'язок з тотемами. Усе це, з одного боку, сприяло формуванню культу предків, а з іншого, спричинило заборону вживати тотем, за винятком ритуальних випадків. Згодом тотемізм сформував цілісну систему заборон — табу, яка стала відчутним регулятором соціальних відносин (наприклад, заборона статевих стосунків між родичами, класифікація їжі для воїнів, жінок, дітей, літніх людей). До речі, братами і сестрами вважали всіх членів клану одного тотему. Водночас тотемізм відіграв інтегруючу роль, об'єднуючи представників роду, племені докола визнаного ними тотему.

Спочатку тотемами вважали тільки тварин, які були об'єктом полювання. Пізніше (із збільшенням кількості людських колективів) поклоніння поширилося на решту тварин, а в окремих народів і на рослини, природні чинники. Наприклад, в австралійців тотемами були собака Дінго, водяна лілея, оливкове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ, сонце.

Тотемізм характеризують дві головні риси. Перша — це поклоніння не тотемичним духам, а двійникам тотемів. Воно виявлялося у молитвах (проханнях), танцях, табу, жертвопринесеннях, виготовленні зображень тотемів, спеціальних тотемних святах. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотему, прагнення зовні бути схожим на нього. Так, окремі жителі Африки, намагаючись бути схожими на антилопу-зебру, вибивали собі нижні зуби. Друга риса — це дозвіл убивати і з'їдати тотема тільки за умови дотримання особливих релігійних обрядів, щоб не нашкодити тотемному духові. Так, індіанці-шевенези (Канада) ще на початку XX ст. ставили перед мордою забитого родича-оленя посуд з їжею, танцювали мисливський танець, просили вибачення і бажали щастя духові оленя в країні мертвих.

З ритуальної точки зору, тотемізм пов'язаний з великим комплексом нерідко довготривалих ритуальних дій. Так, серед австралійських аборигенів поширеним був обряд «інтігіума», покликаний сприяти розмноженню тварин, від чого, вважалось, залежить благополуччя роду.

Тотемізм є елементом усіх сучасних релігій. Особливо відчутний його вплив в індуїзмі, де багатьох тварин, найчастіше корову, вшановують як священних. Сліди тотемізму простежуються й у

християнстві. Святий дух православні зображують у вигляді голу-ба, а Христа часто називають «агнцем» (ягням). В обряді ритуального з'їдання тотема втілене християнське таємне причащення, під час якого споживання віруючими хліба і вина символізує споживання тіла і крові Бога.

Докладно описав тотемізм англійський етнограф Джеймс-Джордж Фрезер у дванадцятитомній праці «Золота парость».

4.3. ФЕТИШИЗМ, ЙОГО РОЛЬ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Як спосіб олюднення природи, фетишизм виник у ранньородовому суспільстві. Вперше він був виявлений у XV ст. португальськими моряками в Західній Африці. А першим його описав французький дослідник Шарль де Брос у праці «Культ богів-фетишів» (1760) на матеріалах вірувань африканських негрів, давніх єгиптян, греків, римлян. Елементи фетишизму присутні в релігіях усіх народів.

Фетишизм (порт. *fetico* — амулет, зачарована річ) — це віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей. Загалом фетишизм можна охарактеризувати як поклоніння неодухотвореним речам. Фетишами вважають предмети, яким віруючі приписують надприродні властивості (здатність цілювати, оберігати від невдач, забезпечувати успіх). Ними могли бути незвичайний камінь, шматок дерева, ювелірний виріб, будь-який предмет, що чимось привертало до себе увагу. Часто фетишами ставали випадкові предмети, якими людина володіла в момент досягнення успіху. За допомогу фетишам дякували, за створені перешкоди їх карали, піддаючи тортурам. Якщо людину з якихось причин спіткала невдача, ці предмети вона переставала вважати фетишами.

Порівняно з магією, фетишизм є складнішою формою релігії. Якщо магія посилювала вплив на природу, то фетишизм наділяв чудодійними властивостями матеріальні об'єкти. Завдяки цьому до реальної корисності предметів додавали надприродні властивості, пов'язані з допомогою й заступництвом щодо людей. Фетишам не поклонялися, їх шанували. Серед учених побутує думка, що у фетишизмі в зародковій формі з'являється ідея Бога.

У сучасних релігіях фетишизм зберігся у формі поклоніння священним предметам (хрести, ікони, мощі) та у вірі в талісмани й амулети. Талісман, на думку забобонних людей, приносить щастя, амулет оберігає від нещастя. Сучасними фетишами є, наприклад, іконки, ладанки, кулони, слоники, іграшки, «щасливі» квітки.

4.4. МАГІЯ, ЇЇ ВИДИ

Витоки та особливості її першим дослідив Б. Малиновський у своїй праці «Магія, наука і релігія». Вивчення життя і побуту туземців тихоокеанських островів навело його на думку, що магія є діяльністю в умовах підвищеного ризику. Не впевнена у собі людина, вдаючись до чаклунських дій, звертається за допомогою до надприродних сил.

Магія (грец. *mageia* — чаклунство) — це сукупність уявлень та обрядів, в основі яких віра в можливість впливу на довколишній світ через надприродні фетиші. За уявленнями магія посилювала вплив на природу, оскільки вважалося, що людина може змінити навколишній світ не лише своєю працею (природні рухи), а й особливими символічними діями — обрядами (надприродний шлях). Наприклад, мисливці деяких північноамериканських індіанських племен ще в XIX ст. перед початком полювання на бізонів виконували ритуальний танець, вважаючи, що це допоможе їм заманити бізонів до стійбищ і забезпечити вдале полювання. На цій підставі магію вважають зародковою формою релігійного культу. З. Фрейд стверджував, що магія походить з уявлень про «всеомогутність думок». За методами впливу її класифікують на контактну (зіткнення носія магічної сили з об'єктом, на який спрямовано її вплив) та ініціальну (спрямована на недосяжний для суб'єкта магічної дії об'єкт). За метою вона буває виробничою, лікувальною, застережною, військовою, метеорологічною (магія погоди) та ін. Найпоширенішою була виробнича магія, яка мала кілька відгалужень: мисливська, риболовецька, будівельна тощо. З розвитком суспільства виникали нові різновиди виробничої магії: землеробська, скотарська, гончарська, ковальська, навчальна, спортивна. Особливим різновидом застережної магії були релігійні табу. Слово «табу» запозичене з мов жителів Гавайських островів і означає заборону будь-що робити, аби не накликати на себе біди.

Австралійські аборигени, наприклад, майже всі хвороби вважали насланими своїми недоброзичливцями, а тому були дуже обережними у спілкуванні з незнайомцями. Не менш сильною була віра, що магічними діями можна наслати біду своїм ворогам: у деяких індіанських племенах проколювали стрілами виготовлені їх фігурки, сподіваючись, що це станеться із ними.

Магічні дії виконували чаклуни, шамани, які, становлячи особливий прошарок, користувалися особливою пошаною. Згодом їх позиції були потіснені жерцями і священнослужителями, а ще пізніше їх піддавали гонінням. У середні віки чаклунство було поши-

рене у формі білої (за допомогою небесних сил) і чорної (за допомогою пекельних сил) магії. Окремі елементи їх використовують і сьогодні. Магія дійшла до наших днів як елемент сучасної релігії (віра в надприродну силу обрядів), а також у самостійній формі (ворожіння на картах тощо).

4.5. АНАЛІЗ АНІМІСТИЧНИХ ВІРУВАНЬ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Цей термін був запроваджений англійським антропологом Е. Тайлором у праці «Первісна культура», який досліджував первісні вірування. На його думку, у процесі розмірковування над такими явищами, як сон, хвороба, смерть, переживанням галюцинацій, первісна людина почала думати, що в її тілі перебуває душа, яка час від часу залишає його. Пізніше вона дійшла висновку про існування душі після смерті людини, про переселення душ в інші тіла, про потойбічний світ, про те, що предмети навколишнього світу, як і люди, володіють бажаннями, почуттями, волею. Так постала віра в духів сил природи, рослин, тварин, померлих предків, названа анімізмом.

Анімізм (лат. *anima* — душа, дух) — це віра в існування в тілі людини її двійника — душі, від якої залежать її життя, фізіологічний і психологічний стани. Анімізму властиве приписування якостей двійників матеріальним об'єктам: людському тілу, тваринам, знаряддям праці тощо, з часом процесам: хворобам, війнам, ковальській справі тощо. Це було спричинено тим, що давня людина розглядала об'єкти навколишнього світу, уподібнюючи їх собі, наділяючи їх, відповідно, почуттями, думками, волею. Звідси походить її віра в існування духів могутніх сил природи, рослин, тварин, померлих предків.

Слов'яни менш могутніх двійників називали душами, могутніших — духами. Отже, анімізм є вірою в існування душ і духів. Прикладом анімізму є релігійні уявлення ескімосів Гренландії (XIX ст.) про те, що надприродні двійники були у всіх людей, дерев, звірів. Коли вмирала людина, їй у могилу клали знаряддя і предмети праці. Вважалося, що двійники цих речей служитимуть двійникам людських тіл у країні мертвих.

В анімізмі відбувається подальше роздвоєння світу: світ реальних об'єктів нібито доповнюється світом духовної сутності. У багатьох народів головними двійниками були душі померлих родичів. Тому первісний анімізм ще називають культом предків. У початковому анімізмі двійники уявлялися як інше тіло, невидиме і невідчутне. У багатьох народів побутувала думка, що за певних обставин

двійника можна побачити, почути, відчути: уві сні — як відображення, у воді — як тінь. На цій стадії розвитку релігії не існувало уявлення про безтілесну душу, двійники мислились як інша плоть, що має всі речові характеристики: форму, об'єм, вагу, колір, запах. Наприклад, гренландці вважали, що душі людей мають такі форми, як і їх тіла.

Оскільки люди уві сні «бачили» й душі померлих, виникло уявлення про безсмертя двійників, яке переросло в уявлення про потойбічне життя. Вважалось, що країна мертвих розташована не на небі, а десь на землі чи під землею. Життя душ уявлялось звичайним продовженням реального життя. Так, за уявленням індіців-алконгінів, душа мисливця у країні мертвих ганяється за душами лося і бобра. В окремих народів існувало уявлення про переселення душ у нові тіла.

У сучасних релігіях анімістичний елемент посідає значне місце. Уявлення про Бога, Диявола, ангелів, безсмертні душі — все це є ускладненим анімізмом. Самостійно анімізм живе у вірі в привиди і спиритизмі (віра у можливість спілкування з душею померлого за допомогою блюдця, що крутиться).

4.6. ШАМАНІЗМ І ПЕРВІСНЕ ЧАКЛУНСТВО

Як форма релігії воно теж є породженням віри в існування злих духів, намагання у спілкуванні з ними використати посередників. Водночас воно є витвором певних історичних умов. Приблизно 6 тис. років тому розпочався перехід до патріархату. Основними видами виробничої діяльності стали скотарство і землеробство. Займалися цією працею чоловіки, оскільки вони володіли мисливським знаряддям, Головна роль чоловіка в господарському житті зумовила його пріоритет і в господарському управлінні. Необхідність утримувати людей, які нічого не виробляють, і керівна роль чоловіка в суспільстві були втілені в шаманстві. Шаманство (евенк, шаман — знахар) — це первісна форма релігії, що ґрунтується на вірі в можливість спілкування служителів культу (шаманів) з духами. Передусім шаманські обряди стосувалися лікування від хвороб, забезпечення успіху у виробничій діяльності. Якути ще в XIX ст. вважали, що людину може вилікувати тільки шаман. До процедури лікування входили заклинання, пісні, танці, звернення до духів. Якщо після такого «лікування» людина перемагала хворобу, слава приписувалася шаману, а якщо помирала, винним оголошувався злий дух, що вкрав душу хворого.

Шаманство характеризують:

1. *Поява професійних служителів культу.* Вперше в історії релігії виникла група людей, які засоби для існування значною мірою або повністю здобували за рахунок виконання релігійних обрядів. Хоча в особі шаманів заявило про себе духовенство, церкви ще не було. Шамани не мали власної організації, а діяли в межах родо-племінних структур, підкоряючись ватажкам роду і племені.

2. *Виокремлення головного об'єкта релігійного поклоніння — шаманських духів.* За уявленнями давніх людей, ці духи служили шаманові, виконували його волю, допомагали пізнавати таємниці, билися зі злими духами.

3. *Головна роль чоловіка в релігії.* В уявленні тогочасної людини кількісно духів-жінок витіснили духи-чоловіки. Серед професійних служителів культу були й жінки, але з розпадом родового ладу їх стало менше.

4. *Використання істеричних нападів як засобів виконання релігійних обрядів.* У багатьох народів шамани входили в екстаз і доводили себе до нервових нападів, що призводило до психічних захворювань. Часто саме душевнохворі ставали шаманами через свою незвичайність і обмежену здатність до суспільно корисної праці.

5. *Використання оманливих дій як засобів виконання релігійних обрядів.* Релігія виникла без будь-якого обману. І лише на стадії шаманства до несвідомого одурманення додався свідомий обман, який став водночас і засобом відправлення релігійних обрядів, і однією з додаткових причин збереження релігійності. Деякі народи Азії, Австралії та Америки й тепер перебувають під впливом шаманства.

В усіх сучасних релігіях існують елементи шаманства: професійні служителі культу, уявлення про те, що священники перебувають в особливих відносинах із світом духів, що головні представники надприродного світу — особи чоловічої статі, екзальтація тощо.

4.7. ІНШІ ФОРМИ ПЕРВІСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

Землеробський культ. Сформувався він з розвитком матріархату (прибл. 8 тис. років тому), коли основним видом виробничої діяльності було землеробство, яким займалися жінки. Залежність землеробства від природи і провідна роль жінки — це дві головні особливості землеробського культу, відображені в релігійних поглядах людей тієї епохи. Землеробський культ — це поклоніння двійникам чинників природи, які впливають на врожай. Типовий приклад йо-

го — релігійні погляди індіанців-ірокезів, які жили на території нинішніх канадських міст Квебек і Монреаль. Ще в ХІХ ст. вони вшановували чотирьох головних духів: землі, бобів, кукурудзи і гарбуза, які, за їх уявленнями, були жінками. Духів кукурудзи, бобів і гарбуза міфологія ірокезів зображувала у вигляді трьох сестер, одягнених у листя відповідних рослин. Крім духів-жінок, вшановували також духів-чоловіків, а саме — сонця, дощу і вітру.

Землеробський культ як релігійну систему характеризують:

1. *Вшанування двійників природних факторів, які в уяві людей впливали на врожай.* Наприклад, багато народів (вавилоняни, єгиптяни та ін.) гадали, що на врожай впливають Місяць і планети, тому поклонялися також їх духам.

2. *Головна роль жінки в релігії.* Землеробський культ — своєрідне жіноче вірування. Це виявилось у тому, що найголовніших духів зображали у вигляді духів жіночого роду, а найважливіші релігійні обряди виконували жінки. У деяких народів дозволяли важливі обряди виконувати й чоловікам, але за умови, що вони видаватимуть себе за жінок.

3. *Людське жертвопринесення як система.* Не розуміючи суті землеробських процесів, люди вважали врожай вдячністю духів за пожертвування, тому намагалися свої дари духам зробити дорожчими, ціннішими. Так виникла ідея необхідності людського жертвопринесення.

4. *Ідеї смерті та воскресіння деяких духів.* Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після «поховання» воно воскресає. Так зародилося уявлення, нібито деякі духи можуть тимчасово померти, щоб потім воскреснути.

5. *Переселення країни мертвих із землі на небо.* Багато благ і прикрасів землеробам посилало небо: світло, тепло, дощ, вітер, сніг, град. Це породило уявлення про те, нібито духи живуть на небі. За аналогією і країну мертвих переселили із землі на небо. Саме тоді вперше постала ідея про життя душ мертвих у царстві небесному.

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях. Серед християнських святих є покровитель землеробства (Георгій), повелитель дощу і грому (Ілля-пророк). Від ідеї жіночого духу землі бере початок уявлення про Богородицю: віруючі в сільській місцевості називали її покровителькою хлібів. Із землеробського культу прийшли в християнство свята Різдва Христового (в минулому — свято народження духу сонця) і Пасхи (в минулому свято воскресіння духу зерна).

Анімалізм, зоолатрія. Сформувався він під впливом тотемічних вірувань, постаючи в уявленнях про залежність буття роду загалом

і кожної особи, що до нього належала, від магічної сили конкретних тварин і рослин. Саме з ними первісна людина прагнула мати якнайкращі стосунки і тому намагалася всіляко задобрювати їх. Анімалізм (лат. *animal* — душа), зоолатрія (грец. *zou* — тварина, *latreia* — служіння) — це сукупність вірувань і магічних обрядів, основу яких становило уявлення про тварин, рослин як покровителів роду. Інколи анімалізм поставав в уявленнях людей про вище буття богів, які, на їхню думку, керували конкретними тваринами і рослинами.

Залишки анімалізму збереглися у вигляді тваринних атрибутів політеїстичних і монотеїстичних богів (зображення Святого Духа у вигляді голуба).

Аніматизм. Його ще називають «преанімізмом». Вперше описав його англійський антрополог і релігієзнавець Р. Маретт, який стверджував, що анімізмові передувала віра в чудодійну абстрактну силу, позбавлену фізичних властивостей. У різних народів ця сила називалася по-своєму. Найпоширенішими були назви «мана», «маніту», «ньяма», «умойя», «мегбе». Головне для них було оволодіти цією силою, яка, вважалось, розподілена нерівномірно. Аніматизм (лат. *animatus* — уособлений, оживлений) — це перенесення психічних властивостей людини на природу, віра в існування абстрактної, безликої сили, яка визначально впливає на життя людей. За уявленнями, конкретні явища природи, особи різною мірою були наділені манною, і від того залежали їх сила, результати господарювання тощо. Наприклад, спритна, сильна, приваблива людина мала її багато, а в нікому не потрібному предметі її не було.

Поширеність аніматизму в різних народів і на різних материках дало підставу для тверджень про його універсальність. Деякі елементи аніматизму збереглися і в більш розвинутих релігіях.

Первісні релігійні вірування відіграли певну позитивну роль у розвитку людства, зробили свій внесок у суспільний прогрес. Вони сприяли накопиченню знань і виробничих навичок, у них відбилися принципи колективізму, на яких була побудована первісна община, вони затверджували моральні норми, що єднали суспільство.

Проте релігійне усвідомлення світу не було єдиним у свідомості первісної людини. Поряд з ним уже існувало реалістичне, раціональне мислення, без якого було цілком неможливо взаємодіяти людині з природою. Слід також зазначити, що анімістичні уявлення затемнювали пізнання реальних зв'язків у світі, первісна магія стримувала активний вплив людини на природу, міфологія і культ предків породжували консерватизм. Отже, питання виникнення релігії і характеристика первісних релігійних уявлень потребують зваженого наукового підходу, який відкидає оцінювання цього

складного історичного процесу як помилки людства і знаходить йому раціональне наукове пояснення та достойне місце в історії людської цивілізації.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Табу в системі соціальної регуляції поведінки.
2. Види та принципи магії.
3. Інститут шаманізму і його роль у первісному суспільстві.
4. Тотемізм як форма самосвідомості людини.
5. Релігії Австралії.
6. Релігії майя.
7. Історія та релігія ацтеків.
8. Релігія в державі інків.
9. Релігія чібча-муїсків.
10. Релігії Океанії.
11. Назвіть, які вам відомі важливі релігійні ролі йоруба.
12. В чому полягає спільне і відмінне предків у йоруба і зуму?
13. Дайте загальну характеристику концепції примітивності.
14. Історія і космобачення в мезоамериканських релігіях.
15. Релігія ацтеків: дорога воїна.
16. Релігія майя: дерево світу, священні правителі і підземний світ.
17. Мезоамерика як Новий Світ: колоніалізм і релігійна творчість.
18. Основні розбіжності між шошонами і зуні.
19. Розкрийте зв'язок між верховним богом і духами в релігії шошонів.
20. Основні чинники виникнення і походження релігії зуні.
21. Дайте характеристику в загальних рисах релігії шошонів.
22. Охарактеризуйте в загальних рисах релігію зуні.
23. Релігія в первісному суспільстві.
24. Первісні культи, ритуали і міфи в їх сучасній інтерпретації.
25. Місце архаїчних вірувань в духовній культурі людства.
26. Особливості міфології, її значення в оформленні релігійних вірувань і уявлень.
27. Первісні форми релігії, їх характеристика.
28. Тотемізм і табу, їх характеристика.
29. Фетишизм та анімізм, їх характеристика.
30. Магія та шаманізм, їх характеристика.
31. Язичництво як система світорозуміння давніх цивілізацій.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Які функції виконував тотем в архаїчному суспільстві?
2. Чим зумовлено виникнення табу в архаїчних суспільствах?
3. В чому проявляється взаємозв'язок магії та релігії?

4. В чому полягає сутність анімізму?
5. Яка роль шамана в архаїчних суспільствах?
6. Назвіть основні мотиви в міфах народів Африки.
7. Основні релігійні вірування народів майя, ацтеків, інків.
8. Які важливі елементи релігійних вірувань корінного населення Океанії?
9. Архаїчні релігії Австралії. Дайте загальну характеристику.
10. Проаналізуйте релігійне значення громади зуму.
11. Які найбільш важливі релігійні ролі зуму?
12. Що означає термін «трансформація» і яким чином ця концепція допомагає зрозуміти важливі особливості релігії зуму?
13. Які відносини релігії і політики в релігійній системі зуму?
14. В якому сенсі можна говорити про різні рівні релігійної практики йоруба?
15. Коли, де і як розвиваються мезоамериканські цивілізації?
16. Чому релігію ацтеків можна пов'язати з «дорогою воїна»?
17. Як релігія ацтеків була пов'язана зі «словом мудреця»?
18. Які головні риси ацтекських храмів?
19. Яке значення мало людське тіло в ацтекській релігії?
20. Які основні риси американських індіанських релігій?
21. Що являють собою деякі найбільш важливі релігійні обряди корінних американців?
22. Дайте характеристику світогляду індіанців, показавши роль людини, тварини, духів і надприродних сил в рамках цього світогляду.
23. Порівняйте уявлення про світ з поняттями західних народів та іудео-християнською класично-ортодоксальною традицією.
24. Якими були первісні релігійні вірування?
25. Які основні методи дослідження первісних релігійних вірувань?
26. Які функції тотемізму?
27. Назвіть основні види магії.

ТЕСТИ

1. Релігійні вірування в архаїчному суспільстві зародилися:

а) 80 тис. років тому	в) 40 тис. років тому
б) 70 тис. років тому	г) 60 тис. років тому

2. Яка форма релігії відображала особливості світосприйняття людей у період раннього матріархату?

а) тотемізм	в) фетишизм
б) магія	г) анімізм

3. Яка форма релігії відображала особливості світосприйняття людей у період пізнього матріархату?

а) анімізм	в) анімалізм
б) землеробський культ	г) аніматизм

4. Яка форма релігії відображала особливості світосприйняття людей у період пізнього патріархату?

- а) тотемізм
- б) фетишизм
- в) шаманізм
- г) магія

5. У магії магичні дії виконують:

- а) чаклуни
- б) шамани
- в) жерці
- г) аборигени

6. Як спосіб олюднення природи фетишизм уперше було виявлено португальськими моряками в Західній Африці у:

- а) XV ст.
- б) XVII ст.
- в) XVIII ст.
- г) XIX ст.

7. Анімізм — це віра в існування в тілі людини її двійника, а саме:

- а) тіла інеродного
- б) душі
- в) духу
- г) ідола

8. Тотемізм — це віра в надприродну спорідненість груп _____ з певними видами тварин, рослин, явищами природи:

- а) людей
- б) духів
- в) мертвих
- г) душ

9. Землеробський культ — це поклоніння подвійним чинникам природи, які впливають на:

- а) тіло
- б) врожай
- в) чоловіка
- г) жінку

10. Шаманство — це первісна форма релігії, що ґрунтується на вірі в можливість спілкування служителів культу з:

- а) духами
- б) богами
- в) людством
- г) сонцем

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. — К.: ПАРАПАН, 2002. — 428 с.

2. Кастанеда К. Учение Дона Хуана: путь знания индейцев. Яки. — М.: Русские словари, 1996. — 367 с.

3. Кастанеда К. Отдельная реальность. Продолжение бесед с доном Хуаном. — К.: Генеза, 1997. — 383 с.

4. Маррет Р. Формула Табу-мана как минимум определения религии // Мистика. Религия. Наука. — М.: Республика, 1994. — 459 с.

5. Мифы народов мира. Энциклопедия. — М.: Наследие, 1995. — 855 с.
6. *Соколова З. П.* Животные в религиях. — СПб.: РХПИ, 1998. — 536 с.
7. *Токарев С. А.* Религия в истории народов мира. — М.: Политиздат, 1964. — 623 с.
8. *Фрейд З.* Тотем и табу. — М.: Республика, 1997. — 459 с.
9. *Элиаде М.* Тайные общества, обряды инициации и посвящения. — М.: ИФ РАН, 1993. — 484 с.
10. *Элиаде М.* Шаманизм: архаические техники экстаза. — К.: Світ Знань, 1999. — 52 с.
11. История религий: в 2 т. / Под ред. проф. Д. П. Шантеты де ля Соссе. — М.: Республика, 1997.
12. История религии: учебник: в 2 т. / Под общей ред. И. Н. Яблокова. — М.: Вариант, 2002.
13. Религии мира: справочник. — М.: Республика, 1995. — 737 с.
14. *Рак М. В.* Мифы Древнего Египта. — СПб.: Наука, 1995. — 487 с.
15. Религиозные традиции мира: в 2 т. — М.: Республика, 1992.

Розділ 5

ФЕНОМЕН ЯЗИЧНИЦТВА В ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ

5.1. ЯЗИЧНИЦТВО ЯК СИСТЕМА СВІТОРОЗУМІННЯ ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Загальні риси феномену язичницьких релігій

Сучасна історична наука має в своєму розпорядженні переконливі докази того, що починаючи з кінця IV тис. до н.е. відбувся перехід від первісного суспільства і утворення ранніх форм цивілізації. Цей перехід тривав десь до кінця II — поч. I тис. до н.е., закінчившись у різних народів у різні строки. Тоді й почалась історія стародавнього світу. Поступове вдосконалення виробництва і ускладнення суспільних відносин призвело до утворення і розквіту рабства. А потім почався занепад стародавнього світу, на зміну якому в I тис. н.е. прийшов феодалізм. Це загальна схема історії людства, в межах якої відбувалося виникнення, розквіт і падіння окремих держав і цивілізацій. Жодна з них не загинула безслідно, кожна з них певною мірою є внеском в основи сучасної цивілізації.

Саме в межах цивілізації стародавнього світу, як її складова і невід’ємна частина, формувалися й розвивалися релігії цього світу. Усі вони своєю початковою базою мали первісні релігійні вірування народів, які їх створювали, широко запозичували одна в одній віровчительний та культовий багаж і передавали його своїм наступникам; деякі зовсім зійшли з історичної сцени, інші існують і мають певне значення і тепер.

В історії стародавніх релігій, як і в історії стародавніх народів, є спільні риси. Але кожна з них зробила свій крок уперед в історії людського духу. Визначення історії стародавніх релігій має велике значення. Без знання історії цих релігій неможливо зрозуміти життя стародавніх людей. Вона висвітлює багато чого і в сучасності, зокрема допомагає багато чого зрозуміти в сучасних релігіях. А найголовніше — вона розкриває невпинний прогрес духовного життя суспільства від однієї епохи загальнолюдської цивілізації до іншої, прагнення людського духу збагнути світ і самого себе. На території Малої Азії в II—I тис. до н. е. існували такі значні держави, як Хетське царство, Фрігія, Лідія (тепер це територія Туреччини). На Східному узбережжі Середземного моря існували держави Сирія, Фінікія і Палестина (тепер це територія Сирії, Іраку, Лівану,

Ізраїлю та Йорданії). На цих землях у III тис. до н.е. — на початку I тис. н.е. відбулися знаменні події, утворювались впливові національно-державні релігії.

Хетська релігія. З кінця III — початку IV тис. до н.е. і до кінця VIII ст. до н.е. центральну частину Малої Азії населяли хети, хуррити, хати, несіти, лувійці та інші племена. Вони утворили державу Мітанні і Хетську державу. Культуру, яка була створена в цей час у Малій Азії, зазвичай звать хетською. У XVIII ст. до н.е. починає домінувати Хетське царство — одна із значних держав стародавнього світу.

Майже шістьсот років Хетське царство було могутньою деспотичною державою, яка в період свого розвитку в XIV—XIII ст. до н.е. в період Новохетського царства поширювала свою владу на північно-східне узбережжя Середземного моря, Кіпр, Сирію, Мітанні у верхів'ях Євфрату і вела боротьбу з такими світовими державами того часу, як Єгипет і Ассирія.

Ієрархічна побудова державної влади у малоазіатів робила владу царя необмеженою, його особу ототожнювали з богом. Цар одночасно був і головним жерцем. Проте хетський пантеон богів був політеїстичним. Історикам відома не більше як десята частина імен цих богів, але вони впевнено кажуть, що серед них є ассирійські, вавилонські, шумерські боги. В Мітанні поклонялись навіть індійським божествам Мітрі, Варуні та Індрі.

Найголовніші з них — бог громовиці з міста Хаттаусас, від імені якого до нас дійшло тільки його закінчення «...усас», його дружина — богиня Сонця, її ім'я зовсім невідоме, його сини — боги громовиці з міст Неріка і Ціппаланда. Отже, ми бачимо цілу родину богів. Відомий також космічний бог Тешуб (Тішуб) і його дружина Хепа, від імені якої пішло ім'я першої в світі біблійної жінки Єви. Один із хетських богів Яяс був, очевидно, попередником бога стародавніх ізраїльтян Ягве.

Об'єднання країни в середині XVII ст. до н.е. царем Хаттусікісом I, із встановленням столиці держави в Хаттусі зробило бога Тешубу з суто функціонального бога громовиці загальнодержавним богом. Атрибутами Тешуби були двоїчна сокира і двоголовий орел, що через Візантію потрапив аж на Русь.

Був у хетів і культ Великої матері — богині родючості Кібели (Ма, Рея) і культ молодого бога родючості Аттіса. Цей культ містив органістичні обряди, храмову проституцію і самооскоплення жерців, служителів цих богів.

Коли у хетів виникали економічно і політично більш-менш самостійні територіально обмежені області, то в адміністративному центрі її зазвичай зводили храм на честь божества, яке було покро-

вितелем і власником усіх земель цієї області. Господарча система набувала вигляду храмового господарства. Храм був також власником рабів, худоби, знярядь праці.

Хети приділяли особливу увагу поховальному культу своїх царів, присвячували цьому культу особливі храми, які дістали назву «Кам'яний будинок». Згодом такий будинок ставав культовим центром.

У релігії хетів чітко визначалася загальна для всіх релігій лінія на синтезування місцевих племінних культів у єдиний державний культ Тешуба. Зміцнення офіційної релігії підтримувалось державою, будь-які інші культу переслідувалися. Так, у другій таблиці хетських законів знаходимо положення: якщо вільний уб'є змію і вимовить ім'я «іншого» (йдеться про іншого бога), то він мусить дати 1 міну срібла; якщо це раб, то він мусить померти.

Держава хетів була третьою великою державою стародавнього світу поряд з Єгиптом і Вавилонією. Хети після своєї досить бурхливої історії зникли з історичних анналів, про них навіть не згадують грецькі та римські історики. Але в Біблії є згадки про хетів: цар Давид спокусив жінку хета Урія і прижив з нею сина, що став царем Соломоном. Пише про хетів і 4-та книга Мойсея, а також 1-ша книга Мойсея при описі поховання Сарі.

На початку XII ст. до н.е. ця колосальна держава була підкорена ассирійцями. Хетська культура і хетська релігія були асимільовані ассирійською культурою.

Фригійська релігія. У північно-західній частині Малої Азії ще в II тис. до н.е. оселилися племена фригійців, які в XIII ст. до н.е. нібито брали участь у легендарній Троянській війні. Цілком достовірна їх участь у розгромі Хетської держави в XII ст. до н.е. В X—VIII ст. до н.е. відбулось піднесення Фригійського царства, засновником якого вважають царя Гордія, а розквіт відбувся за царя Мідаса (738—696 рр. до н.е.). Це була економічно міцна держава, недарма ж народилася легенда про те, що від дотику руки Мідаса все перетворювалося в золото, навіть їжа. Мідас звільнився від цієї, тяжкої для нього властивості, коли викупався в річці Пантол, яка відтоді стала золотоносною. Міфи змальовують Мідаса і як невігласа, який узявся судити музичне змагання цапоподібного бога Пана з усебічно обдарованим Аполлоном. Мідас присудив перемогу Панові, за це Аполлон нагородив його віслючими вухами, які він змушений був ховати під фригійським ковпаком. Саме цей Мідас і стояв біля джерел фригійської релігії. Це легенда. Але розквіт Фригії справді пов'язаний із монополією на виробництво заліза в період настання «залізного віку». Фригія встановила своє панування на Егейському морі. Але вже в VII ст. до н.е. знач на частина її тери-

торії була загарбана кіммерійцями, в VI ст. до н.е. вона потрапила під владу Лідії, а потім Персії, де остаточно втратила свою державність. Деякі вчені вважають фригійську мову споріднену з вірменською, а отже, і фригійську релігію з релігією протовірмен.

Фригійська релігія утворилася на основі місцевих племінних культів, а також релігійних здобутків стародавніх греків, племена яких з Македонії і Фракії утворили основу фригійського народу в кінці II тисячоліття до н.е.

Центром віровчення фригійської релігії є культ Великої матері богів Кібели, яка ще мала ім'я Рея, і молодого вмираючого та «воскресаючого» бога Аттіса. Ми вже знаємо, що цей культ був і в хетів. Але у фригійців цей культ набрав своєрідного соціально-економічного і політичного забарвлення. Річ у тому, що в ту епоху царська верхівка, остерігаючись зростаючої влади чиновництва, яке намагалось утвердити спадковість своїх посад, чинів і багатств, широко вживала заміщення євнухи, оскоплені ще в дитинстві, мали безумовні переваги в освіті і кар'єрі перед своїми ровесниками. Вищі чиновники і жерці, будучи євнухами, потребували ідеологічного виправдання свого становища. Звідси виникнення міфу про Аттіса, який, щоб уникнути домагань своєї матері на коханця, піддав себе самооскопленню і помер під своїм священним деревом сосною. Але богиня, що покохала Аттіса, домоглася воскресіння його. Цим подіям були присвячені особливі весняні свята, які ще у хетів входили в державний культ. У фригійському культі теж були поширені орґаїстичні обряди та самооскоплення жерців, які присвячували себе богам Аттісові і цим звільняли себе від пристрастей, що занепащають людство і знецінюють мораль. Пошуки шляхів морального вдосконалення, хай і таким дивним, на наш погляд, шляхом, є одним із нових моментів релігійного розвитку навіть періоду глибокої стародавності.

У західній частині Малої Азії, в родючій долині р. Герм, на початку I тис. до н.е. існувала держава Лідія. Вона прославилася золотим піском річки Герм. Географічне положення на торговельних шляхах з Європи до Близького Сходу теж сприяло розквіту цієї держави. Спершу Лідія входила до складу Фригії і там запозичила фригійську культуру і релігію. Із VII ст. до н.е. вона вже незалежна держава із столицею в м. Сарди. Тісний зв'язок із Стародавньою Грецією привів до сприйняття грецького релігійного впливу, грецької міфології. Країна була дуже багата. У Лідії вперше в світі стали карбувати золоту монету. Ім'я останнього лідійського царя Креза (595—546 рр. до н.е.) стало уособленням колосального багатства.

Сирійсько-фінікійська релігія. Східне Середземномор'я має дуже сприятливі умови для людського життя: теплий клімат, родючі

грунти, можливість штучного зрошування, багата флора і фауна. Це підштовхнуло розвиток землеробства і тваринництва, а також різних ремесел. Працьовиті народи Східного Середземномор'я домагалися розвитку технології виробництва, спеціалізації, зростання продуктивності праці. У зв'язку з цим змінювалась приватна власність, поглиблювався розвиток суспільної організації. У двох державах, що виникли в цьому регіоні, Сирії і Фінікії активно йшли духовні процеси, зокрема розвиток культури і релігії.

Існувала там і третя значна держава — Палестина, але про неї мова йтиме при висвітленні історії іудаїзму. На півночі Сирійської пустелі, на захід від Ассирії, аж до східного узбережжя Середземного моря, у другій половині III—II тис. до н.е. проживали племена хананейів, амореїв (аморитів і арамеїв). Вони створили ряд дрібних міст-держав Алах, Ебла, Халеб, Кадеш та ін. Вже з III тис. до н.е. ці території намагалися підкорити держави Дворіччя (Аккад, Ур), і вони не змогли зберегти свою незалежність. У II тис. до н.е. їх захопили гіксоси, які вдерлись аж у Єгипет. Потім ці міста-держави побували під владою Стародавнього Єгипту, Мітанні, Хетського царства. У XIV ст. до н.е. в Сирійську пустелю вторглися кочові арамейські племена, що злилися з місцевим населенням. Лише на початку I тис. до н.е. дрібні держави утворили союзи, але й вони були неспроможні зберегти незалежність і були підвладні Ассирії, Вавилонській державі, персам, потім входили в державу Александра Македонського Селевкідів, Риму, Візантії. Отже, сирійські землі майже весь час були об'єктом загарбання. Зрозуміло, що це відчувала на собі сирійська культура. В умовах розширення арабського халіфату в VII ст. н.е. Сирія якийсь час була ядром цієї держави, а місто Дамаск його столицею. Тепер сирійці розмовляють на сирійському діалекті арабської мови.

За часи своєї буремної історії стародавні сирійці, разом із фінікійцями, утворювали стійке семітичне етнічне утворення. Вони зручно влаштувались на східному узбережжі Середземного моря і мали спільну культуру та споріднені релігійні культури.

Тепер скажемо про Фінікію і фінікіян.

Фінікія займала нешироку смугу землі між Середземним морем і Ліванським хребтом. На цій щедро обдарованій природою смузі східного узбережжя Середземного моря десь у V—IV-му тис. до н.е. оселилися прибульці з берегів Епітрейського моря. Деякі дослідники вважають, що фінікійці були корінними жителями цих місць. У II тис. до н.е. виникли міста Угарит, Сидон, Тир, Бібл та інші, які стали центрами жвавої торгівлі, бо стояли на перехресті торгових шляхів зі сходу на захід і з півдня на північ. Великого розвитку у Фінікії досягло оброблення металу, виробництво скла,

фарбованих тканин, кораблебудування. Але основою господарства було хліборобство і садівництво. Фінікійці вели активну торговлю в цьому регіоні. З початку II-го тис. до н.е. і до XII ст. до н.е. Фінікія перебувала під владою Стародавнього Єгипту. У IX—X ст. до н.е. з фінікійських міст особливого розвитку набуло місто Тир. Тирські купці здійснюють освоєння важливих морських шляхів, особливо тих, що йшли на захід Середземномор'я. Це зробило Тир піонером колонізації Кіпру, узбережжя Егейського моря, островів Сицилії, Сардинії, Мальти, Балеарських, узбережжя Галії, Північ Африки та Іспанії. Це фінікійці заснували в 825 р. до н.е. місто Карфаген, яке згодом стало ядром могутньої держави.

Починаючи з VIII ст. до н.е., фінікійські міста перебувають під владою Ассирії, Єгипту, Вавилону, Персії, Елліністичної, а потім Римської імперії, весь час зберігаючи певну автономію.

Сирійсько-фінікійська культура, в тому числі і релігія, зазнала значного впливу збоку Ассирії, Вавилону, Єгипту та інших країн. Фінікійці були добрими мореплавцями і зробили чимало географічних відкриттів. Єгипетський фараон Нехо в 600 р. до н.е. відрядив фінікійських моряків у похід навколо Африканського континенту. Відпливши в Червоне море, вони повернулись до Єгипту через Середземне. Створений фінікійцями алфавіт був запозичений багатьма народами того часу, а через греків дійшов до нас. Релігія сирійців і фінікійців утворилася з їх первісних релігійних вірувань і спочатку була звичайною родоплемінною релігією. З утворенням міст-держав у кожному з них був власний головний бог, який мав своє ім'я: Адоніс — владика, Ел — бог, Мелькурт — цар міста тощо. Кожен із них мав дружину, здебільшого це була богиня Місяця — Астарта (Аштар), запозичена з Вавилонії, де її називали Іштар. Були також інші другорядні боги. У кожному місті стояв храм, присвячений своєму богові, зображення якого було головним фетишем. У храмі панувала могутня корпорація жерців, що відігравала значну роль у політичному і суспільному житті міста. Храми одержували щедрі пожертвування і мали колосальні багатства. Жорстокий спосіб життя породив і жорстокий релігійний культ. Богом приносили криваві жертви. Широко практикувалися і довго трималися, аж до III ст. до н.е., людські жертвоприношення, особливо новонароджених первістків: їх спалювали перед ідолом чи в його металевому череві.

В історичних пам'ятках збереглось ім'я одного з фінікійських богів, якому приносилися особливо жорстокі дитячі жертви. Його ім'я — Молох, що означає «пожиратель дітей». С.Токарев зазначає, що, мабуть, ніде культ богів не досягав такої жорстокості, як у фінікійських містах.

Молох фінікійян — це засновник держави. Він винахідник мореплавства і пурпуру, він перший цар. Коли фінікійці посилали колоністів освоювати нові землі, вони обов'язково повинні були отримати на це схвалення Молоха, він сам керував цією справою. Молох — це грізний правитель, який не терпить заперечення своєї влади, він велич і сила держави. Він такий бог, до якого небезпечно наближатися. Він джерело життя, але він його і руйнує. Жерці Молоха безшлюбні, жриці незаймані. Незвичайні боги вимагають незвичайних жертв людських.

Халдейська релігія. На завершення цього розділу слід розповісти про релігію народу, який жив на півночі Малої Азії, на території стародавнього Ірану, в II—I ст. до н.е. і був тісно зв'язаний із Дворіччям. Мова йде про уратів, чи халдів.

На початку I тис. до н.е. на просторі між південними частинами Чорного і Каспійського морів, на південь від Кавказького хребта, на Вірменському нагір'ї, існувала могутня стародавня держава Урарту. Урарти ще з кінця II тис. до н.е. утворювали міста-держави типу номових. Найважливішими серед них були місто Муцацир, центр культу бога Халді, і місто Тушпа (сучасне місто Ван у Туреччині) — центр культу бога сонця Шівіні. Об'єднання їх призвело до утворення держави зі столицею в м. Тушпа.

У IX—VI ст. до н.е. царство Урарту займало все Вірменське нагір'я, північну Сирію і північні райони Дворіччя, на півночі значну частину Закавказзя. Це була типова східна деспотична держава, в якій основною масою виробників були общинники, але застосовувалася і рабська праця. Під час загарбницьких походів, які були для урартів здебільшого успішними, бо були добре озброєні залізною зброєю, здобували величезну здобич у вигляді різного майна і полонених із мирного населення. Більшість полонених чоловіків знищували, залишали тільки хлопчаків і жінок. Частину з них перетворювали на рабів, частина входила в общини.

З об'єднанням дрібних держав і утворенням адміністративної системи держава Урарту зміцнюється. Особливого розвитку вона досягла за часів царювання Менуа (бл. 810—786 і 781 рр. до н.е.) та Аргішти I (786—764 р. до н.е.). Відбувається впорядкування культу богів, примусово утверджується культ бога Халді. Встановлюється загальнодержавна система жертвоприношення. Муцацирський храм бога Халді стає головним державним храмом; у ньому коронували урартських царів, там зберігали царські скарби. Існували і менші храми, а також святилища перед нішею в скелі чи перед кам'яною стелою на честь бога Халді. Таке святилище називали «вратами бога Халді». Храми і святилища обслуговувались корпорацією жерців і мали великі багатства.

У культурі бога Халді значне місце посідала магія. Жерці бога Халді — халдейські мудреці — уславилися ворожінням та віщуванням, займалися астрологією. Віруючих у бога Халді стали звати халдеями чи халдами, а їхню релігію халдейською. На початку VI ст. до н.е. Урарту як і Ассирія, були завойовані мідянами.

Дотримання історико-географічного принципу змушує перейти до історії релігії в Палестині, яка розташована біля Фінікії. Але релігія в Палестині, хоч і має глибоке коріння, яке сягає десь V—IV-го тисячоліть до н.е., цікава тим періодом, коли вона справила вплив на виникнення християнства та ісламу, а це було вже в нашій ері. Тому ми розглянемо ці матеріали в розділі, присвяченому іудаїзму. А поки що повернемося до історії релігій у північній частині Передньої Азії.

5.2. СОЦІУМ, КУЛЬТУРИ, ЦИВІЛІЗАЦІЯ НАРОДІВ ДВУРІЧЧЯ

У Передній Азії є країна Дворіччя (інакше — Межиріччя, Месопотамія). Тепер більша її частина перебуває у складі Іраку, а також Сирії та Туреччини. Ця країна відокремлена від іншого світу пустелями, які нелегко було подолати. Але все ж торговельні інтереси, в міру розвитку людства, примушували людей вступати в змагання з пустелею, і Дворіччя незабаром стало на перетині важливих торговельних шляхів з Європи в Азію. Найбільшої ж ваги ця країна набрала як район стародавнього інтенсивного землеробства. Тут, у басейнах великих багатководних річок, склалися дуже сприятливі умови для землеробства: багате природне зрошування внаслідок розливів утворювало родючі ґрунти, теплий клімат дозволяв збирати рясні врожаї, та ще й не раз на рік. Це дало змогу перейти від кочового на осіле скотарство. Внаслідок цього значно зріс добробут племен, що оселилися на цій території, створилися умови для утвердження рабовласництва, на базі якого поряд із господарствами дрібних вільних виробників виникли великі рабовласницькі господарства. Так, на Стародавньому Сході відбувся розпад первісного суспільства, утвердилася приватна власність, виникла держава. Тут було винайдено писемність, систему числення, покладено початок математики, астрономії, медицини, архітектури і мистецтва. З початкових невиразних релігійних уявлень виникли досить стрункі релігійні системи.

Тривалий час європейська культура своїм початком вважала античність і Біблію. Щоб пересвідчитись у цьому, досить окинути оком мистецьку спадщину Європи, включаючи XIX ст. уся вона побудована на античній і біблійній міфології. Але починаючи з XIX

й особливо в ХХ ст. наукові відкриття перевернули наші уявлення про наше минуле. Перед нами постав у всій своїй культурно-релігійній різноманітності стародавній Схід. Відомий історик стародавнього світу Сесюель Н. Крамер так сформулював висновок, що виходив з аналізу цих відкриттів: «Історія починається у Шумері». Він доводить, що в Шумері вперше в історії людства були відкриті школи, вперше утворилися системні політичні установи, вперше записані закони й утворені судові органи, вперше з'явилася стала медицина, а сільське господарство набуло впорядкованого вигляду, вперше висловлено положення натурфілософії та етики, з'явилися прислів'я, байки та елегії, вперше було сформульовано релігійні положення, які відрізняють релігію цивілізованого суспільства від первісних релігійних уявлень.

Релігійний культ у Дворіччі. У шумеро-аккадській релігії, відповідно до анімістичних і міфологічних концепцій, склався релігійний культ із численними магічними і фетишистськими положеннями.

Головним актом цього культу були жертвоприношення численним богам із безлічі приводів. Відбувались ці жертвопринесення в храмах або біля них. Це дало поштовх активному храмобудуванню. Храми були не тільки міські, а й в окремих общин і навіть вулиць. Ще в IV тис. до н.е. у шумерів і аккадців були людські жертвоприношення, але до III тис. до н.е. вони вже зникли. Боги стали харчуватись тими самими продуктами, що й люди. Жертовні продукти (м'ясо, хліб, овочі тощо) поїдалися жерцями і общинниками. Останні споживали м'ясо тільки під час жертвопринесення.

На честь богів влаштовувались свята, під час яких відбувались святкові церемонії і театралізовані вистави з музичним супроводом. Святково прикрашені фігури богів на розкішно вбраних човнах урочисто проводилися по зрошувальних каналах або проносилися по вулицях і дорогах з метою виблагати у них прихильності і доброго врожаю. Для протидії злим духам теж здійснювались відповідні церемонії, навіть зі знищенням цих богів.

Розробка і здійснення культу були справою численного жрецьтва, що вже тоді становило привілейну соціальну групу.

Вже в шумеро-аккадській релігії анімістичний пантеон містив у собі не тільки добрих, а й злих духів, яких очолювали Анунакі та Учїгі, що уособлювали хвороби та всілякі лиха. Хвороби насилалися на людей духами, кожен з яких мав свою сферу лихого діяння: Ашакку викликав хворобу голови, Наматару горла, Алу грудей тощо. Для протидії злим духам застосовувались магічні заклинання, амулети, обереги. Великого розвитку набули обряди лікувальної, охоронної магії.

Магічна сторона в шумеро-аккадській релігії набула особливого значення зі зміцненням і збільшенням особливої групи людей, яка брала на себе обов'язки зносин із богами та служіння їм. Це були жерці.

Поряд із релігійними і магічними обрядами жерці виконували функції провидців і ворожбитів, були навіть спеціалізовані на цьому так звані бару. Ворожили на тваринах, особливо на нутрощах жертвних тварин (т. з. гепатоскопія), «розгадували» сни, тлумачили різні прикмети. Уся ця система ворожінь релігійного культу отримала назву мантики.

5.3. Відродження Вавилону та формування культу бога Мардука

Релігія Вавилону. Існування шумеро-аккадської держави на короткий час було перерване завоюванням її близько 2200 р. до н.е. горцями гутіями, панування яких тривало до 2109 р. до н.е. Після вигнання гутіїв єдина шумеро-аккадська держава знову відновилася.

На чолі цієї держави стала III династія міста Ура. Це була класична стародавня східна деспотія з розвиненим бюрократичним апаратом. У ньому всі храмові і царські землі були об'єднані в єдине державне господарство. В єдину систему були злиті релігійні культури. Верховним божеством став бог Енліль із міста Ніппур, другим за значенням — бог Нанна (Зуен, Суен), що був хранителем Місяця. Царі обожнювались. Утвердилося вчення про те, що боги створили людей для того, щоб вони годували їх жертвами і звільнили від праці. Царі ж, які дістали владу від богів, мали такі самі права, як і боги.

Як і Аккадська держава, III династія Ура проіснувала трохи більше століття, але за цей час релігійний розвиток мав значні успіхи.

У першій половині XX ст. до н.е. відбувається поступове зростання ваги і авторитету міста Вавилон на річці Євфрат (на південь від сучасного Багдада). Від 1894 по 1595 р. до н.е. в утвореному царстві, яке отримало назву Старовавилонського, правила і Вавилонська династія. Визначних успіхів ця династія домоглася за царя Хаммурапі (1792—1750 рр. до н.е.), який відомий історії як перший у світі законодавець, який створив звід законів. У Старовавилонській державі триває процес створення загальнодержавної релігії. Вавилон, що одержав статус столиці, зробив свого місцевого бога Мардука головним богом держави. З'являється новий космогонічний міф: богиня первісного океану Тіамат, що була невдоволена появою Енліля і всіх інших богів, вирішила знищити їх. Нещасні боги тремтіли від жаху і не наважувались виступити проти неї. Мо-

лодий бог Мардук згодився вступити у двобій із Тіамат, але за це зажадав від богів визнати його зверхність над ними. Боги спочатку вагалися, їм не хотілося обмеження своєї влади. Зібравшись разом на бенкет, вони обговорювали це питання, і коли випили вина, то набралися рішучості і погодились на пропозицію Мардука. Мардук вступив у двобій. У пащу Тіамат він загнав сім вітрів, що роздуло і знесило її. Тоді Мардук розрубав її тіло навпіл, з верхньої частини створив небо, з нижньої землю, а потім усе існуюче на світі.

Отже, Мардукові належали тепер усі жертви й почесні, а решта вела жалюгідне життя: вони харчувалися травою, пили воду з калюж, ходили голі. Бог повітря Енліль, що все ж мав якесь старшинство, і бог мудрості Енке наказали богам Лахару створити овець і кіз, а його сестрі богині Ашнаї створити злаки і посіяти їх. Але боги працювати не вміли і не хотіли. Тоді Енке виліпив із глини людей, оживив їх і примусив працювати на богів. Отже, люди мусили працювати на богів, вклонятись і приносити жертви Мардукові.

Особливої уваги заслуговує міф про створення богом Еа першої людини Адапа, яка мала бути безсмертною, але за свої помилки була позбавлена цього.

У Вавилонській міфології з'явився міф про всесвітній потоп. За цим міфом, боги виявили невдоволення непокою людей, які мало шанували їх, не виконували їхніх вказівок. Щоб знищити людей, боги викликали тривалі зливи, Тигр і Євфрат вийшли з берегів, і все людство мало загинути. Але бог Енкі зглянувся над одним із людей Утнапіштімом, що вів праведне життя, і порадив йому спорудити ковчег, у якому той разом з родиною і слугами перебув потоп. Так збереглося людство. С.Токарев вважає, що піднесення Мардука над іншими богами було намаганням вавилонських жерців встановити щось подібне до монотеїзму, що відбило процес політичної централізації у Дворіччі, а також те, що Вавилонія набирала риси світової держави. Але ця монотеїстична лінія розвитку релігії була блокована місцевим жрецтвом, яке не хотіло зміцнення авторитету своїх місцевих богів.

5.4. ДАВНЬОЕГИПЕТЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В МІФАХ, ВІРУВАННЯХ, РИТУАЛАХ

Історичні умови виникнення і розвитку давньоєгипетської релігії. Країна Єгипет розташована в північній частині африканського континенту в нижній частині Нілу, від Асуанського водоводу до Середземного моря. Ніл тече в межах Єгипту понад 1200 км без жодної притоки. Нільську долину з обох боків обмежують Лівійсь-

кі та Аравійські гори, за якими йде безмежна пустеля. Регулярні розливи Нілу роблять ґрунт цього гігантського оазису дуже родючим. Єгипетський народ почав формуватися десь в V—IV тисячоліттях до н.е., коли внаслідок зміни клімату планети савани Північної Африки перетворилися на пустелю, а племена, що їх населяли, мусили спуститися в раніше заболочену, а тепер уже висохлу заплаву Нілу. Тоді й виникло в Єгипті найстародавніше зрошуване землеробство.

Політичний і духовний розвиток Єгипту був певною мірою зумовлений також і його геополітичним становищем. Море, гори і пустелі гарантували йому повну безпеку від сусідів. Племінні стосунки, війни і завоювання, що проходили в долині Нілу, мали внутрішній характер і поступово вели до територіального розширення. Культура розвивалася переважно в умовах мирних століть. Але ця сприятлива умова породжувала певну ізоляцію; обмежувалася зовнішній культурний вплив, який став відчуватися лише значно пізніше. Саме тому історія релігії Стародавнього Єгипту може бути благодатним матеріалом спонтанних законів релігійного розвитку.

Утворення держави в Єгипті відбулось в архаїчний період, десь за 4—3 тис. років до н.е., майже одночасно з утворенням держави в Дворіччі і значно раніше, ніж в Індії і Китаї, Греції і Римі.

Економічний розвиток у III тис. до н.е. знаменувався зростанням продуктивності праці, що вело до формування нового суспільного ладу. Поряд із недорозвиненим рабством існувала сільська община з дрібних приватних господарів. Земля була власністю держави. Існували й такі залишки архаїчних суспільних відносин общинно-патріархального ладу, як колективне рабовласництво. Це, природньо, позначилось на політичній організації суспільства. Спочатку на основі племінних об'єднань утворюються невеликі держави — номи. Поступове об'єднання номів у IV ст. до н.е. призвело до утворення двох царств: Нижнього Єгипту і Верхнього Єгипту. Десь у 3000 р. до н.е. цар Манес об'єднав усю країну. Створюється велика, добре організована держава, починається династична епоха, коли влада належала фараонам. Історія Єгипту налічує 30 династій фараонів. Ця епоха закінчилась у 341 р. до н.е. завоюванням Єгипту персами.

Увесь цей грандіозний період складалася й розвивалася величезна цивілізація, основою якої була релігія. Ця давньоєгипетська цивілізація і давньоєгипетська релігія були потім значною мірою упадковані всім людством.

Відомий дослідник стародавнього світу Х. А. Кінк, досліджуючи життя Стародавнього Єгипту, зробив цілком слушний висновок,

що їхня духовна культура не була така первісна, як це можна було б чекати. У неї були свої попередники, в тому числі і в релігії.

В архаїчний період існувало Раннє царство, під час якого правили I і II династії. Це було від 3000 до 2800 р. до н.е. В цей час у кожному номі були свої місцеві боги, які були, по суті, племінними богами. Це ще була майже первісна релігія. Номові боги мали зооантропоморфний вигляд. У Нехені, що став згодом центром об'єднання Південного Єгипту, вклонялися богині-шуліці, а в центрі Північного Єгипту вклонялися Буто — священній змії. Цілком можливо, що це були залишки первісного тотемізму. Архаїчний період змінило Стародавнє царство III—VI династій. Його відкрив засновник III династії фараон Джосер (2780—2760 рр. до н.е.). Відбулося завершення об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту в класичну деспотію зі столицею в місті Мемфісі. Настав сталий мир, країна прогресувала. У цей час з'явилися загальноєгипетські боги. Ними, зазвичай, були боги міст-держав, що ставали центром об'єднання I та II династії, ще в кінці IV тис. до н.е. таким богом зробили бога-сокола Гора, що став богом Сонця. А коли столицею держави став Мемфіс, загальноєгипетським богом став мемфіський бог Птах.

Близько 2700 р. до н.е. владу успадкувала V династія з міста Геліополя. Головним богом став бог цього міста Атум (Ра).

У 2250 чи 2270 р. до н.е. відбувся перший розпад Єгипту на дрібні держави. Це був перехідний період подальшого державотворення, він тривав до 2050 р. до н.е.; на різних територіях царювали VII—X династії.

Завершився цей період новим об'єднанням номів і утворенням Середнього царства зі столицею у Фівах. Під час Середнього царства правили XI—XIII династії фараонів з 2050 чи 2070 до 1700 чи 1790 рр. до н.е. В часи царювання XI і XII династій (2100—1800 рр. до н.е.) в місті Фіви надали верховенство богові Амону (що означає «сокровенний», «потайний»), який став богом Амоном-Ра. Наприкінці цього періоду загострилися соціальні суперечності, які завершилися народним повстанням. Настав другий розпад Єгипту, період правління XIV—XVII династій, під час якого до країни через Суецький перешийок із Передньої Азії вдерлися завойовники чік-соси. Через 120 років вони відійшли до Палестини і зникли. Єгипетська цивілізація була настільки стійкою, що після захоплення країни чужинцями вона поглинала завойовників і швидко поновлювала культурну рівновагу. З 1580 р. до н.е. почалося Нове царство, XVIII—XX династії були при владі до 1070 чи 1090 рр. до н.е. В цей час зміцнюється рабовласництво, розширюються межі держави, відбувається завоювання Сирії і Палестини. Релігія продовжує

видозмінюватися. Аменхотеп IV (1414 — бл. 1406 рр. до н.е.) розпочинає реформи. Він оголосив себе сином єдиного бога Сонця Атона і взяв собі нове ім'я Ехнатон. Це була спроба встановлення монотеїзму, так потрібного єдиній державі. Проте ця спроба була невдалою. Глибина релігійного переживання, яка виявилася згодом в етичному монотеїзмі іудаїзму і знайшла потім у християнстві вираження у формулі «вірю, бо це абсурдно», ніколи не могла сприйнятися єгиптянами через специфічність їх конкретного мислення. Вони навіть загробне життя не могли собі уявити інакше, як повторення їх реального життя. Саме тому монотеїзм як вища сходинка абстрагування в розумінні Бога хоч і був вкрай потрібний фіванському Єгипту для виправдання культу єдиного царя, не зміг укріпитися.

На згадку про цю революційну епоху в історії давньоєгипетської релігії нам залишилася пишна гробниця фараона Тутанхамона (бл. 1400—1392 рр. до н.е.). Після смерті Ехнатона жерці і знать поновили давню релігію старих богів, значно послабили владу фараона, а за часів фараона Рамзеса III в 1070 р. до н.е. влада взагалі перейшла до верховного жерця Херіхора. Почався період Пізнього царства.

В період Пізнього царства (бл. 1070—332 рр. до н.е.) йде подальше вдосконалення господарства, розвивається інтенсивне зрошувальне землеробство, застосовуються залізні знаряддя праці. Зникає колишня ізольованість країни. Водночас виникає загроза іноземного вторгнення. В середині VIII ст. до н.е. в Єгипет вторглися війська Куша, в VII ст. — Ассирії. В 525 р. до н.е. за часів фараона Псамметиха III (XXVI Саїська династія) Єгипет був завойований перським царем Камбізом. Правда, це поширювало зв'язки Єгипту з навколишнім світом, що й позначалося на розвитку культури.

У VI ст. до н.е. Єгипет завойовує Александр Македонський. У 332 р. до н.е. у мемфіському храмі бога Птаха він прийняв подвійну — білу і червону — корону Верхнього і Нижнього Єгипту. Місто Александрія стала столицею країни і центром елліністичної культури. Почалася історія елліністичного Єгипту (332—30 рр. до н.е.). Потім Єгипет перейшов під владу Риму (30—395 рр.) і Візантії (395—642 рр.). Це був кінець давньоєгипетської релігії, її змінили релігійні культури завойовників. У 642 р. війська халіфа Османа вступили в Александрію, візантійський флот покинув Єгипет, який увійшов до складу Халіфату. В Єгипті з'явився іслам, він був державною релігією, швидко вкоренився і досі є основною релігією Єгипту. Така загальна картина Пізнього царства в Єгипті.

5.5. ПАНТЕОН І КУЛЬТИ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКИХ БОГІВ

Давньоєгипетські боги. У цей період, що тривав понад 700 років, давньоєгипетська релігія перетворилася на стабільну, вдосконалену національно-державну релігію.

Давньоєгипетська релігія характерна стійкою спадковістю релігійних уявлень. Анімістичні уявлення, міфологія, фетишизм і магія весь час удосконалювали і нагромаджували свій багаж.

Анімістичні уявлення, тобто уявлення про вищі надприродні істоти, становлять серцевину релігії стародавніх єгиптян. Як уже згадувалось, у пантеоні давньоєгипетських богів відбувалися зміни старшинства відповідно до політичних змін у суспільстві при збереженні найширшого політеїзму. Навколо численних богів створювалася давньоєгипетська міфологія, формувалася давньоєгипетський культ із розвиненою магією і фетишизмом.

У стародавніх єгиптян були досить складні анімістичні уявлення. На їх думку, весь світ населений благодійними і руйнівними істотами, вони існують у землі, воді, повітрі, рослинах і тваринах. Звідси безліч об'єктів релігійного поклоніння. Вже було сказано, що політеїстичний пантеон давньоєгипетської релігії очолювали окремі верховні боги. Вони мали кілька імен, які вживалися в різних обставинах незалежно одне від одного. Траплялося навіть, що окремі боги мали зранку одне ім'я, а ввечері зовсім інше. Століттями складався і суворо дотримувалася ритуальний культ цих богів.

У Мемфісі ще в архаїчний період з'являється родинна тріада богів: Птах — творець усього існуючого, владики богів, водночас покровитель ковалів та скульпторів, його дружина Сахмет і син Нефертум. Згодом майже всі релігії повторювали таку тріаду, що відбивала значення родинних зв'язків у суспільстві.

Обожнюванню були піддані різні дерева і рослини, каміння та інші предмети природи. Це був справжній розгалужений культ природи з численними фетишами.

Були поширені культу кішки, яструба, крокодила. Цих священних тварин тримали у храмах, поклонялися їм. Деякі боги мали ознаки тварин: богиня жнив Рененут мала вигляд жінки з головою кобри, бог Хнум мав голову барана, бог Анібус — голову собаки.

У Мемфісі (Меннефері), в храмі бога Птаха тримали чорного з білою плямою на лобі бика Апіса. Він вважався «служником бога Птаха» і був для віруючих символом плодючості. Смерть цього бика відзначалася жалобою, його бальзамували й урочисто ховали. Після цього відбувалися пошуки його наступника серед новонароджених телят. Це теля повинно було мати суто регла-

ментовані ознаки: трикутну білу пляму на лобі, наріст у вигляді священного жука скарабея під язиком, на хребті пляму у вигляді орла, хвіст мав бути двокольоровим. Таких ознак налічувалось до тридцяти. Відсутність у храмі бика Апіса у зв'язку з його смертю була часом національної жалоби, життя держави майже завмирало. А коли знаходили достойну заміну, це було великим державним святом. Нового Апіса врочисто заводили до хліва у храмі, де його чекав коров'ячий гарем і де він щасливо доживав свого природного віку.

Міф про Осіріса. Чільне місце у давньоєгипетській релігії посідали міфи, насамперед, пов'язані із землеробством, що пояснюється провідною роллю землеробства у виробництві того часу. Саме в Єгипті склався культ вмираючого і воскресаючого бога рослинності. Ним був Осіріс, бог землеробства, якого нібито вбив його брат Сет, бог скотарства, і воскресив син, бог Гор.

Драму Осіріса видатний єгиптолог В. Тураєв (1868—1929) назвав «центральною драмою єгипетської релігії». Відбилася вона і в інших релігіях стародавнього світу. На ґрунті цього міфу створено ряд літературних творів. Він ліг в основу класичного сюжету смерті і воскресіння бога, був успадкований багатьма релігіями, в тому числі і християнством.

Археологічні пам'ятки Стародавнього Єгипту розповідають про багату міфологію того періоду. Ця міфологія мала глибокий зміст, що виходив далеко за межі практичних завдань, які вирішувала релігія. Мова йде про космогонічну міфологію, що намагалась розповісти про те, як створено світ.

У єгиптян був такий міф: спочатку існував предвічний водяний хаос Нун, який не мав ні початку, ні кінця. Всесвіт започаткував бога Ра, який з'явився в бутоні лотоса, що піднявся з глибин Нун. З уст Ра з'явилися перші боги. Потім у Євангеліях ми прочитаємо: «Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово». А із слів утворилися люди. У іншому міфі стверджується, що землю і людей створив бог-гончар Птах, чи Хнум.

Ці міфи, а також міфи про створення Місяця, про небо і зорі, про знищення людей, що задумали недобрі справи проти бога Ра, про спокусника-змія та чимало інших містять багатий міфологічний матеріал, успадкований наступними релігіями. Космічний культ також представлений богом землі Глебом, богинею неба Нут, яку підняв і підтримує бог повітря Шу. Богом Сонця вважався Ра. Згодом міф про Ра набрав не стільки космічного, скільки земного значення, оскільки пов'язувався з особою фараона. Але і його космічний зміст впливав на серця і уми стародавніх єгиптян.

Душа і поховальний культ. Анімістичні уявлення давніх єгиптян були висловлені не тільки у вченні про богів, а й у першій в історії релігії оригінальній концепції про душу людини.

Згідно з цією концепцією, у людини було кілька душ: душа Ба у вигляді птаха з людською головою — це чистий дух, нематеріальна основа людини, що могла вільно відокремитись від тіла; душа Ка — точний двійник людини, «геній-охоронець», духовна суть людини, її особистість і характер; душа Ах — уособлювала духовні сили, що керують її тілом, фізіологічними процесами. І до всього цього духовною частиною людини вважали її власне ім'я — рен, згадування його вголос зв'язує з цією людиною, хоч би де вона була, турбує її хоч і на тому світі. При смерті людини душі відокремлюються від тіла. Але лише тимчасово, бо в потойбічному світі вони знову з'єднуються. Тому слід зберегти тіло померлого, щоб було з чим душам з'єднатися.

Саме це й мали зробити поховальні культу: вони повинні зберегти тіло й душу для подальшого існування. З виникненням майнової нерівності поховальні культу своєрідно її відобразили: багатий і на тому світі залишається багатим, він матиме і тіло, і душу. Тому, ховаючи багатих, їх споряджували для достойного потойбічного життя, трупи муміфікували, споруджували грандіозні гробниці. А бідних, якщо вони були потрібні, ховали з багатими у вигляді зображень. А їхні тіла заривали в пісок. Мабуть, їх душі в потойбічному житті вже обходились без тіла.

Виправдання соціальної нерівності в стародавній релігії єгиптян підсилювалось ідеєю потойбічної відплати. У XXI—XVIII ст. до н. е. виникає ідея суду над душами померлих і у зв'язку з цим — індивідуальної морально-релігійної відповідальності людини за свої вчинки, поведінку, за все життя. Вважалося, що душі померлих судитиме бог Осіріс, він здійснить психостасію, тобто зважування серця покійного у чаші на спеціальних терезах. Якщо гріхів буде дуже багато і серце, обтяжене гріхами, переважить символи істини і добра, що лежать в іншій чаші, то такі душі будуть поглинуті чудовиськом Амаат. Душі ж праведників зберігали право на існування в загробному світі, в раю. У такій трактовці ідея потойбічної відплати набувала вагомого етичного значення. Незважаючи на наявність різних підходів і критеріїв у розумінні добра і зла, великої ваги набирали загальнолюдські моральні встановлення. Релігія, таким чином, ставала чинником моралі, сприяла зміцненню моральності. Це був значний внесок у розвиток стародавньої цивілізації. Але повернімося до поховального культу. У стародавніх єгиптян особлива увага приділялася похованню обожнюваного фараона. Адже і в потойбічному світі він залишався фараоном і тому при похованні мав

бути забезпечений всім необхідним для царського потойбічного життя.

Поховання фараонів здійснювалось у грандіозних спорудах — пірамідах.

Перша піраміда була споруджена першим фараоном III династії Джосером. Збудував її математик, архітектор і медик Імхотеп. Вона має 60 м заввишки. При розкопках біля піраміди виявилось ціле місто мертвих — гробниці царської родини і наближених фараона, а також спеціальний храм для поховальних церемоній.

Найбільша із давньоєгипетських пірамід, а саме піраміда фараона Хеопса (Хуфу). Збудована зодчим Хеміуном на початку XXVII ст. до н. е. Вона має висоту 146,6 м, кожен із боків при основі 233 м. До кінця XIX ст. це була найвища споруда на нашій планеті. Підраховано, що вона складена з 2,3 млн брил вапняку, кожна вагою понад 2 т, а були й по 18 т. І все це робилося вручну, залізних знарядь тоді ще не було. Для муміфікації трупа його бальзамували. Після розміщення трупа в камері піраміди всі ходи замурували. Однак всі піраміди були пограбовані.

5.6. РЕЛІГІЯ ДАВНЬОГО ІРАНУ — ЗОРОАСТРИЗМ

Виникнення зороастризму. Іранське нагір'я — це великі степові простори, бідні на воду і рослинність, обмежені горами, біля яких і виникали життєві центри племен, що з III тис. до н.е. переходили до осілого землеробства і скотарства.

На початку II тис. до н.е. на цю територію проникають індоіранці, арії. Звідси потім пішла назва цієї країни Іран — «країна аріїв».

Є припущення, що предками індоіранських племен були протоіндоіранці, народ, який жив у IV тис. до н.е. десь у південноукраїнських степах і на схід від Волги. На початку III, а може, і на початку II тис. до н.е. вони розділилися на два різномовних народи: індоарійців і протоіранців. Перші відійшли на північ Індії і далі, а другі зайняли територію теперішнього північно-східного Ірану.

Існує інше припущення. Вважають, що прабатьківщиною іранських племен є територія теперішньої Середньої Азії. Розподіл індоіранської спільності на індійську та іранську відбувся на початку II тис. до н.е., коли пройшла перша хвиля індійської міграції через Афганістан, і на початку I тис. до н.е., коли хвиля міграції була скерована на Афганістан та Іран.

У I тис. до н.е. там утвердились мідійські та еломітські племена, перші — на півночі, другі — на півдні. У IX—VIII ст. до н.е. вони

утворюють велику кількість міст-держав. Тривалий час цей народ був під владою Ассирії.

На початку VII ст. до н.е. на цій території виникає держава Мідія. Вона швидко зміцнюється, навіть разом із Вавилонією в 616—605 рр. до н.е. руйнує Ассирію. Мідія стає світовою державою. У 550 р. до н.е. Мідія втрачає свої позиції, зазнавши поразки у війні з підлеглим їй царством Персидою. Влада в країні стала належати перській династії Ахеменідів. Країна стала називатись Персією. У 558 р. до н.е. в Персії почав царювати Кір II (558—530 рр. до н.е.). Він остаточно об'єднав усі перські племена, повністю звільнився від мідійського панування. Потім Кір II захопив Мідію (550—549 рр. до н.е.), Лідію (546 р. до н.е.), вийшов до Егейського моря, підкорив значну частину Середньої Азії (545—539 рр. до н.е.), завоював Вавилонію (539 р. до н.е.). Своє вторгнення до Вавилонії Кір II пояснив тим, що її цар Набонід виявив неповагу до богів своєї країни. Після завоювання Кір II сам приніс жертви богу Мардуку і заявив, що він отримав царство від нього. Незабаром під владу персів перейшло все східне Середземномор'я (Сирія, Фінікія, Палестина). У 530 р. до н.е. Кір II загинув під час походу в Середню Азію, владу успадкував його син Камбіс (530—522 рр. до н.е.). У 525 р. до н.е. він завоював Єгипет. Камбіс, як і його батько, теж визнавав чужих богів, вклонявся єгипетським богам, оголосив себе фараоном і коронувався за єгипетськими звичаями за участю єгипетських жерців. Після невдалого походу до Ефіопії помер у 522 р. до н.е. на шляху до Персії при досить загадкових обставинах.

З 522 р. до н.е. царем став Дарій I (522—486 рр. до н.е.), який поширив владу Персії на Фракію і Македонію, на значну частину Північної Індії, але зазнав поразки від скіфів.

Так поступово в VI ст. до н.е. Персія стає світовою державою.

Усе правління династії Ахеменідів було періодом постійних війн проти повстань підкорених народів. Дарій I вів наполегливу роботу із внутрішнього впорядкування держави. Він створив єдину систему управління імперією, поділивши її на сатрапи із загарбаних країн. У них зберігалися місцеві закони, релігія і культура. У державі Ахеменідів, в умовах релігійної строкатості, існувала досить широка віротерпимість.

Після завоювання нових територій і народів перські царі зберігали традиційні релігії, приносили місцевим богам жертви, брали участь у релігійних церемоніях місцевих храмів, підтримували місцеве жрецтво. Отже, перська держава була країною з різними релігіями, на які покладалося завдання служити єдиному цареві. Це було незручно і неефективно. Назривала потреба в єдиній релігії і в єдиному богові.

Ще за часів Дарія I почалися греко-перські війни, які тривали з 500 до 449 рр. до н.е. Вони значно послабили державу Ахеменідів, і в 330 р. до н.е. її завоював Олександр Македонський.

Але повернімося до часів розквіту цієї держави.

Потребу в єдиній релігії, як виявилось, задовольнити було не так уже й важко. Отже, була потреба в єдиній релігії, яка об'єднувала б цю клаптикову світову державу. Така релігія потрібна була і для обґрунтування династичних прав тих членів династії, які добиралися до престолу. Справа в тому, що коли Дарій став царем, його батько і дід ще були живі, тож права на престол у нього були досить умовні. Його син Ксеркс, своєю чергою, мав династичні проблеми. Він став царем, незважаючи на те, що жив його старший брат Артобазан, який був сином Дарія від першої дружини. Ці обставини призвели до жорстокої боротьби за владу, і в цій боротьбі і Дарій, і Ксеркс мали спиратися на релігію. Це теж стимулювало релігійні пошуки.

Походження зороастризму становить предмет тривалих наукових суперечок. Одні вчені вважають, що зороастризм виник спочатку на заході Ірану, в Мідії, і звідти поширився на схід. Це мідійська концепція походження зороастризму. Інші твердять, що зороастризм виник на сході Ірану, в Бактрії (тепер — Середня Азія). Звідти він поширився на захід, аж до Мідії, де його підтримали жерці з племені магів. Остання точка зору переважає в сучасному сходознавстві.

Так чи інакше, але вже в VII—VI ст. до н.е. у стародавньому Ірані виникло релігійне вчення, яке зв'язують з ім'ям мислителя Заратуштри, який начебто одержав це вчення шляхом одкровення. Ця релігія отримала назву зороастризму.

Цю релігію ще називають маздеїзмом від імені верховного Ахура-Мазди, або ж релігією Авести від назви її священної книги; прибічників її часто звать вогнепоклонниками за надзвичайно важливе значення культу вогню. Зороастризм — перша з релігій одкровення, тобто релігій, учення яких одержано пророком від єдиного, неповторного Бога. За нею йдуть іудаїзм, християнство та іслам.

Зороастризм виникає в умовах жорстокої боротьби племен східного Ірану за традиційну племінну демократію, яку не визнавав ахеменідський захід. Саме тоді у вченні Заратуштри були сформульовані певні демократичні мотиви, а сам зороастризм був ідейною основою значних народних рухів.

Зороастризм мав ідеологічно обґрунтувати перехід до землеробства й осілого тваринництва політичним об'єднанням у стабільну державу з міцною владою. Для цього потрібен був якщо не цілковитий монотеїзм, то хоч б стала тенденція до нього.

Зороастризм спочатку рішуче заперечував усі культу всіх народів, стверджуючи лише культ Ахура-Мазди. Але він не міг не увібрати в себе попередню культову традицію. Поступово дозороастрійські божества індоіранських племен знаходять собі місце в зороастрійському культі, дозороастрійська культова творчість вливається в зороастрійські культові тексти.

Якщо виникнення зороастризму має відчутні «білі плями», то його становлення як державної релігії за часів Дарія і Ксеркса більш-менш зрозуміле.

Аналізуючи напис, що зберігся на двох кам'яних таблицях — «Антидевівський напис Ксеркса», В. Струве висунув припущення, що Ксеркс здійснив релігійну реформу, усунувши культу місцевих племінних богів-девів і запровадив зороастризм, визнавши єдиним богом Ахура-Мазду. Але це ще не було торжеством зороастризму, бо Дарій і Ксеркс боролися з культом старих богів-девів, але водночас підтримували жертвні ритуали магів, зблизили їх з новим культом Авести. Проте вони ще не були цілковитими зороастрійцям. Їх не згадує Авеста, бо редактори Авести, мабуть, відкидали намагання і Дарія, і Ксеркса самим стати посередниками між Ахура-Маздою і людством замість Заратуштри. В епоху Ахеменідів на сході Ірану Заратуштра був ще невідомий, релігія Ахеменідів ще не була зороастризмом. В.Струве вважає, що релігія ахеменідів і релігія Зороастра мали лише спільне джерело.

Інший історик стародавнього Ірану, М.Дандамаєв, вважає, що в ахеменідському Ірані існували три релігії: перського народу, ахеменідських царів і магів. Першою був комплекс дозороастрійських релігійних уявлень племінного характеру, друга і третя різними варіантами зороастризму, причому зороастризм магів був більш послідовним. Якщо ахеменідські царі ховали своїх мерців в звичайний спосіб, то маги виставляли трупи на поїдання тваринами і птахами. Заратуштра ще не згадується в ахеменідських написах. Однак вже за Дарія I зороастризм стає державною релігією Ахеменідів.

Дарій I в «Бехістунському надписі» неодноразово, майже в кожному абзаці, згадує, що він одержав своє царювання і свої перемоги від Ахура-Мазди.

Втім ще й досі існує сумнів: чи були перші Ахеменіди (Кір, Дарій, Ксеркс) зороастрійцями? Мабуть, вони були активними провідниками в синтезі культур Ірану і Середньої Азії. Про це, зокрема, свідчить младоавестійський календар, у якому назви місяців і днів утворені з імен богів і персонажів зороастрійського пантеону і в якому використані досягнення єгипетської культури в галузі обчислення часу.

5.7. ФОРМУВАННЯ АВЕСТИ

Авеста. Усі релігії одкровення мають свої священні книги, в яких викладаються основні ідеї віровчення і основні принципи релігійного культу. В зороастризмі такою священною книгою є Авеста. Вважають, що це слово означає «настановлення», «звеличення», «уславлення».

Авеста виникла в першій половині I тис. до н.е. Таке датування дуже приблизне, адже мова йде про діапазон часу в 500 років, тоді як датування окремих новозавітних книг визначається з точністю до кількох десятиріч. Тривалий час Авеста зберігалася і передавалася в усній традиції, бо ще в часи Заратуштри його послідовники вважали, що письмом є винаходом злого бога Анхра-Майнью і не користувалися ним для зберігання думок. Потім, очевидно, з I ст. до н.е. Авеста була вже в записі, зробленому при Аршакідах; до нас цей текст не дійшов. Вважають, що найбільш вірогідний запис і, мабуть, остаточна редакція Авести була зроблена в IV ст. до н.е. за часів сасанідського царя Шапсура II (310—379 до н. е.), але він не зберігся. Цей запис при кодифікації тексту було зроблено спеціальним шрифтом з великою кількістю знаків, що дало змогу більш точно передати вимову термінів. Поряд із цим текстом був текст мовою пехлеві (письмова мова при Сасанідах). Основний запис називався «Авеста» («основа», «головний текст»), а другий «Зенд» («викладання», «пояснення»). Звідси з'явилася надалі неточна назва цієї священної книги «Зенд-Авеста» і навіть хибне твердження про зендську мову.

Усі дослідники вважають, що Авеста є продуктом тривалого ретельного добору різних релігійних гімнів і молитов, багато з яких існували ще в доавестійський період. Це залишок великої традиції, яка існувала до неї. Текст Авести поступово вдосконалювався, змінювався, доповнювався, він є продуктом творчості багатьох поколінь. Але найвагоміший внесок у його створення зробив, очевидно, все-таки Заратуштра. Дослідники виділили найстародавнішу частину священної книги, яка одержала назву Гат. Гати вражають глибиною і піднесеністю змісту, їх цілком можна визнати пам'яткою, вартою початку великої релігії, як вважає історик XIX ст. А. Мензис. Спочатку Авеста складалася з 21 книги (носк), більшість яких загинула при вторгненні в Персію Олександра Македонського; залишилася лише одна носка.

Авестійська мова, тобто мова, якою написана Авеста, має два діалекти: гатський, яким написана її найстародавніша частина Гати, і пізноавестійський — мова так званої Молодшої Авести, яка ні-

коли не була розмовною, одразу склавшись як мова жрецтва, «мертва» мова, що має винятково релігійно-культове призначення. Такою вона вживається послідовниками зороастризму і тепер.

Найбільш стародавній рукопис Авести датується 1288 р. н. е., усі попередні оригінали і псевдооригінали загинули. Існують тексти Авести тільки авестійською мовою, так звані чисті тексти, і тексти, доповнені перекладами на перську мову та коментарями, їх звичай називають «Зенд-Авестами».

Вперше Авеста була перекладена з авестійської мови французькою в 1771 р., а потім й іншими мовами. Перекладу Авести українською мовою немає. Питання про батьківщину Авести таке ж спірне, як і питання про батьківщину зороастризму загалом. Останнім часом остаточно утвердилась думка, що нею є Середня Азія.

Основний сюжет Авести — боротьба бога добра Ахура-Мазди з богом зла Ахра Манью (Аріманом). На тлі цієї боротьби викладається весь віроповчальний комплекс і культові положення зороастризму.

Існує дві редакції Авести. Перша як збірник уривків із різних частин повного комплексу, який до нас не дійшов. Цей збірник компілятивний, це, так би мовити, книга для широкого вжитку. Друга — це п'ять книг із цього комплексу, які збереглися, хоч і в далеко неповному вигляді. Вони й дають нам уявлення про Авесту, яка колись існувала.

Перша книга Відевдат (Вендідат) «Закон проти демонів-девів» — це комплекс юридичних і ритуальних положень, які мають літургійне застосування.

Потім іде книга Ясна («богослужіння», «поклоніння», «жертвоприношення»). Це молитовні співи, текст зороастрійського богослужіння, який складається з магічних формул. До них входять найбільш стародавні тексти Хог-Яшт, Гати і Ясна-Хаптахаті. Вважають, що автором Гат є Заратуштра. Гати є ядром, основою Авести, тобто це і є Авеста в найточнішому розумінні слова, а решту тексту збірника називають Молодшою Авестою. З'ясовано, що Гати було написано специфічною релігійною мовою одного із стародавніх іранських племен, вона і увійшла в мовознавство як авестійська мова.

Стародавність Ясни вбачають у тому, що в ній яскраво висловлені ідеали первісної племінної демократії, вихваляється мирна землеробська праця, що свідчить про перехід до землеробства і осілого скотарства, висловлюється співчуття бідним.

Ясну доповнює книга Віспрат чи Вісперед, що означає «всі глави, всі головні». Вона містить 24 розділи, звернені до окремих глав. Четверту книгу становлять Яшти гімни, які присвячені окремим

богам. Завершується цей комплекс Малою Авестою (Хуртак-Апастак) — виписками з попередніх текстів для широкого використання, тобто щось подібне до молитовника.

Дослідники вбачають в Авесті історію формування зороастризму, його розвиток послідовниками Заратуштри, його доповнення віруваннями і обрядами тих племен і народів, серед яких ця релігія поширювалася. Політичні, ідеологічні та релігійні особливості минулих історичних епох, безумовно, відбилися у змісті Авести, але не настільки, щоб стерти значення Гат, вони таки залишилися визначальною частиною цієї книги.

Водночас Авеста містить неабиякий пізнавальний філософський, історичний, географічний та інший матеріал. З Авести можемо багато чого дізнатися про життя іранських і середньоазійських племен, навіть часів розпаду первіснообщинного ладу. Це дало підставу історик В. П. Лівшицю виокремити в історії таджицького народу період, який він назвав «Суспільством Авести».

Авеста увібрала в себе багато матеріалів, які дають дуже важливі відомості про народи, серед яких поширювався зороастризм, і про ті часи, коли це відбувалося. Адже науково-історичне значення Авести важко переоцінити, вона не тільки релігійна, а й культурна, мовна, історична та філософська пам'ятка.

5.8. МАНІХЕЙСТВО

У III ст. н.е. в Ірані виникає нове релігійне вчення, яке є певним синтезом зороастризму і християнства. За ім'ям свого засновника Мані (бл. 216 — бл. 277) воно отримало назву маніхейства.

Мані проповідував в Ірані, Середній Азії та Індії. Вважають, що він є автором сімох релігійно-етичних творів. Він був знатного походження, почав проповідувати своє вчення ще в молоді роки, відвідав Індію, де заснував перші громади, а коли повернувся до Ірану, то був прихильно зустрінутий шахом і отримав дозвіл на поширення свого вчення. Але згодом виявилось, що маніхейство, хоч і пасивно, але спрямоване проти феодальної держави і феодального суспільного устрою. Шах Бахрам I ув'язнив Мані, там він і помер.

Соціальне вчення маніхейців поділяє суспільство на п'ять верств: вища — 12 апостолів (посланників), друга — 72 єпископи, третя — 360 пресвітерів (старійшин), четверта — «вибрані», ті, що посвячені у провідну частину громади, і п'ята численніша частина громади — «слухачі».

Мані вчив, що людина має віддавати всі свої сили в боротьбі світлого начала з темним. Тому вона повинна утримуватись від убивства усього живого, приборкувати свою плоть, дотримуючись вегетаріанства і безшлюбності. Мані запозичив у зороастризму дуалістичну концепцію співвідношення добра і зла, а в християнства моральну концепцію. Він вчив, що зло пов'язане з матерією, з усім матеріальним, а добро є втіленням світла, духу. І добро, і зло рівні в світі, вони протистоять один одному, ведуть запеклу боротьбу, ця боротьба є змістом світової історії. Зло домоглося певного успіху, тому частина світла тепер у полоні темряви, завдання людства — звільнити світло від неї. Але для людства це не так просто. Справа в тому, що людина — це творіння диявола, хоч він і створювався за божественним зразком. Лише завдяки тому, що в людині є частка світла, вона зможе звільнити світло від темряви, тоді й настане царство боже. Але для цього релігія мусить удосконалити людину. Маніхейство зазнало гоніння в період свого виникнення від зороастризму, а християнство розглядало його як одну зі шкідливих ересей. Однак воно було дуже поширеним і в Європі, і в Азії. Але остаточного удару йому завдало торжество ісламу в часи халіфату.

5.9. МАЗДАКІЗМ

Тоді ж, у III ст. н.е., в Ірані виникло вчення маздакізму. Маздакізм теж виходив із зороастрійського дуалізму добра і зла. У світовому розвитку відбувається невпинна боротьба добра і зла. Добро є розумне і закономірне, зло є хаос. Боротьба між ними буде завершена вже в цьому світі, переможе добро, тому треба негайно вставати на його бік. Починати боротьбу зі злом потрібно шляхом колективізму, солідарності, взаємодопомоги, знищення соціальної та майнової нерівності. Бог дарував людям рівність, її треба встановлювати як добрим словом, так і силою, ділом.

Таке перенесення зороастрійської ідеї про добро і зло в космічному плані в суто соціальний план зробило маздакізм певною політичною силою та ідейною основою руху селян та міської бідноти в кінці V — на початку VI ст. в державі Сасанідів, яке отримало назву маздакітського руху.

На той час в Ірані посилилася боротьба шахської влади з аристократією та зороастрійським жрецтвом, що перетворювалось у феодалну верхівку і домоглося децентралізації влади в державі. Шах Кавал I підтримав маздакітський рух, за що тимчасово був усунений від влади. З поверненням на трон він підніс керівника руху Маздака (за ім'ям якого було названо і рух, і вчення, хоча остан-

не виникло на 200 років раніше), навіть провів деякі реформи в маздакітському дусі. Але в 20-х роках VI ст. рух почав занепадати і був ліквідований.

Зв'язок царя Кавада з маздакітським рухом мав суто меркантильні інтереси, він розглядав його як засіб приборкання аристократичної знаті, яка намагалась обмежити царську владу, а водночас обмежити духовенство, яке було спільником феодальної аристократії. Про сумнівність його моральних поглядів свідчить той факт, що він без сумніву погодився на страту одного з відданих йому маздакітів Сіявуша, який допоміг йому втекти з в'язниці під час тимчасової перемоги аристократії над Кавадом, тоді як Сіявуш вступив у конфлікт з тією самою знаттю, до миру з якою йшов Кавад.

Про вчення, мужність і смерть мученика Маздака розповідає в поемі «Шахнаме» поет Фірдоусі. Коли Кавад зрікся вчення Маздака, він наказав своєму синові Хосрою знищити маздокітів. Той закопав три тисячі маздокітів у землю вниз головою, залишивши на поверхні землі їхні ноги. Коли цей ліс живих ніг побачив Маздак, він знепритомнів. Його повісили вниз головою і після тривалих мук убили стрілою. «Так скінчив Маздак свій несправедний шлях», — завершує розповідь поет.

Маздакізм був рухом народних мас, прикладом застосування релігійних ідей в інтересах трудящих.

5.10. ДАВНЬОГРЕЦЬКА РЕЛІГІЯ

Релігія крито-мікенської культури. Наше дослідження історії релігії переноситься до Європи. Саме тут відбувся розвиток цивілізації, яка була безпосереднім предком сучасної Європи і безпосереднім ґрунтом розквіту християнства релігії, яка наклала найбільший відбиток на історію людства. Це антична цивілізація.

Південь Балканського півострова, острови Егейського моря і вузька смуга західного узбережжя Малої Азії, а пізніше — численні колонії навколо цих територій — це Еллада, колыска європейської цивілізації. Заселення Еллади почалося близько 100 тис. років тому.

Цивілізація в Європі народилася на межі IV і III тисячоліть до н.е. Уся Європа в той час ще переживала період переростання первісного суспільства в цивілізоване. Вкрита лісами і болотами, вона була ще дикою. Лише на півдні (теперішня Італія та Іспанія) і південному сході (Греція, Подунав'я, південноукраїнські степи) існували окремі вогнища землеробських і землеробсько-скотарських культур.

Але дослідження англійського археолога А. Еванса (1851—1943) відкрили на острові Крит найстародавнішу європейську культуру — критську, або мінойську (за ім'ям міфічного царя Міноса, найвидатнішого діяча того історичного періоду). А період цей немалий: від 3000 до 1200 рр. до н.е. — майже 18 століть.

Критська культура, яку представляли ранні рабовласницькі держави Кносс, Фест та інші, досягла значного розквіту в XX—XV ст. до н.е. і швидко згасла, починаючи з XIV ст. до н.е. У цих державах існувала теократична влада. Цар був одночасно і верховним жрецем. Управління державою і відправлення релігійного культу практично становили один процес. Мінорці

(так умовно називають населення цієї держави) вклонялися Великій богині матері людей і тварин, і богові бичу, що уособлював руйнівні сили природи. Цим богам цар-жрець приносив жертви в палаці, що одночасно був і житлом, і храмом.

У кінці XV чи на початку XIV ст. н.е. на Крит із континенту вторглися греки (ахейці) і зруйнували мінойську цивілізацію.

Ще одним центром давньогрецької цивілізації була мікенська (ахейська) культура (1770 р. до н.е. — 1200 р. до н.е.).

Греки-ахейці з'явилися на Балканах майже одночасно з появою цивілізації на Криті. Вони прийшли з півночі, з долини Дунаю. Злившись з місцевим населенням, вони утворювали нові культурні вогнища. Розкопки в Мікенах, а потім у багатьох інших місцях Греції розповідають про войовничий народ, що створив могутню державу, яка домоглась особливого розквіту в XVI—XIII ст. до н.е. Існували й інші ахейські держави. Вони вели між собою безперервні війни.

Стародавні греки обожнювали природу. В їхньому уявленні надприродні особи були всюди: в струмках жили наяди, в гаях — деревні німфи, дріади і сатири, в скелях — ореади, в морі — нерейди і тритони, небо заселяли зірки і боги вищого рангу.

У 50-х роках минулого століття була розшифрована мікенська писемність. Щоправда, більша частина розшифрованих глиняних табличок містила різні господарські записи, але були відомості і про релігію. Так, виявилось, що були раби, які вважалися власністю того чи іншого бога. Може, було і щось подібне до храмового господарства. Принаймні, була якась колективна релігійна власність. Склався чималий список богів. Серед них: Зевс, Гера, Посейдон, Афіна, Артеміда. У богів-чоловіків були жіночі «візаві»: у Посейдона — це Посідея, у Зевса — Дівія. Існував культ Діоніса, але не бога, а людини.

Близько XII ст. до н.е. на мікенські землі вторглися дорійські племена з півночі півострова. Їхня культура злилася з мікенською, а

суспільство отримало поштовх до розвитку в рамках розкладу общин.

Релігія грецького полісу. Наступний етап в історії Стародавньої Греції отримав назву архаїчного. Він тривав з VIII по VI ст. до н.е. У цей період стародавні греки колонізують північне узбережжя Егейського моря, узбережжя Чорного моря, південь Апеннінського півострова і навіть проникають на Африканське узбережжя Середземного моря. Колонізація активізує економічний розвиток країни: стимулюється ремісництво, ремесло остаточно відокремлюється від землеробства, торгівля зближує сусідні і далекі країни, греки чимало чого запозичують зі світу, що відкрився перед ними. У Стародавній Греції у VIII ст. до н.е. встановлюється полісний устрій: виникають міста-держави з класовим розшаруванням, з розвиненими товарно-грошовими відносинами.

З усіх полісів найбільшими були Афінська і Спартанська держави.

Народ Афінської держави складався з чотирьох філ (племен). Кожна філа, своєю чергою, поділялася на три фратрії, а кожна фратрія — на тридцять родів. Племя і рід були органами управління і релігійними общинами, функції фратрії обмежувалися шлюбами і реєстрацією народжень.

Суспільне життя в полісах набирало дедалі організованішого порядку, удосконалювалося створенням правових відносин.

У 621 р. до н.е. Драконт записав чинне звичаєве право в Афінах, що було деяким обмеженням інтересів аристократії, яка до цього не була зв'язана ніякими законами. І це до певної міри захищало інтереси народу. Але за законами Драконта було лише одне покарання — кара на горло. Тому вираз «драконтові закони» став крилатим.

За реформами Драконта ведення релігійних справ остаточно переходило до держави. Усі жителі Аттики мусили поклонятися богам і визнаним родами героям. Особливо важливою була законотворча діяльність Солона (між 640—635 — бл. 559 рр. до н.е.), який в 594 р. до н.е. ліквідував боргове рабство, увів єдині для всієї країни міри маси і гроші, встановив свободу заповітів. Солон дбав про економічну незалежність країни і розвиток ремесел. Залежно від майнового стану розділив суспільство на чотири класи і заборонив представникам самого бідного класу — фетам — обіймати державні посади, але всі мали виборче право.

Незабаром, після 509 р. до н.е. Клісфеп ліквідував племінні філи і утворив нові, територіальні. Кожна філа поділилася на десять демів, які мали окремі храми з жерцем, якого обирали голосуванням або жеребкуванням. Філа теж була релігійним утворенням, храм філи був державною власністю, релігійними справами філи керува-

ла держава. Так утворилася державна релігія. Але влада жерця вже відокремлюється від влади воєначальника, судді і адміністратора.

Трохи інакше розвивалася держава Спарта в південній частині Пелопоннесу. Це був аграрний поліс. На землі працювали лише ілоти (раби), торгівлею і ремеслом займалися періеки, а громадяни Спарти — лише військовою справою. Це була держава воїнів, влада належала військовій аристократії. Спартанське релігійне життя було схоже з афінським.

Релігія архаїчної Греції зберігала і навіть прирощувала численний пантеон гомерівських олімпійських богів, вносила зміни в їхню ієрархію.

Цей період був періодом подальшого розвитку старогрецької культури.

Ще в IX ст. до н.е. греки запозичили у фінікійців семітський алфавіт. Поступово на ньому створюється ряд культурних пам'яток. У VIII ст. була записана (чи написана) Гомером «Іліада» та «Одіссея», які містять розгорнуту картину давньогрецького життя та інформацію про міфологічну релігію Еллади, якою ми користуємося й донині.

Ясний світ Гомера заселений богами і людьми. Вони мають багато спільного між собою. Ті й інші живуть у природі, вони мають походження від матері-землі, народилися, мають тіло, їдять, сплять, діють, мають своїх царів і владик. Але люди живуть у видимому вигляді, а боги невидимі. Люди їдять плоди землі, а боги — нектар, амбросію, люди смертні, а боги — безсмертні. У Гомера ще немає ідеї потойбічного осягнення. Померлі продовжують своє існування в підземному царстві, і лише деякі з них, за волею богів, стають безсмертними і живуть у земних формах.

Ідея потойбічної спокути виникає у грецькому полісі, причому її доля багато в чому визначається поховальними обрядами і піклуванням про душу померлого тих, хто залишився живим. Це свідчить про розвиток анімістичних уявлень на цьому етапі вдосконалення давньогрецької релігії.

Релігія стародавніх греків звеличувала фізичну працю, без якої неможливо було б досягти матеріального добробуту. Ось тому у греків така велика кількість богів-покровителів різних видів праці: Артеміда наглядала за полюванням, Гермес, Аполлон і Пан — за скотарством, Деметра з її елевсинськими містеріями дбала про землеробство, Діоніс — про виноградарство, Афінська Паллада — про ремісництво, Гефест допомагав ковалям, Гермес — торговцям тощо. Були боги-покровителі і розумової праці.

Ще одним значним культурним явищем, тісно пов'язаним із релігією, були спортивні ігри, і головні серед них — Олімпійські. Пе-

рша з них влаштована в 776 р. до н.е. на честь Зевса Олімпійського. Ці ігри прославляли фізичні якості людини, заохочували фізичний розвиток, який потрібен був аристократії для панування над рабами і утвердження власної соціальної ваги. Це робилося з посиланням на богів.

У афінян і спартанців були спільні боги і спільні храми. Часто ця спільність використовувалась у політичних інтересах. Так, стародавній історик Фулідід у своєму творі «Історія» згадує, що при вирішенні питання про владу македоняни (спартанці) умовили жрицю в Дельфах зробити передбачення, вигідне їм.

Стародавньогрецька міфологія. Міфологія стародавньої Греції була одним із найяскравіших явищ, що відбилися на всій світовій цивілізації. Вона з'явилася уже в первісному світогляді давньогрецьких племен ще в період матріархату. Міфологія одразу увібрала в себе анімістичні і фетишистські уявлення.

Міфологічному обґрунтуванню були піддані культ предків і тотемів, без яких теж не обійшлися стародавні греки. Отже, релігія стародавніх греків почалася з міфології, знайшла свій кращий вияв у міфології, своєї довершеності досягла в олімпійській міфології.

Олімпійській міфологія — це вже загальногрецька міфологія періоду патріархату. Дослідники відзначили цікавий момент: імена місцевих богів чи місця їх шанування ставали епітетами загальних богів.

Олімпійський пантеон очолює «батько всіх богів і людей» Зевс, він живе на горі Олімп, усі боги цілком підлеглі йому. Всі олімпійські боги антропоморфні не тільки як загальний образ, а, так би мовити, в деталях; вони фізично тотожні людям, мають усі людські якості, в тому числі й негативні, які іноді ганьблять цих богів. Вони їдять і п'ють, сваряться і милуються, народжуються і вмирають.

Поряд з олімпійським пантеоном богів виникає значна кількість міфічних героїв, які приборкують чудовиськ, які шкодять людям. Антропоморфізм давньогрецької міфології був усвідомленням людьми свого місця в світі, зростання їхньої влади над силами природи, відчуття її суспільної значимості.

Згодом антропоморфні грецькі боги дедалі більше набирають значення уособлення абстрактних сил природи і суспільства.

В елліністичну, а потім і в римську епоху міфологія, крім релігійного, набирає також літературного і мистецького значення, вона дає матеріал митцеві для алегорії і метафор, створює сталі образи, типи і характери.

Але головним для стародавньогрецької міфології є її релігієутворююча функціональність, де вона стає основою для формування анімістичних уявлень, зумовлює фетишизм і магію давньогрецької

релігії. Стародавньогрецька міфологія, сповнена гармонії і відчуття реального життя, стає підвалиною реалістичного мистецтва не тільки в часи античності, а й пізніше, в добу Відродження, аж до наших часів.

Виховані на суворому дотриманні законів і норм, стародавні греки ретельно ставилися до виконання культових положень. Великого значення в них набрав культ бога Сонця, світла, мудрості і мистецтва Аполлона, йому було присвячене святилище в Дельфах. Дельфійські жерці і оракули Аполлона мали великий авторитет, могли втручатися в державні справи і серйозно впливати на події.

Ще одним значним культом того часу був культ Деметри, богині родючості і землеробства, а також законодавства, оскільки землеробство вимагало осілості і стабільності в житті, їй було присвячено святилище в Елевсіні, поблизу Афін. У цьому святилищі традиційно, сотнями років відбувалися містерії, таємничі обряди за участю лише посвячених. Першою сходинкою освячення були пісні і танці вночі на свято Великих Елевсіній. На другій сходинці збиралися в самому святилищі, де виконувалася драматична вистава про викрадення богом підземного царства Аїдом дочки Деметри Персефони (Кори). Персефона стала дружиною Аїда. Але щовесни вона поверталася до матері, а потім знову до підземного царства. Це була символізація вмираючого і проростаючого зерна, символічного акту родючості, таїнства вічного життя. Посвячені в культ Деметри здобували право на вічне життя після смерті. Правда, при цьому практичні греки не забували і про вимоги благочестивого, добродійного життя. До елевсинських містерій не допускали, наприклад, тих, хто пролив чийсь кров. Вимагалось також виконання державних і суспільних обов'язків. Згодом Великі Елевсінії були визнані загальнодержавним святом.

В архаїчну епоху істотно змінився культ Діоніса, який став богом рослинності, виноградарства і виноробства, його поставили нарівні з Аполлоном, він став уособлювати ідею безсмертя людської душі.

З культом Діоніса і Деметри пов'язана релігійно-філософська течія орфіків, яку начебто заклав міфічний співець Орфей, син бога річок Еагра і музи Калліопи. Міф розповідає про смерть його дружини Еврідіки, яку вкусив змії. Бажаючи повернути кохану дружину до життя, Орфей спустився в підземне царство. Грою на кіфарі і співом він зачарував стража підземного царства Кернера, а також Персефону, дружину Аїда. Орфею було дозволено забрати Еврідіку з собою за умови, що, ведучи її нагору, він не повинен оглядатися назад. Проте цікавість перемогла, він таки оглянувся (чи не на красуню Персефону?) і втратив свою дружину. Але Орфей здобув знання про душу. Він розповів людям, що душа — це

початок добра, часточка божества, а тіло — це темниця душі. Після визволення душі із смертного тіла вона продовжує існувати, перетворюється. Орфею навіть приписують вчення про метемпсихоз — переселення душі з одного тіла в інше.

Вчення орфіків згодом було сприйняте філософами (піфагорійцями та неоплатоніками) і християнськими богословами. Міфологія архаїчної епохи була пов'язана з філософією, про що свідчить давньогрецьке вчення про безсмертну душу. Міфологічна, пишно художньо оздоблена давньогрецька релігія не встигла набрати застиглих догматичних форм так, як це було, наприклад, в іудаїзмі. Вона не встигла різко відокремитися від філософії, та й від науки загальом. Жрецтво не утворило окремої соціальної групи, не стало кастовим. Раціональне мислення, яке стало істотною ознакою культури того періоду, не минуло релігійної думки і проявилось у міфології. Внаслідок цього відбулося оригінальне поєднання космогонічних і теогонічних уявлень. Народження космосу і богів ототожнювалось. Творцем усього був бог Хронос, він із хаосу та ефіру створив срібне яйце, з якого вийшов бог Діоніс, він же Ерос. Діоніс породив Ніч, Землю і Небо. Земля і небо породили Океан, Федіту, Крона і Рея. Син Крона Зевс домігся влади над усіма богами і людьми, поглинув Діоніса, увібравши в себе його силу. Але богиня Персефона народила від Зевса нового бога вина і радості, теж Діоніса. Так боги народжуються і переходять один в іншого, і з розвитком Космосу розвивається, переплітається, ускладнюється божественний пантеон. Безумовно, тут існує багато суперечностей. Адже цей міф, приписуваний Орфею, творився в різних місцях, у різний час, доповнювався та уточнювався і, як усякий міф, набирав фантастичності. Але він відбив істотну рису мислення стародавніх греків: вони розуміли світ як такий, що розвивається, змінюється, що має певні закони цих змін. Згодом це виявилось у філософській школі мілетців: Фалеса (бл. 625—547 р. до н.е.), Анаксимандра (бл. 610—546 р. до н.е.), Анаксімена (бл. 585—525 р. до н.е.), а потім Геракліта з Ефесу (бл. 540—480 р. до н.е.) і Піфагора (бл. 570—500 р. до н.е.). Так філософське, наукове і релігійне мислення йшли поряд. Іноді заважали одне одному, іноді доповнювали одне одного. Це був єдиний потік духовного розвитку, який кристалізувався в багатій духовній культурі стародавніх греків.

5.11. ДАВНЬОРИМСЬКА РЕЛІГІЯ

Започаткування римської релігії. Початок цивілізації на Апенінському півострові пов'язують із започаткуванням Риму і навіть називають точну дату цієї події 21 квітня 753 р. до н.е.

У VIII ст. до н.е. в північно-західній частині Апеннінського півострова утворилася держава, яка згодом дістала назву Стародавнього Риму. З 754/753 до 510/509 рр. до н.е. тривав царський період, під час якого відбувалось поступове злиття первісного населення цієї частини півострова.

У Стародавньому Римі суспільство складалося з трьох триб (племен). Це були латиняни, сабіняни і етруски. У кожній трибі було десять курій, а в курії 10 родів, роди склалися з родин. Кожна курія мала спільну землю, спільних божеств і спільні обряди. Члени курії збирались у «священному місці», де приносили жертву своєму богові і здійснювали культову трапезу. Виконував релігійні церемонії куріон, він же був військовим керівником курії.

Родину очолював «патер фаміліас», він мав необмежену владу над життям і смертю будь-кого з родини. Члени родини, які брали участь у куріальних зборах, звалися патриціями, вони були повноправними громадянами. Крім них, у римському суспільстві були ще особисто вільні, але без політичних прав, плебеї. Можливо, це були вихідці із сусідніх з Римом общин. Крім того, існувала численна соціальна група — раби. Уже тоді римляни шанували богів: Юпітера — бога неба, світла, володаря погоди і дощу, носія перемоги; Юнону — дружину Юпітера; Марса — бога війни; Мінерву — богиню родючості, покровительку мирної праці, наук і мудрості, а також ремесла, медицини, мистецтва. Вони також вірили в численних дрібних божеств, духів, що населяють весь світ, у духів предків, займались ворожінням і всілякими магічними діями.

Поступово відбувалося злиття культів курій і триб у дещо загальну релігію міста-держави. Особлива заслуга в утворенні початкової стародавньої римської релігії належить другому із семи царів Риму Нумі Помпілієві. Вважають, що саме він і є засновником релігії стародавніх римлян.

Стародавній історик Тит Лівій у творі «Історія від заснування Риму» повідомляє, що Нума Помпілій, коли одержав владу, вирішив у місті, яке було започатковане силою зброї, встановити порядки, що спираються на право і закони. А авторитет права і законів мав триматися на страху перед богами, який є «найбільш дієвим засобом для неосвіченого і, відповідно тому часові, бруталного натовпу».

Нума Помпілій встановив посаду верховного жерця бога Юпітера, мотивуючи це тим, що цареві, який теж був верховним жерцем, доводилось дуже часто залишати Рим, керуючи військами у походах, а без верховного жерця місту бути не годиться. Він дав йому також двох помічників, які були жерцями богів Марса і Квірина, призначив дів, що служили богині Весті — весталок, встано-

вив посаду понтіфіка, якому доручив наглядати за всіма жертвопринесеннями, які сам розписав, визначивши жертви, дні і храми, де вони будуть здійснюватися. Отже, Нума Помпілій зробив перші кроки впорядкування релігійного культу, формальний бік якого потім набув у стародавній римській релігії надзвичайної ваги. Тіт Лівій пише, що всі свої дії з нормування релігійного культу Нума Помпілій пояснював тим, що він «ночами сходився з богинею Егерією, за намовлянням якої нібито і встановлює він священнодіяння, які богам більше до вподоби, призначає для кожного бога особливих жерців». Це певний натяк на одкровення, але все ж Нума Помпілій більше керується логічними аргументами своєї релігійстворчості.

Так уже й повелося, що старанне дотримання всіх обрядових норм мало для римлян велике значення. Найменше порушення їх могло розсердити божество, і вся церемонія ставала марною. Всі заклинання, магічні формули, звернення і заклики до богів були суворо регламентовані: їх мало бути не менше, бо це зневага до бога, якому вклоняються, і не більше, бо це зневага до інших богів. Треба було також суворо дотримуватись установленого календаря поклоніння. І що особливо складно — це враховувати всі обставини поклоніння чи жертви, визначаючи, сприяють вони процесові, чи ні? Усі ці складності розв'язувалися за допомогою численного жрецтва, серед якого виникла спеціалізація. Жерці-фламینی обслуговували якогось одного бога. Жерці-авгури ворожили за характером польоту птахів. Жерці-гаруспики ворожили на нутрощах тварин. Жриці-весталки доглядали вогнище в храмах богині Вести. Посада жерця була виборною, вона не оплачувалася, але мала свою вигоду, до того ж досить велику.

5.12. РЕЛІГІЯ В РЕСПУБЛІКАНСЬКОМУ РИМІ

За царським періодом в історії Стародавнього Риму настав період республіки, який тривав з кінця 6 до 30 рр. до н.е. Майже п'ятсот років тривав процес піднесення могутньої держави і продуктивної цивілізації.

Політична історія Риму періоду республіки була дуже буремною, а його політичний розвиток надзвичайно інтенсивний. Цілком природньо, що це накладало відбиток і на розвиток староримської релігії, і на її функціонування в суспільстві. Республіканський Рим успадкував стародавню релігію царської епохи. Але ця релігія не могла встояти перед впливом еллінської культури і вже в III ст. до н.е. почалася її еллінізація, в римській релігії з'явилися грецькі

культи. Грецькі боги Деметра, Діоніс і Кора стали римськими Церерою, Лібером і Ліберою, Меркурій — Гермесом, культ бога-цілителя Ескулапа — культом Асклепія тощо.

Згодом, до початку II ст. до н.е., остаточно склався культ 12 головних богів: Юпітера і Юнони, Нептуна і Мінерви, Марса і Венери, Аполлона і Діани, Вулкана і Вести, Меркурія і Цербери. Усі вони мали відповідних «візаві». Були встановлені ритуальні трапези богів. У центрі Рима, де відбувалися збори римлян і всі державні події Форумі, були встановлені антропоморфні статуї богів. Усі релігійні справи вирішував сенат.

Наприкінці 2-ої Пунічної війни з Карфагеном (218—201 р. до н.е.) у Римі набрав значного поширення східний культ Кібели, оскільки там з'явилися його прихильники зі Сходу. Стали поклонятися Кібелі і римляни. У 194 р. до н.е. на честь Кібели були запроваджені Мегалезійські ігри.

Стародавня Римська держава майже постійно вела загарбницькі війни. Внаслідок цих воєн до кінця III ст. до н.е. римляни завоювали всі італійські землі. Потім римляни підкорили собі Карфаген, відібрали в нього Іспанію, вдерлися в Македонію і в Малу Азію. На це їм було потрібно 135 років (з 264 по 129 р. до н.е.). У II—I ст. до н.е. римляни були вже на південному узбережжі теперішньої Франції, завоювали східне узбережжя Середземного моря, нові землі в Малій Азії (Віфінію, Понт, Фрігію). В середині I ст. до н.е. підкорили землі аж до Ла-Маншу. Тоді ж були завойовані землі на північ від Балкан, Нумідія і Єгипет в Африці.

До початку нової ери Римська держава, безперечно, була світовою державою. Вона вбирала в себе військовий і економічний потенціал завойованих народів. До культури і релігії цих народів римляни ставилися терпимо, хоч і вважали їх варварськими.

В умовах широкої демократизації суспільства республіканського Риму релігія набирає вкрай політизованого вигляду. Безумовно, насамперед вона обслуговує суспільство духовно, задовольняє релігійні потреби громадян відповідно до їхніх запитів. Водночас вона стає зброєю боротьби за владу. І це яскраво виявилось на заключному етапі існування Римської республіки. Той, хто приходив до влади, привласнював собі і зверхність у релігії, використовував її авторитет для закріплення влади за собою.

Із середини II ст. до н.е. політична ситуація у Стародавньому Римі значно загострюється. Не припиняються повстання рабів. Зростає соціальний протест сільського плебеу, а також населення італійських провінцій. У сенатській верхівці йде гостра боротьба за владу.

Швидко руйнуються демократичні порядки, одна за одною встановлюються диктатури. Піднесення політичного і військового

діяча Гая Юлія Цезаря (100—44 р. до н.е.) після ряду його військових перемог призвело до його одноосібної влади. Сенат визнав його довічну диктатуру, надав йому трибунську владу, титул «імператора», проголосив «батьком вітчизни» тощо.

Светоній повідомляє цікавий факт ставлення римських імператорів до богів: коли буря знищила флот Юлія Цезаря, «він начебто вигукнув, що і Нептун не перешкодить йому здобути перемогу, а на найближчих святкуваннях усунув з урочистої процесії статую цього бога».

Підкреслюючи свою причетність до богів, Юлій Цезар, виголошуючи промову з ростральної трибуни на похованні своєї тітки Юлії, говорив: «Рід моєї тітки Юлії сходить по матері до царів, по батьку ж до безсмертних богів... Ось чому наш рід освячений недоторканністю, як царі, які могутністю вищі від усіх людей, та благоволінням, як боги, котрим підвладні і самі царі.»

Це відверте застосування релігії для досягнення політичних інтересів водночас було і обґрунтуванням політеїзму римської релігії — потрібна була множинність богів, щоб серед них утвердити і культ диктатора. Ось тому в Римській імперії природний процес розвитку релігії в напрямі до монотеїзму був пригальмований, і до того ж надовго.

5.13. РЕЛІГІЯ ДАВНІХ СКАНДИНАВІВ І GERMANЦІВ

Германцями називали давні племена індоевропейської мовної сім'ї, які спершу заселяли узбережжя Північного та Балтійського морів, а в II—III ст. н.е. почали наступ на Римську імперію. Відіграли вони помітну роль у Великому переселенні народів (IV—VII ст. н.е.), становили основу в етногенезі німців, голландців, фламандців (народ, що населяє Бельгію), австрійців, датчан, шведів. Давньогерманська релігія охоплює систему політеїстичних вірувань народів, що жили племенами в Центральній Європі, Скандинавії, Англії, Ісландії. Її утворюють два розгалуження — західногерманське та скандинавське. Таїть вона в собі багато спільного з релігією індоевропейських народів.

Германські племена в епоху зіткнення з цивілізованими народами античного світу ледве почали долати родові відносини, а їх релігія існувала в архаїчних формах: тотемізмі, лікувальній та попереджувальній магії, мантиці (ворожіння, ілюзорні засоби пізнання майбутнього, невідомого) тощо. Племена різнилися рівнем розвитку, силою впливу на них вірувань сусідніх народів — кельтів та римлян, а пізніше християнства. Єдиної релігії у них ще не було.

Пробудження інтересу до германської язичницької давнини у першій половині XIX ст. дало поштовх зародженню історії релігії як науки. У цьому руслі сформувалася перша класична для цієї галузі знань міфологічна школа (Якоб Грімм, Вільгельм Шварц, Адалберт Кун та ін.).

Найповніші відомості про міфологію та вірування давніх германців містяться у праці римського історика Таціта «Германія». Тривалий час там домінував культ богів-покровителів і святинь племені (найчастіше священних дібров). Існував і загальногерманський пантеон великих богів. Найважливішим вважався південногерманський бог Водан (північногерманський Один). Спершу його визнавали богом бурі, померлих, володарем потойбічного царства, пізніше — богом війни, носієм мудрості, дару співу, хранителем таємниць письма, носієм магічної сили. Можливо, в епоху воєнної демократії та міжплеменних війн Водан (Один) був провідним у сонні богів. Північногерманський Один царствує у світлій Валгаллі; войовничі діви-валькірії приводять до нього душі хоробрих воїнів. Образ Водана південногерманці пов'язували з психічним життям людини. Його вважали богом бурхливих душевних змін — сказу, божевілля, що свідчило про залишки шаманських уявлень.

Богом грому і блискавки був Донар (у скандинавській міфології — Тор, англосакський — Токар, Тумор). Багато в чому він подібний до давньогрецького Зевса, індійського Індри, слов'янського Перуна. Його зображення носили як амулет. Більшість богів покровительствували землеробству. Богинею родючості, рослинності вважалася Нертус. Богам присвячувалися тварини: Водану — змія і вовк, Донару — ведмідь і козел, що засвідчує наявність у віруваннях давніх германців елементів тотемізму.

З часом, під впливом історичних процесів, боги набували нових особливостей. Військовими функціями були наділені Водан і Тар. Відомий був і бог війни Ціу (у скандинавській міфології — Тир). Згідно з міфологією, германці походять від землеродного бога Тіусто. Формування загальногерманського сонму богів було, як і в інших народів, відображенням, а інколи й засобом міжплеменного об'єднання.

Давньогерманські космогонічні міфи містять інформацію про походження богів. В одній з пісень Едди йдеться про те, що спершу народився велетень Бельбермир, чийм батьком був Фрутгельмир, а дідом Аиргельмир, який постав із падаючих крапель «Великої хвилі». Не маючи дружини, Аиргельмир став батьком: його діти з'явилися з його пахвини. Так була вирішена проблема народження богів: усі боги і велетні походять від єдиного предка.

Давньогерманських богів, згідно з міфологією, очікував і природний кінець. Від старості їх рятувало вживання чудодійних яб-

лук, які постачала покровителька родючості богиня Ідун. Але це не рятувало богів від неминучої космічної катастрофи, в якій на них чекала смерть. Після загибелі світу настане його відродження та оновлення. Бог родючості Бальдр повернеться з царства мертвих, нове покоління богів і людей житиме в достатку та спокої. В цій есхатологічній картині простежуються вплив міфологічних уявлень про вмираюче та воскресяюче божество родючості, ідея боротьби світлих і темних сил.

Основним джерелом давньогерманської міфології є Едда — книга міфів та легенд. Едда — це назва двох пам'яток літератури у народів Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції. Старша Едда є збіркою міфологічних і героїчних пісень VII—XIII ст. Молодша Едда є своєрідним підручником теорії поезії давньоісландських поетів-співців скальдів. Впорядковані вони 1222—1223 рр. ісландським істориком Сноррі Стурлусоном.

Згідно з міфами, до богів існували надприродні істоти, гігантські велетні; боги вбили одного з них (Іміра), а з його тіла створили землю і небо. Згодом вони створили людей із дерев: чоловіка — з ясеня, жінку — з вільхи. Боги (аси) поселилися в небесному житлі Асгарді (аналог давньогрецького Олімпу), де насолоджувалися бенкетами та іграми. В міфах ідеться про тривалу боротьбу асів з велетнями, які напали на них, а також із богами іншого походження, ванами. Одні дослідники стверджують, що вани — південногерманські племена, інші — племена шведів, фіннів, і навіть слов'ян.

У скандинавській міфології діють й інші дві сили, породжені давніми велетнями: з одного боку — вовк-чудовисько Фенрір, повелитель вогняного світу Суртр, похмура богиня смерті Хель, страшний пес, який стереже вхід у її підземне царство, Гармр, велетенський дракон Фафнір, чорні карлики Альфи, народжені від черв'яків, які руйнували тіло убитого Іміра. З іншого — боги та герої, які ведуть безперервну боротьбу зі злими силами. Серед героїв особливо відзначається Сігурд (Зігфрід), багатьма своїми рисами подібний до Геракла.

Серед інших міфологічних персонажів — богині долі (сестри Урд — минуле, Верданді — сучасне, Скулд — майбутнє); восьминогий кінь Одина — Слейпнір, а також священні атрибути богів та героїв — предмети, що мають імена: молот Тора — Мьольнір, меч Сігурда — Грам.

Едда подає загальний образ скандинавського Олімпу, населеного богами та богинями. Вони б'ються з велетнями, лаються між собою, порушують обіцянки, обманюють. Відрізняються один від одного зовнішнім виглядом і характерами. Вони персонажі драми, яка починається зі створення світу, народженого в тумані з льоду і вог-

ню, що безперервно рухається до катаклізму, хаосу, в якому загинуть і боги, і люди.

Ідея Всесвіту в міфології германських народів втілена в дереві фантастичних розмірів і незвичайних властивостей. Цим деревом є священний ясен Іггдрасіль. Під його віттям розташований весь світ, його вершина підтримує світ, а заглиблене в землю коріння сягає підземного царства.

Три корені Іггдрасіля, згідно зі Старшою Еддою, простягаються до царства мертвих (велетнів і людей), або, згідно з Молодшою Еддою, до богів, велетнів і до країни мороку. Біля Іггдрасіля — головне святилище, де боги вершать свій суд. Під корінням — джерела Урда, Міміра, Хвейгельміра. Біля Урди живуть норни, які визначають долі людей, зрошують джерельною вологою дерево. Медвяне джерело Міміра теж годує дерево: Іггдрасіль вкритий медвяною вологою, а коза Хедрун, що їсть його листя, годує медвяним молоком воїнів (ейнхеріїв), які загинули в бою. Вічнозелене дерево життя Іггдрасіль насичене живильним медом, тому його називають ще медовим деревом, яке годує Всесвіт.

Іггдрасіль з'єднує небо, де знаходиться місто Асгард, землю з містом Мітгард і підземний світ. Події, що відбуваються в Асгарді та Мітгарді, є втіленням поглядів на стосунки богів і людей. У давньогерманських мовах ставлення людини до богів означало не «вірити», а приносити первісну криваву жертву. Вона повинна була додавати сил божеству.

Ставлення людини до божества ґрунтувалося на принципі «даємо, щоб повернули». Вважалося, що боги мали користь із людських жертвопринесень, коли душі цих жертв були в їх розпорядженні. Саме вони зміцнювали богів (йшлося про військову міць).

Германські вожді та князі мали не тільки загони дружинників вільних людей, а й формування невільників із колишніх військовополонених. Ймовірно, що саме їх використовували для людських жертвопринесень божеству, чию милість намагалися заслужити. Такі жертвопринесення найчастіше присвячували Водану.

У германській міфології існують казкові істоти, які не належать ні до божественних асів чи ванів, ні до людського племені. Вони породжені уявленням, що все в природі має свого духа-покровителя. Так постав казковий світ ельфів, русалок, лісовиків, велетнів, тролів, кобольдів та ін.

Улюблене місце ельфів (малих духів) — діброви, галяви та місця біля джерел. Ці гарні, світлі, добрі творіння живуть спільнотою, якою керує властитель. Вони захоплюються азартними іграми й танцями, вночі розважаються на лісових галявах до світанку. Простий смертний, зачарований їх красою, приєднується до хороводу і

зникає назавжди. Тому германці побоювалися їх, хоча ельфи й належали до добрих духів.

До цієї категорії відносили й карликів (гнонів), що населяли підземний світ: гроти, печери, гірські ущелини. Їх уявляли міцної статури, з гострим розумом, заповзятливими, доброзичливими до тих, хто ставиться добре до них, і мстивими до тих, хто намагався принизити. Боги навчили гномів ковальського та ювелірного мистецтва, в чому їм не було рівних. Саме вони витворили скарби, якими вихвалялися боги: молот Тора, спис Одина, намисто Фреї, візок Фрейра. Допомогали гноми й людям.

Світ велетнів населяли могутні за розмірами та фізичною силою, але убогі розумом і слабкодухі істоти. Виникли вони раніше від богів та людей, зберегли суворість і грубість первісного світу льоду і мороку (у Скандинавії їх називали троями, звідти це ім'я перейшло в інші мови). Тролі — це втілення безтямних і могутніх стихій природи (землетрусів, вулканів, сильних вітрів, жорстоких морозів). Вони ненавидять богів, що витіснили їх у Йотунхейм — країну в кінці світу, далеку від Асгарда, домагаються реваншу, і тому боги час від часу вдаються до приборкування їх.

Важливу роль у давніх германців відведено жертвопринесенням і ворожбі. Жертвопринесення були особливо жорстокими. Здебільшого жертвували військовополоненими. У міжусобних війнах ворогуючі племена іноді задалегідь прирікали одне одного на жертву божествам, і тоді переможена сторона підлягала цілковитому знищенню. Святилищ та храмових споруд германці не мали. Місцем культу були священні діброви, де знаходилися жертovníки. Не було зображень богів, окрім грубих обрубків дерева, що служили ідолами. Обходилися вони і без служителів культу.

Зіткнення з римлянами прискорило процес розпаду общинно-родового укладу германців. Вже через 150 років після Цезаря германські жерці були особливо впливовими. Вони мали вищий авторитет, ніж вожді племен, воєначальники. В їхніх руках був суд, де вони виступали від імені богів, могли засудити до страти, інших покарань. Жерці розпоряджалися і всіма справами культу богів, жертвопринесеннями, ворожбами, керували племінними зібраннями.

Помітну роль у громадському та релігійному житті відігравали жінки. «Вони думають, — писав Тацит, — що в жінках є дещо священне й віщує, не відкидають зневажливо їх порад і не залишають без уваги їх віщування». Дуже вшановували деяких віщунь, які впливали на громадські справи. Найвідоміша серед них — Діва-провидиця Велнда з племені бруктерів, яка відігравала значну роль під час повстання Цивіліса 69—70 рр. Дещо раніше таке місце по-

сідала Альбруна, а згодом — Ганна, які уособлювали жіноче шаманство.

Своєрідним було в давньогерманському релігійному мисленні уявлення про долю, персоніфіковану в норнах — найнижчих жіночих божествах, які визначають долю людини при народженні. Частково з ними споріднені валькірії, які визначають долі воїнів у битвах. У Молодшій Едді згадано три норни: Урд (доля), Верданді (становлення) і Скулд (обов'язок), що живуть біля джерела Урн у коренях світового дерева Ігдрасіль, щоденно зволожуючи його з джерела. Норни під час народження героя прядуть нитку його долі, віщують славетне майбутнє. За основними функціями норни аналогічні мойрам з античної міфології, мають аналоги в міфології інших народів.

Своєрідність давньогерманського розуміння долі полягає в тому, що герой діє свідомо, знаючи про неминучу загибель (іде назустріч своїй долі). Для королів, вождів, хоробрих дружинників, чії дії були взірцем, така поведінка вважалась обов'язковою. Щоб зберегти свій соціальний статус і престиж, вони повинні бути готовими до ризикованих вчинків. Підкорялися долі й боги.

Релігія давніх германців помітно вплинула на розвиток європейської культури. Багато мотивів давньогерманської міфології увійшло в літературу та мистецтво епохи романтизму. Творчість німецьких романтиків увібрала її ідеї, символику. Сюжети й мотиви давньогерманської релігії простежуються у творчості видатного німецького композитора XIX ст. Р. Вагнера (опери «Лоенгрін», «Парсифаль», «Тристан та Ізольда», тетралогія «Кільце Нібелунгів», «Золото Рейна», «Валькірія», «Зігфрід» і «Загибель богів»).

5.14. РЕЛІГІЯ ДАВНІХ КЕЛЬТІВ

Кельтами називають племена, що жили у другій половині I тис. до н.е. в басейнах річок Сена, Рейн, Луара, верхів'ї Дунаю. Пізніше вони заселяли більшу частину Північної та Західної Європи, Британські острови, території сучасних Іспанії, Франції, Британії, Північної Італії, Південної Німеччини, Чехії, часткою Румунії, Угорщини. В середині I тис. н.е. кельти були підкорені Римською імперією. Римляни називали їх галлами. Сліди кельтської культури були знайдені в Закарпатті.

Історія та цивілізація, духовна сфера, міфологія та релігія давніх кельтів мало досліджені. Відсутній опис пантеону кельтських богів, сакральних (священних, наділених божою благодаттю) обрядів. А наявні описи найдавніших вірувань, міфів і обрядів кельтів є більш-

менш правдоподібною реконструкцією, ґрунтованою на свідченнях римських і грецьких хроніків, традиціях ірландської культури, археологічних матеріалах.

Наприкінці VI ст. до н.е., коли кельти з'явилися на європейській арені, процес формування їх релігії вже завершувався. Деякі її складові елементи, коріння яких сягає епохи неоліту, зберігалися дуже довго, їх сліди проглядалися навіть у середньовічному християнстві. Це тотемізм, культ мертвих і предків, Великої Богині Матері-Землі, вогню, солярні (сонячні) культу.

Релігія давніх кельтів була політеїстичною. Більшість богів вважалися заступниками конкретних племен. Були й такі божества, що вважалися спільними для кельтських племен Галлії та Британії: Белінос (Беліс, Білий), Камулос (Кумалл), Огміос (Огміан, Отам), Есус (Есар) та ін. Це було наслідком розвинутих, як на той час, міжплеменних відносин. Назви та різні атрибути богів свідчать про їх тотемічне походження. Одні з них стосуються мисливського культу, де є галльські боги Моккус (вепр), Цернунн (бог з оленячими рогами), Оса Агайо (ведмідь). Часто елементом зображення різних божеств була рогата змія. В Ірландії, наприклад, поклонялися риб'ячому богові. Інші божества пов'язані з домашніми тваринами і, мабуть, вважалися заступниками скотарства: богиня Епона покровительствувала коням, Дамона — рогатій худобі, бог Таврос — бикам.

Значну роль у кельтському пантеоні відігравала богиня Епона, яку зображали верхи на коні. Її ототожнювали з богинею Рхіаннон (Великою Царицею, Великою Матір'ю), пов'язаною з малоазійською Кібелою — джерелом життя на землі, прародителькою всього, що дарує блага, заступницею світу мертвих. Її культ зберігався до IX ст.

Інші божества пов'язані з явищами природи: Левцитіос — бог блискавки; Тараніс — громовик (його римляни ототожнювали з Юпітером); Есус — бог лісової рослинності. Багато було божеств рік і джерел. Мали свого покровителя мудрість і красномовство — бога Огніса, перед тим, очевидно, заступника хлібного поля. Античні письменники уподібнювали його Гераклу.

Войовничий побут кельтських племен породив божества війни або наділяв мілітарними рисами давніх богів. Кельти вірили і в духів, фей, ельфів, чудовиськ, обожнювали дерева, джерела, камені.

Обряди ініціації (посвячення) мали пройти всі юнаки, які збиралися стати воїнами. Важливу роль при цьому відігравали «очищення від гріхів» і купання, які означали «воскресіння для нового життя». Це підтверджують описані в середньовічних поемах сцени ритуального омивання. Купання було нерозривно пов'язане з «ви-

пробуванням вогнем». На одній із зовнішніх стінок казана з Гундеструна (II ст. до н.е.) зображено сцену купання в казані, до якого шеренгою прямують під звуки труб озброєні списами та щитами юнаки. Над ними на конях у шоломах і зі списами, щойно посвячені у воїни. Купання в казані було важливим елементом обряду посвячення. Воно відбувалося публічно для юнаків усіх кланів, що належали до племені. Проходили його тільки тоді, коли здобували перший трофей — голову ворога, що свідчило про готовність до військової справи. Трофеєм могла бути голова кельта з іншого (ворожого) клану. Під час ініціації здобуту голову ворога препарували, щоб помістити її в спеціальний ящик, установлений у будинку або святилищі.

Культ голови або черепа відігравав значну роль у кельтських віруваннях. «Спляча голова» або маска мертвого із заплющеними очима, напіввідкритими вустами і застиглою посмішкою поширена в кельтській іконографії. Такі маски виявлено на мечах і прикрасах. Із культом черепів у кельтів пов'язаний і обрядовий канібалізм (людожерство), який має певний зв'язок з ритуалом, присвяченим Великій Богині, про що свідчить інший мотив на казані з Гундеструна. Поруч із жіночим божеством там зображено лева, що пожирає людину. Лев і був атрибутом Великої Богині, Великої Матері. Не так давно у Франції знайдено труну, в якій були золота діадема, прикрашена лапами лева і фігурками коней, а також великий бронзовий казан з ручками, прикрашеними фігурками левів. Ця труна (кінця IV або початку III ст. до н.е.), очевидно, містила останки жриці культу Великої Богині, а казан міг служити для обрядового купання. Він був важливим елементом обряду шлюбу кельтів (майбутні дружини присягали саме перед казаном). Оскільки він вважався атрибутом різних богів, перед ним приносили й інші присяги.

На честь богів, які персоніфікували сили природи, у певні пори року відбувалися пишні обряди. Найважливішим релігійним святом був Самаїн («кінець року»), який припадав на 31 грудня. В цей день гасили священний вогонь на вівтарях і запалювали новий, символізуючи настання нового року. Свято пов'язувало воедино різні культури, літургійні дії та магичні обряди. Тоді здійснювали й криваві жертвопринесення, в тому числі й людські, щоб заручитися підтримкою богів у майбутніх ризикованих справах. Передбачало воно й оргієстичні обряди, пов'язані з культом родючості. Під час Самаїна цар проходив через ритуал символічної смерті, щоб відродитися наступного дня, а його будинок підпалювали. Вважалося, що померлі, а також духи, демони повертаються у світ живих на цю ніч, а будь-який земний авторитет нічого тоді не означав.

Середину зимового сезону відкривало свято Імболк, яке відзначали напередодні 1 лютого. Воно пов'язане з початком доїння овець, обрядом очищення за допомогою вогню і води. До великих свят відносили й відкриття літнього сезону напередодні 1 травня — Белтаїн, яке пізніше ототожнювали із сонячним богом Аполлоном у греко-римській міфології. Цього дня також гасили старі й розпалювали нові вогнища, в які друїди (жерці) кидали поліна дев'яти видів дерев. Істотну роль відігравав при цьому вогонь, який символізував літнє сонце.

Наприкінці літнього сезону (напередодні 1 серпня) святкували день бога Лугу. Це свято відбувалося в Ірландії і мало безліч міфічних аспектів, значення яких недостатньо з'ясовані. Його називали також Брон Трогаїн («гнів Трогаїна»).

Усі ці свята певною мірою були пов'язані з культом предків; їх здійснювали на кладовищах племен, на курганах, біля каменів, які вважали пристановищем душ мертвих героїв. Культ предків, особливо видатних (царів, вождів), зберігся до епохи християнства.

Під час щорічних релігійних свят відбувалися також поховання, що символізували завершення життєвого циклу. Перше поховання здійснювали одразу після смерті, воно було тимчасовим, оскільки вважалося, що душа ще не відділилася від тіла й оселилася на території племені, очікуючи наступного поховання колективного для всіх померлих членів клану, племені. Після другого поховання душа розпочинала свою подорож у країну Діє, яку в ранньосередньовічних джерелах називали Маг Мелл, або «країна молодості й насолоди», або Аваллон. Кельти вірили в безсмертя душі та реінкарнацію (переселення душ).

Герої, царі, загиблі в битвах, тобто увічнінені в народній пам'яті, належали до обраних. Їх після смерті чекали всі насолоди земного буття, а їхні могили наповнювали всім необхідним для посмертного життя і позначали земляними горбами або каменями, вони були центральним місцем усіх племінних свят. Прості смертні в країні Маг Мелл були натовпом. Кельти вважали священною владу правителя, бо вона походить і чиниться з волі богів. Вибори короля обставлялися з особливою пишнотою. Обов'язковими при цьому були принесення в жертву коня і свято бика. Цікавим був ритуал вибору кандидатури майбутнього короля: на неї вказувала людина, яка, з'ївши м'яса і крові ритуального бика, побачила її уві сні. Народ вважав, що від короля залежить його доля, тому деякі види діяльності (розводити свиней, орати землю, брати участь у битвах) йому заборонялися.

Після римського завоювання кельтських районів Іспанії та Північної Італії, Галлії кельтські вірування, обряди та міфи були під-

дані значному впливу релігійного комплексу Римської імперії. Менше це торкнулося придунайських провінцій і Британії, майже не торкнулося Шотландії та Ірландії (з II ст. вона була опорою давньокельтських вірувань і обрядів).

Романізація кельтських культів спричинена не лише впливом релігії Римської імперії, а й проникненням містичних вірувань Близького Сходу в Рим і швидким їх поширенням у римських провінціях. Симбіоз римських і кельтських божеств утворився без особливого опору. Самі римляни знаходили в богах кельтів багато рис і атрибутів, властивих богам римського пантеону, і вже Цезар у своєму описі війни з галлами називає їх божества римськими іменами. У цьому простежувалася закономірність, згідно з якою політеїстичні релігії легко сприймають чужих богів. Тим більше, що спільні індоєвропейські засади, особливо італо-кельтська спорідненість, зумовили подібність божеств цього пантеону.

Але римляни нещадно знищували кельтських жерців (друїдів) як охоронців народних традицій та організаторів можливих бунтів. Як і в інших народів, кельтські жерці мали неабиякий авторитет і владні можливості, а їх суд мав незаперечне визнання. Тих, що не підкорялися йому, відлучали від участі у жертвопринесеннях, а це було найтяжчою карою. Друїди складали гороскопи, беручи за основу залежність долі людини від рослин. Їх вважали знавцями небесних світил, таємниці природи і Всесвіту.

Своїм авторитетом вони певною мірою затінювали державну владу. Тому в Галлії та інших місцях проживання кельтів культ римського імператора оберігали більш ревно, ніж у столиці метрополії: він символізував зв'язок провінцій із Римом.

Кельтські божества сповнені протиріч, вони не мали, як римські, однозначно окреслених характеристик і сфер свого відання: були одночасно божествами життя і смерті, фізичної сили і поетичного красномовства тощо. Особливою популярністю в Галлії користувався Меркурій, але його неможливо ототожнити з якимось одним кельтським богом. Галлоримським Юпітером став бог Тараніс; численними були в сакральному мистецтві зображення бога війни Марса, хоча невідомо, яке кельтське божество в ньому втілено. Найпопулярнішою серед кельтів римською богинею була Діана (Діана-Місяць). Поклонялися кельти і Мінерві — покровительниці рукоділля і мистецтва.

Кельтські вірування ввібрали в себе і близькосхідні культури, особливо культ єгипетської Ісиди і малоазійської Кібели з їх містеріями. Більшість із них стосувалися природи, вмирання і відродження її сил, смерті, радості народження, надії воскресіння. Ці містерії були близькими друїдам, узгоджувалися з давньокельтсь-

кою літургією. Після їх витіснення з духовного життя Галлії у друїдів не залишилося сил, які зберігали б високий моральний рівень народу, спонукали дотримуватися доброчесності та закликали до мужності.

Кельти мали свої священні місця, культові центри, а пізніше й святині. Як і всі індоєвропейські народи, вони «добрим» вважали правий бік, «злим» — лівий. Цієї схеми дотримувалися при організації сакрального простору і під час культових обрядів та містичних дій. Величезного значення надавали вони певним територіальним центрам, особливо території племені. За їх уявленнями, він був не тільки центральним пунктом їхніх земель, а й центром світу, або навіть Всесвіту. У зв'язку з цим кельтський світ мав багато таких центрів.

Справжнім священним місцем був неметон («священний гай, ліс, діброва»). Тут відбувалися обряди жертвопринесення, серед яких значна роль відводилася людським жертвам. Вважалося, що за життя потрібно було принести людську жертву. Об'єктами їх були особи, що вчинили якийсь злочин, хоч це не було основною умовою. Поширеними були і колективні жертвопринесення людей. Важливими культовими місцями були цвинтарі й могили, особливо ті, де були поховані герої, вожді, царі. Цвинтар розташовували в центрі території племені, а культ мертвих був суттєвим елементом релігійних сезонних свят. Згодом під впливом римських культів місце і форми культових споруд змінилися. З'явилися святилища, які вважали пристановищем бога.

Віра кельтів у потойбічне життя містить і суперечності: віра у реінкарнацію душ і одночасно в безсмертя душі. Цезар писав, що, відповідно до вчення друїдів, «душа не вмирає, а вселяється в інші тіла». Дещо інакше про це писав Лукіан: «...той самий дух управляє нашими органами в іншому світі; смерть є тільки засобом вічного життя». У цьому віруванні він убачав головне джерело відваги галльських воїнів. Вважалося, що глибока віра в безсмертя душі, пов'язана з визнанням вічного щасливого буття в потойбічних світах, сприяла відвазі й презирству до смерті. В одній із кельтських легенд йдеться про міфічну істоту Туане, яка перші триста років жила як людина; наступні триста — як лісовий бик; двісті — як дикий козел; триста — як птах, ще сто — як лосось. Ось тоді, спійманого рибалкою, його з'їла цариця. Відродився він як їх син під своїм колишнім ім'ям. Цикл реінкарнації замкнувся. У цій легенді зазначається, що не тільки живі істоти можуть служити метою для перевтілення: «Я вітер над морем, хвиля в океані, шум моря, сильний бик семи битв, яструб на скелі, крапля роси, найпрекрасніший з кольорів, повний відваги дикун, морський лосось...».

Переконання про переміщення душ і нескінченне перевтілення в кельтському мисленні не суперечить віруванням про існування потойбічних світів. Рай, за кельтською міфологією, не на небі, не в підземеллі, він міфічний острів у західному океані. А намагання дістатися туди підштовхує людей до походів і подорожей. Одна з легенд цього циклу — поема про Брана, спокушеного прекрасною чарівницею на пошуки щасливого острова «Землі жінок». У своїй пісні чарівниця описує Бранові неземні дива цього острова, який тримається в морі на чотирьох золотих колонах. На вистеленій сріблом рівнині острова не припиняються змагання колісниць, ігри, лунає чарівна музика, все навколо міниться різноманітними барвами. На омитому хвилями березі мерехтять кристали, немає тут ні хвороб, ні смертей, ні смутку, ні зла. Це справжній рай. Бран з двадцятьма сімома товаришами знайшов це місце, пробув там рік і повернувся назад. Однак його не визнали в рідних місцях, тільки хтось пригадав, що його ім'я згадується в легендах. Зійшовши з човна на берег, один із членів команди одразу обернувся на порох, неначе багато віків пролежав у труні. Бран розповів людям про свою подорож і попрямував на захід; про його подальшу долю нічого не відомо. Цей мотив не змогло викоренити навіть християнство, яке має свій цикл легенд про морські подорожі святого Брендана.

Давня кельтська культура (міфологія, епос, лицарський роман) з її віруваннями та міфами відчутно вплинула на європейську цивілізацію. Цьому сприяв інтерес до неї при дворах середньовічної Європи. Це знаменитий епос про короля Артура, повість Кретьєна де Труа, у якій викладено кельтський міф про Персіваля і священну смарагдову чашу Грааля, в яку стекла кров розіп'ятого Христа. Кельтські міфи та легенди сповнені не тільки релігійної містики, в них і мотиви любові, подружньої вірності. Один з їх сюжетів покладено в основу роману про Тристана та Ізольду. Кельтські мотиви помітні в трагедіях В. Шекспіра «Король Лір», П. Кальдерона «Чистилище святого Патріка», у філософській казці-епопеї Дж. Толкіна «Володар кілець» та ін.

5.15. Язичницька релігійність східних слов'ян

Зацікавлення релігією слов'янських народів пробудилося наприкінці XVIII ст. Але до того часу вони вже давно християнізувалися і встигли відчутно призабути свої давні вірування, а в деяких із них лише частково збереглися окремі звичаї та обряди. Тому в дослідженнях ранньослов'янської релігії, що розгорнулися напри-

кінці XVIII — на початку XIX ст., більше було романтичної фантазії, ніж історичних фактів. Та через кілька десятиліть вони вже ґрунтувалися на культурі природи, тотемізмі, анімізмі, магії.

Давньослов'янський пантеон утворювали боги вищого і нижчого рівнів, які різнилися між собою за місцем серед інших божеств, функціями. Неоднаковим було і ставлення до них. Богам вищого рівня приписувались більш узагальнені функції. До них належали: бог неба, вогню — Сварог, бог сонця — Дажбог (Даждзьбог), бог родючості — Ярило, бог грози — Перун, бог багатства — Велес.

Слов'яни поклонялися земному і небесному Вогню, вшановували Сонце (небесний вогонь у вигляді сонячного диска, що палає), божество вогню називали Сварогом, а сонце Сварожичем, якого вважали сином Сварога. Західні та східні слов'яни поклонялися Сварожичу як божественному ковалю. Сварог і Сварожич посідають в пантеоні ранньосередньовічних слов'ян чільні місця.

Дослідження давньослов'янського пантеону переконують в існуванні Фракійської Русі. Відомий буддолог В. Щербаков пише: «Всі боги східних слов'ян (Київської Русі) — це боги трояно-фракійців; фракійський Перкон —

це Перун, Стрибог — це бог Сатре фракійського племені сатрів; Дажбог — це малоазійські Тади, Даж, Тадаена; Купала — фригійська Кібела і т. д.».

Богам нижчого рівня відводилися конкретні функції, пов'язані з господарськими циклами, сезонними обрядами або тим, що уособлювало цілісність конкретних соціальних утворень. Наприклад, Род уособлював єдність потомків конкретного роду, Щур (Цур) вважався покровителем роду, що оберігав людей від злих сил.

Важливу роль у розумінні слов'янами світобудови відіграло світове дерево. Воно служило вихідним пунктом, від якого їх свідомість моделювала вертикальну: три царства (небо, земля, підземелля); горизонтальну (північ, захід, південь, схід) структури світу, життя і смерть (зелене, квітуче і сухе дерево).

Ще вони тлумачили світ через систему протилежних категорій: доля — недоля, щастя — нещастя, життя — смерть, парне — непарне, справа — зліва, чоловіче — жіноче начала, верх — низ, суша — море, вогонь — вода, близько — далеко та ін.

Обожнювали вони й такі абстрактні поняття, як Правда, Кривда, Доля, Лихо, Смерть, або навіть спеціалізовані функції — суд.

Тривале панування у слов'ян родинно-патріархального ладу зумовило збереження родинно-родового культу шанування пращурів, тісно пов'язаного з погребальним культом. На всій території розселення слов'ян збереглися могильники і кургани із захороненнями, вивчення яких дало підстави для тверджень, що тодішні поховальні

обряди були складними і різноманітними. До них належали: кремація (у східних і частково у західних слов'ян), повсюдне поховання, а також поховання або спалювання в човні (пережиток водяного поховання). Над могилою насипали курган, поряд із покійником клали речі, які мали прислужитися йому в потойбічному світі. Під час поховання вельможі разом із ним клали коня, слуг, навіть дружину.

Поховальний обряд був пов'язаний з уявленнями про потойбічне життя. З дохристиянських часів походить загальнослов'янське слово «рай», яке означало прекрасний, не всім доступний сад. Дохристиянського походження й слово «пекло» («жар», «вогонь») — підземний світ, де горіли душі недобрих людей. Згодом християнське вчення про потойбічне життя відтіснило це уявлення. Однак вірування щодо померлих та живих трималися довго і були відмінними від християнських: розрізняли померлих природною («чисті» небіжчики) і неприродною («нечисті» небіжчики) смертю. Перших називали «батьками», їх шанували, а других мерцями.

Шанування «батьків» — родовий культ пращурів. Частково він зберігся до наших днів: українські поминки, білоруські дзяди, сербські й болгарські задушниці, коли поминають померлих на кладовищах. Ще одним свідченням культу пращурів є фантастичний образ Чура (або Щура). Вигуки «Чур!», «Чур мене!», «Чур, це моє!» означали, мабуть, заклинання, прикликання Чура на допомогу. Можливо, зображення Чура робили з дерева, на що натякає російське слово «чурка» — обрубок дерева. Пережитком давнього родинно-родового культу пращурів є і віра в домовика, збережена донині там, де патріархально-родинний уклад тримався довше.

Зовсім іншим було ставлення до «нечистих» небіжчиків, які не мали жодного відношення ані до сімейного, ані до родового культу. «Нечистих» боялися, і це побоювання було породжене або страхом перед ними, або незвичайністю обставин, що спричинили їхню смерть. Боялися не душі чи духу, а самого небіжчика, вірячи в його надзвичайну здатність діяти після смерті. Про це свідчать збережені донедавна забобонні прийоми знешкодження «небезпечного мерця»: щоб не дати йому встати з могили і шкодити живим: тіло пробивали осиковим колом, вбивали зуб від борони позаду вух.

«Нечистим» покійникам приписували і недобрый вплив на погоду (стверджувалося, що вони можуть накликати посуху). Щоб відвернути нещастя, труп самогубця або іншого мерця викопували з могили і кидали в багно або заливали могилу водою. Таких покійників називали упирями, у сербів — вампірами, у північноросійських народів — еретиками. Мабуть, давнє слово «навье» («навій») означало таких нечистих і небезпечних мерців. У Київському літо-

писі (1092р.) є оповідання про те, як Полоцький мор (епідемію) переляканий народ пояснював тим, що «се навъє (мерці) б'ють полочан». У церковному повчанні «Слово Іоанна Златоуста» йдеться і про такі обряди на честь цих мерців: «Навем мовь творять і попіл посреде сиплють». У болгар і тепер слово «навъє» означає душі нехрещених людей. Звідси, мабуть, й українські нявки, мавки. Проти вампірів, упирів здавна існують замовляння й чари.

Переважаюча хліборобська праця в давніх слов'ян було головною передумовою вшанування культури природи. Певне відношення до хліборобства мали сонячні божества — Сварог, Дажбог. Мабуть, існував і культ богині землі, хоча прямих свідчень на користь цього припущення немає. З хліборобством був пов'язаний і бог грози Перун. Покровителем скотарства був Велес (Волос, одночасно бог підземного світу), його ім'ям присягали. Велеса вважали й богом багатства і торгівлі. Тому його статуї було встановлено на торгових майданах Києва, Великого Новгороду, Ростова, Казані.

Усі слов'янські народи вірували в духів природи. Духи як уособлення лісу відомі переважно у лісовій смугі (український «лісовик», білоруський «лещук», «пущевик», польський «дух лісний», «боровий»). У них втілене вороже ставлення слов'янина-землероба до дрімучого лісу, в якого необхідно було відвойовувати землю для ріллі й у якому людині загрожувала небезпека заблукати, загинути від диких звірів. Дух водної стихії (український «водяник», російський «водяний», польський «водник» тощо) викликав значно більший страх, ніж порівняно доброзичливий жартівник «леший», бо втонуті в чорторії, озері страшніше за небезпеку заблукати в лісі. Характерний образ польового духу (російська «полудниця», лужицька «природниця», чеська «поледниця» та ін.) — жінка в білому, яка начебто стежить за працюючим у полі. Якщо хтось працює опівдні в спеку, а звичай вимагає робити перерву в роботі, полудниця карає порушника, звертаючи йому голову набік. Образ полудниці — уособлення небезпеки сонячного удару. В гірських місцевостях Польщі, Чехії та Словаччини побутують вірування в духів гір, які охороняють скарби або опікуються гірниками.

Більш складний образ «віли», особливо поширений у сербських, рідше в чеських, російських джерелах. Одні дослідники вважають його загальнослов'янським, інші лише південнослов'янським. Віли — лісові, польові, гірські, водяні або повітряні діви, які можуть дружньо чи вороже ставитися до людини залежно від її поведінки. Вони фігурують і в південнослов'янських еротичних піснях. У цьому образі переплелися й уособлення природних стихій, і уявлення про душі померлих та сили родючості.

Значно більше відомостей про русалок. Цей образ виник внаслідок взаємовпливу античної та ранньохристиянської обрядовості. Русалка — це дівчина, яка живе у воді, лісі або в полі, зваблює людей і топить. Очевидно, образ русалки витіснив слов'янських берегинь, водяниць та інших жіночих водяних духів.

У найдавніші часи відома була лікувальна магія. В церковних повчаннях згадують лікувально-магічні обряди та пов'язані з ними анімістичні образи: «...Неміць волшбами лікують, і ноузит (амулет) і чаракі, бісом треби приносять і біса, глаголемого трясовицю, творять, отгоняще...». Застосування знахарських методів лікування збереглося у слов'янських народів до новітнього часу.

Широко практикували слов'яни й охоронну магію. Вони використовували різноманітні амулети, наприклад, пробиті зуби ведмедя, писанки. Ворожили на різних знаках: кидали дерев'яні кубики з позначками, проводили коня між забитими в землю списами. Не обходилися при цьому без чаклунів, чарівників, віщунів, ведунів, знахарів, ворожбитів.

Нез'ясованим залишається питання про давньослов'янських служителів культу, виконавців релігійних обрядів. Ритуал сімейно-родового культу виконували, мабуть, глави сімей; громадський культ здійснювали волхви, які організовували обрядові дії, керували процесом язичницького богослужіння і вдавалися до ворожіння. Вони складали календарі, зберігали в пам'яті міфи. Волхви були наближеними до племінної знаті, можливо, навіть становили частину її. Волхви-хмаровідгонителі повинні були передбачати майбутнє і своїми магічними діями створювати необхідну людям погоду. Волхви-цілителі лікували людей засобами народної медицини; церковники визнавали результати їх старань, але вважали, що звертатися до них гріх. Волхви-хранителі керували виготовленням амулетів-оберегів. Можливо, вони керували створенням складних і всеосяжних композицій на зразок знаменитого збручанського ідола. Крім волхвів-відунів, були й жінки-чаклунки, відьми (від «відати» знати), чарівниці, «потвори», а також волхви-кощунники. Сказателів називали баянами, обаятелями, що пов'язане з дієсловом «баяти», а саме розповідати, співати, заклинати.

У релігійному комплексі давніх слов'ян існували священні та жертвні місця, а подекуди й святилища та храми із зображеннями богів: Арконське святилище на острові Рюгене, святилище в Петрі, дохристиянське святилище в Києві (під Десятинною церквою). В цих місцях відбувалися культові дії, основою яких було принесення жертв, інколи й людських.

Під час утворення ранньофеодальних слов'янських держав шляхом поглинання різноманітних племен відбувалося і перерос-

тання племінних культів у державні. Офіційний культ почав концентрувати весь ансамбль племінних божеств.

У східних слов'ян спроба створення загальнодержавного пантеону і державного культу належить київському князеві Володимирі. Приймаючи християнство, він невдовзі змусив до цього весь народ, оскільки християнська релігія більше відповідала феодальним відносинам. Хоч і поволі, воно поширилося серед східних слов'ян. Західні слов'яни прийняли християнство в римо-католицькій формі.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Язичництво як соціокультурний феномен.
2. Релігійні уявлення та реформа в Стародавньому Єгипті.
3. Релігійна реформа фараона Аменхотена IV. Її наслідки.
4. Основні риси стародавньої єгипетської релігії.
5. Основні риси єгипетської міфології.
6. Загальний огляд релігійної системи Давнього Межиріччя.
7. Основні риси Месопотамської міфології.
8. Основні Вавилонські міфи.
9. Загальна характеристика угаритської міфології.
10. Витоки хетської релігії.
11. Причини виникнення фінікійської релігії.
12. Релігія давньої Сирії.
13. Історія виникнення халдейської релігії.
14. Боги та герої в давньогрецькій міфології.
15. Елліністичний період.
16. Релігійні відносини у філософії та поезії.
17. Основні риси міфології у греків.
18. Основні риси римської релігії.
19. Започаткування римської релігії.
20. Релігія в республіканському Римі.
21. Релігія Римської імперії.
22. Релігія давніх кельтів.
23. Давньогерманська релігія — система політеїстичних вірувань і культів племен.
24. Германська міфологія і космологія.
25. Загальна характеристика кельтських і германських вірувань.
26. Зороастризм: звичай та вірування.
27. В чому полягає культ чистоти у зороастризмі?
28. Комплекс обрядів, пов'язаних із похованням у зороастризмі.
29. Основні риси парсизму як релігії.
30. Заратустра і його віровчення.
31. Релігійно-філософське вчення маздаїзму.
32. Вавилонська релігія: початок, розквіт і кінець.
33. Релігія стародавніх асирійців.

34. Основні риси нововавилонської релігії.
35. Давньоєгипетські боги.
36. Монотеїстичні тенденції в давньоєгипетському анімізмі.
37. Основні риси давньоєгипетського міфа.
38. Піраміди Єгипту.
39. Роль давньоєгипетського жрецтва в розвитку науки і мистецтва країни.
40. Вплив зороастрійського морального дуалізму на старо- давню і сучасну філософію.
41. Сучасний зороастризм: стародавність і XXI століття.
42. Заратустра як видатний релігійний діяч.
43. Проблема людини і світу в уявленнях давніх месопотамців.
44. Проблема походження світу і світобудови в релігіях народів доколумбової Америки.
45. Вірування аборигенів Австралії та Океанії як чинник соціальної регламентації суспільства.
46. Проблема людини і світу в язичницьких релігіях.
47. Міфологія в язичницьких релігіях.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. У чому полягають особливості релігій Стародавнього Єгипту?
2. Дайте загальну характеристику основних єгипетських богів.
3. Назвіть особливості релігійних вірувань давніх єгиптян.
4. Яка відмінність між фараоном і царем? Назвіть імена фараонів, які ввійшли в історію Єгипту.
5. Назвіть основні особливості реформи Ехнатона.
6. Єгипетські храми: планування, ритуальний захист храму.
7. Назвіть основні шумерські міфи.
8. Які основні особливості вавилонської релігії?
9. Назвіть вищих богів вавилонського пантеону.
10. Назвіть основні особливості релігії в Давній Месопотамії.
11. Загальні риси хетської релігії.
12. Історичні причини виникнення фригійської релігії.
13. Дайте характеристику сирійському релігійному культу.
14. Що ви знаєте про фінікійські божества?
15. Дайте визначення таким поняттям: герої, демони, полубоги, оракули.
16. Дайте характеристику філософії Давньої Греції.
17. Основні риси древніх культів і божеств.
18. Що ви знаєте про пантеон богів у давніх греків?
19. Дайте порівняльну характеристику давньогрецької і давньоримської релігії.
20. В чому полягала реформа Августа?
21. Які давньоримські божества ви знаєте?
22. Які основні особливості міфу про заснування Риму.

23. Назвіть особливості релігійних вірувань давніх кельтів.
24. Дайте визначення поняттям «пандемонізм», «пантеон».
25. В чому полягає сутність жертвопринесення?
26. В чому полягають особливості реконструкції слов'янської релігії?
27. Дайте загальну характеристику етапам розвитку релігії слов'ян.
28. Назвіть головних дохристиянських богів України.
29. Чи є язичництво соціокультурним феноменом?
30. В чому полягає сутність священних текстів зороастризму?
31. Що є характерною рисою віровчення зороастризму?
32. Що вшановували зороастрійці?
33. Що робили зороастрійці зі своїми померлими?
34. Сутність віровчення зороастрійської релігії.
35. Розкрити основний зміст трьох головних книг Авести: Ясни, Яшти, Видевдати.
36. «Історія починається в Шумерії» — чим це довести?
37. Охарактеризуйте шумеро-аккадських богів.
38. Розкажіть про шумеро-аккадський релігійний культ.
39. Які спільні риси у релігій Вавилону і Ассирії?
40. У чому причина зміни уявлень стародавніх єгиптян про головного бога в системі їхніх анімістичних уявлень?
41. У чому особливість давньоєгипетської міфології?
42. Що нового в ідею потойбічного існування внесли стародавні єгиптяни?
43. У чому полягають особливості зороастрійського анімізму?
44. Назвіть основні риси зороастрійського віроповчального новаторства.
45. Що ви знаєте про сучасних спадкоємців зороастризму?

ТЕСТИ

1. У шумеро-аккадській релігії здійснення релігійного культу було справою:

а) знаті	в) воїнів
б) жерців	г) рабів

2. У стародавніх єгиптян особливу увагу було приділено похованню обожнюваного фараона у грандіозних спорудах, а саме:

а) пірамідах	в) саркофагах
б) мавзолеях	г) печерах

3. Центром віровчення фригійської релігії є культ великої матері богів:

а) Лідії	в) Кібели
б) Гермиди	г) Хепи

4. Сирійсько-фінікійська релігія зазнала значного впливу з боку:

а) Ассирії	в) Єгипту
б) Китаю	г) Вавилону

5. Священною книгою зороастризму є:

а) Авеста	в) Коран
б) Біблія	г) Трипітака

6. У релігії Стародавньої Греції бог-покровитель Гермес на-глядав за:

а) землеробством	в) ремісництвом
б) виноградарством	г) торгівлею

7. До римського пантеону дванадцяти головних богів вхо-дили:

а) Юпітер	в) Меркурій
б) Нептун	г) Фортуна

8. У релігії давніх германців богом грому і блискавки був:

а) Донар	в) Водан
б) Нертус	г) Тар

9. До давньослов'янського пантеону богів входили:

а) Сварог	в) Перун
б) Ярило	г) Юнона

10. До богів-рятівників в елліністичний період, які позбав-ляють людей думки про смерть, вселяючи надію на потойбічне спасіння, належать:

а) Осіріс	в) Аттіс
б) Діоніс	г) Перікл

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Авеста*. Избранные гимны / пер. с авест. — Душанбе: Адиб, 1990. — 583 с.
2. *Бойе М.* Зороастрийцы. Вераования и обычаи. — М.: Правда, 1989. — 472 с.
3. *Васильев Л. С.* История религий Востока. — М.: ИМА—пресс, 1988. — 379 с.
4. *Герои Эллады*. Мифы Древней Греции. — М.: Изд-во МФТИ, 1999. — 496 с.
5. *Деп'янчук І.* Перекази старинного світа. — Львів, 1908. — 44 с.

6. *Дорошенко Е. А.* Зороастрийцы в Иране. — М.: Наука, 1982. — 368 с.
7. *Древние цивилизации: от Египта до Китая.* — М.: Политиздат, 1991. — 582 с.
8. *Ерастов Б. С.* Культура, религия и цивилизация на Востоке. — М.: Наука, 1990. — 512 с.
9. Изречения египетских отцов. — СПб.: РХГИ, 1996. — 533 с.
10. *Картер Г.* Гробница Тутанхамона. — М.: Изд-во восточ. л-ры, 1959. — 261 с.
11. *Коротовцев М. А.* Религия Древнего Египта. — М.: Мысль, 1977. — Т. 2. — 473 с.
12. *Краммер С.* История начинается в Шумере. — изд. 2-е. — М., 1992. — 235 с.
13. *Кун Н. А.* Легенды и мифы Древней Греции. — М.: ХДС—пресс, 1992. — 422 с.
14. *Лауэр Ж. Ф.* Загадки египетских пирамид. — М.: Наука, 1966. — 223 с.
15. *Лирика Древнего Египта.* — М.: Худож. литература, 1965. — 158 с.
16. *Мифы народов мира: энциклопедия.* — М.: Правда, 1992. — 853 с.
17. *Нейхарут А. А., Шишова А. Л.* Семь чудес древнего мира. — Л.: Наука, 1966. — 334 с.
18. *Рак М. В.* Мифы Древнего Египта. — СПб.: Алетейя, 1997. — 456 с.
19. *Светлов Р. В.* Древняя языческая религиозность. — СПб.: Петербургское востоковедение, 1995. — 461 с.
20. *Тураев В. А.* История Древнего Востока. — Л.: Мысль, 1936. — 515 с.
21. В преддверии философии / Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Д., Якович Т. / Пер. с англ. — М.: Наука, 1984. — 472 с.
22. *Хук С. Г.* Мифология Ближнего Востока. — М.: Наука, 1991. — 464 с.

Розділ 6

РЕЛІГІЇ ІНДІЇ

6.1. Виникнення індоарійської культури

Індійська цивілізація — одна з найдавніших на планеті. На території Індії знайдено чимало пам'яток раннього палеоліту. Розкопки поселень Хараппської цивілізації (Пакистан), початок середини III тис. до н.е., свідчать, що вже тоді міста мали регулярну забудову, водогін і каналізацію, кам'яне укріплення. Населення займалося зрошувальним землеробством і скотарством, використовувало знаряддя праці з бронзи. Держава за формою правління була рабовласницькою деспотією. Вважають, що Хараппську цивілізацію сформували предки дравідів — одного із сучасних народів Індії.

У III—II тис. до н.е. в басейні річки Інд існував ще один центр індійської цивілізації — культура Мохенджо-Даро, створена давніми дравідійськими племенами. Міста теж мали регулярну забудову. Розвивались металургія, землеробство.

Населення, що належало до цих цивілізацій, сповідувало первісну племінну релігію з елементами тотемізму і культу предків. Храмів не було.

У другій половині II тис. до н.е. в Індії з'явилися кочівники-скотарі арії (арья — благородний) з Північного Заходу (східний потік ірано-індійської міграції аріїв), які злилися з місцевим населенням. Тоді розпочалося формування каст. З аріями пов'язують ведичну релігію у Стародавній Індії.

Ведична релігія. Назва ведичної релігії походить від назви збірника священних пісень, урочистих гімнів, жертвних заклинань Вед (веди із санск. — «священне знання»).

Це одна з найдавніших релігій світу, яку, як вважають, принесли у II тис. до н.е. в Індію кочові племена аріїв. То був період розпаду первіснообщинного ладу і формування класового суспільства.

У лоні ведичної релігії з часом сформувалися основні засади індуїзму.

6.2. Основні положення Вед

Веди — священні книги давньоіндійських релігій. Початок створення найдавніших книг індуїзму Вед припадає на II тис. до н.е. Послідовники індуїзму стверджують, що вони не є людським тво-

---

рінням, а були почуті мудрецьми від всевідаючого Брахмана як священне знання. Тривалий час вони передавалися усно і тільки в I тис. були записані мовою санскрит. Вважається, що Веди існують у їх вічній досконалії формі. Насправді ж, із плином часу вони зазнали багатьох змін.

Веди є складним, багатогранним літературним масивом, який утворюють чотири групи текстів, створених у різні історичні періоди: Самхити («Зібране»), Брахмани («Пояснення Брахмана»), Арах'яни («Лісова книга»), Упанішади.

Самхити складаються з чотирьох книг: Рігведи («Веда наспівів» — зібрання пісень, які славлять богів і звернених до них молитв), Яджурведи («Веда жертвоприношень» — збірник жертвонних формул і заклинань, молитв і правил здійснення жертвоприношень), Самаведи («Веда наспівів» — збірка співів, призначених для ритуальних цілей), Атхарваведи («Веда заклинань» — збірник магичних заклинань проти злих духів). Спільна ознака їх — славо-слів'я мудрим, могутнім, милостивим божествам, звертання до них молитов, прохань, жертвоприношень.

Найдавнішою серед цих книг є Рігведа, з якої й починається давньоіндійська літературна традиція. Зафіксовані в ній міфи і сюжети жилили не тільки давньоіндійський епос, а й класичну індійську літературу. Брахмани — це книги, написані брахманами для брахманів. Вони містять коментарі до Самхитів, метою яких є зміцнення ролі та авторитету жерців, обґрунтування кастового поділу суспільства.

Араньяки й Упанішади — збірки правил для пустельників, старців, заглиблених у пізнання природи, буття. Упанішади (санскр. — сидіти біля вчителя задля пізнання істини) є своєрідним завершенням циклу. До них входять 250 богословсько-філософських творів, поданих у формі роздумів легендарних чи напівлегендарних мудреців. Вони засвідчили рівень духовного розвитку тогочасного індійського суспільства, особливості богословських та філософських поглядів. З певною умовністю Упанішади складають шість систем: Веданта, Міманса, Санкх'я, Вайшешика, Йога і Ньяя.

Один із провідних мотивів Упанішад — це походження, розвиток і перспективи людства. У них ідеться й про те, чому людина існує то в стражданнях, то в блаженстві, хто спричинює це: час, природа, необхідність, випадковість чи Пуруша (особа, яка є Верховним Духом).

Веданта («Кінець Вед») і Міманса є суто богословськими творами, які розглядають співвідношення людської душі Атмана зі світовою душою Брахмою. Світова душа розсіяна в усьому світі. Для повного злиття Атмана з Брахмою слід застережно прийняти

все написане у Ведах і скурпульозно виконувати всі ритуали. У цьому мета і сенс життя. Веданта і Міманса оригінально вирішують проблему пізнання світу: Всесвіт — це Брахман, пізнає його Атман, але для цього потрібно спочатку пізнати Атмана. Атман — це людське «Я». Отже, пізнання світу має починатися із самопізнання, самовдосконалення. Самопізнання — це вища форма знання, джерело щастя.

Санкх'я стверджує, що Брахма не розсіяна в природі, а природа існує незалежно від духу. Це засвідчує наявність матеріалістичної тенденції в розумінні світу. Вайшешика містить думки, близькі до атомістичної теорії. Йога і Ньяя містять думки щодо практичних проблем самовдосконалення за допомогою релігійних і філософських принципів. Йога реалізує принципи Санкх'я для досягнення психічного і фізичного самокерування: потрібно звільнити дух, душу від перероджень, перевтілень. Йога пропонує систему вправ, особливо дихання і правил поведінки, для очищення душі, яка після цього може досягти злиття з Атманом. Ньяя вдається до міркувань щодо логічних засобів самовдосконалення, розвитку аналітичного мислення, форм пізнання. Пізнанню піддане не тільки матеріальне, а й духовне, в тому числі й Атман. За допомогою логічних побудов Ньяя доводить необхідність перевтілення, досягнення мокші (спасіння).

Ведична література дає змогу простежити, як поступово увага народів давньої Індії переносилася з явищ зовнішнього світу на людину, її психіку, мислення. Вона мала великий вплив на розвиток індуїстських релігійно-філософських шкіл і релігійних течій. Ведичні книги вважають священними й пізніші ведичні релігії — брахманізм та індуїзм.

Головні особливості ведичної релігії. Ведична релігія містить яскраво виражені патріархальні риси, струнку ієрархію богів, напівбогів, які уособлюють сили та явища природи. Головними її особливостями є обожнення сил природи, анімізм, первісна магія. За своїм характером вона була обрядовою: стрижневим моментом у ній було жертвопринесення богам. Велику роль відігравали співи, гімни, молитви, магічні заклинання. Святилищ, храмів, зображення богів у ній не було. Жертвопринесення відбувалися під відкритим небом на спеціально побудованих вівтарях. Посередниками між людьми вважали жерців-брахманів, які володіли священними знаннями.

Головними богами ведичної релігії вважались бог неба — Варун, богиня матері-землі — Притхвіа, боги сонця — Сур'я, Савітар, Мітра, Вішну, Пушан, бог місяця — Сому, бог бурі — Рундру, бог-громовержень — Індра, бог вогню — Агні та ін. Матір'ю богів ва-

жалася богиня — Адита. За тодішніми уявленнями, боги перебували у стані постійної війни зі злими демонами-асурами. І боги, і демони уособлювали відповідні сили природи. Найпопулярнішим богом ведійського пантеону є Індра, якому з 1028 гімнів Рігведи присвячено 250. Його уявляли наділеним найбільшою силою, універсальним володарем світу, а його підтримку — запорукою перемоги в бою.

Важлива роль в обрядових діях відводилася богу вогню Агні, якого вважали посередником між небом і землею, який передає жертвопринесення богам. З часом боги стали уособлювати не тільки природні, а й суспільні сили. Наприклад, Індра почав уявлятися як цар богів і бог війни, Варун — як охоронець порядку.

Култ богів полягав у жертвопринесеннях, супроводжуваних гімнами і магічними формулами, які виражали конкретні прохання людей.

У пізньоведійській релігії з'являється практика аскези.

Аскеза (від грец. — вправа, подвиг) — це світоглядна концепція, спосіб життя, який передбачає відмову від життєвих благ і насолод.

В пантеоні богів з'являються Кала (час), Кама (любов, сексуальна практика), а найавторитетнішим серед усіх божеств стає Брахман.

Як цілісна система ведична релігія вже не існує, але її головні положення є серцевиною майже всіх релігій та релігійно-філософських вчень Індії.

Пізньоведичну релігію називають брахманізмом.

Брахманізм — це давньоіндійська релігія, що сформувалась у процесі взаємодії ведійської релігії з місцевими культурами, намагаючись пристосувати ведійську духовну традицію до особливостей формування в давньоіндійському суспільстві ранньофеодальних відносин.

Назва її походить від назви збірника ведичних релігійних текстів Брахман (друга книга), написаних у VII—VI ст. до н.е. Вони були призначені інтерпретувати відповідні веди, а за змістом то були міфи, перекази про історію та культуру індійської давнини, віронавчальні та ритуальні настанови, а також обґрунтування важливої ролі жерців цієї релігії брахманів.

Пізніше (VII—VI ст.) під їхнім впливом виникла філософська література Стародавньої Індії — Упанішади, що означає сидіти біля вчителя, слухати його одкровення, вивчати таємну суть тексту. У них йшлося про облаштування світу, взаємозв'язки людини і Всесвіту, життя і смерть, розмежування в людині духовного і тілесного, про переселення душ і перевтілення, про карму.

Виникнення брахманізму було зумовлене формуванням у I тис. до н.е. ранньофеодальних відносин, яке супроводилося розшаруванням його на чотири стани, варпи (пізніше їх стали називати кастами). Кастова структура суспільства була зафіксована приблизно у V ст. до н.е. в збірнику «Закони Ману».

Отже, в період становлення рабовласницького суспільства його соціальну структуру становили чотири касты (варни):

- брахмани — жерці, які тлумачили Веди, здійснювали жертвопринесення та інші релігійні церемонії, брали участь у керівництві державою;

- кшатрії — військово-племінна адміністрація. її представники обіймали державні посади, були воїнами, володіли землями;

- вайшії — вільні члени общин, які займалися землеробством, скотарством, ремісництвом, торгівлею;

- шудри — неповноправні, залежні й підлеглі особи, раби. Сюди належали особи, які прибули до общин, або місцеві збіднілі ремісники, селяни, слуги, дрібні службовці. Вони були обмежені соціально, в тому числі щодо участі у релігійних церемоніях.

Зафіксований в «Законах Ману» міф так пояснює виникнення варн: Брахма для збереження Всесвіту створив з частин свого тіла людей: з уст брахманів, щоб вивчали Веди, здійснювали обряд жертвопринесення, отримували і роздавали милостиню; з рук кшатріїв, щоб охороняли підданих, роздавали милостиню, приносили жертви і вивчали Веди; із стегон вайшіїв, щоб пасли худобу, роздавали милостиню, приносили жертви, вивчали Веди, займалися гендлярством, лихварством і землеробством; з ніг шудрів, які повинні покійно служити всім іншим варнам. Дотримання кожним свого закону забезпечує шлях на небо й у вічність, порушення — до загибелі від змішання варн.

Народжені в перших трьох варнах після досягнення певного віку (брахмани — семи років, кшатрії — десяти, вайшії — одинадцяти) відбували ритуал посвячення у свою варну й отримували шнур, який клали на ліве плече і пропускали під правою рукою. Ця церемонія вводила людину в коло своїх спільників по варні, її називали другим народженням, а членів варн — двічі народженими.

6.3. БРАХМАНІЗМ

Вірочення брахманізму. Написання текстів Брахмана зазвичай відносять до VIII—VI ст. до н. е. і вважають їх найяскравішими зразками давньоіндійської прози. У Брахмані містяться міфи і перекази, які мають ведичне коріння. Є чимало і про історію та куль-

тури індійської стародавності. Головне ж в них — це віроповчальні і ритуальні настанови, обґрунтування особливої ролі і становища жерців цієї релігії брахманів.

Брахманізм — це нова, вища сходинка релігійної свідомості, оскільки він є новим кроком в опануванні людським розумом суті дійсності, має певний онтологічний і гносеологічний зміст. Як і ведична релігія, — це культ природи і обоження соціальних порядків. Про це свідчить пантеон брахманістських богів. Їх очолює тріада богів трімурті. На чолі їх — Брахма, творець Всесвіту. Поруч із ним добротворний бог-охоронець Вішну і грізний бог Шива. Ці боги мають багато різних імен, пов'язаних із їх властивостями і атрибутами або з їхніми подвигами.

Боги трімурті в минулому були племінними богами, вони потрапили у ведичний, а потім брахманістський пантеон по мірі утворення ієрархії богів. Вони антропоморфні, мають жінок, дітей, родичів. Наприклад, жінка Шиви богиня Калі (Дурга), — це племінна богиня-матір, вона уособлює народження і смерть, нагороджує і карає. Діти Шиви — бог Ганеша, людина з головою слона, — це бог мудрості і добробуту, успіху і розвитку; бог Сканди — бог війни, захисник від ворогів і злих духів.

Особливо слід зупинитися на брахманістському розумінні Вішну. Вішну уособлює вічну благодійну природу, що доброзичливо ставиться до людини. Як бог-охоронець, він дбає про долю людства і в будь-який час може прийти йому на допомогу. У його образі закладено індійське розуміння рятівника, месії людства. Вішну здійснює свої рятівничі функції шляхом утілення в конкретну людину, тварину, явище чи річ природи і таким шляхом стає людині в пригоді в потрібний час. Це вчення потім детально і конкретно розробив індуїзм. Брахманізм називає десять втілень Вішну, зокрема в богорівних людей-героїв Раму і Крішну.

До пантеону брахманізму входять також і численні племінні боги, боги окремих місцевостей, сіл, і навіть родин. Саме цим богам надається найбільш активна роль у боротьбі зі злими духами, демонами.

Анімістичні погляди у брахманізмі досягають високого розвитку: уся природа одухотворена, всюди існують духи і душі. Душа людини вічна. Після смерті людини вона не вмирає, а перевтілюється в іншу людину чи тварину, навіть у предмети природи. Таке перевтілення зветься сансарою. Перевтілення людських душ відбувається як наслідок оцінювання людського життя, — це нагорода чи відплата за добро чи зло в житті — карма. Для кожної людини є своя карма, — це означає неминучість, збіг невідворотних причин. Ця карма має свій характер, свої правила для кожної варни, бо Бра-

хма встановив для них дхарми норми, закони життя. Виконання чи нехтування дхарми і є проявом карми. У брахманізмі одержує застосування традиційна релігійна ідея потойбічної відплати. Після смерті людини бог Яма старанно оцінює життя людини. Якщо людина вела праведне життя, душа її переселяється в тіло більш «благогородної» людини, а якщо грішила в тіло «нижчої», а то й тварини чи комахи. За найбільш праведне життя людина може досягти мокші, тобто спасіння, або «звільнення». Досягнення цього «звільнення» іменується нірваною. Досягнути нірвани, вчили ранні буддисти, можуть лише монахи, хоч прагнути до неї повинен кожен віруючий.

Брахманістський культ. Брахманізм як нова сходинка релігійного розвитку виявив себе і в розробленні релігійного культу.

Усі боги набирають націоналізований скульптурний вигляд. Так, Брахма зображується чотириликим і чотирируким, що має підкреслити його фізичну досконалість: він усе бачить, усе чує, все може, він набагато вищий за інших богів, не кажучи вже про людину.

Цей фантастичний вигляд Брахми брахманістська міфологія пояснює так: Брахма створив жінку Сарасваті і закохався в неї, але вона, вважаючи його своїм батьком, всіляко уникала його, ховалася від нього. Тоді, щоб бачити її всюди, Брахма став чотириголовим.

Сарасваті піднялась угору, на небо. Брахма надбав і п'яту голову. Сарасваті змушена була стати його дружиною. П'яту голову Брахма все ж утратив у боротьбі з Шивою.

Богиня Сарасваті є богинею мудрості, наук, письма, музики та співів. Це вродлива жінка з чотирма руками, які тримають книгу, квітку лотоса і барабан. Так унаочнювали сфери її діяльності.

До особливостей брахманістського культу слід віднести поклоніння тваринам. Це були залишки первісного тотемізму. Майже кожне божество ототожнювалося з якоюсь твариною. Вішну — з міфічним птахом Іарудою, Шива — з биком, його дружина Калі — з тигром і т. ін. Священими тваринами у брахманізмі є корови і мавпи, священною рослиною — лотос.

У період існування брахманізму культові споруди ще були примітивними. Здебільшого, це були ритуальні майданчики з постійним чи тимчасовим вівтарем чи просто жертовним вогнищем. Цю ж роль могло виконувати і домашнє вогнище.

Головною культовою дією було жертвопринесення. Жертвопринесення, згідно з брахманістським віровченням, становлять сенс життя, вони є головним засобом досягнення кращого перевтілення, це якраз і є те добро, яке відкриває шлях до нього, а непринесення жертв — це і є те зло, яке непереможно перешкодить кращому перевтіленню. Отже, віруючий брахма-ніст весь час дбав про добрі

жертви. Жертвопринесення супроводили всі більш-менш значні події в житті віруючого. Укладання шлюбу, народження дитини, посвячення в члени своєї варни, поховання — усі ці і багато інших подій потребували вкрай регламентованих пишних церемоній і жертвопринесень, і тут уже без брахмана не обійтися. Дехто з дослідників вважає, що в брахманізмі, принаймні в перші часи його існування, коли він особливо відчував вплив арійської родоплемінної релігії при своєму формуванні, були людські жертви. Арії своїм богам жертвували не тільки худобу, причому у великій кількості, сотнями голів, а й людей із місцевого населення. Брахмани утвердили пурушамедху як принесення в жертву людини. Без брахмана жертви були недійсні, вона має бути принесена у відповідний час, у відповідному місці і у відповідному порядку з застосуванням відповідних гімнів, молитов, магічних формул і дій. Ритуал жертвопринесень детально викладений у книзі Брахман. Оскільки ведичний ритуал був сприйнятий індуїзмом, цей виклад залишився священним і для індуїзму.

Одночасно з жертвопринесенням великого значення надавалося обрядам очищення. Дотримання ритуальної (а водночас і фізичної чистоти) було неодмінною умовою успішного жертвопринесення. Ритуальна практика обов'язково включала в себе приготування та вживання соми. Для цього з рослини (назву якої точно ще не встановлено), вимоченої у воді, вичавлювали сік за допомогою давильних каменів, проціджували, змішували з водою та молоком і вживали під час релігійних церемоній. Вживання соми давало галюциногенний ефект, викликало екстатичний стан. Згодом цей напій одержав свого бога тієї ж назви. Бог Сома всезнаючий, небесний, все збуджуючий тощо. Його викликали і йому вклонялися при приготуванні священної соми.

З розвитком релігійного мислення особливо виросла роль жерців-брахманів. Вони монополізували майже всі сфери життя давньоіндійського суспільства. З утворенням державного апарату в дрібних феодалних державах брахмани виконували не тільки релігійні функції, а й світські, вони були чиновниками, судьями, управителями, утворивши основу індійської інтелігенції і цим відігравши певну роль у розвитку індійської культури. Ця традиція існує і в сучасній Індії.

У стародавні часи в релігійній практиці брахманізму виникає інститут гуру (від санскр. — духовний наставник, учитель). Для кожного брахманіста гуру є найвищим авторитетом, провідником і представником Бога на землі.

Ще однією особливістю брахманістського культу було пустельництво. Пустельник, який покидав свій дім, родину, свою діяль-

ність, жив у самоті, був аскетом, для брахманіста був ідеалом закінчення життєвого шляху. Пустельництво було також необхідною умовою для одержання вищого знання, надбання слави святого мудреця.

Ці і багато інших культових положень брахманізму увійшли в індійський побут, набули стійкої традиції і живуть у сьогоднішній Індії.

6.4. РЕЛІГІЙНА СИСТЕМА ІНДУЇЗМУ

Індуїзм. На початку нашої ери в Північній Індії утворюється могутнє Кушанське царство, в якому виникає буддизм. З розпадом цього царства підсилюється держава Маагадха, яка стає ядром імперії династії Гуптів. У IV ст. до цієї імперії входить майже вся Північна Індія, де в цей час утворюються свої менші, але досить міцні держави. У IV—V ст. держава Гуптів досягає найбільшого розквіту, в ній активно йде процес утвердження феодального ладу. Водночас це був процес витіснення буддизму з Індії і відродження індуїзму.

З V—VI ст. в Індії вже існує феодальний лад, в утвердженні якого виняткову роль відіграв індуїзм. Це вже був не той старий брахманізм кінця попереднього тисячоліття. Це був розвинений пізній індуїзм, який тепер цілком лежить в основі сучасного індуїзму. Отже, все що ми будемо бачити в індуїзмі, який відродився в Індії після згасання там буддизму, цілком належить, із невеликими поправками, до сьогоднішнього індуїзму в Індії (його нині сповідує понад 80 % населення країни).

Індуїзм не має конкретного засновника, але його історія знає чимало видатних діячів, які весь час поглиблювали віровчення, впливали на його еволюцію.

Соціальні колізії в Індії середини I тис. до н.е. призводили до гострих суспільних конфліктів, ускладнених етнічною строкатістю. Економічна і політична кризи в індійському суспільстві доповнювались кризою релігії. Брахманізм як аристократична релігія мав обмежені можливості впливу на народ, а його консерватизм гальмував назрілі фундаментальні зміни. Раптово (це «раптово» тривало кілька століть) лінія розвитку класичної релігії індійської старовини переривається. Ні, ця релігія не зникла раз і назавжди, не стерлася з пам'яті народної, не стала пам'яткою старовини. Вона просто відійшла в тінь, поступилася місцем новій релігії індійської старовини, яка заговорила мовою, потрібною новому часу. Цією релігією був буддизм. Почавши свій переможний хід у VI ст. до

н.е., він охопив усю Індію. Індія стала буддистською. А через тисячу років починається його занепад, до XII—XIII ст. він майже зникає, і лише один із сотні індійців називає себе буддистом. Проте стародавні індійські релігійні вірування зберігалися, особливо в західній частині Індії. Коли ж почався занепад буддизму, саме в Західній Індії відбулось їх нове народження. Із середини I тисячоліття починається відродження традиційної релігії Вед, на цей раз уже під ім'ям індуїзму, який став національною релігією індійців.

Наприкінці I ст. н.е. індуїзм переважав буддизм на території всієї Індії, він однаковою мірою задовольняв і широкі народні маси, і елітарну верхівку, поглинувши релігію Будди.

Зникнення з ацени духовного життя Індії буддизму і відродження індуїзму мали свої глибокі причини.

Буддизм виступав проти кастового поділу суспільства, в його розпорядженні були більш гнучкі засоби ідеологічного утвердження соціальних порядків. Але традиційно консервативному індійському суспільству ця гнучкість була непотрібна. Надзвичайно строкатому в соціальному і етнічному відношенні суспільству каста підходили більше. Індуїзм добре обґрунтував кастовий поділ, тому й здобув перевагу.

Щоб підсилити свою придатність обслуговувати феодальне суспільство, індуїзмові треба було використати досягнення буддизму, зокрема такі, як демократизм, звернення до кожної людини, а не тільки до вищих каст тощо. І слід віддати йому належне він зробив це блискуче.

Насамперед індуїзм у процесі свого відродження демократизував культ. Він ввів його публічне відправлення за участю народу, запровадив масові церемонії та обряди. За прикладом буддистів індуїстське духовенство не шкодує сил і грошей на будівництво грандіозних і пишних храмів. Розвивається індуїстська іконографія і скульптура. Демократизується і значно розширюється пантеон індуїстських богів, про що мова йтиме окремо. І головне — демократизується і дедалі більше набирає національних особливостей віровчення, індуїзм відновлює традиційні доарійські вірування, в тому числі тотемістичні, культ природи, зокрема води, містично-еротичні культури.

Це принесло індуїзмові незаперечні переваги перед буддизмом, прискорило поширення буддизму в інші країни Азії, створило індуїзмові неповторне національне обличчя і принесло перемогу. В індуїзмі нема священного канону, тобто комплексу книг, що формують віровчення за волею Бога. У ньому широко використовується епос, він має богословську літературу різного жанру, починаючи від філософських розвідок і закінчуючи жанром популярної літератури типу короткого оповідання, байки, приказки тощо.

Відродження індуїзму розпочалося з його проникнення в епос, це був один із найкращих шляхів проникнення в народну свідо-

мість. Індійська культура законно пишається своїм народним епосом, серед якого перше місце посідають дві епічні поеми «Махабхарата» і «Рамаєна», наскрізь просякнуті індуїстською ідеологією. Відомо, що в усіх народів у фіксуванні і збереженні релігійних ідей важливу роль відіграє створений народом епос. Так було і в Індії. Староіндійський епос є, як і всюди, енциклопедією життя того часу, містить він у собі й численні релігійні уявлення та ідеї.

Найстародавніший індійський епос — це Махабхарата («Розповідь про великих Бхаратів»). Махабхарата бере свої витoki десь у 2-й половині II тис. до н.е., але остаточного вигляду набула в середині I тис. н.е. Записана вона на санскриті. Змістом Махабхарати є розповідь про братовбивчу міжродову і міжплемінну боротьбу. До складу цієї поеми входить, маючи особливе значення, ще одна поема — «Бхагавад-Гіта» («Пісня Славетного», чи «Пісня Бога»). Вона розповідає про подвиги народного героя Крішни, потім оголошеного перевтіленням, Вішну, який здійснив це перевтілення, щоб урятувати племена, що знищують один одного в міжособистій боротьбі.

Другим видатним твором стародавньої Індії є «Рамаєна», її написав в IV ст. до н.е. поет Вальмікі у Східній Індії. У «Рамаєні» розповідається про подвиги народного героя Рами. В основі її лежать події, пов'язані з просуванням аріїв у Північну Індію і на острови Ланка (тепер Шрі-Ланка). Рама — це не бог, це герой, який вступив у боротьбу з демоном Раваною, щоб звільнити свою дружину Сіту. Але вже і в «Рамаєні» Рама наближається до богів. Поема завершується розповіддю про те, як Рама зі своїми наближеними скупався у священній річці Сараю і відправився на небо в божественних небесних колісницях, де набрав вигляду Вішну.

Обожнення Крішни і Рами було обґрунтовано в особливих богословських текстах-пуранах, які виникли вже в 2-й половині I тисячоліття. Кожна пурана присвячена тому чи іншому індуїстському богові і в комплексі з описом звершень цих богів викладає віроповчальні принципи індуїзму. Пурани теж зберігають форму епічних творів. Як і весь епос стародавньої Індії, він написаний на санскриті.

З «Махабхарати» і «Рамаєні» та з пуран ми черпаємо багату інформацію про релігійні новації індуїзму, порівняно зі старим брахманізмом.

6.5. ДЖАЙНІЗМ

Виникнення та еволюція джайнізму. Деякі дослідники вважають, що джайнізм і буддизм виникли майже одночасно, навіть висловлюють думку, що в середині I тис. до н.е. джайнізм був поширений в Індії більше, ніж буддизм.

У VI ст. до н.е., як вважає індійський історик Н. К. Сінха, джайнізм вів конкурентну боротьбу з буддизмом і, маючи перевагу над ним, поширився навіть на Південну Індію. Засновник першої відомої династії Маур'я Чандагупта певний час сповідував джайнізм. Деякі дослідники вважають, що Будда і Махавіра — одна особа, а буддизм і джайнізм — різні гілки одного вчення.

Засновником джайнізму був Вардхаман Махавіра (599—527 рр. до н.е.). Більшість дослідників вважають Махавіру («великий герой») цілком достовірною особою. Він належав до варни кшатріїв. У тридцять років став пустельником і впродовж дванадцяти років жив без одягу і без їжі, після чого став відомим як переможець пристрастей нігрантх («вільний від світу»). Його послідовники стали називатися нігрантхами, джайнами, звідки й походить назва нової релігії. Джайни вважають Махавіру двадцять четвертим тіртханкаром (засновником віри); першого звали Рімбаха, він жив у ранньому первісному суспільстві. У нього було одинадцять безпосередніх учнів ганадхарів, яких джайни вважають святими.

Общину джайнів створив нібито двадцять третій тіртханкар Паршва, який проповідував чотири істини: не вбивай нічого живого (звідси — вегетаріанство джайнів), не кради, ігноруй мирські справи, будь правдивим. Характерним для джайнів був аскетизм.

Община джайнів складалася з монахів і мирян. Монастирів у джайнів не було. Монахи жили поблизу міст у лісах і печерах, так щоб миряни бачили їх аскетичне життя. Миряни, своєю чергою, змушені були дотримуватись шлюбної вірності, обмежувати свої потреби, раз на місяць жити як монахи.

Ще за життя Махавіри джайнізм набув значного поширення, яке не припинялося і після його смерті. Надалі в ньому виникали все нові і нові течії. У III ст. до н.е. в джайнізмі сформувалися два напрями: светамбари («одягнені в біле») і дігамбари («одягнені повітрям»), які ходили оголеними, як колись ходив Махавіра. Дігамбари своїх святих зображували без одягу і без прикрас, светомбари навпаки. Перші заперечували канон, затверджений у III ст. до н.е. в місті Паталіпутрі, другі визнавали. Перші вважали, що Махавіра не був одружений і завжди був цнотливий, другі — що був одружений, а став цнотливим аскетом у 30 років. Ці та інші розбіжності призвели до утворення величезної кількості сект, груп і підгруп джайністів, які існують і досі. Вони активно спілкуються і підтримують один одного в складному вирі релігійних ворогів. Джайнізм поширений, переважно, серед міського населення, тієї її частини, яка займалася лихварством і торгівлею (джайни давно відмовилися від землеробства, щоб при обробці ґрунту не шкодити живому),

тому релігійна згуртованість джайнів має і суто практичне застосування.

Общини джайнів очолюють ачар'ї — глави общин. У середині общин існує поділ на групи, підгрупи тощо. Багато з них мають окремі храми, каплиці, релігійні школи. Кожна група має своїх аскетів. Демократичність груп проявляється в тому, що за порушення релігійних правил, винного, якщо це аскет чи ачар'я, виключають з общини. Вступ до групи вільний, без кастових обмежень.

У джайністів є ряд спільних із буддизмом віроповчальних положень. Це віра в переродження душі, вчення про карму, те, що добрі справи врятують людину від подальших породжень, і віра в обов'язковість періодичних появ пророків і богів, які будуть зміцнювати релігію і підсилувати її вплив.

Основою джайнізму є вчення про дживи (живі істоти), для яких є буття недовершене і буття довершене. Недовершене буття дживи — це поєднання душі з тілом, яке, оповиваючи душу, прирікає її на страждання. Різні міри поєднання духовного з тілесним утворюють усю ієрархію живих істот, на вершині якої люди і боги. Ще вище богів — дживи, вільні від тіла, від матеріального. Перехід від нижчих ланок ієрархії до вищих відбувається відповідно до аскетичних заслуг — об'єднаних душі і тіла, коли знищується тілесний елемент. Можна і проминути якусь ланку, але через тіло людини перехід обов'язковий. Тут виявляється стан дживи в особі тіртханкари, їх було в історії Всесвіту лише 24, засновник теперішнього вчення джайнізму — джайнізмуарахіра — останній із них.

Джайни заперечують авторитет Вед, жертвопринесення тварин, концепцію створення світу богами. Вони вважали, що весь світ одухотворений, все має свою душу і тому потребує дбайливого ставлення до себе. Важливим положенням соціального характеру у джайнів є заперечення варн — усі люди рівні, потрібно берегти людське життя.

Людині джайни приділяли особливу увагу. Вона є вмістилищем божественного. Бог є єдиним, найвищим, найблагороднішим і найповнішим виразом сил, які є в душі людини. Душа може бути врятована за допомогою трьох цінностей: вірної віри, вірного знання і вірної поведінки. Джайнізм високо цінує аскетизм в усіх його проявах, він усіляко заохочує пустельництво.

Поважання людської особи знайшло вираз у гуманному ставленні до жінки. Джайністи допускають жінок до чернецтва, дозволяють їм читати священні книги і брати участь у молитовних зборах.

У джайнів, на відміну від брахманізму, набагато простіший культ. На молитовних зборах вони читають священні тексти, нескладні ритуали проводять оголеними. Предметами обожнення є

статуї тіртханкарів. У дігамбарів — це зображення голих чоловіків, у светамбарів статуї, вкриті тканинами, оздобленими коштовним камінням. Віруючі приносять їм у жертву квіти, плоди, солодощі, рис. Щодня жрець обливає статую молоком чи особливою ароматичною водою.

6.6. СИКХІЗМ ЯК ОКРЕМА ТЕЧІЯ В ІНДУЇЗМІ

Сикхізм. Сикхізм виник наприкінці XV — початку XVI ст. на північному заході Індії в районі П'ятиріччя («панджаб» — «п'ять річок» — п'ять великих приток Інду). Сикхізм склався на ґрунті індуїзму, об'єднавши міські торговельно-ремісничі верстви: він синтезував у собі ряд як індуїстських, так і мусульманських (особливо властивих суфізму) положень. Фундатором сикхізму вважається гуру Нанак (1469—1539), послідовники якого стали називати себе сикхами, учнями. Після смерті Нанака його вчення проповідували ще дев'ять гуру, останнім з яких був Говінд (1675—1708). Усі вони вважаються десятима втіленнями одного й того ж гуру, який проповідував єдине вчення.

Сикхізм — це монотеїстична релігія. Індуїстські боги Брахма, Вішну, Шива та мусульманський Аллах — усі вони зливаються в єдиному Божестві, у якого немає власного імені. Нанак звертається до нього, використовуючи як індуїстські, так і мусульманські імена: Харі (цей вішнуйтський термін найчастіше), Гопал, Рам, Парамешвар, Аллах, Сахіб і т.д.

Бог визначається поняттями «ніргун» (позбавлений якостей) і «сагун» (наділений якостями). Головний його стан ніргун — це абсолютна суть, позбавлена будь-яких атрибутів. Але для того, щоб людина могла пізнати його, він перетворюється в сагуна (що ніяк не пов'язано з набуттям антропоморфного вигляду, він завжди невидимий і виявляється через свої діяння) — ту свою іпостась, до якої звертається людина у спілкуванні з Усевишнім у стані медитації, в співі гімнів.

У вченні сикхізму Бог втілює в собі Творця, Охоронця і Руйнівника (якості, властиві Брахмі, Вішну та Шиві), він всемогутній і все знає; створений ним світ мінливий і не вічний, а Бог вічний, він існує в минулому, теперішньому та майбутньому сам по собі; він не має початку, існує поза часом, «ненароджений», «безсмертний». Він поза метою перероджень, поза смертю, і тому у нього немає видимих (мінливих і недовговічних) перетворень — аватар (подібних аватарам богів індуїстського пантеону), він не має видимої фо-

рми, його неможливо описати, він перевершує можливості інтелекту, непізнаваний. Водночас він Сат (Реальність, Істина, Правда).

Збагнути Бога та з'єднатися з ним можливо для кожної людини, що прямує шляхом любові, віри, відданості йому і розмірковує про його діяння. Служіння Богу жодним чином не вказує на відхід від мирських справ, відлюдництво чи аскетизм, а навпаки, передбачає активне життя, сповнене працею, виконання дхарми (обов'язків) господаря. Неухильне дотримання цих принципів повинне привести, зрештою, до переривання ланцюга перевтілень і до злиття з божеством. Кожен може спілкуватися з Богом прямо, без посередників.

Викликом індуїзму виступає стрижнева ідея сикхізму про рівність усіх людей перед Богом, заперечення каст та кастової системи. За Нанак та наступників гуру було введено особливу форму богослужіння — сангат, яка передбачала спільну присутність сикхів, незалежно від каст, на проповіді гуру і спільне виконання ними гімнів. Деяко пізніше з'явилася практика проведення спільних трапез, де були присутні й передавали з рук у руки чашу з водою всі члени общини також незалежно від каст та соціального статусу.

Еволюція сикхізму. За п'ятого гуру Арджуне (1581—1606) була написана священна книга сикхів Адігрантх («Початкова Книга»; вона також має назву Гурурантх «Книга Гуру» і Грантхсахиб «Книга-Пан»), до якої увійшли гімни п'яти перших, а згодом і інших гуру поряд з гімнами Кабіра (XV ст.), Намдева (XV ст.), Фарид-уддина Ганджишакара (XIII ст.), Джайядева (XIV ст.) та інших представників руху бхакти і суфізму. Написана переважно мовою нанджаби, книга зберігається в Золотому храмі головної сикхської святині в Амритсарі.

З другої половини XVI і особливо у XVII ст. в міру феодалізації суспільної верхівки та зростання впливу великих землевласників посилювалося протистояння нанджабського селянства, насамперед сикхів, та монгольських правителів. На межі XVII—XVIII ст. воно вилилося у найбільший антимонгольський рух під прапором сикхізму в Пенджабі. Розширення соціальної бази сикхізму (опорою руху були джати-землероби, підтримувані міською громадою) змусило гуру Говінда внести ряд змін у вчення сикхізму і в організацію общини. У 1699 р. було проголошено, що вища духовна й світська влада переходить з рук гуру до хальсе (Ордену «чистих»). З цього часу і до наших днів у сикхів збереглася спеціальна церемонія посвячення в общинники, а також особливий кодекс поведінки «п'ять к», відповідно до яких сикхам наказується не стригти волосся та бороду (кеш), носити короткі шаровари (качха), волосся під тюрбаном закріплювати гребенем (кангха), завжди мати при собі меч (кирпан) та залізний браслет (кара). До імені сикхів почали додава-

ти військовий титул «сингх» — «лев». Тоді ж лінія живих гуру була перервана, книга Адігрантх канонізована і стала предметом поклоніння у сикхських храмах гурудварах. До початку XVIII ст. сикхізм остаточно перетворився на самостійну релігійну систему.

Найважливішою віхою в історії Пенджабу і сикхізму був період середини XVIII ст., коли після розпаду імперії Великих Моголів та успішної нейтралізації сикхами спроб афганського правителя Ахмадшаха Дуррані (бл. 1721—1773) включити цю частину Індії до своїх володінь була проголошена незалежність Пенджаба (1765). Сикхізм стає релігією самостійної держави, яку очолюють сикхські феодали.

У XVIII ст. відхід від ряду принципів раннього сикхізму (засудження недоторканності, скасування обрядів самоспалення вдів «сати» та вбивство новонароджених дівчаток у заможних сім'ях, відмови від антропоморфних зображень божества й обожнювання гуру, відмови від послуг брахманів тощо) спричинив рух за очищення сикхізму, що породило ряд сект, зокрема ніранкарі і намдхари. Ідеї цих течій знайшли своє продовження через століття у русі за реформацію сикхізму, який відобразив нові тенденції кінця XIX — початку XX ст. у житті Пенджабу (анексованого англійцями лише в 1849 р.): формування капіталістичних відносин, становлення буржуазного націоналізму, розвиток просвіти. Тепер відродження раннього сикхізму виражало інтереси класу буржуазії, що зароджувався, якому імпонували (особливо в умовах колоніалізму) початкові постулати сикхізму про загальну рівність перед Богом. У рамках реформації сикхізму і одночасно в руслі антианглійської боротьби на початку XX ст. відбувався й широкий рух за реформу управління гурудварами, спрямований проти махантів настоятелів храмів, які користувалися прихильністю англійців та перетворилися внаслідок земельних внесків останніх на великих поміщиків-землевласників.

6.7. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ СИХІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Сикхський фактор у суспільно-політичному житті. У міру формування самосвідомості сикхської буржуазії (а цей процес у Пенджабі почався пізніше і йшов повільніше, ніж в інших частинах країни) з'являються її суспільно-політичні організації. У 1926 р. на політичну арену Пенджабу виходить партія Акалі Дав («Орден Безсмертного»), сформована за релігійним принципом. Вона виступала за рівність мусульман, індуїстів та сикхів (активно протистояла, зокрема, куріальній системі виборів, яку було введено Законом про

управління Індією в 1935 р.). Вплив її помітно посилюється після поділу Індії у 1947 р., після міграції мусульман до пакистанського Пенджабу, а індуїстів та сикхів до індійського.

У житті незалежної Індії сикхський фактор відіграє важливу роль. Із середини 50-х років у сикхських колах поширюються націоналістичні спрямування. У 50—60-ті роки розгортається рух за створення на етнолінгвістичній основі штату Пенджаб, де переважало пенджабомовне населення. У 1966 р. такий штат був створений, і велика частина індійських сикхів (близько 80 %) проживає саме там. Загальна чисельність сикхської громади на початку 90-х років становила близько 14 млн осіб, а це четверта за розміром конфесійна спільнота Індії (2 % населення) після індуїстів, мусульман та християн. До середини 60-х років регіоналістські сикхські спрямування набули форми боротьби за автономію в рамках єдиної держави за створення сикхської держави Халістан. Загострення суперечностей між індуїстською та мусульманською общинами в 90-х роках дещо знизило актуальність «сикхського питання», проте він продовжує залишатися одним із істотних факторів, що впливають на розподіл партійно-політичних сил у сучасній Індії.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Розкрийте світогляд ведичного періоду і його основні концепції.
2. Особливості Вед і Пуран як релігійних канонів.
3. Розкрийте, яким чином у ведичних упанішадах відбувається реформація ведичного світогляду, що базується на ритуальній практиці жертвопринесення.
4. Основа віровчення брахманізму.
5. Кастова структура індійського суспільства.
6. Жертвопринесення як основа культової дії в брахманізмі.
7. Витоки індуїзму.
8. «Карма» і «Сансара» як центральні поняття індуїстської філософської думки.
9. Значення обрядів, пов'язаних із культурою предків в індуїзмі.
10. «Циклічність» в індуїстській міфології.
11. Яку роль в індуїзмі відіграють йоги?
12. Опишіть основні ритуали, які пов'язані з розділом «Мандрівка довиною в життя».
13. Індуїзм: сучасні тенденції.
14. Морально-етичні засади джайнізму.
15. Космогонія джайнізму.
16. Суть релігійних уявлень джайнів.
17. Витоки сикхізму.

18. Вчення про світ і людину в сикхізмі.
19. Соціально-політичні орієнтації сикхів у сучасних умовах.
20. Морально-етичні засади джайнізму.
21. Спільне та відмінне в джайнізмі та буддизмі.
22. Священні тексти джайнізму, їх особливості.
23. Сутність віровчення і культу індуїзму.
24. Витоки індуїзму.
25. Індуїзм: сучасні тенденції.
26. Духовність Махатми Ганді.
27. Роль індуїзму в розвитку індійського народу.
28. Сакральний зміст жертвопринесення і ритуалів в індуїзмі.
29. Реформаційний рух в індуїзмі в ХІХ—ХХ ст.
30. Витоки релігійних систем Сходу, їх загальна характеристика.
31. Релігії Індії: індуїзм, джайнізм, сикхізм, їх загальна характеристика.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Що спільного і відмінного в ученнях Авести і Вед?
2. Які хронологічні рамки існування цивілізації у долині Інда та її основні ознаки?
3. Які хронологічні межі та основні риси ведичної епохи?
4. Проаналізуйте спільні та відмінні риси вчень, сформульованих у Ведах і релігійних текстах брахманів.
5. Яку роль відігравали брахмани в стародавній Індії?
6. Які особливості брахманістського культу?
7. Які основні релігії існують на території Південної Азії, і чим індуїзм відрізняється від них?
8. Який вік мають традиції індуїзму і які основні теоретичні положення і способи ритуальної практики цього віровчення?
9. Порівняйте поняття «час» або «історія» в традиційному індуїзмі та сучасній західній цивілізації.
10. У чому полягають особливості Вед і Пуран як релігійних текстів?
11. Порівняйте «Махабхарату» і «Рамаяну» як епоси.
12. Порівняйте і зіставте релігійні концепції Шанкари і Раманужди.
13. Яким чином іслам взаємодівав з індуїзмом? Дайте загальну характеристику напрямків джайнізму.
14. Проаналізуйте джайністське вчення про сансару, дхарму, карму, нірвану.
15. В чому полягають особливості сикхізького віровчення і культу?
16. Священна книга сикхів: «Аді Грантх» її називають гуру Грантх «Книга Гуру», Грант Сахиб — «Книга пана», дайте загальну характеристику.
17. Назвіть основні ідеї сикхізму.
18. У чому полягають особливості індуїстського віровчення і культу?
19. Дайте загальну характеристику основних напрямів в індуїзмі.

ТЕСТИ

1. Священною книгою давньоіндійської релігії вважається:

- а) Авеста
- б) Веди
- в) Трипітака
- г) Коран

2. Самхити складаються з _____ книг:

- а) трьох
- б) двох
- в) чотирьох
- г) п'яти

3. Головними особливостями ведичної релігії є обожнення:

- а) сил природи
- б) сун
- в) людини
- г) магії

4. Одним із головних богів ведичної релігії вважався:

- а) Варун
- б) Притхіва
- в) Сур'я
- г) Велес

5. Важлива роль в обрядових діях ведичної релігії відводилася богу вогню, якого вважали посередником між небом і землею й звали:

- а) Кала
- б) Агні
- в) Кама
- г) Адита

6. Найпопулярнішим богом ведійського пантеону, якому присвячено 250 гімнів Рігведи, є:

- а) Рундру
- б) Сому
- в) Індра
- г) Савітар

7. Головною брахманістською культовою дією було:

- а) молитва
- б) жертвопринесення
- в) страждання
- г) обрізання

8. Найважливішими з численних богів в індуїзмі вважають:

- а) Брахму
- б) Вішну
- в) Шиву
- г) Дзімму

9. Джайнізм як релігія виник в Індії:

- а) V ст. до н.е.
- б) VII ст. до н.е.
- в) VI ст. до н.е.
- г) VIII ст. до н.е.

10. Центральне місце у філософії сикхізму посідає поняття:

- а) Бога
- б) закону
- в) співчуття
- г) спілкування

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация: Философия, наука, религии. — М.: Наука, 1977. — 427 с.
2. *Васильев Л. С.* История религий Востока. — М.: Прогресс, 1988. — 475 с.
3. Великие мыслители Востока. Выдающиеся мыслители, философские и религиозные произведения Китая, Индии, Японии, Кореи, исламского мира / под. ред. Я. П. Мак-Грилла. — М.: Искусство, 1996. — 583 с.
4. *Гусева Н. Р.* Индуизм. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 379 с.
5. Иллюстрированная история религии: в 2 т. — М.: ИФ РАН, 1993.
6. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: словарь. — М.: Республика, 1996. — 483 с.
7. История религий: в 2 т. / под ред. проф. Д. П. Шантеты де ля Соссе. — М.: Республика, 1997.
8. История религии: учебник. — в 2 т. / под общей ред. И. Н. Яблокова. — М.: Вариант, 2002.
9. *Кейпер Ф.* Труды по ведийской мифологии — М.: Правда, 1986. — 517 с.
10. Історія релігій: навч. посібник / Лубський В. І., Козленко В. М., Лубська М. В. — К., 2002. — 634 с.
11. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: підручник для вузів. — К.: Вілбор, 1997. — 480 с.
12. Философия джайнизма / Лысенко В. Г., Терентьев А. А., Шохин В. К. — М.: Наука, 1993. — 427 с.
13. *Эрман В. Г.* Очерк истории ведийской литературы. — М.: Высшая школа, 1990. — 150 с.
14. *Ольденбург О. Ф.* Культура Индии. — М.: Наследие, 1993. — 355 с.
15. Религии Древнего Востока. — СПб.: Наука, 1997. — 491 с.
16. *Томпсон М.* Восточная философия. — М.: Республика, 1999. — 657 с.

Розділ 7

РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ КИТАЮ ТА ЯПОНІЇ

7.1. Витоки традиційної китайської космології

Перші прояви цивілізації в Китаї зазвичай відносять до XIV ст. до н.е. Це початок епохи Шан (Інь). Тоді існувала держава Інь в середній течії р. Хуанхе. Державу очолював спадковий монарх Ван, вже було майнове розшарування, зачатки рабовласництва, але збереглися залишки первіснообщинних відносин. Тоді з'явився місячний календар. Первісна релігія як культ природи і культ предків почала трансформуватися в системну релігію.

Кожна община мала своє божество, а саме — фанді, яке було покровителем і предком общини, воно підтримувало родючість землі і плодючість худоби. Місцеві божества очолював верховний бог Шанді. Своїм богам і предкам шанці приносили жертви, в тому числі й людські: чоловіками з полонених (жінок залишали живими як робочу силу). Людські жертвопринесення бували масовими. В епоху Шань виникає уявлення про Небо як верховну істоту, володаря всього існуючого.

В XI ст. до н.е. державу Інь завоював народ чжоу.

Епоха Чжоу тривала з XI ст. до н.е. Тут уже з'явилося боргове рабство, але основу суспільного рабства створювали вільні общинники, що одержували землі від Вана. Держава складалася з окремих царств, які поступово набирали незалежності і воювали між собою. До кінця епохи утвердилась приватна власність на землю. Значно поліпшилася технологія оброблення землі, утвердилось ремісництво, розквітала торгівля. У цей час виробляється специфічна стародавня релігія.

У чжоусців була богиня Праматір із роду Барана — Цзянь Юань, потім її місце посів Правитель-Просо («Володар-Зерно»).

Коли ж унаслідок завоювання держави Інь та ряду сусідніх племен сформувалася держава Чжоу, виник і культовий міжплемінний союз, у якому поклонялися спільному богові Гуню.

Згодом у межах нижньої і середньої течії Хуанхе виростає ще більш впливова держава з тією ж назвою Чжоу.

У ній з'явився культ «Верховенство божества» — Неба, а чжоуський став «Сином Неба» — Тянь-цзи.

У VIII ст. до н.е. центр держави Чжоу переміщується на схід. Східне Чжоу — це період існування ряду роздроблених самостійних держав, їх було близько двохсот. З десяток їх найбільш значних, в тому числі і Східне Чжоу, утворили ядро держави, яку історична традиція вважала «центральною царствами» Всесвіту (Піднебесний Всесвіт — Чжун го).

Серед великої кількості царства Чжун го Східне Чжоу відігравало роль культового центру, а чжоуські вани стали номінальними правителями. Релігія в цей період залишилася культом природи і культом предків, особливо царських.

З V ст. до н.е. і до III ст. до н.е. триває період «царств, що ведуть боротьбу». Царства Ці, Чу, Цін, Цзінь, Хань, Сунь, У, Юе, Лу та інші змагаються за панування одне над іншим.

Саме в цей час і з'являються основні філософські й релігійні школи Китаю, і перша з них — конфуціанство.

Але перед викладом історії і суті конфуціанства коротко розглянемо зміст і форми релігії Стародавнього Китаю.

Із розрізнених релігійних ідей в епоху Чжоу склалася до певної міри систематизована релігія. У кінці XIX ст. їй було дано назву стародавня державна релігія, чи синізм.

Стародавня китайська релігія. Як і в усякій релігії, у стародавній китайській релігії знаходимо, насамперед, анімістичні уявлення, пов'язані з уособленням природних і соціальних сил. Вони виявилися в обожнюванні неба, різних духів і душ предків.

Небо (Тіан, Тянь, Ті) — головне китайське божество. Це не дух неба, не якась сила, а саме живе небо, яке над нами, воно все бачить, усе знає, усе йому належить, воно всім керує. Воно є Верховним Правителем, обожненим матеріальним предметом, а не вищою істотою.

Жодних поглядів стародавні китайці в розуміння свого божества неба не вкладали. Це суто поклоніння силам природи.

Небо не дає одкровення, чудес, божественного втручання в дії природи і людини. Але є доля, мінг, у кожного вона своя і стає відомою, лише коли здійснюється. Небо може висловити своє ставлення до природи, до людей через погоду, природні явища, воно може заявити про втрату гармонії між ними і землею. Тоді справа імператора — принести жертву, відрегулювати відносини. Якщо небо гнівається на імператора, тоді його треба замінити.

Старокитайське уявлення про духів (Шань) — це вже анімізм. Духів велика кількість, вони пов'язані з предметами природи, кожен із них має свого Духа. Існують вони спільно як якась корпорація, до них і треба звертатися не поодиночці, а до всіх разом. Оскільки вони уособлюють конкретні речі (гори, річки, лани, небесні

світила, явища природи тощо), то їх існування територіально обмежене. Культ щодо них здійснює вже не імператор, а місцевий правитель.

Духи існують під Небом, підвладні йому, але не представляють його. Всі вони добрі, злих духів немає. Зло йде не від злих духів, а від відсутності доброї волі добрих духів.

Культ духів обслуговувався запозиченим із первісної релігії шаманізмом. Шамани були фахівцями у стосунках з духами, вони знали, коли, де і як здійснювати їм жертвопринесення, як їх запросити для допомоги і як відвернути зло. Існування і авторитет духів підтримувалися тим, що шамани знали народну медицину, фізіологію і психологію клієнтів.

Культ предків був найбільш укорінений. Стародавні китайці вірили в існування душі людини після її смерті. Це не була віра в особисте безсмертя — це була ідея продовження роду як вічної цінності.

Китайське уявлення про потойбічний світ зберігало риси первісних уявлень про це. Потойбічний світ був природним продовженням земного життя. Покійник не вмирав остаточно. Він потребував їжі і догляду відповідно до того статусу, який він посідав за земного життя. Про нього треба було піклуватись, як про живого, замінюючи реальні речі і форми піклування відповідними символічними. Цьому і мав служити культ предків. Тому й немає в стародавньокитайському анімізмі ідеї потойбічної відплати, ідеї пекла і раю. Китаєць боїться не майбутньої кари, а осудливої думки духів предків, перед якими він несе відповідальність. Від предків залежить його теперішня доля, реальне життя. І до цього не можна бути байдужим.

Ось тому в кожному будинку влаштовувалася своя капличка чи молільня з дощечками, на яких були написані імена предків. Коли збирається родина, то присутні й духи предків. Тоді духам предків приносять жертву пряму чи символічну. Члени родини споживають їжу, а духи предків — жертву. На честь предків проголошують промови, в заклинаннях висловлюють свої прохання чи вдячність за допомогу тощо. Такий культ має тільки родинний характер, його здійснюють тільки чоловік і дружина. Тому шлюб — це релігійний акт, він відкриває можливість поклоніння предкам.

Вшановує своїх предків і імператор. Це пошанування вже має не тільки родинний, а й суспільний характер. Імператор приносить жертви своїм предкам і всім попередникам на престолі. А вони допомагають не лише йому одному і його родині, а всій державі загалом, всьому народові. Звідси їх значущість, масштаби, публічність.

У Стародавньому Китаї виникли культові традиції. Жертви приносилися Небу, духам і предкам із різних приводів, навіть у разі зміни погоди. Ці жертви робилися не заради відкупу, а із вдячності і відданості. У китайських обрядах немає нічого аскетичного. Обряди часто супроводяться музикою. Жертвами є тварини, рослини, предмети вжитку — це залежить від причини принесення жертв, від того, чого просять. Жертви приносить сам прохач, глава родини, жодних спеціалістів із жертвоприношень немає. Але все повинно відповідати ритуалу, нічого не може бути знехтуване чи спрощене. В очах китайця жертва — це вся сума відношень із надприродним, і нехтувати тут нічим не можна.

Стародавня китайська релігія була знаменна розквітом традиційної магії: маги, провісники, ворожбити, знавці рецептів чудодійних еліксирів, фахівці з добра і зла, любові і ненависті, життя і смерті мали необмежений простір для своєї діяльності. Особливого розмаху набрала магія досягнення безсмертя. Пошуки еліксиру безсмертя заохочувалися майже всіма імператорами всіх династій. Чому б не зробити безмежним чудове імператорське життя, в якому для Сина Неба не було ніколи, ніде, ні в чому відмови? Недосягненість цієї мрії очевидна. Але ці пошуки стимулювали створення знаменних для давньокитайської медицини фармацевтичних відкриттів.

Отже, стародавньокитайська релігія, яка безпосередньо народилася з первісної релігії їхніх предків, йшла звичайним для всіх релігій шляхом: перетворення первісного уособлення природи і суспільства в політеїзм, об'єднання елементарних фетишистських і магічних прийомів і дій у релігійний культ. Твердження про те, що стародавні китайці вже вклонялися Шань-ді першому государеві, найвидатнішому з усіх духів, та ще й з натяком на те, що стародавні китайці під Шань-ді розуміли Єдиного Бога, навряд чи можна вважати обґрунтованим.

7.2. ХАРАКТЕРНІ РИСИ КОНФУЦІАНСТВА ЯК РЕЛІГІЇ

Виникнення конфуціанства завжди пов'язується із стародавнім Китаєм. У чому специфіка релігійної структури і психологічних особливостей мислення, всієї духовної орієнтації в Китаї?

Тверезо мислячий китаєць ніколи не замислювався над таємницями буття, проблемами життя і смерті, проте він завжди бачив перед собою еталон порядності і вважав за свій священний обов'язок йому слідувати. Китаєць над усе цінує своє матеріальне життя. Величезними і загально визнаними пророками тут вважалися насампе-

ред ті, хто вчив жити гідно й відповідно до прийнятої норми, а не в ім'я благополуччя на тім світі або порятунку від страждань.

Усі ці специфічні особливості системи цінностей, що склалися у Китаї за тисячоліття, передували епосі Конфуція, підготували країну до сприйняття тих принципів і норм життя, які назавжди увійшли в історію під назвою конфуціанство. Суть їх уже тоді, задовго до Конфуція, зводилася до відособлення ірраціональних основ релігії і звеличення раціональних основ етики, підпорядкування релігійно-етичних норм вимогам соціальної політики й адміністрації.

Конфуцій (Кун Фуцзи) народився і жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли Китай перебував у тяжкій кризі. Влада чжоуського правителя давно послабилася, хоча він і продовжував вважатися сином неба і виконував свої функції первосвященника. Руйнувалися патріархально-родові норми, у жорстоких міжусобицях гинула родова аристократія, на зміну їй приходила централізована влада правителів окремих каст, що опиралися на адміністративно-бюрократичний апарат із незначного служилого чиновництва. Виступивши з критикою своєї епохи і високо оцінивши минуле, Конфуцій на основі цього протиставлення створив свій ідеал удосконаленої людини — Цзюн-Цзи.

Високоморальний Цзюн-Цзи, сконструйований Конфуцієм як еталон для наслідування, володіє двома важливими, за його уявленнями, гідностями: гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття гуманність (жень) складалося з багатьох якостей: скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей тощо. Жень — це високий, майже недосяжний ідеал, характерними рисами якого володіли лише стародавні: із сучасників Конфуцій вважав гуманним, включаючи й себе, тільки свого рано померлого улюбленого учня Янь Хуеня. Обов'язок — це моральне зобов'язання, яке гуманна людина завдяки своїм добродетностям несе в собі сама. Почуття обов'язку, зазвичай, обумовлене знаннями і вищими принципами, але не розрахунком. Конфуцій розробив і ряд інших понять, у т. ч. вірність і щирість (чжень), благопристойність і дотримання церемоній і обрядів.

Конфуцій широ прагнув створити ідеал лицаря добродетності, який бореться за утвердження високої моралі, проти існуючої несправедливості. Однак, як це трапляється, з перетворенням його учення в офіційну догму, на перший план виступила не суть, а зовнішня форма, що виявилася переважно в демонстрації відданості старовині, повазі до старших, удаваній скромності й порядності. В середньовічному Китаї поступово склалися і були канонізовані певні норми і стереотипи поведінки кожної людини, залежно від того, яке місце вона посідала в соціально-чиновницькій ієрархії.

У будь-який момент життя, на будь-який випадок у щасті й горі, при народженні й смерті, вступі до школи чи призначенні на службу, завжди і в усьому існували фіксовані й обов'язкові для всіх правила поведінки. В епоху Хань було складено детальний збірник цих правил зовнішньої ввічливості і церемоній, а саме — трактат Лі-цзи, компендіум конфуціанських норм, який використовували понад двох тисяч років. Усі записані в цій обрядовій книзі правила належало знати і застосовувати на практиці, причому з більшим старанням, ніж вище становище в суспільстві посідала людина.

Конфуцій, відштовхуючись від сконструйованого ним соціального ідеалу, сформулював основи такого соціального порядку, який хотів би бачити в Піднебесній: «Хай батько буде батьком, син сином, цар — царем, чиновник — чиновником, хай все в цьому світі хаосу і мішанини стане на свої місця, всі будуть знати свої місця, права і обов'язки, робити те, що їм належить. Упорядковане таким чином суспільство повинно складатися з двох категорій, верхів і низів, тих, хто думає і управляє, і тих, хто трудиться і підкоряється». Критерієм поділу на верхи та низи були не знатність походження і тим більше не багатство, яке Конфуцій зневажав, а лише знання і чесноти, точніше, міра близькості людини до ідеалу Цзюн-Цзи. Формально цей критерій відкривав шляхи для будь-кого, хто приносив «в'язку сушеного м'яса», тобто плату за навчання. Фактично справа була складнішою: чиновники були відокремлені від простого народу «стіною ієрогліфів», тобто перешкодою, яку важко подолати письменністю.

Однією з найважливіших основ соціального порядку, за Конфуцієм, було суворе підкорення старшим. Будь-хто із старших: батько, чиновник чи імператор — це незаперечний авторитет для молодшого. Сліпа покора його волі, слову, бажанню — це елементарна норма держави загалом, клану, сім'ї. Невипадково Конфуцій полюбляв говорити, що держава — це велика сім'я, а сім'я — це мала держава.

7.3. ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ КОНФУЦІАНСТВА ТА ДАОСИЗМУ

До часів Конфуція стародавньокитайська релігія вже остаточно сформувалась, це було вчення про Небо, духів і душі предків. Було розроблено відповідну систему релігійного культу. Конфуцій усе це сприйняв як незмінну істину. Він не вважав себе релігійним реформатором. У систему анімістичних і фетишистських уявлень із дуже бідною міфологією, але з розвиненою магією він вніс ідеї,

яких конче потребувало суспільство, яке постійно відчувало соціальне напруження і гостроту соціальних протиріч. Його вчення не стільки філософське й релігійне, скільки етико-політичне. Інакше кажучи, в релігійно-філософському вченні він зробив наголос на етико-політичних проблемах.

Конфуцій нічого не змінив в обрядах тієї релігії, яка існувала до нього. Навпаки, він дбайливо збирав усі обрядові правила і норми до купи, поважно поставився до найменших дрібниць традиції, вважався знавцем культу, ревно виконував усі обряди сам і навчав цього інших.

Національний менталітет китайців, їх любов до порядку і нормування зробили релігійний культ добре впорядкованим.

Історик релігії А. Мензіс зауважував, що в жодній іншій релігії в світі не знаходимо такого зразкового порядку і, додамо від себе, стабільності, як у китайській. Але, з іншого боку, рівень розвитку цієї релігії був невисокий. У неї застигли, дуже стародавні вірування, немає ніякої організації і духовенства, немає священного писання і богослов'я. Головне в цій релігії — це зовнішні дії, які визначаються звичаєм і переказом. Очевидно, її розвиток колись зупинився, вона застигла і в такому вигляді існувала в часи Конфуція. Але Конфуцій не вважав за потрібне вдосконалювати її. Віддаючи належне культу Неба, він нічого конкретного не сказав про духів, уникав проявів своєї релігійності. Він пунктуально виконував релігійні церемонії та обряди, наголошував на своїй відданості традиції і дивився на це, як на суворе дотримання порядку. Історик А. Мензіс зауважує, що наприкінці життя він заявив, що не молився вже багато років. Можливо, це так. Але це зовсім не було запереченням релігії.

Віра в надприродне незмінно присутня в усіх міркуваннях Конфуція про природу, суспільство і людину. Він скептично ставився до деяких релігійних норм, які вважав за потрібне замінити.

Ніхто з китайських філософів стародавності чи середніх віків не створив такої вдалої картини суспільної гармонії, як Конфуцій, — зазначає відомий китаєзнавець С. Л. Тихвинський.

Релігійно-філософська концепція Конфуція має виразне соціальне спрямування, її центральна теза — це співвідношення людини, держави і суспільства.

Початкове конфуціанство, на думку відомого сходознавця М. Конрада, становить морально-політичне вчення.

Конфуцій визнає існуючий суспільний устрій непорушним і доконалим. Ніяких змін бути не може. Людина має пізнати існуючий лад і суворо дотримуватися його порядків.

Держава, яка організує цей лад, вища за все, особа ніщо перед державою. Це й повинна утверджувати і підтримувати релігія.

Таким чином, конфуціанський консерватизм виступав за незмінність феодальних порядків, їх зміцнення.

Конфуцій не заперечував застосування війни у вирішенні міждержавних проблем, але він вважав можливою альтернативу їй, а саме — поширення на ці країни його вчення, які забезпечили б безконфліктну гармонію під егідою китайських імператорів. Основою всіх суспільних відносин Конфуцій вважає Жень — гуманність. Дуже важливим, за Конфуцієм, є вчення «про імена»: будь тим, хто ти є за своїм становищем у суспільстві, хлібороб має бути хліборобом, чиновник — чиновником, раб — рабом.

Для кожної соціальної групи є свої норми поведінки лі, кожен повинен дотримуватись свого лі. І треба поважати предків. Державу мають очолювати мудрі люди, щоб особистим прикладом виховувати підлеглих. За потреби, вони мусять «виправляти імена»: ставити кожного на своє місце в суспільстві. Як бачимо, Конфуцій стояв за стабільність і незмінність суспільного життя.

Конфуцій не приховував соціального спрямування своїх поглядів. Він вчив, що різниця між аристократами і простим народом не може бути стерта, бо як же тоді показати велич і авторитет панства? Що то буде за держава, якщо не буде різниці між благородними і простими людьми?

Знатні люди — мудрі люди. Само Небо надало їм владу. А прості люди — нерозумні. Вони мають працювати на ланах і годувати благородних панів. За вченням Конфуція, суспільство поділяється на «благородних мужів» (цзюньцзи), які мають високі моральні якості, і «нікчемних людей» (сяожень), обов'язком яких є відданість першим — чжун.

Щоб суспільство було впорядковане, а держава діяла бездоганно, треба послідовно впроваджувати принципи гуманності — жень. Конфуцій детально розглядає сутність жень.

Це, по-перше, сяо — поважання батьків. Потім — ті — повага до старших за віком і суспільним станом. Далі йдуть: чжун — вірність, відданість; шу — прощення; лі — добродієність; чжі — знання; юн — хоробрість; гун — шанобливість; куань — великодушність; сінь — вірність; мінь — кмітливість; чуй — доброта. Як бачимо, усе це цілком непогані моральні якості, вони, безумовно, прикрасять людину, створять розумні умови людського існування. У них чітко виступають принципи загальнолюдської моралі. І це утвердження принципів загальнолюдської моралі є безсумнівним вагомим вкладом конфуціанства в людський прогрес, у загальнолюдську цивілізацію. Саме це забезпечило конфуціанству стабільний успіх протягом двох з половиною тисяч років.

Релігійно-філософське вчення Конфуція за двісті-триста років міцно вкоренилося в свідомості китайського суспільства, але в нього були серйозні опоненти. Так, опонентом Конфуція був філософ наступного покоління (він народився в рік смерті Конфуція) — Моцзи (479—381 рр. до н.е.). «Енциклопедія Нового Китаю», видана у Пекіні в 1987 р., повідомляє інші роки життя Моцзи — 468—376 рр. до н.е.

Моцзи заперечував вчення Конфуція про імена і про лі. Він учив, що в основі всього має бути принцип загальної любові — цзянь-ай. Але він також виправдовував суспільний поділ на бідних і багатих і визнавав владу Неба.

Послідовники Моцзи — моїсти (мочже), розвиваючи матеріалістичні тенденції його вчення в галузі теорії пізнання, вели ідейну боротьбу з конфуціанцями.

Критикували конфуціанство так звані законники, легісти. Один із них, Шан Ян (390—338 р. до н.е.) написав у IV ст. до н.е. трактат «Шан цзюнь Шу» («Книга правителя області Шан»), яку присвятив обґрунтуванню принципів необмеженої монархії, засудженню народної освіти, схваленню війни як найкращого способу вирішення економічних і політичних проблем. Легізм став ідейною основою диктаторських імператорських режимів. Стародавній китайський імператор Цін Шіхуан (259—210 р. до н.е.), відомий як деспот, що правив державою за допомогою свавілля і терору, схвалював легізм і був запеклим антиконфуціанцем. У 213 р. до н.е. він закопав живцем 460 конфуціанців і спалив конфуціанські книги.

Однак конфуціанська проповідь покірності, суворого дотримання суспільної ієрархії, суспільного консерватизму забезпечувала йому відповідний авторитет в очах правлячої верхівки. Уже в II ст. до н.е. конфуціанство зближається з легізмом. Надалі воно набирає абсолютно чітких ідеологічних рис, які зробили його офіційною ідеологією феодального Китаю. За зберігання забороненої конфуціанської літератури в часи Цінь Ші Хуана злочинця піддавали карі на горло типу Цзу, тобто знищували весь рід злочинця.

Лаоцзи, згідно з переказом, жив одночасно з Конфуцієм, чи може трохи раніше. Сучасна історична наука не фіксує дати його життя. Вважають, що він народився в царстві Чу, що справжнє його ім'я Дань Лінер і він був архіваріусом при дворі чжоуських царів, навіть зустрічався з Конфуцієм. Але все це не має історичних підтверджень. Вважають, що саме він є автором праці «Дао децзи» («Книга шляху і доброчесності»), більш поширена її назва «Лаоцзи» («Старий філософ»). У цій книзі викладено вчення даосизму.

Аналіз мови та стилю трактату «Дао децзи» дає підстави припускати, що він створений у IV—III ст. до н.е.

Більш реальним даосистським мислителем був Чжуанцзи (бл. 369—286 рр. до н.е.).

Моральні принципи даосизму заслуговують на увагу. Вважають, що вони до певної міри навіть перевершують конфуціанство своєю гуманністю.

До наших днів дійшов переказ про дискусію між Лао і Конфуцієм. «Плати за кривду добротою», — заявив Лао. Конфуцій на це відповів, що за доброту слід платити добротою, а за кривду — справедливістю, причому право на визначення справедливості він надавав державі. Такі повчання Лао, як: «Не бажай мстити за наругу», «Той, хто перемагає себе — могутній», «Той, хто знає, що в нього досить — багатий», «Найбільш кволі речі в світі підкоряють собі найсильніші» свідчать про високий моральний рівень відчуття добра, злагоди, миру в суспільстві, які наполегливо пропонує своїм послідовникам даосистське вчення.

7.4. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ТРАДИЦІЙ КИТАЮ

Війни китайських держав VI—III ст. до н.е. завершилися утворенням централізованої імперії династії Цінь (221—207 р. до н.е.). Потім існувала династія Хань (206 р. до н.е. — 220 р. н.е.).

Перехід Китаю від рабовласництва до феодальних порядків різними авторами датується часом від V ст. до н.е. до V ст. н.е. Мабуть, найбільш вірогідним є віднесення цього процесу до часу падіння династії Хань. Після понад трьохсот років виснажливих воєн установлюється царювання династії Суй (581—618), потім Тан (618—907). Сун (960—1279). У XIII—XIV ст. панували монгольська династія Юань. Китайська династія Мінь царювала з 1368 до 1644 р. З 1644 до 1912 р. царювала маньчжурська династія Цін. За ці часи Китай пройшов історію переходу від рабовласницької держави до феодальної і потрапив під іноземне панування як колоніальна держава. З 1912 р. розпочалися революційні перетворення, які охопили майже все століття. Весь час до 1912 р. конфуціанство було офіційною ідеологією всіх імператорських династій, але не втрачали свого впливу даосизм та буддизм.

Загалом релігійний процес у Китаї був консервативним. Він поступово став на курс зростання тенденції до релігійного синкретизму. Але процес релігійної творчості не припинявся. Він і не міг припинитися, оскільки релігія — живий організм у суспільстві. Суспільний розвиток неминуче веде до релігієтворення. Причому висхідною базою завжди є релігійні досягнення народу. Так було і в Китаї. Це виявилось у виникненні другорядних релігійних сект.

Уже з II ст. н.е. в середньовічному Китаї виникають сектантські рухи. Такі секти даосистського напрямку, як створена Чжан-Цзюе організація Тайпіндао («Шлях великої рівності»), що були детонатором повстання «Жовтих пов'язок» у 134 р., Чженідао («Шлях істинного Єдиного»), Удоумідао («Шлях п'яти доу риса») та ін. Вони зберегли свій вплив до середини XX ст., а на Тайвані й до нашого часу.

У 402 р. Гуей Юань створив релігійне Братство Ляньше («Товариство Лотоса»), яке піддавало народному трактуванню буддійське вчення, демократизувало його. У кінці XV ст. відзначилася секта Лоцзяо («Вчення Ло») створена освіченим мирянином Ло Ціном (1443—1527), що вимагала від віруючих релігійного вдосконалення, виходячи з того, що рай, Небо та інше трансцендентне містяться в свідомості самої людини.

Пізніше, в XVI ст., впливовим був виступ філософа, державного діяча Ван Янміна (1472—1529), який теж акцентував на можливості досягнення мудрості окремою особою шляхом власних інтелектуальних зусиль, а також вважав, що свою долю людина повинна створювати сама, а не тільки Небо. На основі вчення Ван Янміна утворилось чимало різних шкіл релігійно-філософського плану.

Створення в Китаї централізованої імперії, яку очолювали кілька імператорських династій, наклало відбиток на процес історичної еволюції в країні, еволюції, яка розтягнулася на період від III ст. до н.е. до XX ст. н.е. Повільна економічна і політична еволюція час від часу переривалася гострими соціальними кризами, народними революційними рухами, династійними потрясіннями. Водночас проходила еволюція культури і досягнення цивілізаційної зрілості.

За свою трьохтисячолітню історію Китай зробив вагомий внесок у науку і техніку, пізнання людини і суспільства. Деякі видатні винаходи та відкриття в Китаї зроблені на декілька століть раніше, ніж у Європі. Велике піднесення переживали в свій час література і мистецтво, філософія, логіка і психологія. Але релігійний розвиток у Китаї не пішов традиційним для світової спільноти шляхом, шляхом створення монотеїстичної релігії. Він пішов шляхом релігійного синкретизму, тривалого мирного співіснування трьох основних релігій: конфуціанства, даосизму і буддизму з набранням етичних відтінків і досягнення віроповчальних та культових компромісів

Релігійний синкретизм неминуче прийшов і в китайське релігійне життя. Конфуціанство, даосизм і буддизм не могли не впливати один на одного. На вищому рівні серед ідеологів цих релігій ще зберігалася певна спеціалізація релігійних пошуків: конфуціанці мудрували, буддисти розмірковували над сутрами і вдавалися до тонкощів медитацій, даосисти винаходили обереги й еліксири віч-

ного життя. Що ж до релігійних низів, то тут синкретизм був загальним явищем. За потреби китаєць звертався до будь-якого бога чи до всіх разом. В його уявленні всі боги були рівними, віротерпимість була головним принципом ставлення до них.

Але однак при всьому цьому провідне становище в китайському релігійному житті мало конфуціанство.

Конфуціанський культ предків був доповнений буддйським і даосистським вченням про рай та пекло. Буддизм і даосизм знайшли точки зіткнення у визнанні цінностей аскетизму, пустельництва та монастирського життя.

З кожного культу китаєць брав собі те, що відповідало його ідеологічним запитам, його релігійним потребам.

Відбулось поступове взаємопроникнення пантеонів трьох релігій. Одні й ті самі божества були об'єктом їхнього поклоніння, або відбувався процес ідентифікації різнойменних богів зі схожими функціями. Спільним для всіх трьох релігій було поважання імператорського культу.

Так поступово утвердилась релігія, яка об'єднала три релігійні вчення — сань-цзяо.

Імператорська влада, зі свого боку, надавала підтримку цим релігіям, накладала свій відбиток на релігійні культури.

Формалізовані відносини між владою і підданими виявлялися у відносинах віруючого і бога, до якого він звертався. Приносячи жертву, віруючий подавав богові листа, в якому повідомляв, що він йому підносить (фактично і символічно, листі), і що він просить чи просто вимагає від нього. Цей лист спалювався разом із жертвою і, таким чином, доходив до божества. При похованні в труну покійника вкладали опис предметів, які мали супроводити його на тому світі. Культовий обряд набирал, таким чином, звичну для віруючого офіційну форму.

Взагалі в розвитку релігійних культів у країні явно відчувалася тенденція до символізму, і держава цьому сприяла.

Втручалася державна влада в культові справи і безпосередньо. Так, опозиційні до офіційних релігій культу оголошувалися непристойними, вони підлягали виправленню, чи навіть забороні. Поступово було усунено криваві жертвопринесення, екстатичні з ухилом до підсиленої сексуальності обряди зносин віруючих із божествами.

В імператорському Китаї склалася практика впровадження офіційних культів з урахуванням вчень трьох основних релігій. Ці культу йшли шляхом раціонального підправлення традиційних культів із наголосом на обслуговуванні нагальних політичних потреб. Цінська, а за нею певний час і Ушанська династії встановила особливе поклоніння і жертвопринесення п'яти божествам ді, на-

повнюючи містичним змістом розуміння цих ді як п'яти царів стародавності, п'яти кольорів, чотирьох сторін світу та їх центру, п'яти фаз світового кругообігу. Ханський імператор-диктатор Уді встановив поклоніння божеству землі Хоуту, яке здійснювалося на п'яти вітарях на острові серед озера, що символізувало центр всесвітньої (за китайським розумінням) Піднебесної імперії.

Особливої пишноти і складності набирали імператорські культи, які мали характер вшанування не тільки родинних предків, а й предків політичних. Офіційна ідеологія тут втручалася в релігію. Релігія відверто використовувалася для виправдання і обґрунтування певних політичних претензій. З боку релігійних діячів та ідеологів не було жодного заперечення, а навпаки, сам зміст моральної позиції усіх трьох основних релігій зумовлював активну підтримку духовенством цих вимог імперської влади до релігії.

Сучасний Китай є багатонаціональною країною, в ній проживає 56 етнічних груп, з яких власне китайці становлять переважну більшість (близько 93 % населення). Звідси і надзвичайна релігійна строкатість. Більшість ханців сповідують даосизм (сюди офіційна китайська ідеологія включає і конфуціанство), народності хуей, уйгури, казахи, киргизи, татари узбеки, таджики, дунсяни, салари і баоань — іслам; тибетці, монголи, тай і юнгури — ламаїзм і буддизм; мяо і яо — християнство; орочі, евенки і даури — шаманство.

Складні політичні обставини розвитку демократичного Китаю постійно змінюють умови релігійного життя. Під час «культурної революції» (1965—1969) посилювалися релігійні гоніння, особливо на буддизм. Тоді було ліквідовано всі буддійські організації, монастирі, сплюндровано зруйновані монастирі, знищувалися унікальні скульптури і дорогоцінні манускрипти, старовинні і сучасні книги, ченці піддавалися «перевихованню працею» буддійських діячів.

7.5. РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЯПОНІЇ

Індійська і китайська цивілізації протягом віків мали значний вплив на сусідні країни й народи. І хоча цей вплив мав різнобічний характер, а на периферії згаданих двох могутніх культурних центрів відчувалося знайомство і з індуїзмом, і з конфуціанством, і навіть із даосизмом, однак найважливішим компонентом релігійної традиції був буддизм.

Японія — країна унікальна. Всі поширювані в ній релігійні течії мають відбиток взаємозапозичення і взаємовпливу. Процес формування релігійних уявлень японського народу розпочався в глибоку давнину, ставши складовою частиною загального процесу культур-

ного взаємовпливу населення Японських островів і Азіатського материка.

Основу синто як релігії становлять міфи, які містяться у документах «Кодзікі», «Ніхонсьокі», що знаменували собою пік стародавньої релігії. Спочатку у міфах розповідалося про створення світу. Першим божеством, яке виділилося із загального хаосу, був Аміно Міканусі. Але ім'я цього божества згадується лише один раз в «Кодзікі» і взагалі не згадується в «Ніхонсьокі». По суті створення світу, за міфами, розпочинається з появою подружньої пари Ідзанагі і Ідзанамі, які породили Японські острови і багато божеств. Після смерті Ідзанамі, що загинула при народженні божественного вогню, засмучений Ідзанагі рушив за дружиною в країну мертвих, але втік звідти, злякавшись скверни. Щоб позбутися скверни, він здійснив обряд очищення, в ході якого породжував багато божеств. Коли він робив обмивання обличчя, з його лівого ока народилася богиня Сонця — Аматарасу, з правого — бог Місяця Цукийомі, а з носа — бог вітру і бурі Сусаное. Тимчасом як Аматарасу і Цукийомі діяли за велінням отця, тільки Сусаное не підкорився йому і, замість того, щоб вступити у володіння «рівниною океану», почав плакати. У відповідь на запитання Ідзанагі про причину плачу, Сусаное заявив, що бажає відправитись у країну мертвих до своєї матері Ідзанамі. Ця відповідь так розгнівала Ідзанагі, що він прогнав Сусаное. Останній піднявся в Небесну країну для того, щоб попроситись з Аматарасу, але так розлютився, що вчинив багато неподобств, тобто здійснив вчинки, які в давнину вважалися тяжким злочином. Ображена Аматарасу сховалася у небесній печері і весь світ опинився у темряві. Боги осудили Сусаное за його вчинки і навічно вигнали із Небесної країни.

Сусаное спустився на землю, де зіткнувся з восьмиголовим драконом, перемиг його і з його хвоста зробив чудовий меч, який підніс Аматарасу на знак примирення. Лише після цього Аматарасу визнала, що настав час направити на землю свого представника.

Після деяких невдалих спроб підкорити землю владі небесних богів вибір Аматарасу впав на її божественного онука Нінігі. Аматарасу вручила йому «божественні реліквії» — дзеркало і меч, яшмові підвіски і ратище. Першим правителем країни згідно з міфом був Дзімму, котрий перед тим як вступити на престол, породичався з потомками Сусаное. В міфі Дзімму це персонаж, необхідний для того, щоб пов'язати епоху богів з епохою земних правителів і обґрунтувати божественне походження останніх. На міфах, зібраних у «Кодзікі» і «Ніхонсьокі», ґрунтувався релігійний престиж правителів країни, які постійно посилалися на своє походження від верховного божества Аматарасу. Імператор вважався продовжувачем Аматарасу в часі, «сином небес», «богом в людському обличчі».

У V ст. в Японію почав проникати буддизм. Спочатку він поширювався лише серед частини придворної верхівки. Не всі впливові клани вітали нову релігію. Які ж були фактори, що спонукали правлячу верхівку японської держави стати на позиції підтримки і поширення нової релігії? Передусім відігравали роль міркування, пов'язані із завданнями об'єднання країни і подальшого зміцнення царської влади. Ідея рівності всіх перед законом Будди підривала вплив великих кланів. Тимчасом верхівка японської держави, що розвивалася, побачила в буддизмі впливову ідеологічну зброю для утримання в покорі експлуатованих. Якщо життя — страждання, як учить буддизм, то немає сенсу сподіватися на краще. Всі зусилля віруючого повинні бути спрямовані тільки на те, щоб добрими вчинками домогтися у майбутньому відплати згідно з вчиненим і, отже, таким чином забезпечити собі кращу долю в наступних переродженнях. Прийняття буддизму полегшувалося і політеїзмом культів, пантеон яких охоплював усе існуюче.

Обидві релігії, співіснуючи, взаємодоповнювалися. Місцеві культу відображали інтереси общин, клану і водночас були байдужі до духовних запитів особи. Буддизм заповнив цей вакуум, причому важливу роль тут відіграла ідея карми, особистої розплати за здійснені вчинки. Він вніс відсутню в уявленнях давніх японців концепцію відродження в потойбічному світі, порятунку в раю Будди (і саме вона з часом набула найбільшої популярності), етичні поняття, відсутні в місцевих культурах.

Взаємовідношення синто і буддизму склалися не завжди просто, але загалом розвивалися шляхом співробітництва і зближення. Тимчасом як влада і буддійське духовенство намагалися завоювати прихильність місцевих божеств і таким чином забезпечити підтримку місцевого населення, синтоїстське жрецтво зі свого боку було зацікавлене в тому, щоб піднести престиж місцевих божеств за рахунок зближення з буддизмом. Іншою формою зрощення синто і буддизму стало уявлення про місцеві божества як про захисників буддійського віровчення. Так, в урядовому наказі, виданому 765 р., говорилося про необхідність шанувати місцевих богів. Та незважаючи на активний процес у IX—XI ст. синто-буддійського синкретизму, буддизм в цей час ще не став релігією всього японського народу, вплив його поширювався переважно на імператорський двір і його оточення.

Серйозною перешкодою поширенню буддизму серед народу була складність його догм. Для усунення цього бар'єра необхідно було спростити як догматику, так і обрядовість буддизму, зробивши їх доступним для широких мас. Виникає ряд нових перешкод у зв'язку з тим, що буддизму чинили опір старі школи, які прагнули зберегти вплив на віруючих.

Загроза монгольського нашестя викликала піднесення національної самосвідомості японців і змусила їх повернутися до місцевих богів як до заступників. Деякий час реставрація імперської влади супроводжувалася посиленням інтересу до синтоїстської міфології. Так робилися перші спроби створити догматику синто, зокрема культу ісе-дзингу. Положення ісе-дзингу визначалися особливими зв'язками святилища з імператорським двором. Протягом кількох століть тільки імператор та його оточення користувалися привілеєм робити пожертвування святилищу. Проте у міру послаблення влади імператора пожертвування двора ставали дедалі скупішими. Тому священнослужителі пропагували культ ісе-дзингу в різних районах країни, заохочували паломництва в святилище, від яких вони одержували певний прибуток. Масові паломництва в ісе-дзингу розпочинаються ще з тих часів, коли країна опинилася під загрозою монгольського нашестя. У кінці XI ст. у святилище прямували маси прочан, виголошуючи молитви про перемогу над ворогом. Саме репутація ісе-дзингу як місця помешкання Амаатерасу підвищувала престиж святилища в очах віруючих, сприяла поширенню, утвердженню культу ісе-дзингу.

Завдяки зростаючій популярності ісе-дзингу святилище значно вплинуло на синто загалом, в тому числі й на його догматику. Канonom ісе-синто вважають П'ятикнижжя синто — «Синто-гобу-се». Священнослужителі твердили, що воно було складене в VIII ст., приписуючи авторство окремих його частин відомим буддійським проповідникам того часу. П'ятикнижжя було оточене атмосферою таємничості й містицизму. До читання його допускалися лише особи духовенства, яким було понад шістдесят років, його заборонялося переносити через річку.

Одним із найважливіших документів, у яких втілене «все синто», є «Записки про закони спадковості божественних марновірств», написані Кітабатаке Тикафуса (1293—1354 pp.). Вони були створені в розпалі боротьби між північним і південними дворами, і завдання Кітабатаке, котрий був, як і всі ідеологи ісе синто, переконаним прибічником південного двора. Він розвинув ідею, яка містилася в «Синто-гобусі», про те, що Японія — країна богів. Божественність Японії Кітабатаке обґрунтовував, спираючись на три імператорські реліквії, а саме: дзеркало, меч, яшмові підвіски.

Багаторічне суперництво між північним і південним дворами закінчилося 1392 р. поразкою останнього. Чимало ідеологів ісе-синто переслідувалися владою, сфера впливу звузилася. Священнослужителі геку головну увагу приділяли поширенню культу ісе-синто, що було першою спробою створити власну догматичну основу культу місцевих божеств, вони значно впливали на діяльність

синтоїстських теологів наступних поколінь, що виявилися у віровченнях ряду синтоїстських шкіл, які виникли в пізніші епохи. Однією з таких шкіл стала йосида синто, яка склалася в XV ст. Її засновником став Й. Канетомо, спритний клерикал, який не гребував ніякими засобами для досягнення поставленої цілі. Він висунув тезу про три види синтоїстських віровчень: вчення, засноване на легендах і переказах окремих синтоїстських святилищ, вчення, що виходило з концепції, згідно з якою синтоїстські божества були втіленням будд і бодхисатв, і єдино правильне синто, що являло собою концепцію, розроблену Канетомо.

Нове вчення проголошувалося «єдино вірним». Запозичуючи ідеї буддизму, конфуціанства, даосизму, Канетомо наголошував на перевагах синто над цими ученнями. Він розробив догматику юніцу синто, значно змінив синтоїстську обрядовість, вніс у неї елементи буддійських шкіл. Канетомо поставив завдання через юніцу синто об'єднати численні святилища країни, у чому вбачав один із шляхів протидії феодалам. Ось чому, незважаючи на незадоволення частини духовенства і придворної аристократії, Канетомо користувався прихильністю влади. Йому був присвоєний ранг, який практично зробив його вищою особою в синтоїстській ієрархії.

Усіх, хто боровся за єдність країни, приваблювала ідея об'єднання синтоїстських святилищ під егідою єдиного центру, яку відстоювали Й. Канетомо та його послідовники.

У XIII—XVI ст. релігія синто ще перебувала у залежності від буддизму. Синтоїстські святилища значно поступалися буддійським храмам і своєю економічною могутністю, і політичним впливом. Синтобуддійський синтез залишався найхарактернішою рисою релігійного життя. Проте у межах цього синтезу двох релігій складалася власна догматика синто.

Духовенство з дому Канетомо всіляко намагалося насадити своє «єдино правильне вчення» з його ідеєю переваги синто над буддизмом та іншими релігіями, робило спроби очистити святилище від буддійського впливу. Та ці спроби успіху не мали. Синтоїстські священнослужителі повинні були реєструватися як прихожани буддійських храмів, їм відмовляли у праві бути похованими за своїм ритуалом.

Але, як і в період середньовіччя, різні концепції синто, яким їх автори намагалися надати наукоподібного характеру, були слабо пов'язані з релігійним життям мас, у тому числі з культом синтоїстських святилищ. І справа не тільки в тому, що ідеї, розроблені синтоїстськими теологами, дуже складні для розуміння мас, поширювалися у вузькому колі і не сприяли створенню релігійних організацій. Головна причина ізольованості і слабкості синтоїстської

догматики середньовіччя, як і Нового часу, полягала в тому, що вона погано поєднувалася із специфікою культу синтоїстських святилищ. Нагадаємо, то був колективний культ, пов'язаний із задоволенням запитів не окремих осіб, а общини, і головним у цьому культі була сільськогосподарська обрядовість, якій в міру розвитку економічного життя суспільства додалося інших форм виробничої діяльності. То був культ, якому не вистачало уваги до особистості. Тому люди, прагнучи дістати душевний спокій, розв'язати моральні проблеми, зверталися головним чином у буддійські храми.

Впровадження синто на рівні буденної свідомості відбувалося інакше. Народним масам були незрозумілі заперечення синто стародавності. Боги синто почали сприйматися в масах як надприродні сили, здатні забезпечити задоволення негальних потреб людини, наділити її земними благами. Розвиток синто в Новий час здійснювався у двох напрямках: для правлячих кіл синтоїстська догматика ставала засобом обґрунтування «винятковості» японської нації, її «особливого» призначення, а переважна більшість населення шукала в релігії засіб полегшення тягара життя. Шляхи богів розділилися.

Ставлення до релігії як до засобу забезпечення земних благ характерне для японців на всіх етапах історії країни. З посиленням культу земних благ мав місце функціональний поділ між божествами залежно від здібностей, якими їх наділено. При цьому виділялися божества, що користувалися найбільшою популярністю. Наприклад, у сучасній Японії важко знайти село, де б не було торій, зафарбованих у яскраво-червоний колір — обов'язкову атрибутику святилищ Інарі. У період пізнього середньовіччя Інарі був найпопулярнішим божеством земних благ, культ якого невпинно поширювався не тільки серед селян, а й серед ремісників, торговців, що молилися Інарі в надії на щастя і багатство.

Велику популярність завоював культ семи богів щастя, який сформувався в XVI—XVII ст. внаслідок переплетення місцевих повір'їв, запозичених з буддизму і даосизму.

Після 1867—1868 рр., тобто після незавершеної буржуазної революції, що зберегла монархістський режим, вся політика уряду в галузі релігії була підпорядкована зміцненню свого панування. Ніколи ще в історії Японії релігійна ідеологія не була так тісно пов'язана з політикою держави. По суті була створена нова релігія — державний синто. Будучи за формою майже ідентичною традиційним релігійним уявленням японського народу, вона істотно відрізнялася від них своїм змістом, який змінювався залежно від політичних потреб і вимог правлячих кіл. Державний синто упродовж десятиліть не тільки освячував панування монархічного буржуазно-поміщицького режиму всередині країни, а й служив «ідео-

логічним обґрунтуванням» агресивної політики японського імперіалізму, яка спричинила страждання народам Азії, у тому числі й японським трудящим.

Як склався державний синто? Перетворення синто у державний синто тривало багато віків у процесі постійної боротьби синто з іншими релігійними течіями. І лише в січні 1870 року було обнародовано імператорський вердикт про пропаганду великого учення («Тайке»). По суті йшлося не стільки про пропаганду синто, скільки про поширення серед широких мас ідеї державного устрою Японії на чолі з імператором, що згодом стала ядром догматики державного синто. Причому в імператорському едикті слово «синто» взагалі не вживалося, оскільки в уяві більшості народу цей термін асоціювався з ідеологією, в якій дуже багато запозичено з буддизму. Тому замість синто використовувався термін «велике вчення», або «божественне вчення». У травні 1871 року всі святилища були оголошені місцями проведення державного ритуалу. Вони поділялися на сім категорій. До першої, найвищої категорії, належало святилище ісе дзингу, яке оголосили головним, до другої — імператорські святилища, до третьої — державні святилища, до четвертої — префектурні, до п'ятої — різні, до шостої — сільські святилища, і, нарешті, найбільшу групу святилищ становили святилища без рангу.

Процес перетворення синто у державну релігію супроводжувався всілякими утисками. Головний удар уряду був спрямований на буддизм, аби підірвати його вплив і піднести престиж святилищ. Сигналом до початку гоніння проти буддизму і буддійського духовенства стало опублікування 28 березня 1868 року указу про поділ синто і буддизму. Указ передбачав припинення діяльності буддійських священників, які відправляли обряди в святилищах, вилучення з них зображень будд і бодхисатв, а також різних буддійських культових предметів, використовуваних в обрядності святилищ. Оскільки елементи обрядовості буддизму були майже в усіх святилищах, указ торкнувся по суті кожного з них. Так, у лютому 1871 року були конфісковані земельні володіння буддійських храмів і, отже, серйозно підірвана їхня матеріальна база. У володіння держави передавалися і землі святилищ, але удар був не дуже відчутним, оскільки одночасно було прийнято рішення про державні асигнації на потреби великих святилищ. У травні 1871 року було скасовано систему приписки парафіян до буддійських храмів, і цим покінчено із залишками впливу храмів як органів контролю за населенням.

До проповідницької діяльності, якою керувала створена під егідою Міністерства релігійної освіти Академія великого вчення народу з синтоїстськими і буддійськими священнослужителями, за-

лучались актори, професійні оповідачі, чиновники місцевих органів влади і просто освічені люди. Необхідність широкої пропаганди імператорської системи змусили уряд забути про проголошений ним принцип розмежування буддизму і синто. Як і в минулі часи, буддійські священники почали брати участь в обрядах синтоїстських святилищ разом із священнослужителями синто. На місцях вони почали захоплювати керівництво рухом «Освіта народу», відтіснити синтоїстів, які не мали ні впливу на населення, ні досвіду пропагандистської діяльності. З часом у виступах пропагандистів «великого учення» більше уваги приділялося питанням, пов'язаним із громадським життям і політикою, що не були причетні до релігії. Знову виявилась слабкість синтоїстичної догматики.

Прилучивши різноманітні групи до руху «Освіта народу», уряд посилив контроль над релігією загалом. Капіталістичний шлях розвитку Японії вже у перші 30—40 років виявив свої переваги: одержавши перемогу в російсько-японській війні 1904—1905 рр., Японія показала світові свою силу і вплив. Перемога в цій війні викликала в країні могутню хвилю націоналізму, що опирався на штучне відродження синтоїзму, який став офіційною державною ідеологією, а отже, нормою моралі і кодексом честі. На синтоїстські принципи спиралась імператори, які відродили і посилили культ богині Аматарасу: не тільки в головних храмах, а й у кожному домашньому вівтарі японця (камідан) віднині повинно бути зображення богині, що перетворилася у символ японського націоналізму. Синтоїстські норми були в основі патріотизму і відданості імператору (не вітчизні, а особі) японських самураїв, з рядів яких під час Другої світової війни набиралися кадри самовбивць камікадзе. Офіційно японська пропаганда в своїх націоналістичних претензіях спиралась на стародавні синтоїстські міфи про створення світу, про те, що велика Японія покликана створити «Велику Азію» і реалізувати принцип «вісім кутів під одним дахом», тобто об'єднання світу під владою Японії і японського імператора, потомка богині Аматарасу.

Розгром Японії в Другій світовій війні означав занепад синтоїзму як державної ідеології, котра виховала мілітаризм і націоналізм, культ імператора «великої Японії». Синтоїзм не зник, але характер його дуже змінився. Культ богині Аматарасу став приватною справою японського імператора і осіб, що його оточували, а відтак, державний смисл її поступово зник. Різко впало і значення культу аристократичних порядків, генеалогічних ліній, патріотичних традицій самурайства. Фактично втратила своє значення в нових умовах післявоєнної Японії релігія синто: позбавлена державної опіки, вона пережила глибоку кризу. Перед синтоїстським духовенством

гостро постало питання про дальшу долю синто. Синтоїстським священнослужителям важко було змиритися з думкою про те, що віднині синто може існувати лише як одна з релігійних організацій поряд з іншими релігіями. З лютого 1946 року вищі представники синтоїстського духовенства створили Асоціацію синтоїстських святилищ (Дзіндзя хонте), до якої увійшли також кілька громадянських організацій синтоїстського спрямування. Ця асоціація об'єднала понад 78 тисяч святилищ.

Важливу роль у спробах відродити у будь-якій формі ідеологію державного синто, відігравали заходи, розраховані на збереження в народі уявлень про імператора як про голову синтоїстського культу. Досягти цього було вже не дуже важко з причин збереження обрядовості імператора синто, яка, хоч і була оголошена приватною справою імператора, відправлялась суворо відповідно до довоєнного законодавства про обряди й церемонії імператорського двору.

У післявоєнний період Дзіндзя хонте зробили перші спроби сформулювати основні принципи синто у нових умовах, що склалися внаслідок відокремлення синто від держави. Такі принципи були викладені у прийнятому 1956 р. документі «Головні риси життя, сповненого поваги до Камі». Поруч із закликами до віруючих «відчувати подяку за благовоління перед Камі і благодіяння предків, бути старанними у збереженні обрядів, щиро відправляти їх і радіти чистоті душі», у документі підкреслювалася необхідність «об'єднатися у гармонійному усвідомленні волі імператора, молитися за процвітання держави». Таким чином, синто знову був уподібнений імператорові і державній владі.

У сучасній Японії синто стикається з тими самими проблемами, що їх змушені розв'язувати й інші релігійні школи та напрями. Це, насамперед, необхідність пристосування до змінюваних умов життя. Найефективнішим засобом розв'язання цього завдання в Японії, як і в інших багатьох розвинених країнах, став релігійний модернізм. Синтоїстське духовенство в сучасних умовах проштовхує ідеї реакційних сил на розпалювання шовінізму, виправдання злочину японської воєнщини в Другій світовій війні, необхідність мілітаризації країни.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Дао і даосизм в Китаї (філософсько-релігієзнавчий аспект).
2. В чому суть «сакрального простору і часу» та символу «надприродної сили» в релігіях Китаю?
3. Опишіть основні принципи й етичні установки релігій Китаю.

4. Особливості філософського даосизму (даоцзяо).
5. Загальна характеристика релігійного (даоцзяо) даосизму.
6. Принцип Дао. «Дао де цзин».
7. Даоська міфологія.
8. Конфуціанство в системі давньокитайського світогляду.
9. Вплив релігійних систем Китаю на західну європейську культуру.
10. Вчення Конфуція про ритуал і державу.
11. Еволюція вчення Конфуція після його смерті.
12. Вчення Мен-цзи (372—289 д.н.е.) і Сюнь-цзи (298—238 д.н.е.).
13. Становлення неоконфуціанства, конфуціанства, комплексів народних вірувань і «нових релігій» в Китаї.
14. Релігійні традиції Японії.
15. Охарактеризуйте Камі як предмет поклоніння і основу синтоїзму.
16. Тенноїзм: основні ідейні причини виникнення та суть релігійного вчення.
17. Вплив релігійних систем Японії на західноєвропейську культуру.
18. Роль синто в розвитку японського народу.
19. Синто в історії Японії.
20. «Кодзикі» — священна книга синтоїзму.
21. Діяльність китайського релігійного руху Фалунгун.
22. Релігійні традиції Китаю: конфуціанство, даосизм.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Що в знаєте про релігії Китаю, прочитавши історію про «Вітер і Воду»? Яким чином ця історія ілюструє китайське розуміння світу як живої системи?
2. Що таке Дао і чому воно посідає центральне місце в китайській філософії і релігії?
3. Що таке «пошуки безсмертя»?
4. Як із народних релігійних рухів виник ранній даосизм?
5. Чому елітарний даосизм, формально державна релігія не задовольнила значну частину китайського народу?
6. Що характерно для народної релігії Китаю і за якими ознаками ви відрізняєте її від інших релігій?
7. Які основні об'єкти культу і обряди народної релігії?
8. Як здійснювалася регламентація поведінки в стародавньому Китаї?
9. Опишіть ідеал досконалої людини у Конфуція.
10. Яка роль Конфуція в китайській історії? Який вклад зробив він і його послідовники в розвиток китайської філософії?
11. Яку роль відіграли в китайській історії книги «Лао-цзи» і «Чжуан-цзи»? Яким чином послідовники викладеного в них вчення сприяли розвитку китайської філософії?
12. Яке відношення плідності землі, рис і насіння мали до стародавніх релігійних звичаїв в Японії?
13. Хто такі Камі?

14. Як потрапило в Японію християнство і яким чином воно існувало там протягом «християнського століття»?

15. У чому полягають особливості релігійних систем Стародавнього Китаю?

16. У чому полягав, за Конфуцієм, ідеал досконалої людини і як він вплинув на формування китайського суспільства?

17. Як ви гадаєте, чим є дао в китайській культурі — образом чи поняттям? Відповідь обґрунтуйте.

18. Наведіть приклади, які свідчили б про вплив китайських релігійних систем на західноєвропейську культуру XVIII—XX ст.

19. Які віросповідальні, моральні принципи конфуціанства забезпечили йому пріоритетність серед інших релігій, сповідуваних населенням Китаю?

20. Назвіть конкретні вияви релігійного синкретизму в Японії.

21. Спільне та відмінне у релігійних системах Китаю та Японії.

22. У чому проявився вплив даосизму на західноєвропейську культуру?

ТЕСТИ

1. Стародавня китайська релігія пов'язана з уособленням природних і соціальних сил, що виявилось в обожнюванні:

а) неба	в) води
б) різних духів	г) душ предків

2. Великий китайський філософ і релігійний реформатор Конфуцій народився:

а) 593 р. до н.е.	в) 483 р. до н.е.
б) 551 р. до н.е.	г) 501 р. до н.е.

3. Конфуцій у своєму релігійно-філософському вченні зробив наголос на:

а) етико-політичних проблемах	в) логічних проблемах
б) естетичних проблемах	г) правових проблемах

4. Центральною тезою соціального спрямування релігійно-філософської концепції Конфуція є співвідношення:

а) людини	в) суспільства
б) держави	г) наставника

5. Основою всіх суспільних відносин Конфуцій вважає:

а) великодушність	в) знання
б) прощення	г) гуманність

6. Опонентами релігійно-філософського вчення Конфуція були:

а) моїсти	в) садукеї
б) легісти	г) фарисеї

7. Згідно з філософським вченням Лаоцзи, загальним законом природи,

джерелом матеріального і духовного буття є:

а) чун	в) лі
б) дао	г) лінь

8. Перетворившись на релігію через п'ятсот років після смерті Лаоцзи, даосизм увібрив у себе:

а) магію	в) божу сакральність
б) тотемізм	г) фетишизм

9. Згідно з ученням даосизму, людина є об'єктом дії:

а) 11 тис. духів	в) 22 тис. духів
б) 33 тис. духів	г) 55 тис. духів

10. Китайський релігійний синкретизм — це мирне співіснування трьох основних релігій:

а) конфуціанства	в) даосизму
б) синтоїзму	г) буддизму

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Буддизм: словарь. — М.: Прогресс-Гнозис, 1992. — 531 с.
2. *Васильев Л. С.* История религий Востока. — М.: Прогресс, 1988. — 475 с.
3. *Васильев Л. С.* Культ, религии, традиции в Китае. — М.: Наука, 1977. — 427 с.
4. Дао и даосизм в Китае. — СПб.: Наука, 1992. — 421 с.
5. *Дао де цзын.* Книга пути и добродетели. Учение Лао-Цзы. — К.: Фенікс, 1992. — 358 с.
6. *Игнатович А. Н.* Буддизм в Японии. Очерк ранней истории. — М.: Наука, 1988. — 439 с.
7. *Изнага С.* История японской культуры. — М.: Мысль, 1972. — 375 с.
8. *Конрад И. М.* Очерки культуры средневековой Японии. — М., 1988 — 392 с.
9. *Конфуций.* Изречения. — М.: Искусство, 1994. — 510 с.
10. *Конфуций.* Я верю в древность. — СПб.: Наука, 1995. — 373 с.
11. *Лао-Цзы.* Дао дэ цзин: Книга о пути к силе. — М.: Республика, 1998. — 489 с.
12. *Лобода Е. Б.* Даосизм: история возникновения и развития. — М.: Наука, 1993. — 293 с.
13. *Торчинов Е.* Даосизм: опыт историко-религиоведческого описания. — СПб.: Наука, 1995. — 482 с.
14. Этика и ритуал в традиционном Китае. — М.: Правда, 1989. — 351 с.

Розділ 8

БУДДИЗМ

8.1. ПРИЧИНИ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ БУДДИЗМУ

У Північній Індії в VI—IV ст. до н.е. відбувалися складні історичні процеси. У виробничій практиці почали застосовувати залізо, були винайдені засоби поліпшення його якості додаванням вуглецю. Це, своєю чергою, призвело до піднесення землеробства та ремесел. Посилюються торговельні зв'язки між общинами і племенами, між дрібними містами-державами, з'являється монетний обіг. У середині VI ст. до н.е. в Північній Індії існувало 16 махаджанад («великих країн»). Крім них, було чимало й дрібних. Дослідники називають кількість 175. Йшов процес їх об'єднання. Центром цього процесу була держава Магадха; в її історії особливу роль відіграла династія Маур'я. В історії стародавньої Індії цей період отримав назву Магадахсько-Маурійського, він охоплює другу половину I тис. до н. е. Цей час був періодом виникнення першої справді світової релігії буддизму.

Середина I тис. до н.е. в Індії була часом остаточного розпаду сільської общини. Брахманізм, що освячував родоплемінні, але вже і рабовласницькі відносини, своє віджив. У суспільстві почалися посилені світоглядні пошуки, які виходили з того запасу ідей, якими оперував брахманізм.

Носіями цих пошуків були численні проповідники-мандрівники, блукачі (парівраджали, шамани). Шамани до певної міри підготували буддизм: вони заперечували авторитет Вед і тих соціальних та моральних норм, що виходили з них, посилено розробляли проблеми етики.

Привертає увагу релігійно-філософська течія санкх'я («та, що перелічує істинні принципи»), перші згадки про яку вже є в Упанішаді IX—VIII ст. до н.е. Санкх'я виходить із того, що основу світу становить матерія, яка проходить ряд матеріальних і психологічних стадій. Поряд із практиці існує окреме й незалежне духовне начало пуршу. Воно функціонує в етичній сфері, в душі людини і разом із цією душею бере участь у тривалому процесі існування — сансарі, де зазнає страждань. Зіткнення пуршу з практиці викликає у неї прагнення вийти з сансари, набрати стану абсолютної свободи мокші.

Отже, вища мета людини, в якій існує душа, вийти із сансари. Як цього досягти?

Брахманізм рятує душу людини перед Богом жертвами. Але як ми знаємо, до жертв у ведичному суспільстві допущені далеко не всі. Відомий історик Індії К. М. Паніккар зазначає, що, стародавня ведична релігія, яка ґрунтувалася на жертвопринесеннях, втрачала свій авторитет і вже не задовольняла духовних потреб народу. Більше того, навіть у найкращому перевтіленні, потрапивши в тіло якогось бога, душі не гарантоване відключення від сансари, адже боги теж змагаються, діють, перемагають і програють, теж страждають. І навіть загибель усього світу, яка періодично має відбуватися, не врятовує від страждань, бо із зруйнованого світу відроджується новий і знову з'явиться нова сансара.

Санкх'я проголошує новий шлях рятування, а саме цілковиту відмову від чуттєвого світу і заглиблення душі в істину шляхом споглядання. Хай чуттєвий світ продовжує свою круговерть, душа, заглиблена сама в себе, вийде з неї і спасеться. Причому це спасіння можливе для всіх людей, усі люди рівні в стражданні і в спасінні. Раб стає рівним вільному, варни втрачають своє значення, заміна рабовласництва феодальними відносинами — вже не кінець світу, а його поліпшення.

Ці ідеї трапляються і в буддизмі, але в іншій інтерпретації. А сама санкх'я продовжувала існувати як оригінальна філософська течія аж до XV ст.; у ній співіснують матеріалістичні та ідеалістичні тенденції. Деякі дослідники підкреслюють навіть переважання першої. Згодом санкх'я зливається з ведантою у філософській її частині.

Санкх'я розглядають як важливого ідейно-філософського попередника буддизму. Мабуть, це вчення вплинуло на буддизм у плані його акцентування на філософських проблемах, про що мова йтиме нижче.

8.2. ОСОБИСТІСТЬ БУДДИ, БУДДІЙСЬКА ТРАДИЦІЯ ПРО ЗАСНОВНИКА БУДДИЗМУ СІДХАРТХУ ГАУТАМУ

Релігійні пошуки середини I тис. до н.е. призвели до виникнення нової релігії — буддизму, якому судилося стати першою світовою релігією. Засновником її був давньоіндійський мислитель Сідхартха Гаутама, якому дали ім'я Будда, що означає «просвітлений». У буддійській релігії це назва людини чи боголюдини, яка досягла найвищої святості; у пантеоні буддизму їх чимало.

Питання про реальне існування Будди дехто вважає спірним. Критики буддизму часто починають свої атаки на нього заявою, що ніякого, мовляв, Будди не було, тому й буддизм як релігія сумнівний. Але в такому міркуванні немає жодної логіки. Без автора немає жодної людської думки, жодної ідеї. На початку будь-якої ідейної течії завжди стоїть видатна людина, яка бачить далі від всіх і мислить активніше від всіх. Інша річ, подобається його система думок комусь, чи ні.

Дослідник релігії Індії А. Барт не без підстав вважає, що буддизм є справою Будди так само, як християнство, є справою Христа, а іслам — Магомета, хоч водночас він твердить, що буддизм є явищем суто індуським, він природний продукт часу і середовища, в якому зародився.

І. Франко переклав із французької мови на українську твір буддолога Л. Фера «Будда» і Буддизм», в якому рішуче заперечується відмова Будди в історичному існуванні. Проте висловлюється думка, що в його життєпису чимало міфічного. Важко також припустити, що він був автором усіх теоретичних положень і практичних дій. Одне безсумнівно, він був автором чотирьох істин, про які мова йтиме далі.

За відсутністю документальних свідчень дуже важливою стороною справи є встановлення особи цього мислителя. Його реальна біографія зазвичай міфологізується, набирає рис фантастичності, щоб надати йому (а звідси і його ідеям) більшого авторитету. Тому, безумовно, не все, що пишуть біографи Будди, є незаперечним фактом. І це сумнівне є зовсім не підставою для оцінювання його вчення, яке слід розглядати за його змістом і висновками, що з нього випливають.

Отже, Гаутама — реальна, історична особа, як, здебільшого, реальні й ті люди, серед яких, згідно з його біографією, він жив, хоч ми мало що знаємо про його життя.

Видатним біографом Будди є індуський поет Асвагоша, який написав поему «Життя Будди» у 28-ми піснях. Поема була перероблена і доповнена поетом Дгармаракаша. Ще одним літературним джерелом, яке заслуговує на увагу, є поема Едвіна Арнольда (1832—1904) «Світло Азії, чи Велике Відродження», в якій біографію Будди і його вчення автор викладає в поетичній формі від імені шанувальника Будди.

С. Рейнак навіть вважає, що, можливо, Будда походив від одного із скіфських племен, що постійно проникали до Індії з північного заходу.

Суперечності про час його життя не мають істотного значення. Можна сказати, що він жив і між 550 і 480 рр. до н.е. або 563 чи

566—486 рр. до н.е., чи 567—487 рр. до н.е. Такі розходження в датуванні нічого не змінюють.

Батько Будди Шуддходана був царем невеликого племені Шак'я в Північній Індії на кордоні з Непалом. Звідси ще одне ім'я Будди — Шак'я-Муні («пустельник із роду Шайя»). Мати — старша дружина царя Махамаяя. Згодом міфи про Гаутаму розповідатимуть, що він народився від непорочної цариці Майї надприродним чином, що його чудесне народження передбачали мудреці, що на його народження відбулось 32 затемнення, прозріли сліпці, зцілилися каліки, урочистою стала вся природа, навіть у пеклі на деякий час припинилися катування.

Мати Гаутами померла тоді, коли він був дитиною, виховувала його тітка Гаутамі Мага-Праджапаті, потім вона стає черницею. В нього був друг дитинства Ананда, його двоюрідний брат, який був відданий йому аж до смерті. Був у Будди брат Девадата. Між ними з дитинства склалися ворожі відносини. Перші непорозуміння виникли тоді, коли Девадата підстрелив лебедя, який вів свою зграю до Гімалаїв, щоб там вити гнізда. Царевич Сіддхартха підняв підстрелену птицю і зцілив її. Девадата зажадав віддати йому птицю. Але Сіддхартха сказав, що з цього починається його вчення співчуття, він зупинить потік страждань, і не тільки для людей. Девадата ворогував зі своїм великим братом до його смерті.

Біографи Будди розповідають, що дитинство його було щасливим. Коли він виріс, то оженився на царівні Ясодхарі, яка народила йому сина Рагулу.

Будда жив до 29 років щасливим життям у палаці свого батька. Але одного разу він поцікавився, що там за залізними брамами? Йому відповідали: місто, храми, сади, лани, інші володіння царя і великі землі з сотнями тисяч людей. Сіддартха сказав, що хоче їх бачити. І на другий день він на колісниці виїхав у світ. Незважаючи на те, що за наказом царя від царевича приховували будь-які ознаки горя і нещастя, все ж сталося так, що він побачив нещасного старого каліку. Вражений побаченим, царевич повернувся додому. Потім Сіддартха вийшов на прогулянку ще раз і, побачивши хворого, який страждав у пилюці біля дороги, а потім з похорону він взяв, що таке смерть. Це так вразило царевича, що він повернувся додому і через деякий час потайки покинув палац батька і пішов у світ, щоб рятувати його від страждання.

Залишивши сім'ю, він сім років мандрував, потім був пустельником. У пустелі бився з підступами демона Марі, розмірковував про світ.

Коли царевич Гаутама пішов у пустелю, щоб разом із п'ятьма вірними учнями віддаватися найтяжчим умертвлінням тіла, він вів

винятково аскетичне життя. Бувало так, що він споживав одне зерно рису на день, затримував надовго своє дихання тощо. Через шість років він був ослаблений і схудлий, мов скелет. І раптом він зрозумів, що умертвлюване тіло не дає звільнення, що він на хибному шляху.

У день квітневого чи травневого повного місяця (за буддійським календарем це був місяць вайшакта) він раптом прозрів і став мудрим, «просвітленим» Буддою.

Іван Франко переклав термін «Будда» словами «збуджений», «прояснений», «такий, що дійшов розуміння».

Будда заснував першу чернецьку общину (сангху), почав творити чудеса і проповідувати. Вважають, що перші проповіді він проголосив у місті Бенаресі. Народження, прозріння і смерть Будди трапились у день травневого повного місяця. У буддистів це «тричі святий день». Скульптурне зображення Будди у вигляді людини з'явилося лише на початку нашої ери, десь через 500 років після виникнення буддизму, в Гандхарі (область Пакистану).

Спочатку в Будди було всього п'ять учнів, вони й заснували буддійську общину. Коли Будда став главою общини, він вибрав собі долю мандрівника-проповідника. Він обійшов усі села і міста долини середнього Гангу. Релігійне вчення, якого він навчав, отримало назву «вчення Будди» («буддихадаршана», «буддхагама», чи «дхарми»; тут під дхармою розуміється «праведний закон»). Його проповіді мали великий успіх, кількість його учнів невпинно зростала. Звали їх «буддхами» — «прибічниками Будди», чи «шак'ями».

К. М. Паніккар каже, що в Будди був співчутливий, людинолюбивий, м'який характер, енергія його була невичерпною, а вчення напрочуд простим. За Буддою пішли і прості, і знатні люди. Будда в своїх проповідях зазвичай користувався мовою звичайних людей і з метою повчання часто розповідав про свої минулі існування, про минулі й майбутні перевтілення своїх учнів та інших людей. А головне — він відкрив можливість врятуватися кожній людині. Вчення його було для всіх.

Причина смерті Будди привертала увагу його численних біографів.

Англійський дослідник буддизму Беттані, посилаючись на твір «Книга про велику кончину», яка, на його думку, написана через сто років після смерті Будди, повідомляє, що престарілий Будда, здійснюючи своє останнє мандрування по Індії, захворів на дизентерію. Він стійко переносив страждання і до останньої хвилини життя напертав у свою віру нових учнів.

Будда помер у місті Кушінарі. Перед смертю він заповідав: «Усі складові буття минуші; ретельно працюйте для вашого спасіння».

Будду поховали з почестями, як царя царів. Його тіло загорнуло в п'ятсот паперових і вовняних саванів, поклали у дві залізні скрині і спалили на духмяному вогнищі на березі Гангу. Після спалення не було ні попелу, ні сажі, а лише одні кістки. На останки кісток, як на реліквії, претендувало немало правителів і народів Індії. Було вирішено поділити їх на вісім частин. Вони зберігаються й тепер у буддійських каплицях-ступах, збудованих царями Ашока і Кацішка, які славилися як ревні послідовники Будди.

8.3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ В БУДДИЗМІ

Махаяна і хінаяна. Ще за життя Будди його послідовники намагалися доповнити і прокоментувати його вчення. Були у Будди і явні супротивники. Так, колишній учень і навіть родич Будди Девадата відділився від Будди, створив свою секту, що вимагала більшої аскетичності в сангхі, суворіших вимог до бхіккху. Згадується також і якийсь Кокаліко, який спочатку був разом із Девадатою, а потім відокремився і від нього. Одне слово, ще за життя Будди сангху роздирали суперечки, існували певні нюанси нового вчення.

Проблема єдності у віровченні і культурі дуже непокоїла буддійських богословів, і вже в перші століття існування нової релігії відбулись два собори. Перший у Раджагрихі (бл. 477 р. до н.е.), продемонстрував безперечну неоднорідність буддистського руху. Другий у Вайталі (бл. 367 р. до н.е.) виявив активну діяльність секти махасангхиків, які вважали, що одержати краще переродження душі, а потім і досягнення нірвани (про це докладніше буде сказано далі) можуть усі, хто увійде до общини, і вони були прибічниками принципу «великої общини». Це вже був розкол у буддизмі. Понад п'ятсот років точилися богословські дискусії, релігійне вчення буддизму в цей час ускладнювалося, й виникала велика буддійська література, буддизм поширювався поза Індією, зазнаючи впливу місцевих культур і національної ідеології. У наступні п'ятсот років склалися дві основні релігійно-філософські школи буддизму: хінаяна і махаяна. Пізніше в середині цих двох основних течій утворились більш дрібні і незначні.

У I ст. н.е. сформувалася хінаяна, що означає «мала колісниця», або «вузький шлях спасіння». Прибічники хінаяни вважали себе ортодоксальними послідовниками Будди і його першої общини. Хінаяну ще називають буддизмом тхеравади («вчення старійших», «істинне вчення»). За її вченням, врятуються тільки ті, хто цілком віддався релігії, служить лише їй. Це ченці. Усі інші спасіння не матимуть. Але це обмежувало вплив буддизму, бо всі ченцями ста-

ти не можуть. До того ж якщо всі підуть жебракувати (а саме це головна справа ченців), то хто ж буде працювати?

Хінаяна утвердилася на півдні Індії і в Південно-Східній Азії.

У середині I ст. утворилася друга течія — махаяна («широка колісниця», або «високий шлях спасіння»). За махаяною, врятовуються всі, хто виконуватиме вимоги вчення Будди і житиме своїм звичайним життям. Але необхідна їй допомога ченців, якими керують святі і боги.

Махаяна міцно утвердилася на півночі Індії і звідти пішла в країни материкової Азії. Цар Кушанської держави Канішка захоплював махаяну, для затвердження її принципів домігся скликання 4-го буддійського собору в Кашмірі. Засновником махаяни вважають буддійського філософа, поета і богослова Ашва-Гхоша, але найвидатнішим діячем махаяни був богослов Нагарджуна. Нагарджуна вважається засновником махаяни, дехто датує його життя приблизно II—III ст. н.е. Він вважається бодхисаттвой і канонізований буддійською іконографією. Буддійська традиція приписує йому авторство понад 200 праць найрізноманітнішого змісту: від богословських до медичних та металургійних посібників. Мабуть, за цим ім'ям стоїть кілька різних авторів, до того ж розділених між собою майже шістьма століттями.

Махаяна набувала відмінностей від хінаяни об'єктивно, в ході поширення на північ і північний схід від Індії. Вона активно засвоювала місцеві вірування, вводила місцевих богів і демонів до свого пантеону і демонології. Будда особливо наполягав на шануванні чужих богів.

Особливе значення в махаяні набрало вчення про вищих анімістичних сутностей будд і бодисав. Святі буддизму, які завдяки глибокому знанню вчення і праведному життю стали архатами, тобто впритул наближалися до нірвани, але не дійшли до неї, стали називатися бодісатвами. Це щось на ранг нижче від Будди, тобто будди, що незримо присутні в світі, щоб рятувати інших. Особливо шанується бодісатва Авалокітешвара. А будд стало багато: найбільш поважний засновник вчення Будда Шак'ямуні, але він тепер в нірвані і ні в що не втручається; Будда Майтрея — майбутній Будда, що має правити світом і ось-ось прийде; Будда Ваджарапана — останній із тисячі будд; Будда Адібудда — творець нашого світу; Будда Амітаба — володар раю та багато інших. Буддійські богослови нараховують 995 будд, які правили чи будуть правити світом, 35 будд, які прощають гріхи. Дехто вважає, що існує 1000 будд.

Буддами стали боги індуїстського пантеону Шива, Вішну, Ганеша, богиня Тара та ін. Буддизм упевнено набрав вигляду цілком закінченої політеїстичної релігії.

Широко стало практикуватися зображення цих будд, утвердилися їх канонічні образи. Розгорнулося будівництво храмів і ступ (каплиць) на честь богів цього дуже численного пантеону. Це, між іншим, стимулювало розвиток мистецтва і архітектури. Почався період розвитку буддійської цивілізації.

Махаяна активно розвинула буддійський культ: розширюється фетишизм, удосконалюється магія, з'являється безліч молитов, заклинань, обрядів і церемоній. Храми і монастирі набирають пишності.

Хінаяна поширювалась на південь і південний схід. Переважно вона повторювала риси розвитку махаяни, може, тільки менш інтенсивно і в більшому пристосуванні до місцевого менталітету народів Індокитаю та Малайського архіпелагу. Але принципово наголошується пріоритет чернецтва в справі спасіння, стимулюється хоча б тимчасове перебування в стані ченця.

Тантризм. У середині I тис. н.е. у надрах махаяни зародилося і виникло ще одне вчення буддизму — варджаяна («алмазна колісниця»). Ще одна назва цього вчення — буддійський тантризм чи тантраяна.

Основу варджаяни становлять тантри (санскр. — хитросплетіння, потаємний текст) давньоіндійського походження, спільні як для буддизму, так і індуїзму, а також специфічні буддійські. Вони містять у собі настанови до підготовки і проведення магічних обрядів, які забезпечують добре здоров'я, успіх у справах (що підкреслює їх практичне магічне спрямування), а також краще перевтілення і спасіння.

Користуючись спогляданням і дарані — особливими магічними заклинаннями, можна досягти нірвани одразу, без перероджень. Справа лише в тому, щоб знайти це дарані. Обряди тантризму зазвичай виконують поруч із йогичною практикою.

Тантрійські обряди просякнуті духом еротики, відображають первісно-магічні уявлення про зв'язок родючості землі і плодючості худоби із статевою активністю людини, особливо з функціями жінки-матері. Саме слово «тантра» своїм початковим змістом означає розмноження і акт, метою якого є розмноження.

Особливого значення тантризм надає створенню сансари в космічному аспекті, єдності чоловічого і жіночого енергетичних начал. Звідси у варджаяні еротичні обряди. Ці обряди здійснюють у комплексі з медитацією, самозаглибленням і самоспогляданням.

Хінаяна і махаяна зовсім не є ворогуючими протилежними релігійними течіями. Можна було б сказати, що махаяна є наступним етапом розвитку первісного буддизму порівняно з хінаяною. Свій зв'язок із первісним буддизмом махаяна пояснює тим, що начебто

Нагараджуна силою своєї святості проникнув до палацу демонів і виніс звідти рукописи Будди. Офіційно буддистська біографія засновника вчення заперечує наявність записів вчення Будди за його життя. Але тим не менш трактування безпосереднього відношення махаяни до першовчення цей аргумент використовує без застережень. Насправді махаяна містить у собі чимало новацій, які є, поперше, наслідком розвитку буддизму в часі, а по-друге, наслідком поширення буддизму серед інших народів, де він вбирав у себе певні положення віровчення і культ місцевих вірувань.

8.4. Буддійський культ і організація

Ранній буддизм виступав із критикою і запереченням складного брахманістського культу з жертвопринесеннями, та ще й з допущеннями до нього лише вищих варн. Він практикував простий доступний усім культ. Але такий уже закон розвитку всякої релігії, що в ній неодмінно відбувається ускладнення культу як із широким запозиченням з інших релігій, так і зі створенням своїх оригінальних культових положень. Так сталося і з буддизмом.

Буддійський культ складався і розвивався одночасно з виникненням і розвитком сангхи — чернечої общини.

Релігійна община (сангха) складається лише з монахів. Чернечі общини в Індії становлять могутню релігійну організацію, монастирі зосереджують у своїх рунах велику власність і є своєрідними політичними центрами.

Кандидатів у ченці готують з 8-річного віку. Вони завчають тексти священних книг і коментарі до них до 20 років. На двадцятому році, за згодою батьків, їх посвячують у ченці. Кандидат повинен бути здоровим, з правильною статурою, не мати боргів. Буддійському ченцю-бікшу (жебраку) може належати всього вісім предметів: одяг (три предмети), пояс, віяло, миска, бритва для гоління і ситечко для води. Їсти дозволяється тільки двічі на день, взагалі ж приписується аскетичний спосіб життя. У розмові з жінкою чернець може сказати тільки п'ять слів, закриваючись від неї віялом. Обов'язково слід голити голову, обличчя, навіть брови. Живуть ченці за рахунок пожертв, більшість із них бродяжить, однак кожен є членом певної сангхи.

Сангхи бувають як чоловічі, так і жіночі. Черниці звуться бікіпуні (жебрачки).

Сангха мала демократичний характер, керувалася вона зборами. Будда ретельно розробив правила проведення цих зборів: мають бути присутні не менше десяти (як виняток — п'ять) монахів; но-

вачки і жінки не мали права голосу, питання для обговорення виносилися на порядок денний, рішення приймалися більшістю голосів. Будда розробив детальні правила життя сангхи. Головним обрядом у ній була упосата — молитовні збори ченців, які проходили у мовчазній молитві всіх і в читанні священних текстів. Спочатку збори проходили у дні молодика і повного місяця. Потім ще з різних приводів. Особливими днями упосати були день народження Будди і день його першої проповіді.

Але якби буддизм обмежився своїм функціонуванням лише сангхою, вплив його був би незначний: адже не може все населення стати ченцями, треба комусь і хліб здобувати. Тому утворилися буддійські общини і поза сингхою, з буддистів-мирян. Такі общини зазвичай перебувають під наглядом і культовим обслуговуванням якоїсь сангхи.

Послідовники Будди, які залишилися жити мирським життям, але зобов'язалися виконувати мінімум буддійських вимог, звуться упасаками (послідовниками). Вони мають матеріально підтримувати сангху.

Буддизм визнав необхідність шанування Будди та інших численних божеств. Звідси складний культ поклоніння цим богам, що охоплює і особисте, і громадське життя віруючих. Це щоденні молитви і жертвопринесення статуям Будди Гаутами та іншим буддам, паломництво до святих місць, кругові обходи ступ (меморіальних і поховальних куполоподібних каплиць). Поклоніння буддам і бодхісатвам — це обов'язкова плата за допомогу у спасінні, без якого воно недосяжне.

Значне місце в буддійському культі належить поклоніння численним реліквіям. Це моці Будди і святих, речі, що їм належали чи були виготовлені на їхню честь. До реліквій також належать предмети природи, дерева, гаї, річки, пагорби та споруди, які пов'язані з життям Будди і святих. Кількість таких реліквій необмежена. Але особливо священними є місця, де Будда народився (Капілавасту), де став просвітленим (Гайя), де він виголосив першу проповідь (Бенарес) і місце його смерті (Кутпінар), де він перейшов у нірвану.

Згодом виникло поклоніння статуям і зображенням Будди, вони стали найбільш популярними об'єктами поклоніння як у публічних місцях, так і в садибах і будинках віруючих.

У Гонконзі, на острові Ванцао, споруджено статую Будди заввишки 34 м, вона важить 27 т. Це найбільша статуя Будди у світі.

У буддизмі розроблено специфічну форму культової практики — бхавани — самозаглиблення у свій внутрішній світ з метою роздумів про вчення Будди.

8.5. ПОШИРЕННЯ БУДДИЗМУ

У буддизмі немає єдиної централізованої церкви, є об'єднання лише в національних чи державних межах. Але це не виключає існування загальноновизнаних авторитетів і активного спілкування. Були намагання подолати теоретично-богословські розбіжності. Адже ще в V ст. до н.е. в буддизмі вже було 18 сект. Для подолання богословських і культових розбіжностей між ними були скликані собори: перший у Раджагрихі (бл. 477 р. до н.е.), другий у Вайшалі (бл. 367 до н.е.), третій у Паталіпутрі (III ст. до н.е.). Ці собори повної єдності не досягли, як, власне, і церковної організації не створили, але, безумовно, сприяли активізації поширення нової релігії.

Після свого виникнення буддизм перші три століття мирно співіснував з брахманізмом і джайнізмом. Бувало, що в одній релігійній общині мирно уживалися віруючі трьох релігій. Але згодом однак чітко визначилась перевага буддизму, що як релігія більше відповідав тому часові. Буддизм не був опозиційним до жодної влади. Швидко він став державною релігією багатьох впливових держав, на які була поділена в той час Індія. Розквіт державності Індії за царя Ашоку в III ст. до н.е. був початком розквіту і вдосконалення буддизму. За царя Ашоку відбувся буддійський собор у Паталіпутрі (це місто в той час було столицею держави Магадхі). Відтоді й почалося інтенсивне поширення буддизму.

Кінець II тис. до н.е. був періодом стрімкого поширення буддизму в Пенджабі, Сінді, Гуджераті, Кашмірі — територіях, які з розпадом держави Магадахи увійшли до меж Греко-бактрійського царства. Квітне буддизм і в Кушанському царстві. У ті часи хінаяна була витіснена з Північної Індії в Південну. Махаяна ж утвердилась і стала поширюватися за межі Індії.

Наприкінці I тис. до н.е. буддизм утверджується на Цейлоні (з 1972 р. — Шрі-Ланка).

Уже в перші століття нашої ери буддизм стає світовою релігією, охопивши території Середньої, Центральної і Передньої Азії. Починається переможний марш буддизму Східною Азією: у I ст. н.е. — Китай; IV ст. — Корея; VI ст. — Японія; VII ст. — Тибет; XIII—XIV ст. — Монголія; XVIII ст. — Бурятія і Тува.

У Південно-Східній Азії буддизм укорінюється з VIII—IX ст. У XIX—XX ст. він стає відомим у Європі і Америці як релігія, що має послідовників і храми.

Тріумфальна хода буддизму азіатським континентом зумовлена його соціальним змістом — він виявився дуже потрібний людям і суспільству.

Буддизм високо цінив особу людини. Він відкинув стару оцінку її за належністю до певного роду, племені, нації, варни так, як це робив брахманізм та індуїзм. Він став цінити людину як особистість залежно від її поведінки: ставлення її до природи, інших людей, до самої себе. Врятуватись могла будь-яка людина — від царя до раба. Для цього вона мусить суворо дотримуватися вчення Будди, поводитись відповідно до цього вчення. В умовах жорстокого рабовласництва гуманістичний зміст буддійського вчення в кінці I-го тис. до н.е. був справжнім одкровенням. І це відкрило йому шлях у душі людей. Будда поселив у цих душах надію на спасіння. Не в теперішньому земному житті, а у невизначеному майбутньому. Але, однак, воно буде, його слід чекати, слід докласти зусиль у теперішньому житті, піти шляхом, який вказав Будда, виконувати його настанови, жити за його вченням.

Отже, Будда, засудивши сучасний людський світ, високо поставивши особу людини, переніс її спасіння в нереальний потойбічний світ.

Звернімо увагу на те, що Будда взагалі не був ні революціонером, ні навіть реформатором. Він ні в чому не збирався змінювати суспільство, він тільки підказував, як людині самовдосконалюватись. Він оголосив усіх рівними перед спасінням, але не закликав до руйнування кастового ладу. Лише брахманів він вважав зайвою Варною. Усі інші повинні були діяти в суспільстві так, як вони це робили й раніше. Будда відкрито закликав до покори володарям, а вони, зі свого боку, підтримували буддизм і як державну релігію, і в його поширенні за межами Індії.

На початку I тис. н.е. буддизм охоплює своїм впливом усю південну частину Євразійського материка. На кінець цього тисячоліття він уже має територію впливу від Каспійського моря до Тихого океану, від Якутії до Індонезії. Цей масштабний вихід на історичну арену відбувається в умовах зіткнення з місцевими культурами, що не проходить для буддизму безслідно, бо супроводжується взаємними асимілятивними процесами. Цьому сприяють і пластичність віровчення буддизму і нерозробленість його культової сторони. Такий характер поширення буддизму сприяв утворенню досить чітких особливостей його напрямів, до того ж раніше запрограмованих наявністю течій хінаяни та махаяни.

Єдиного буддизму, як і єдиного християнства чи ісламу, не існує. Численні секти і напрями можна поділити на три течії:

- південний і південно-східний буддизм, тхеравада, індо-буддизм (це все можливі синоніми), який виріс на хінаяні;
- далекосхідний дао-буддизм, який ґрунтується на махаяні;
- центральноазіатський тантричний буддизм, що має в основі ваджраяну.

Розглянемо їх детальніше.

Тхеравада, як нам уже відомо, надає в релігійній справі пріоритет нагромадженні релігійних заслуг у повсякденному житті і не сподівається на досягнення духовного просвітлення віруючого. Духовенство виступає як необхідний наставник і керівник, а монастирі — як необхідні центри соціально-релігійного життя. Цей буддизм ніс індіалізовану культуру всім тим народам, серед яких він поширювався. Він дуже органічно поповнював політичні системи азіатського середньовіччя в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Камбоджі, Лаосі, В'єтнамі, Малайзії, на Філіппінах, в Індонезії.

Далекосхідний буддизм активно розроблював ідею бодсихатви — мудреця, що веде людей до спасіння. У ньому релігійні общини автономні і відіграють певну соціально-культурну роль. У ньому утворилася велика кількість шкіл і течій, які, наполягаючи на загальному спільному духові вченні, деталізують його, виходячи з особи вчителя. Він легко співіснує з місцевими релігіями. Цей вид буддизму поширився в Китаї, Кореї, Японії.

Центральноазіатський буддизм формувався вже на початку II тис. н.е., коли почався занепад буддизму. Головною метою релігійної практики він вважає вдосконалення особи під керівництвом гуру-вчителя, наставника. Він швидко реформувався в ламаїзм. Поширений у Тибеті і Монголії.

Хоча буддизм і зник в Індії, але його спадщина наклала довічний відбиток на культуру цієї країни. Індійський історик Д. Косамбі зауважує, що буддизм залишається на всі часи найважливішим відкриттям Індії, її внеском у цивілізацію Азії.

Один із засновників сучасної буддології О.Розенберг писав про те, що яким буддизм був спочатку, таким, по суті, він і залишився. Його основні положення, основний погляд на життя та його загадки лишилися такі самі, які були при його формуванні.

Існують численні релігійні організації буддистів, здебільшого вони мають національний характер. Єдиної буддійської церкви, як і єдиного вчення, немає. У Таїланді, наприклад, буддійську церкву очолює король, так само було раніше і в Лаосі, а в Бірмі і Шрі-Ланці взагалі відсутня централізація общин. Існують міжнародні організації буддистів. Найбільш впливова з них — Всесвітнє братство буддистів, утворене в 1950 р. на Міжнародному конгресі буддистів у Коломбо.

Розділення буддизму на численні течії і школи, які часто дуже неточно називають сектами, мають більше значення для вченого духовенства, буддійських філософів, ніж для широкого кола віруючих. Тому історія цих шкіл і течій збігається з історією буддійської філософії. Що ж до популярного, простонародного буддизму, то

його течії і відтінки — не наслідки догматичного мислення, а пристосування загальнобуддійських положень до специфічних елементів, які породжені політичними, етнічними, культурними та іншими особливостями історичного розвитку.

8.6. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СВЯЩЕНОЇ КНИГИ БУДДИЗМУ — ТРИПІТАКИ

Канонічна буддійська література, відома під назвою «Трипітака» («троїста корзина»), створювалась в Індії і на Цейлоні протягом останніх двох-трьох століть до нової ери і перших століть нової ери. Очевидно, тексти спочатку писали на пальмових листках і складали в корзини. Звідси пішла й назва. Мовою буддійської літератури були палійська і санскрит.

Буддійський канон частково складений на Першому буддійському соборі в місті Раджагрхі в V ст. до н. е. Згідно з легендою, після смерті Будди ченці зібралися на собор, і, вислухавши оповідь учнів покійного про його заповіт щодо правил поведінки ченців, про основні положення його вчення, філософські роздуми вчителя, визнали його вчення основою свого життя. Остаточну редакцію буддійський канон одержав на Третьому соборі в Паталіпутрі (III ст. до н. е., період правління Ашоки). Але вперше канон було записано у 80-х роках до н.е. на мові палі (о. Цейлон), і лише в перших століттях нашої ери з'явився його санскритський варіант — Трипітака. Найповніше збереглася палійська версія Трипітаки, проголошена школою тхеравадинів, яку багато хто вважає найортодоксальнішою школою в буддизмі.

Канонічні тексти Трипітаки поділяються на три частини. Перша — Віная-пітака («корзина статусу») описує обов'язкові правила прийому до буддійських общин, приписи стосовно життя періоду дощів, правила щодо житла, одягу тощо.

Другою частиною є Сутта-пітака («корзина повчань») — найповніша збірка буддійських повчань і промов. Головну роль у ній відіграють промови Будди і його учнів. Тут вміщено діалоги, вірші, легенди й афоризми. Багато місця відводиться доведенню переваг буддизму над брахманізмом і вигодам від вступу до буддійської общини. Значна увага приділяється критиці аскетизму як методу врятування; йому протиставляються любов, співчуття, відсутність заздрості. Разом із міфами про створення світу тут вміщено оповідь про останні дні життя Будди, обставини його смерті, спалення його тіла і поділ останків після спалення. Ця книга — важливе джерело знань про звичаї, народні традиції, напрями релігійної думки.

Третя частина — Абідарма-пітака («корзина тлумачення вчення»). Тут у метафізичному й психологічному аспектах розглядається будд-дійське вчення; чуттєвий світ тлумачиться як породження свідомості самої людини. Сума уявлень, відтворених людиною, і є, згідно з буддизмом, сприйнятний світ. Релігійно-філософські та етичні питання, освітлені в трактатах, розглядаються як одкровення Будди. Ця частина Трипітаки пізніше за інші включена до канону, тому деякими будддійськими богословськими школами не вважається за божественну.

Різноманітні школи і течії буддизму вносили поправки в Трипітаку. Тому у 1871 р. в Мандалаї (Бірма) було скликано спеціальний собор, на якому 2400 ченців шляхом зіставлення різних списків та перекладів Трипітаки уніфікували її текст. Цей текст, який став канонічним, пізніше висікли на 729 мармурових плитах, кожна з яких містилася у крихітному храмі. Так була створена своєрідна бібліотека, яка зберігала канон Кутодо і стала місцем, шанованим буддистами всього світу.

У канон входить також «Джатакі» — збірник оповідань про 550 попередніх перероджень Будди; — це, здебільшого, фольклорний індійський матеріал. В каноні не йдеться про існування конкретного особистого бога-творця Всесвіту, але він твердить, що у світі панує якась непізнана духовна істота, що перебуває у вічному спокої. Ця істота — Будда в собі, Будда в нірвані. За буддизмом, весь матеріальний видимий світ не існує реально, а є лише ілюзорним проявом містичного духовного начала — Будди. За будддійськими уявленнями є три світи: земний — світ почуттів, до якого належать люди, тварини, духи; небесний — світ форм, населений богами, і світ абсолютної пустоти, в якому перебуває Будда. Постійно і незмінно існує лише останній, таємний світ пустоти — втілення одвічного духовного начала. Інші світи минуші, будучи лише проявом того самого духовного начала Будди. Врешті-решт земля і весь видимий матеріальний світ, що називається сансарою, зникне і зіллється з вищим світом пустоти, вічного спокою нірваною. Таким чином, за буддизмом, справжній матеріальний світ уявляється тимчасовим, мінучим фактором, а постійною і вічною основою всього є духовне начало. Поняття «нірвана», що збігається по суті з поняттям про духовне всеохоплююче начало, в буддизмі характеризується так: «Існують учні, пристановище, де нема ні землі, ні води, ні світла, ні повітря; де нема ні безконечності простору, ні безконечності розуму, нічого б там не було; де нема ні уявлень, ні відчутності їх, де нема ні цього світу, ні іншого світу, ні сонця, ні місяця. Це існує без основи, без розвитку, без опори, — це є кінець страждання» (Ольденберг Г. Будда, его жизнь, учение и община. — М., 1898. — С. 263).

Крім канонічної літератури буддисти вважають корисною і неканонічну літературу. Загалом — це збірники біографії Будди або коментарі до канону, які склалися у II—VIII ст. Найбільше неканонічної літератури було написано в IV—VIII ст. в період розквіту буддизму в Північній Індії і на Цейлоні.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Філософські та релігійні засади буддизму.
2. Особливість Будди.
3. Особливість дзен-буддизму.
4. Психоаналіз та дзен-буддизм.
5. Порівняйте і протиставте шлях бодхисаттви в Махаяні і шлях архаїка в Тхераваді.
6. Буддизм: виникнення, поширення Вчення Будди.
7. Буддизм хінаяни (тхеравада).
8. Тибетський буддизм (ламаїзм).
9. Виникнення, поширення та вчення дзен-буддизму.
10. Небуддійські рухи та секти (Нітірен, Сокка гаккай, Сінью Ен).
11. Буддизм у монгольських народів.
12. Історія поширення буддизму.
13. Символіка тибетського буддизму.
14. Будда — історична особа.
15. Джатаки як матеріали для біографії Будди.
16. Поширення буддизму в Південно-Східній Азії.
17. Історія джайнізму.
18. Цзонкоба — реформатор чи революціонер у релігії?
19. Особливості буддійського вчення про «чотири благородні істини».
20. Особливості вчення про «благородний восьмискладовий шлях спасіння».
21. Основні напрями в сучасному буддизмі та географія їх поширення.
22. Вчення буддизму про перевтілення.
23. Головні особливості небуддійських рухів і сект.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Яке загальне ядро поглядів властиве всім різновидам буддизму?
2. Які відношення між монахами і мирянами в буддизмі?
3. Як співвідносяться один з одним страждання, карма і нірвана в буддійському світогляді?
4. Як чотири благородні істини (шляхетні) узагальнено викладають буддійський погляд на людське життя?
5. Які були основні суспільні і релігійні течії в епоху Сіддхартти Гаутами?

6. Що було в релігійному вченні Сіддхарті Гаутама спільного з брахманізмом і джайнізмом, і чим воно відрізняється від них?
7. Як ченці і миряни наслідували в релігійному вченні Будду?
8. Хто були перші учні Будди і як вони практикували буддизм?
9. Які були причини остаточного розквіту і занепаду буддизму в Індії?
10. Визначте кожну із форм енергії, наданих буддизмом людям?
11. Як в буддизмі розуміється «світ, утворений енергією»?
12. Які «великі події» життя Будди? Розкажіть про кожну подію своїми словами.
13. Порівняйте і зіставте погляд на Будду в буддизмі Тхеравади і Махаяни.
14. Як буддизм тлумачить проблему життя як страждання?
15. Як буддизм тлумачить бажання як причину страждань?
16. Як буддизм тлумачить припинення страждання як нірвану?
17. Як буддизм використовує Восьмиричний Шлях як засіб досягнення нірвани?
18. Порівняйте і зіставте шлях ботхісаттви в Махаяні і путьархата в Тхераваді?
19. Що таке «сила Дхарми як звука»?
20. У чому різниця між махаяною і хінаяною?
21. Який зв'язок філософії та етики буддизму?
22. Як поширювався буддизм?
23. Охарактеризуйте соціально-політичні причини виникнення буддизму.
24. Проаналізуйте найхарактерніші особливості постаті Будди.
25. У чому полягає релігійно-філософський зміст буддійської концепції спасіння?

ТЕСТИ

1. Засновником релігії буддизм був:

а) Ісус Христос	в) Заратуштра
б) Сіддхартха Гаутама	г) Олександр Македонський

2. Скільки було років Будді, коли відбулися чотири зустрічі, що різко змінили його життя, та він став засновником світової релігії:

а) 33	в) 29
б) 35	г) 26

3. Як звали царя Індії III ст. до н.е., коли під час його царювання буддизм став державною релігією:

а) Ананда	в) Рагулу
б) Ашока	г) Девадата

4. Учення хінаяну, вважає, що буддизм — це:

- а) істинне вчення
б) потойбічне вчення
в) суттєве вчення
г) вчення золотого віку

5. Учення махаяна в перекладі означає:

- а) необхідна допомога
б) справа ченців
в) високий шлях спасіння
г) переродження душі

6. У буддійському тантризмі, користуючись спогляданням і дарані, можна досягти нірвани:

- а) одразу
б) через переродження
в) за допомогою ченців
г) через рік

7. Термін «драхма» на санскриті означає:

- а) те що веде
б) те що тримає
в) те що бачу
г) те що відчуваю

8. Згідно з ученням буддизму, душа — це органічна єдність комбінацій драхм, а особливі набори драхм становлять _____ сканд (частина):

- а) 8
б) 11
в) 5
г) 3

9. До найбільших гріхів у буддизмі належать:

- а) убивство
б) крадіжка
в) самовдосконалення
г) перелюбство

10. Особливо священним у буддизмі є місія, де Будда:

- а) народився
б) став просвітленим
в) місце його смерті
г) одружився

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бонгард-Левин Г.* Древнеиндийская цивилизация. — М.: Искусство, 1980. — 445 с.
2. Буддизм. Государство. Общество. — М.: Прогресс, 1982. — 595 с.
3. Буддизм: словарь. — М.: Русские словари, 1992. — 745 с.
4. *Васильев Л. С.* История религий Востока. — М.: Наука, 1987. — 631 с.

5. *Гессе Г.* Сиддхартха. — М.: Республика, 1994. — 493 с.
6. Далай-Лама XIV // Буддизм в Тибете. — М.: Республика, 1991. — 481 с.
7. *Корнев В.* Буддизм — религия Востока. — М.: Прогресс, 1990. — 566 с.
8. *Коробков Б.* Буддизм и культурно-психологические парадигмы народов Востока. — Горький: Волго-Вятское книжное изд-во, 1986. — 344 с.
9. *Кочетов А.* Буддизм. — М.: Наука, 1977. — 627 с.
10. *Кочетов А. Н.* Критика мировоззренческих основ буддизма. — М.: Высшая школа, 1991. — 459 с.
11. *Розенберг О.* Труды по буддизму. — Вильнюс: Вильтис, 1989. — 470 с.
12. *Судзуки Д.* Основы дзен-буддизма. — М.: Наука, 1988. — 474 с.
13. *Фромм Э.* Психоанализ и дзен-буддизм — М.: Республика, 1984. — 448 с.

Розділ 9

ІУДАЇЗМ

9.1. СТАНОВЛЕННЯ ІУДЕЙСЬКОЇ МОНОТЕЇСТИЧНОЇ РЕЛІГІЇ

Іудаїзм — одна з монотеїстичних національно-державних релігій стародавнього світу, поширена переважно серед євреїв. Вона не стала світовою релігією з ряду причин, про які ми скажемо далі, але здобула світове поширення, повторивши долю свого розсіяного по всьому світу народу. Це перша релігія Одкровення, тобто релігія, яка безпосередньо продиктована Богом людям через свого пророка і викладена в Святому Письмі. Історія стародавніх євреїв є одночасно історією виникнення і розвитку іудаїзму та його священної книги — іудейської Біблії. Ми будемо розглядати всі ці три сюжети одночасно, весь час пам'ятаючи, що історія народу його релігії та його Святого Письма — це різні, але невід'ємні одна від одної речі.

Насамперед, декілька слів про Біблію, в якій викладено історію єврейського народу.

Коли стародавні євреї творили своє Святе Письмо, вони ще не знали, що його називатимуть Біблією. Ця назва закріпилася за ним лише в IV ст. Вперше воно зустрічається в працях Іоанна Золотоустого (347—407), а остаточно цей термін утверджується в богослов'ї лише в XIII ст. Слово «Біблія» грецького походження — від назви папірусу, який виготовлявся з очерету — біблусу, а звідси — і грецька назва книги, складеної з листків папірусу — «біблос», «бібліон». Отже, буквально слово «Біблія» означає «книги», давньоєврейською мовою — «Соферім».

Почавши з кількох книг, це зібрання розрослося в остаточному вигляді до зібрання багатьох книг. Це вже ціла бібліотека в одній книзі. Сучасний протестантський богослов Джон Макдауелл так характеризує унікальність Біблії: вона писалася 1600 років протягом життя 60 поколінь, її писали понад 40 авторів із різних суспільних прошарків, у різних місцях, за різних обставин і настроїв, на трьох континентах трьома мовами.

Створена стародавніми євреями священна книга була успадкована християнами, вони доповнили її своїми творами, назвали Біблією. Вони визначили і дві основні частини Біблії: першу, іудейську — це Старий Завіт, другу, християнську, яку, ясна річ, іудеї не

визнають — це Новий Завіт. Саме християнство і дало Святому Письму іудеїв друге життя. Його переклали на латину — світову мову середньовіччя, а потім майже всіма мовами світу.

До 1966 р. Біблія була перекладена на 240 мов і діалектів, а її окремих текст ще на 739 мов.

9.2. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ІУДАЇЗМУ

Вважають, що історія іудаїзму пройшла такі періоди:

- біблійний іудаїзм (XX — IV ст. до н.е.);
- елліністичний іудаїзм (IV ст. до н.е. — II ст. до н.е.);
- рабиністичний іудаїзм. (II — XVIII ст.);
- сучасний іудаїзм (з 1750 р.).

Біблійний іудаїзм. Святе Письмо стародавніх євреїв містить у собі історію цього народу, який ще не мав літочислення, свого письма, коли в нього тільки складалося уявлення про себе. Тому ця історія, що передавалася усною традицією, дуже неточна, міфологізована і потребує критичного ставлення. Тривалий час Біблія була єдиним історичним джерелом історії стародавніх євреїв. Згодом осягнення її за допомогою єгипетських, ассіро-вавилонських, давньоіранських та інших джерел дало можливість внести в неї істотні уточнення. Якою ж була історія стародавніх євреїв у біблійний період, що тривав з початку II тис. до н.е. до IV ст. до н.е. — майже 2000 років!

Початковий період історії стародавніх євреїв нам майже невідомий. Е. Ренан висловлює припущення, що вони з'явилися на Аравійському півострові з країни, яку він звав Арія (територія сучасного Афганістану) і яка була нібито прабатьківщиною кельтів, скіфів (германців та слов'ян) і пелазгів (греків та італіків). Сучасна історична наука це заперечує. Більш вірогідно, що стародавні євреї були кочівниками, які прийшли на територію Аравії з Центральної Азії. Біблія починає єврейську історію з Авраама, вихідця з міста Ур, що частково підтверджує цю думку.

За Ренаном, у Сирії в II тис. до н.е. оселяються кочові семітиноми. У них існували племінні релігії з монотеїстичним ухилом, оскільки номади не знали міфології, яка неодмінно вела до політеїзму. Релігієзнавець Скворцов-Степанов зауважує, що ця тенденція до монотеїзму була спричинена теократичною організацією раннього давньоєврейського суспільства.

Стародавні євреї в той період уникали давати ім'я своєму богові. Навіщо, мовляв, йому власне ім'я, коли він єдиний і неповторний? Але пізніше він таки отримав ім'я Ягве(Яхве-Єгова).

За біблійною міфологією родоначальником стародавніх євреїв був Авраам, праотець багатьох народів цілого ряду етнічних гілок, серед яких було і плем'я Ізраїль. Цей процес історично точно не датований.

Ізраїльтяни мали спрощену релігію, ще без догм, без книг і без жерців, тому вони легко сприймали побічний релігійний вплив.

В іудейській міфології важливе місце посідає міф про перебування ізраїльтян у єгипетській землі.

Перебування ізраїльтян у Єгипті, тридцятирічне мандрування з Єгипту до Ханаану не має прямого історичного підтвердження. Безумовно, прихід ізраїльтян на узбережжя Середземного моря якимось відчувся в Єгипті, тим більше що єгиптяни добре пам'ятали навалу гіксосів. Були ізраїльтяни в Єгипті, чи не були, а вплив єгипетського ідолопоклонства на їх релігію мав місце: вони стали влаштовувати житло для свого бога в ковчезі — невеликій скриньці з дерева акації. Ковчег зберігався в спеціальному шатрі — скінії. Це було святилище з вітарем-жертвником.

Вихід ізраїльтян з Єгипту очолив Мойсей. Це він одержав Одкровення і написав перші чотири книги Святого Письма, як стверджує Біблія. Але значна частина коментаторів Біблії, а також істориків вважають особу Мойсея легендарною. Е. Ренан вважає історичним лише факт виходу ізраїльтян з Єгипту та їх вступ на Синайський півострів. Відомий історик Сходу М. Нікольський у своїй книзі «Стародавній Ізраїль» виходу ізраїльтян з Єгипту та Мойсею присвятив лише кілька рядків, не спростовуючи і не підтверджуючи цей факт. Але та увага, яку приділяє цьому сюжетові давньоєврейської історії Біблія, його провідне значення для розроблення віровчення (ідея союзу з Ягве) і культу (свято Пасхи) примушує нас з розумінням ставитися до цієї проблеми і висловлюватися за історичність цього факту.

Якщо визнати вірогідним вигнання стародавніх євреїв з Єгипту, то слід вважати це також і початком антисемітизму, концепції, яка з національно-політичних міркувань висловлює неприховану ворожість до єврейського народу.

З другої половини II тис. до н.е. історія стародавніх євреїв уже більш документована. Цей час теж глибока давнина — три з половиною тисячі років тому від нашого часу! Мало народів на нашій планеті мають таку сиву історію. Про стародавніх євреїв пишуть такі стародавні історики, як Манефон з Єгипту, Геродот із Греції, Йосип Флавій та ін.

Історикам добре відомо, що близько 1350 р. до н.е. ізраїльтяни з'явилися на східному березі Мертвого моря і річки Йордан, де вже жили племена амореїв, амонітів і маовітів. Згодом ізраїльтяни роз-

селяються (теж не без застосування сили) на західному березі Йордану, де їм довелося подолати опір ханаанців. Відбувався ряд воєн. Перемогу здобули ізраїльтяни, в нагороду їм дісталася чудова родюча країна, тепер вона зветься Палестиною. Їх успіх пояснюється просто: вони були добре згуртовані, а згуртувала їх ідея єдиного Бога — вони знали, за що билися. При всьому цьому ізраїльтян того часу не можна розглядати, як завойовників Палестини. Адже вони поверталися додому після перебування в Єгипті. Релігійний культ ханаанців відчув вплив фінікійського культу, переданий згодом ізраїльтянському. Так поступово розширювалися і збагачувалися релігійні уявлення Ізраїлю. Це був процес поглиблення і вдосконалення культу єдиного Бога — Ягве.

Вище було сказано про згуртованість ізраїльтян. Але національної єдності в той час однак не було. У політичному і релігійному житті переважав давній племінний поділ на коліна. Потреба в єдності тільки-но виникала. Тому не було єдиної держави, не було єдиного царя, єдиної церковної організації, ідея єдиного Бога ще цілком не утвердилася. Скінія з Богом постійного місця перебування не мала. Храму ще не було. Але вже були постійні служителі біля Ковчегу. Як зародок майбутньої держави виник інститут тимчасових ватажків, яких звали суддями. Історія зафіксувала імена дванадцяти суддів.

Саме в період завоювання Палестини жили пророочиця Девора (Дебора), яка виконувала обов'язки судді (Суд 4:4). Це свідчить про те, що в стародавньому єврейському суспільстві становище жінки було не таке вже принижене, як звикли твердити, розглядаючи ставлення іудаїзму до жінки. Коли ізраїльтяни перемогли ханаанські війська, які очолював Сісера, Девора співала тріумфальну пісню, що стала гімном перемоги. Ця пісня разом із розповіддю про Іфтаху є найстародавнішим текстом Біблії, що належить до XIII ст. до н.е.

У Біблії розповідається про нескінченні війни Ізраїлю з іншими народами і між окремими колінами Ізраїлю. З XI ст. до н.е. хронологія подій стає ще точнішою, з'явилися записи.

В цей період зв'язки між колінами міцніють, дедалі чіткіше проявляється ідея народної єдності. Ягвізм стає національним культом. У народній пам'яті вже чітко зафіксовано: Ягве вивів народ з Єгипту, подарував йому Ханаанську землю. Згодом фіксується релігійний центр — місто Сілом, куди люди перенесли ковчег. Сюди ходять прочани питати оракула ковчегу про майбутнє.

Авторитет Ягве зміцнюється завдяки рішучим діям судді Самуїла. Він поклав біля ковчегу хартію з першими письменами ізраїльтян, свідченням започаткування іудейського Святого Письма. Як пише Ренан, це був перший архів людства. Що письмо вже було в

ті часи, свідчить рядок із пісні Девори про тих, «хто веде пером писаря».

З XI ст. до н.е. починається існування Ізраїльського-їудейського царства зі столицею в місті Єрусалимі.

Перший ізраїльський цар Саул (1020—1004 рр. до н.е.) ще не мав постійної столиці і вважався більше військовим вождем, ніж керівником держави. Ще при житті Саула досяг військової слави Давид (1004/1965 рр. до н.е.) з коліна Іуди. Коли після загибелі Саула з синами в битві з філістимлянами царем став син Саула Ісбаал, Давид сів на престол у місті Хеврон.

На думку Ренана, Давид не був переконаним послідовником Ягве, але йому випала доля стати народним героєм. До того ж він був видатним дипломатом і державним діячем, поетом і музикантом. Він свідомо спирався на культ Ягве і возвеличив його. У 1050 р. до н.е. Давид був проголошений царем племені Іуди. Своєю столицею він обрав Єрусалим.

Царювання Давида було успішним. Він вів численні переможні війни. Особливу увагу він приділив розвитку іудаїзму. Насамперед він переніс ковчег у Єрусалим і розмістив його в пишному шатрі поряд зі своїм палацом. Це перенесення супроводилося урочистою процесією зі співами і танцями, з численними жертвопринесеннями.

Давидову державу успадкував його син Соломон (965—926 рр. до н.е.). Він зміцнив державний апарат, побудував новий пишний палац і храм Ягве, встановив єдину податкову систему. Після смерті Соломона єдина держава розпалася. Виникли дві нові держави. На півночі — Ізраїльське царство зі столицею Самарією, яке проіснувало близько двохсот років і в 722 р. було завойоване асирійцями. На півдні — Іудейське царство зі столицею Єрусалимом; воно проіснувало до 587 р. до н.е. і впало під ударами вавилонян. Тоді з «вавилонського полону» і почалося розсіяння стародавніх євреїв по всьому світу.

В Іудеї та Ізраїлі остаточно склалася релігія, яка отримала назву іудаїзму. З побудовою Єрусалимського храму утворився постійний центр віровчення швидко міцніючої релігії.

Історія стародавніх євреїв у цей період відбилась у Біблії в історичних книгах. У цей час з'явилися й пророки, які володіли даром слова і передбачення майбутнього. Вони виступали перед своїми військами, надихаючи на перемогу, кляли ворогів, пророкуючи їм поразки. Пізніше, у VIII ст. до н.е., пророки стали цілою школою релігійно-політичних ораторів і проповідників.

Пророки стають виразниками почуттів нації — зазначає Е. Ренан. Вони виступали захисниками народних інтересів. Пророки вже були за один крок від цілковитого утвердження Ягве єдиним богом.

Пророцтво як релігійна професія виникло і розвивалось в іудаїзмі паралельно із жрецтвом. Пророки вважалися знаряддям божества не через належність до певної соціальної групи, а лише за свій хист входити в контакт з божеством. За допомогою різних засобів, а більше молитви, танцю і співів вони впадали в екстатичний стан і провіщали волю Божу, як оракули, чи передбачали майбутнє. Були серед них люди мудрі і досвідчені, з піднесеною душею і сильним характером. Добре розуміючи хід історичних подій, вони висунули нову концепцію віри в месію, тобто віри в єдиного, живого, всюдисущого і невмираючого Бога. Пророкам належить також і поглиблення ідеї договору («Завіту») між народом Ізраїлю і богом Ягве, а також кредо винятковості історичної ролі євреїв.

Серед ізраїльських пророків видатне місце посідає пророк Ілія, який закликав до миру і справедливості, викривав жорстокість царів та їх оточення, їх прихильність до фінікійського культу Ваала. В Іудеї серед пророків виділявся Ісайя, який мріяв про щастя всього людства, про вічний мир на планеті. Це йому належать пристрасні слова, які прикрашають будови Організації Об'єднаних Націй у Нью-Йорку: «І мечі свої вони перекують на лемеші, а списи свої на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війні».

Біблія зафіксувала виступи трьох великих пророків: Ісайї, Єремії і Єзакіїля і дванадцяти малих пророків. Їхні твори склали розділ пророцьких книг.

Історична доля давньоєврейських держав склалась нещасливо. Тривалі війни між собою та іншими державами виснажували їх і робили життя народу особливо тяжким. Соціальне напруження в суспільстві не спадало.

Ізраїльське царство (па півночі Палестини) проіснувало з 928 до 722 р. до н.е. Царювало 19 царів, із них 7 близько одного року. Це свідчить про постійне внутрішнє напруження в державі. У 722 р. до н.е. асирійський цар Саргон II руйнує столицю держави Самарію і забирає в полон десять ізраїльських племен.

Іудейське царство трималось довше. У ньому царювало 20 царів із династії Давида, з них короткочасно три. У 586 р. до н.е. Іудея була завойована вавилонянами. Тоді ж вавилонський цар Навуходоносор II переселив більшу частину іудеїв до Вавилонії, а Єрусалимський храм зруйнував, перетворивши іудейське царство на вавилонську провінцію. Під час «вавилонського полону» іудейська релігія зазнала впливу іранського маздоїзму. У Вавилоні активно виступав Єзакіїль. Він пропагував ідею поновлення Ізраїлю як теократичної держави, відбудови Єрусалимського храму. Все це мусила зробити месія з роду Давидового.

Вавилон був розгромлений персами в 539 р. до н.е. і увійшов до складу Ахеменідської держави. Іудеї в 538 р. до н.е. змогли повернутися додому з дозволу перського царя Кіра. Відроджена єврейська держава отримала назву Іудеї. Її очолював правитель, якого призначив перський цар.

Єрусалим одержав статус міста із самоврядуванням. Єрусалимський храм було відбудовано, а його первосвященик мав державну владу.

Цей період в історії стародавніх євреїв отримав назву Другого храму.

Цей період відзначений діяльністю писця Езури (Ездри), який одержав повноваження від Артаксеркса I на ревізію Іудеї. Значну роль відіграв і вавилонський єврей Неємія, якого Артаксеркс I призначив правителем Іудеї. Вони домоглися неприйняття до Єрусалимської общини євреїв, які не були у «вавилонському полоні». Ці євреї частково змішалися з іншими народами, яких асирійці оселили навколо Самарії, і вже називалися самаритянами. Езра і Неємія виступали за посилення ізоляції євреїв від інших народів, вони вимагали анулювати змішані шлюби, через що немало родин було зруйновано. Від Ездри і Неємії залишилися книги в Святому Письмі.

Майже 100 років тому історик релігії А. Мензис, підсумовуючи наслідки першого періоду давньоєврейської історії, зазначав, що іудейська релігія після полону звузила свої рамки і, мабуть, забула про ті перспективи, які відкривались перед нею. Іудейство одяглося в твердий панцир суцільного богослужіння й індивідуального додержання обрядів. Євреї різко відмежувалися від усього світу, вважаючи, що їхня релігія дана лише їм, а не всьому людству. Історик слушно зауважує, що можливість стати світовою релігією була втрачена, склалася типова національно-державна релігія, яка дбала лише про свій народ.

Втім, це зробило євреїв народом недоторканим, поставило їх в особливе становище. Релігія євреїв стала тим панцирем, який захистив їх від асиміляції іншими народами. Від народів сусідів стародавніх євреїв залишилася лише згадка, натомість євреї, хоч і невеликий, але впливовий народ сучасності з власною культурою і державністю зберегли себе, проіснувавши в діаспорі майже дві з половиною тисячі років! І в цьому велика заслуга іудаїзму.

Елліністичний іудаїзм. Еллістичний період в історії іудаїзму охоплює час від завоювання Іудеї Олександром Македонським у 332 р. до н.е. і до виселення євреїв з Єрусалима римлянами в 135 р. н.е. Отже, назва цього періоду умовна, оскільки в той час було не тільки елліністичне панування в Іудеї, а й римське. Ця назва випра-

вдана хіба що тим, що греки мали чим вплинути на стародавню релігію, а римляни ні, вони самі жили елліністичною релігійною спадщиною.

З 301 р. до н.е. Палестина перебувала під владою єгипетських Птолемеїв, а з 200 р. до н.е. — сирійських Селевкідів. У цей період Іудея була звичайною рабовласницькою державою. Населення займалося землеробством. Розвивалося ремісництво і торгівля. В суспільстві існувала майнова і соціальна нерівність. Основна маса населення — хлібороби і ремісники — відчували гніт як своєї національної верхівки, що складалася з великих землевласників, торговців і лихварів, чиновництва і жрецтва, так і іноземних загарбників. Соціальне гноблення доповнювалося національним.

Духовний розвиток суспільства відбувався, переважно, у галузі релігії. А це досить консервативна галузь. Зміни тут відбувались незначні, панував догматизм. Як уже було сказано, складання основних документів Святого Письма було завершено, сувій Тори зберігався в Єрусалимському храмі. Але книги Святого Письма переписувались і нерідко дописувались, підправлялися. Ці книги були написані на івриті і арамейською мовою. Але згодом дедалі більше поширювалась грецька мова, і євреї, які жили за межами Палестини, наприклад, у єгипетському місті Александрії, вже забули іврит і користувались грецькою мовою.

За ініціативою Птолемея II Філадельфа (правив в 285—246 рр. до н.е.) Біблія була перекладена грецькою мовою. За легендою, 72 єврейських мудреці, запрошених Птолемеєм, протягом 70 днів працювали над перекладом, кожен окремо, не спілкуючись один з одним. Коли вони скінчили працю і порівняли зроблені переклади, то виявилось, що вони збігаються слово в слово. Це було чудо. Воно підтвердило божественність перекладеного твору. Так воно, чи не так, а Біблія, перекладена грецькою мовою, стала здобутком цивілізованого світу того часу.

Зроблений переклад отримав назву Септуагінта, тобто Переклад Семидесяти. До нього ввійшли твори, що й нині становлять канон іудейської Біблії.

Септуагінта була потрібна стародавньому світові тих часів, вона розширювала його культурний обрій. Була вона потрібна і стародавньому єврейству. І це не тільки тому, що євреї діаспори втратили знання івриту. Справа в тому, що іудейський світогляд не відповідав світогляду елліністичному. Євреї піклувалися насамперед про велич і вдосконаленість духу, їх ідеалом було служіння Богу і достеменно виконувати вимоги Тори. Ідеалом греків була фізична краса і гармонія, вони більше, ніж євреї, жили матеріальним світом. Духовний світ греків був у більшій владі розуму, ніж серця.

Пред'явлення античному світові Септуагінти єврейський світогляд заявляв свої претензії на участь у світовому прогресі цивілізації.

Сучасний поділ Біблії на розділи встановлений на початку XIII ст. кардиналом Ленгтоном (Англія), на вірші у 60-ті роки XVI ст. — видавцем Етьеном Робертом (Франція). Іудаїзм сприйняв це вдосконалення.

Птоломей і Селевкиди в III—II ст. до н.е. виселили значну частину євреїв до Єгипту, Сирії, Вірменії. Відбувалась міграція євреїв і в інші країни. В I ст. до н.е. населення Іудеї становило лише близько 400 тис. осіб, тоді як за її межами проживало вже понад 4 млн євреїв. Підсилення соціального і національного гніту завжди жило в Іудеї внутрішнє напруження. Особливо підсилювалося пригнічення євреїв Іудеї за сирійського царя Антіоха VI (175—163 рр. до н.е.), який навіть заборонив іудейську релігію. Реакцією на таку політику було повстання Маккавеїв, назване так, бо очолив його священик Мататія з роду Хасмонеїв, що взяв собі ім'я Маккавей (маккавет — молот), яке перейшло до п'яти його синів, що брали участь у повстанні. Особливо відзначився третій син Іуда Маккавей (пом. 161 р. до н.е.). Він очолив повстання в 167 р. до н.е., розбив армію Селевкидів, що значно переважала силами повстанців, у 164 р. до н.е. взяв Єрусалим, наново освятив Єрусалимський храм і поновив його діяльність. У 142 р. до н.е., незалежність Іудеї була поновлена.

Але в середині іудейського суспільства напруженість не спадала. Спалахнули суперечки про Усну, чи Неписану Тору, вона складалася давно, як коментарії до Тори через зміни в умовах існування іудеїв. Саддукеї в особі жерців і священиків храму наполягали на визнанні єдиним авторитетом Тори і запереченні Усної традиції. Їм заперечували фарисеї, які вірили у святість Усної традиції, тобто намагалися розширити межі іудейського віровчення. Вони домоглися підтримки народу й одержали владу в синедріоні — органі управління храмом.

З'явилися в іудаїзмі й інші течії. Серед них дуже впливовою була секта есеїв, які засуджували фарисеїв, пропагували ідеї соціальної рівності, аскетизму тощо.

У I ст. до н.е., як повідомляють стародавні джерела, євреї проникли вже в усі міста Римської імперії, і важко було знайти таке місце на землі, де не було б євреїв, зазначав єврейський історик Йосип Флавій.

Близько 100 р. до н.е. остаточно складається канон священних книг іудаїзму, зафіксованих Септуагінтою, вилучаються і знищуються апокрифи, твори, які не увійшли до канону, але якими продовжували користуватися деякі общини віруючих. Більшість із них

була написана грецькою і арамейською мовами. Тим часом держава Селевкідів переживає не кращі часи і поступово розпадається. На зміну грецького панування приходить римське, з 63 р. до н.е. в Іудеї встановлено римський протекторат, а в 5 р. н.е. вона стає римською провінцією з прокураторським управлінням.

Римське панування для Іудеї виявилось тяжким: тривало виселення євреїв з країни тепер уже в велику Римську імперію.

Іудейська знать була втягнута в політичну боротьбу в Римі. Частина її на чолі з первосвященником Гірканом і його радником Антіпатром підтримували Цезаря. Перемігши, Цезар зробив Антіпатра прокуратором Іудеї. Згодом син Антіпатра Ірод стає царем Іудеї. Царювання Ірода було кривавим. Але він домогся економічного розквіту Іудеї і відбудував, уже в грецькому стилі, Єрусалимський храм.

Після смерті Ірода Іудея знову стає римською провінцією, якою управляв римський прокуратор. Ще більше погіршується становище народу.

У народі поширюються месіаністські настрої і водночас досить радикальні, виразниками яких стали зелоти (від грец. — ревнителі). Зелоти закликали до боротьби, навіть збройної, із загарбниками, вони були противниками фарисейських пошуків компромісу з ними.

Посилюються релігійні пошуки, з'являються нові секти і нові пророки. Серед них секта есеїв, які чекали «кінця світу» і пропагували ідеї рівності й демократизму. З другої половини I ст. н.е. як секта іудаїзму починає функціонувати християнство, започатковане Ісусом Христом. Згодом воно стає самостійною релігією.

У такій ситуації спалахують народні повстання: Іудейська війна 66—73 рр. і повстання Симона Бар-Кохби 132—135 рр.

Римляни жорстоко придушили повстання. Під час Іудейської війни син імператора Веспасіана Тіт у 70 р. взяв Єрусалим штурмом і вщент зруйнував Єрусалимський храм. Сумну історію цієї боротьби євреїв за існування розповів римський історик Флавій у творі «Іудейська війна». Після розправи імператора Адріана з повстанцями Бар-Кохби римська колонія Елія Капітоліна, побудована на місці Єрусалима, була цілком зруйнована, згодом на його місці Андріаном було побудоване язичницьке місто з храмами на честь римських богів. Епоха елліністичного іудаїзму була завершена.

Рабіністичний іудаїзм. Талмуд. У феодальну епоху іудаїзм увійшов як релігія народу у вигнанні, яке тривало майже 1800 років, аж до середини XX ст. н.е. Весь цей час іудейське віровчення і культ зазнавали змін. Правда, не докорінних, не принципових, а таких, що уточнюють, удосконалюють іудаїзм. Єдиний релігійний центр — Єрусалимський храм — був зруйнований. Та й з далекої

діаспори вже неможливо було прийти до нього і принести жертву. Жертва як така зникає з іудейського культу. Залишається її імітація (приміром, спалювання свічок) і заміна словесною жертвою — молитвою. Як релігійні центри виникають синагоги (в перекладі з грец. — збори, місце зборів) — окремі общини зі своїм молитовним будинком. Перші синагоги виникли в Палестині в IV ст. до н.е., в Єгипті — в III ст. до н.е. З поширенням діаспори вони з'явилися в усіх місцях розселення євреїв. Синагога є місцем богослужінь, виконання обрядів, проведення свят, читань Біблії. Молитовні збори в синагогах проходили під керівництвом релігійних учителів — рабинів. Єврейські общини жили відокремлено, рабини керували не тільки відправленням обрядів, а й громадянсько-правовим життям общини. Звідси й інші назви цього періоду: рабиністичний, синагоїдальний.

Наявність синагог у місцях розселення євреїв не виключало намагань створити релігійні центри з більш широкою сферою впливу. Такі центри постійно виникали, навколо їх гуртувались видатні богослови, в них відбувався процес розвитку віровчення і культу.

Ще до руйнування Єрусалимського храму рабин Іоханан бен Заккай із дозволу Веспасіана створив у місті Явні школу, а при школі суд (бет-дін) для вирішення теологічних проблем, а потім і Синедріон, як у Єрусалимі. Він же був першим головою Синедріону. Іоханан і наступні покоління вчених Явни стали називатися танаї (ті, що повторюють вчення). Так виникла духовна столиця Іудеї, її авторитет був беззастережно визнаний євреями всієї діаспори.

У Явні було встановлено, що Тора і Невіім має читатись у синагогах щосуботи і в свята, а уривки з них — у понеділок і четвер, коли землероби приходять у місто на базар.

У тій же Явні було завершено кодифікацію Біблії, яка набрала тієї форми, яку вона має й тепер. Був зроблений новий переклад грецькою мовою, бо Септуагінта, на думку тодішніх учених, була не досить точною. На жаль, цей переклад втрачено.

Була перекладена Біблія і арамейською мовою, як найпоширенішою серед євреїв на той час. Цей переклад називають Таргум, він застосовується й нині. У Явні почалася і класифікація Усної традиції.

Проте на цьому робота над Біблією не закінчилася, її продовжували протягом XI—XII ст. вчені рабини, яких називали масоретами (від давньоєвр. «масора» — переказ, традиція), а відредагований ними текст Біблії, який дещо відрізнявся від Септуагінти, названо Масоретським текстом.

Римський імператор Андріан (117—138) після поразки повстання Бар-Кохби ліквідував богословський іудейський центр в Явні.

Після припинення аурівнових гонінь такий центр було утворено в місті Уша в Галілеї, згодом у місті Бет-Шеарім, а потім у місті Ціппорі. Там рабі Іехуда бар Ілай записав і відредагував усю Усну традицію. Цей запис одержав назву Мішна. Це перша частина Талмуда.

Мішна складається з Галахи — коментарів до Тори у вигляді записів суперечок і дискусій мудреців і рішень по конкретних випадках, і Аггади (переказ, розповідь) — це проповіді танаїв, оповідання і притчі з біблійної тематики. Те з Усної традиції, що не потрапило в Мішну, було оформлено в збірник, який отримав назву Тосефта. Це ніби доповнення до Мішни.

Після смерті Іехуди ще два століття існувала духовна школа і Синедріон. Останні роки цього періоду школа діяла в місті Тверії. Богослови цієї школи звалися амореями («ті, що пояснюють, тлумачі»). Амореї зібрали нові матеріали, що нагромадились після написання Мішни, і написали її продовження, що зветься Гемара. Писали Гемару не тільки в Палестині, а й у Вавилоні.

Отже, Талмуд складається з Мішни і Гемари. Оскільки Гемару писали і у Вавилоні, то склалося два варіанти Талмуда: Палестинський і Вавилонський. Мішна в них однакова, а Гемара різна. Палестинський Талмуд був написаний трохи раніше за Вавилонський.

Мішна має 6 розділів (63 трактати), які регулюють питання, пов'язані із землеробством, проведенням релігійних свят, родинно-шлюбними взаєминами, нормами цивільного і кримінального права, здійснення пожертв, дотриманням ритуальної чистоти.

У 395 р. Римська імперія остаточно розпалася на Західно-Римську імперію і Східно-Візантійську імперію. Іудея отримала нового господаря — візантійського імператора. У 426 р. помер останній насі Гамліель VI. Імператор Феодосій II ліквідував інститут насі. Посилився виїзд євреїв із Палестини, вона перетворилася на християнську країну. Після того як Палестина перестала бути центром єврейської релігії і культури, ця роль на певний час, до початку XII ст., перейшла до вавилонської общини. У VIII ст. там утворилася секта караїмів, її засновником вважають Анана бен Давида, який звів іудейську релігію до 10 заповідей Мойсея, абсолютизував Тору, категорично заперечував Талмуд.

Існування євреїв у межах Халіфату сприяло їх розселенню в Єгипті, Північній Африці, Іспанії та Італії. Історія існування євреїв у Європі в часи середньовіччя була трагічною. Вона була знаменна частими спалахами антисемітизму. Так, в Іспанії в IV ст. вже склалася велика єврейська колонія, та коли на початку IV ст. туди вторглися вестготи, які в VI ст. прийняли християнство, становище євреїв погіршилося, їх насильно обертали в християнську віру. Завоювання Іспанії арабами у VIII ст. змінило становище на краще.

З'явилися єврейські академії ієшиви, вчені-талмудисти, поети, філософи.

Подальші гоніння на євреїв змусили їх вирушити до Франції, а звідти до інших країн Європи. Але їх і там пригнічували. У 1215 р. Папа Римський установив, що всі євреї мусять носити жовтий клопоть тканини, як знак належності до єврейства. У 1242 р. в Парижі було вчинене публічне спалення Талмуду. З 1350 р. в Європі євреї змушені були жити в гетто. У 1394 р. євреї були вигнані з Франції, в 1492 з Іспанії. Під тиском переслідувань євреї кочують із країни в країну: до Північної Африки, Туреччини, Португалії, до Східної Європи, частина повернулася до Ізраїлю.

В епоху Відродження настало полегшення в житті євреїв у Європі. Так, в Ізраїлі, в місті Фаті, виникла нова община, в якій розроблялись проблеми каббалістичної течії в іудейському богослов'ї. За Каббалою, світ складається з 32 елементів, якими є 10 цифр і 22 літери єврейського алфавіту. За допомогою цих елементів і слід аналізувати Біблію; комбінуючи їх, можна розкрити її потаємний сенс. Вчення Каббали підтримує послідовний монотеїзм, вважає, що людина може втручатися в божественно-космічний процес історії, бо кожному «збудженню знизу» відповідає «збудження зверху».

Іудейська Каббала була заснована ще в Іспанії Моше де Леоном (1250—1305), який написав книгу «Зохар» («Сяйво») алегоричне тлумачення Тори, де зібрано містичні прийоми впливу на світ.

У Пфаті лідером каббалістів був рабі Іухан Лурія (1534—1572), який розробив цілу систему каббалістичної теорії, яка потім була сприйнята хасидизмом. Згодом туди приїхав рабі Йосеф Каро (1488). Він працював над створенням енциклопедичного зводу талмудичного права. Скорочена версія цього зводу зветься «Шулхан Арух» (Накритий стіл). Вона у стислій формі розкриває особливості єврейського життя, обряди і ритуали іудаїзму. Нею і тепер послуговуються рабини.

У Східній Європі євреї з'явилися ще в римську епоху як купці. У IX ст. тюркський народ — хазари — прийняв іудаїзм і навіть намагався передати його Київській Русі, але згодом самі прийняли християнство. Приблизно в цей час сюди прибули караїми з Вавилонії. Вони й тепер живуть у Причорномор'ї України і в Литві. Але основна маса східноєвропейських євреїв — це переселенці з Німеччини в часи середньовіччя. Заселення почалося з Польщі. Тут на основі іврити та німецької мови виникла мова ідиш. Рабі Моше Іссерлес (1520—1572) до Шулхан Аруха додав специфічні для цієї частини діаспори положення, які назвав Маппа («Скатертину»).

Оскільки в XVII ст. у складі Польщі були українські землі, євреї опинилися в Україні. Це було століття бурхливих соціальних і на-

ціональних подій. Боротьба українських селян проти польського гноблення зачіпала і євреїв, які розглядалися як спільники поляків. Звідси акт знищення євреїв: зруйновано близько 700 громад, вбито понад 100 тисяч євреїв. Ці соціальні потрясіння призвели до поширення каббали і відродження месіонізму. У 1648 р. оголосив себе месією в синагозі Смірні в Туреччині Саббатай цзі (1626—1676); рух на його підтримку поширився по всій Європі. Але він завершив переходом у мусульманство.

Коли польські землі увійшли до складу Російської імперії, значна частина євреїв опинилась в її юрисдикції. Катерина II дозволила їм проживати лише в Україні і Білорусі, відокремивши дозволені для проживання території межею осілости.

Сучасний іудаїзм. З XVIII ст. починається новий, четвертий етап розвитку іудаїзму, етап його існування в сучасному суспільстві.

Його відкриває діяльність Моше Мендельсона (1729—1786). Він був сином переписувача Тори, в німецькому місті Десау самотужки добився високих знань. Він жив у гетто, але все життя прагнув вивести євреїв з гетто не тільки буквально, а й у розумінні виходу єврейства в світову культуру, починаючи з німецької. Він вважав, що до єврейської вченості слід додати європейську. Мендельсон переклав Тору німецькою мовою і видав її алфавітом івриту, щоб кожен єврей зміг читати її і вчити німецьку мову. Цей переклад був розповсюджений і в Росії. Так було започатковано гаскалу — рух Просвіти. До Росії, де жило чимало євреїв, цей рух дійшов лише в другій половині XIX на початку XX ст. Його представляла творчість Іцхака Бер-Левінзона (1788—1860), Аврахама Ману (1808—1867), Ісхуда-Лейб Гордона (1830—1892). Пізніше — Шолом-Алейхема (1859—1916) та Іцхака Лейбуша Персі цзі (1852—1915). Розвиток капіталізму в Європі і Північній Америці, посилення демократизму і громадянських свобод і викликали в іудаїзмі ряд нових проблем. Сам процес історичного розвитку руйнував єврейську замкненість, піднесену іудаїзмом на висоту принципів. Посилилися асиміляційні процеси, і від них нікуди було дітися. XIX ст. ставило вимогу змін.

Ці зміни, насамперед, проявилися в культурі. Талмудичні обмеження ускладнювали не тільки побут, а й продуктивну діяльність, участь у виробництві, комерції, культурі. Так, іудею в суботу заборонялось користуватися транспортом. А як бути купцеві, який поспішав за кілька десятків кілометрів на ярмарок, що мав відбутися в неділю? Він мав виїхати в суботу. І мудрий рабе згадує, що в Талмуді є пояснення, що коли субота застає єврея мандруючим, тобто на кораблі, то «на воді» можна користуватися транспортом. І на пораду рабе єврей клав у свою бричку сулію з водою, сівав на

неї і їхав «на воді», куди йому треба. Але на таких хитруваннях не проживеш, потрібні були певні культові зміни.

Потреба радикальних змін у культурі спричинила появу реформованого іудаїзму.

Реформований іудаїзм, насамперед, вніс зміни до культової та релігійно-побутової практики: богослужіння правиться національною мовою, для жінок і чоловіків одночасно, головний убір став не обов'язковим, до богослужіння включалася органна музика, змінився порядок святкування суботи. Цю роботу з реформування богослужіння очолив рабин Аврахам Гейгер (1810—1874). Було також піддано сумніву авторитет Талмуду і Шулхан Аруху. Скасовано чимало безглузких приписів і забобонів. Пізніше було здійснено спробу зробити догматику більш сучасною, зокрема висунуто іншу інтерпретацію месіанізму, що містила відмову від ідеї відродження Сіону.

Вперше ці реформи на початку ХХ ст. було проведено у Німеччині І. Якобсоном, потім їх підтримали євреї США. Перша синагога в реформатському стилі («Темпль») була освячена в 1818 р. в Гамбурзі. Пізніше реформи торкнулись усього світу.

Не лишалася байдужою до цих процесів та частина єврейства, яка такі зміни вважала зайвими і шкідливими, утворивши течію традиційного, або ортодоксального, іудаїзму.

Він ґрунтується на буквальному розумінні Біблії, суворому виконанні усіх приписів Талмуду і Шулхан Аруху, категорично формує культові, побутові, юридичні та інші норми. Ця історична форма іудаїзму залишається домінуючою в іудаїзмі і в наш час. Серед діячів ортодоксального іудаїзму ХІХ ст. слід виділити німецького рабина Шимона Рафаеля Гірша (1808—1888).

З'явилась група поміркованих релігійних діячів іудаїзму, які були за деякі зміни в іудаїзмі, але більше прагнули наголосити на важливості спадковості в розвитку єврейської релігійної і національної думки. Така концепція одержала назву історичної школи, її яскравим представником був голова Рачинської семінарії в Бреслау Захарія Франкель (1801—1875). На основі історичної школи як реакція на суперечності між реформованим і ортодоксальним іудаїзмом виникає консервативна течія. Консервативний іудаїзм відкидав і омертвілу ортодоксію, і занадто сміливі наміри реформістів, які підтримували асиміляторські тенденції в єврействі. Ідеологи консервативного напрямку поєднали культ ортодоксального і реформованого напрямів в еkleктичну суміш, яка задовольняла найрізноманітні смаки. Так, богослужіння проводиться без поділу на чоловіків і жінок, але чоловіки повинні надягати головні убори. Іврит залишається мовою богослужіння, проте для проповіді можна використо-

увати національну мову. Цілком збережено ортодоксальне тлумачення догматики, проте допускалася її «індивідуальна інтерпретація».

На початок ХХ ст. іудаїзм являв собою строкату суміш ортодоксальних, реформованих і консервативних общин, єдиного релігійного центру не було, територіальні органи, що виникали, були консультативними.

Історія нового часу для єврейства знаменна його поширенням у Сполучених Штатах Америки. Перші євреї-переселенці прибули до США в 1654 р. За час до американської революції 1776—1783 рр. євреї оселилися в більшості британських колоній. Масова еміграція євреїв до США почалася в ХІХ ст., в 1880 р. їх там проживало 260 тисяч.

Після 1880 р. посилилися еміграція євреїв зі Східної Європи. За період 1881—1924 рр. у США з Росії і Польщі виїхало 2,3 млн євреїв. У США єврейські общини отримали всі можливості для вільного розвитку, тут вони надбали цілковиту релігійну свободу.

Нині в США проживає близько 6 млн євреїв, діють усі напрями сучасного іудаїзму.

Якщо в Західній Європі і США відбувався хоча й повільний, але постійний процес емансипації євреїв, зникали гетто, розширювалися можливості їх громадської діяльності, то в Росії збереглася «межа осілості» як у географічному, так і в суспільному розумінні. У 1844 р. були ліквідовані єврейські органи самоврядування — кагали. У 1827 р. була введена рекрутська повинність для євреїв і влаштовані школи кантоністів. Правда, в 1856 р. вони були скасовані. А в 1874 р. євреї були урівняні у ставленні до військової служби з іншими громадянами. Олександр ІІ, який провів ці реформи, також послабив вимоги «межі осілості».

Але вже при його спадкоємцеві, царі Олександрі ІІІ, в 1881—1882 рр. Росією пройшла хвиля єврейських погромів, антисемітизм посилювався. А 1911 р. відзначився сумнозвісною справою Бейліса. Протягом цього часу синагоги діяли незаконно.

На початку ХХ ст. в царській Росії проживало близько 6,5 млн євреїв, 4/5 з них жило в маленьких містах і містечках. На території Росії діяли 6 тис. синагог. Допускаючи офіційне існування іудейської релігії, царський уряд піддавав євреїв не тільки національному, а й релігійному гнобленню, що не заважало водночас використовувати іудаїзм у політичних інтересах самодержавства. Уряд надавав релігійним іудейським общинам ряд прав, рабини навіть мали права і привілеї купця першої гільдії.

В утвореному після Жовтневої революції 1917 р. Радянському Союзі становище євреїв, порівняно зі становищем у царській Росії, стало набагато кращим. Але здійснення проголошеної політики на-

ціональної рівноправності було вкрай непослідовним. Під приводом боротьби із сіонізмом (для цього теж не було будь-яких розумних підстав) надавали підтримку розвитку єврейської культури лише на ідиші, спрямовували її розвиток лише в секуляризованому дусі, нав'язували їй комуністичний ідеологічний зміст, витравляючи зміст національний.

Біробіджанський проект, який передбачав переміщення євреїв у сферу землеробської праці, зазнав невдачі.

При кількості єврейського населення в Радянському Союзі близько 3 млн чоловік, причому переважна більшість їх жила в Україні, кількість релігійних іудейських громад не перебільшувала 100 на всю колосальну країну. Налічувалось також близько 60 млн релігійних груп, які не могли домогтися статусу релігійних громад.

Друга світова війна привела до знищення значної частини єврейського населення і в Радянському Союзі, і Східній Європі в цілому. У гітлерівських таборах смерті знищили мільйони євреїв. І, незважаючи на це, як у воєнні, так і післявоєнні роки відбувались антисемітичні акції.

У кінці XIX ст. формується єврейський національний рух, який ставив своєю метою повернення на землю предків.

У Росії знаменними були вихід у 1882 р. брошури «Автоемансіпація» одеського лікаря Л. Пінскера (1821—1891) і утворення руху Ховевей Ціон («Ті, хто любить Сіон»).

У Європі вийшла брошура Т. Герцля (1860—1904) під назвою «Європейська держава: досвід сучасного вирішення європейського питання» (1896). У 1897 р. в Базелі зібрався Перший сіоністський конгрес. Сіонізм не був і не є релігійним рухом. Це суто політична організація, яка ставить метою утворення і розвиток єврейської національної держави в Палестині. Але її основоположні принципи беруть свій початок у Торі.

Уся перша половина XX ст. була тяжким випробуванням для єврейського народу. Періодичні сплески антисемітизму в Європі, єврейські погроми, всілякі обмеження і утиски, геноцид, який чинили німецькі фашисти, усе це тільки підсилювало бажання євреїв знову мати свою історичну батьківщину. Складний перебіг історичних подій завершився утворенням у 1948 р. держави Ізраїль.

XX ст. не принесло особливих змін у догматичних побудовах іудаїзму, хоч розвиток дійсності, прогрес цивілізації не могли не впливати на будь-яку релігію, зокрема і на іудаїзм.

У 30-х роках XX ст. виник модерністський напрям реконструкціонізм, ідеологом якого виступив М. Каплан. Він проголосив, що іудаїзм — не релігія, а специфічна цивілізація, яка століттями прокладає собі шлях у майбутнє. Історія, культура, побут, релігія єв-

реїв — елементи цієї цивілізації. Ця нова форма іудаїзму покликана увібрати модернізм реформованого, фундаменталізм ортодоксального і двоїстість консервативного іудаїзму. Теологічні уявлення повинні бути реконструйовані так, щоб вони стали внутрішнім моральним переконанням євреїв. Обряди визнаються в ортодоксальній формі: це зв'язок із традицією, віровченням у будь-якій іудейській формі, зв'язок із головною ідеєю іудаїзму. Належність до іудаїзму визначається не обрядами і догмами, а практичною участю в діяльності іудаїстських організацій, поняття «єврей», «іудаїст», «сіоніст» проголошуються тотожними.

У 70-х роках у США виник релігійний рух «Євреї за Ісуса», філії якого діють тепер в багатьох країнах. Цей рух ставить за мету довести, що Ісус якраз і є той Месія, що був передбачений єврейськими пророками. На цій основі має бути поєднано іудаїзм із християнством.

Але у християн на першому місці віра, а в іудеїв — справи. Різне у них і розуміння Бога. Богословські розбіжності настільки глибокі, що подолання їх найближчим часом навряд чи можливе.

Можна вважати, що весь цей час іудейська релігія в принципі лишалася незмінною.

Іудейські релігійні общини існують по всьому світу там, де проживають євреї. Функціонування ортодоксальних, реформованих, консервативних і хасидських общин давало можливість віруючим євреям задовольняти свої релігійні потреби згідно зі своїми уявленнями і релігійними переконаннями. Ніякої боротьби між цими течіями немає, вони співіснують взаємно поважаючи розуміння віровчення і культу один одного.

Організаційного духовного центру іудеїв, як в окремих країнах, так і в світовому масштабі, немає. Але синагоги столичних міст відіграють роль певного авторитету. Таким самим авторитетом користуються духовні школи і навчальні центри як в окремих країнах, так і в Ізраїлі.

9.3. Іудейські священні книги: іудейська Біблія

У період біблійного іудаїзму відбувається активний процес складання (не написання) Тори: відбирають потрібні, найбільш вірогідні тексти (і було, мабуть, з чого вибирати), упорядковується сакральна і національна історія стародавніх євреїв.

Перші записи окремих частин Тори було зроблено у VIII ст. до н.е.; на початок VII ст. до н.е. вже були відомі чотири книги Тори.

У 640 р. іудейський престол у 8-річному віці посів Іосія. Коли він виріс, то вирішив дещо відновити в храмі Ягве. Під час ремонтних робіт у храмі в 622 р. до н.е. верховний жрець Хелкія знайшов книгу від самого Ягве — Повторення закону, яке увійшло п'ятою книгою в Тору. Так склалося П'ятикнижжя Мойсееве, чи Тора (Хумаш). Після повернення з «вавилонського полону» всі релігійні тексти Тори були об'єднані. Канонічний текст Тори складається з п'яти книг.

Книга перша — Буття — розповідає про створення світу і людини, про життя перших людей у раю, їх гріхопадіння і вигнання з раю, про потомків Адама, їхні учинки, про всесвітній потоп, Ноя та його потомків. Тут уже з'являються патріархи-засновники єврейського народу: Авраам, Ісаак і Іаков, що мав ще ім'я Ізраїль. Його діти продали свого брата Йосипа до Єгипту, де останній зробив блискучу кар'єру і забрав євреїв до себе.

Книга написана за кращими зразками драматичного твору, події розгортаються стрімко і напружено, образи учасників подій окреслені чітко, виразно.

Книга друга — Вихід — продовжує цю драматичну лінію. Вона розповідає про Мойсея, його життя і діяльність у Єгипті, про нелюбов, що виникла у фараона до євреїв; Мойсей приймає рішення повернутися на батьківщину. Бог веде їх Синайською пустелею, дає Мойсееві Закони і укладає угоду з євреями на вірність Завіт, повідомляє через Мойсея десять заповідей. Мойсей споруджує ковчег — скінію Завіту, в якій і розміщується Бог. Віднині він завжди з Ізраїлем.

Книга третя — Левіт — уже не має драматичної насиченості. Це релігійне законодавство.

Такий самий характер має і книга четверта — Числа. Але, починаючи з 9-ої глави (з 36-ти), у ній продовжується історія ізраїльського народу, його мандрування пустелею і завоювання Палестини.

Книга п'ята — Повторення закону — має зміст, який цілком відповідає назві. Виклад основних положень релігії в п'яти книгах став традиційним для багатьох релігій стародавнього світу. Можна цілком припустити, що видатна пам'ятка індійської культури «Панчататра» написана в жанрі «шаста» (навчання, порада), назва якої буквально перекладається «п'ять книг», є відгуком на П'ятикнижжя Мойсея. У Конфуція теж є «П'ятикнижжя».

До Тори прилягають також книга Ісуса Навина, помічника і наступника Мойсея, який дорогою з єгипетського полону перевів євреїв через річку Йордан, завоював місто Єрихон, а потім царство Ханаан, поділивши завойовану територію як спадщину Мойсея.

У 1753 р. французький дослідник Біблії Жан Астрик (1684—1766) висловив думку про те, що книгу Буття складено з текстів двох авторів, один з яких звав Бога Ягве, а другий Елогімом. Так і назвали цих авторів: Ягвіст і Елогіст. Так зуть і відповідні тексти П'ятикнижжя. Подальше дослідження підтвердило це і висунуло ще нових авторів. Тепер вважають, що Ягвіст складений у IX ст. до н.е. в Іудеї, Елогіст — у VIII ст. до н.е. в Ефраїмі (північ Палестини). Ці обидва джерела називають Еговіст. Повторення Закону було складено в 621 р. до н.е., доопрацьовано близько 560 р. до н.е. Книга Суддів з'явилась у 500 чи 444 рр. до н.е.. Отже, П'ятикнижжя має чотири джерела: їх знаходять у різних місцях канонічного тексту. Це важливо для наукового розуміння історії тексту Біблії. Але це не має будь-якого значення для його релігійного сприйняття: текст Біблії абсолютно логічний і послідовний, він упевнено проводить свою релігійну ідею.

У VI ст. до н.е. іудейське Святе Письмо було доповнене книгами Пророків («Небіїм»), що містили продовження історії стародавніх євреїв, і Писаннями (Ктувім). Усі ці документи разом становили книгу Танах. Це аббревіатура слів єврейською мовою Тора (П'ятикнижжя), Невіїм (Пророки) і Ктувім (Писання), це сукупність головних книг єврейської традиції. «Тана» пізніше була названа християнами Старим Завітом, або Біблією. В іудейському і християнському канонах розміщення окремих частин Біблії дещо відрізняється.

Окремо слід зупинитись на тих релігійних творах, які мали поширення в часи написання Біблії, але через ідеологічний характер не потрапили до канонічного тексту. Ці твори християнський богослов Ієронім у IV ст. назвав апокрифічними (несправжніми, фальшивими). Серед апокрифічних авторів привертає увагу Перша книга — Ездри, написана близько 150 р. до н.е. Вона розповідає про повернення євреїв до Палестини з «вавилонського полону». У ній є цікавий сюжет про трьох вартових, які дискутували, що є найсильніше в світі. Один назвав вино, другий царя, третій жінку та істину. Свої відповіді вони поклали під подушку цареві. Ранком той прочитав, прослухав дискусію і спільно було вирішено: «Істина несе в собі вищу, недосяжну силу». Вартовий Зоровавель, який так відповів, одержав право на відбудову Єрусалимського храму.

Друга книга Ездри, датована 100 р. до н.е., розповідає про сім видінь. Коли протестантський реформатор Мартін Лютер прочитав цю книгу, то він викинув її в Ельбу.

Книга Товита, початку II ст. до н.е., суто фарисейська. В ній ідеться про необхідність суворого дотримання талмудичних правил. Є там також думка про те, що милостиня повністю спокутує гріх.

Книга Юдиф (середина II ст. до н.е.) розповідає про те, як чарівна єврейка під час облоги міста пішла в намет до військового керівника ворожої армії, зачарувала його, впоїла вином, а коли він сп'янів, відрубала йому голову і принесла в місто. Вивішена голова на стіні міста так вплинула на психіку ворога, що він не міг воювати і був розбитий.

Перша книга Маккавеїв (I ст. до н.е.) описує військові подвиги братів Іуди, Іонофана і Симона. Має певну історичну цінність. Друга книга Маккавеїв присвячена лише подвигам Іуди.

Крім того, були ще такі апокрифи: Доповнення до книги Есфір (бл. 100 р. до н.е.), Книга Премудрості Соломонової (40 р.). Книга Премудрості Ісуса, сина Сірахова (бл. 180 р. до н.е.), Книга Баруха (бл. 100 р. до н.е.) та ін.

Єврейська традиція не визнає апокрифи Біблії, але не заперечує їхнє історичне значення. Сучасний іудейський богослов, головний рабин Тель-Авіва І. М. Лау вважає, що Танах містить п'ять видів літератури: законодавство (Галаха), пророцтво, поезію, етику і прозу.

Один з авторитетів індуїзму — Свами Вівекананда — підкреслює східну особливість Біблії, вважаючи, що всі символи, картини, сцени, пейзажі, притчі це голос Сходу. Яскраве Сонце, пустеля, люди і тварини, що страждають від спраги, чоловіки і жінки з голови до ніг — усе це Схід, його проза і поезія. Справді, книжники відібрали до Біблії найкраще, що було в іудейській літературі того часу.

Із завершенням складання Біблії, власне, й починається існування іудаїзму. Можна вважати, що іудаїзм як особлива релігійна система народився у VIII—VII ст. до н.е.

Нагадаємо, що приблизно в цей час поширилося вчення Заратустри, а через століття Будди. Це був час великих духовних пошуків. Історія іудейського народу стає історією, яка протягом багатьох століть лишається замкненою в самій собі, а потім, завдяки перемозі християнства, виходить у потік загальнолюдського руху, — пише Е. Ренан про подальшу долю іудейства.

Біблія має величезну історико-культурну цінність. Вона збереглася як жива спадщина живого народу, який творив її і вивчав десятки століть. Через християнство Біблія стала надбанням людства, джерелом натхнення для найвидатніших творів літератури і музики, живопису і скульптури, народної творчості. Біблія щедро увібрала в себе фольклор, ставши неоціненним джерелом приказок, притч, яскравих образів і характерів.

Безумовно, при написанні Біблії не обійшлося без впливу вже існуючих релігійних і літературних джерел. Ці запозичення проаналізовані в сучасній релігієзнавчій літературі, наприклад, у праці

О.Рановича «Історія давньоєврейської релігії» і в багатьох інших. Але вони не можуть бути запереченням оригінальності Біблії загалом, тим більше її ідейної первозданності.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Основи іудаїзму: основні тенденції.
2. Хасидизм в Україні.
3. Кримські караїми як етнос.
4. Караїми в незалежній Україні.
5. Каббала як єврейський містицизм.
6. Археологія і Біблія.
7. Тора як компендіум мислення стародавнього єврейства.
8. Тора і сучасність.
9. Талмуд як логіка культового розвитку.
10. Каббала: історія і сучасність.
11. Хасидизм як особливе в іудаїзмі.
12. Сучасний іудаїзм в Україні.
13. Сутність віровчення і культу іудаїзму.
14. Основні тенденції іудаїзму.
15. Становлення синагоги як релігійної організації.
16. Основні ідеї книги «Буття» (Біблія).
17. Релігійні свята в іудаїзмі.
18. Декалог — основа моральних та соціальних принципів іудаїзму.
19. Біблія — священна книга християнства та іудаїзму.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Дайте загальну характеристику історичних умов в період виникнення іудаїзму.
2. Які ви знаєте священні книги іудаїзму?
3. Чим суттєво відрізняється іудейський монотеїзм від політеїстичних релігій?
4. Назвіть основні ідеї іудаїзму.
5. У чому ви вбачаєте вплив іудаїзму на появу християнства?
6. Охарактеризуйте головні етапи розвитку іудаїзму в Україні.
7. Що вас вразило в біблійній історії стародавніх євреїв?
8. Що ви знаєте про Біблію?
9. У чому полягають основні принципи іудейського віровчення?
10. Які сучасні напрями існують в іудаїзмі?
11. Як позначилася історична доля єврейського народу на процесі формування та особливості іудаїзму?
12. Що спричинило виникнення в лоні іудаїзму напрямів і течій?
13. Дайте загальну характеристику іудейської Тори.
14. Назвіть особливості Каббали як релігійно-містичного вчення.

ТЕСТИ

1. Іудаїзм як монотеїстична національно-державна релігія пройшла ___ періоди:

- а) 2
- б) 8
- в) 4
- г) 6

2. За біблійною міфологією родоначальником стародавніх євреїв був:

- а) Ісаак
- б) Авраам
- в) Мойсей
- г) Ісус Навін

3. Канонічний текст Тори складається з ___ книг:

- а) 7
- б) 5
- в) 9
- г) 3

4. За іудейським віруванням пророка Мойсея, Бог покликав на гору:

- а) Синай
- б) Олімп
- в) Еверест
- г) Джамалунгму

5. За ініціативою Птолемея II Філадельфа Біблія була перекладена грецькою мовою й отримала назву:

- а) Танах
- б) Септуагінта
- в) Старий Завіт
- г) Новий Завіт

6. Стародавній ізраїльський культ — це різноманітне поклоніння богу:

- а) Ваалу
- б) Ма
- в) Ягве (Яхве-Єгова)
- г) Аттісу

7. Іудейська Свята Тора налічує _____ заповідей:

- а) 589
- б) 613
- в) 659
- г) 637

8. Згідно з іудейською традицією, святковий день — це:

- а) середа
- б) субота
- в) вівторок
- г) п'ятниця

9. Іудейський Талмуд складається з:

- а) Мішни
- б) Зенд
- в) Гемари
- г) Хуртак-Апастак

10. З якого століття починається останній сучасний період іудаїзму:

- а) XVI ст.
- б) XVII ст.

- в) XVIII ст.
- г) XIX ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Барау А.* Лиқи Торы. — М.: Республика, 1995. — 452 с.
2. *Бен-Шломо И.* Введение в философию иудаизма. — СПб.: РХГИ, 1996. — 373 с.
3. *Бессерлан П.* Каббала и еврейский мистицизм. — М.: Вариант, 2002. — 428 с.
4. Библейская энциклопедия. — М.: Наука, 1991. — 973 с.
5. *Гече Г.* Библейские истории — М.: Искусство, 1988. — 545 с.
6. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури; «Світ знань», 1996—1999.
7. *Ефейфер Д., Телушкин Д.* Восемь вопросов об иудаизме. — Л.: Наука, 1984. — 538 с.
8. Історія релігії в Україні / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К.: Знання, 1999. — 735 с.
9. История религий: в 2 т. / Под ред. проф. Д. П. Шантеты де ля Соссе. — М.: Республика, 1997.
10. История религии: учебник: в 2 т. / Под общей ред. И. Н. Яблокова. — М.: Вариант, 2002.
11. Классики мирового религиоведения. — М.: Республика, 1996. — 383 с.
12. *Колодний А. М.* Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури, 1996.
13. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: підручник для вузів. — К.: Вілбор, 1997. — 480 с.
14. *Ранович А.* Очерки истории древнееврейской религии. — М.: ОГИЗ, 1937. — 548 с.
15. *Самозле Р.* По тропам еврейской истории. — Тель-Авив: Библиотека Алия, 1991. — 478 с.
16. *Фрезер Д.* Фольклор в Ветхом Завете.— М.: Высшая школа, 1980—568 с.

Розділ 10

ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ХРИСТІАНСТВА

10.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІАНСТВА

Час і місце виникнення християнства. Почнемо вивчення християнства з розгляду проблеми його походження. Проблеми, тому що це питання було піддане значній фальсифікації з боку різних ідеологів; його тлумачення і нині становить предмет наукових суперечок. Протестантський історик християнства А. Юліхер взагалі вважає, що період виникнення християнства вкритий мороком невідомості. Але це перебільшення. З історії раннього християнства ми знаємо чимало.

Християнство виникло на початку нашої ери в Римській імперії. На відміну від усіх релігій стародавнього світу, його виникнення і поширення було вибухоподібним, супроводжувалося активною релігійно-ідеологічною і політичною боротьбою, у ході якої значно постраждала історична істина. Наукові та ідеологічні суперечки навколо цієї проблеми тривають до нашого часу.

Проблема виникнення християнства, насамперед, торкається питання часу і місця цієї події чи цілого ланцюга подій. Факт незаперечний — християнство виникло на межі нашої епохи в імператорському Римі. Але коли саме, в якому десятиріччі, році? І в якому саме місці грандіозної імперії, яка охоплювала все Середземномор'я, значну частину Європи, Малу Азію?

Християнська традиція точно вказує дату: 28—33 рр. н.е., роки активної проповідницької діяльності Ісуса Христа. З цим можна погодитися, якщо мати на увазі ядро, основу християнського віровчення, але враховуючи те, що це віровчення записане вже після страти Ісуса Христа. Причому із канонічно визнаних авторів Нового Завіту лише два були безпосередніми учнями Ісуса Христа, бачили і чули його, тобто контактували з безпосереднім джерелом учення. Усі інші вже одержали інформацію опосередковано. Очевидно, що становлення віровчення розтяглось у часі. І це цілком природньо. Після революційного вибуху ідей у Христа тривав еволюційний процес освоєння та розвитку його ідей учнями, які й надали цьому вченню завершеного вигляду. Це ми побачимо, аналізуючи Новий Завіт, написання якого тривало, принаймні, до середини II ст. Цього погляду (різні датування творів Нового Заві-

ту) дотримується більшість істориків християнства. Але християнська традиція обмежує написання новозавітних творів періодом у два-три десятиріччя по смерті Ісуса.

Щодо конкретного місця в Римській імперії, де було започатковано християнство, теж існують різні погляди. Такі дослідники, як А. Б. Ранович (1885—1945), М. О. Машкін (1900—1950), М. В. Румянцев (1812—1956) та інші, вважають, що воно виникло в діаспорі, в Александрії й Малій Азії, а не в Палестині. Звідси у них і цілковите заперечення історичності Ісуса Христа. У працях С. І. Ковальова (1886—1960), Я. А. Ленцмана (1908—1967), А. П. Каждана, І. Д. Амусіна, С. С. Аверинцева доводиться палестинське походження християнства. Немає сумніву, що цей погляд становить основу традиційного розуміння своєї історії самим християнством. Отже, можна погодитися з ним і нам.

Щодо історичної періодизації процесу виникнення християнства, то він, звичайно, як і всякий історичний процес, має свої етапи розвитку. Існують і різні погляди на тривалість та зміст цих періодів. Деякі дослідники історії християнства вважають, що було допауліанське і пауліанське християнство. Відомий історик С. Токарев і філософ О. Левада навіть вживають такий термін «іудейське християнство», визначаючи той період, коли християнство тількино виникло й існувало майже в межах іудейства. Український дослідник історії християнства П. З. Козик викладає ґрунтовну концепцію, згідно з якою в процесі формування цієї релігії слід розрізняти етапи початковий, первісний (друга половина I ст. н.е.), потім раннє християнство (з кінця I до початку IV ст.) і як завершення формування християнства — церковне, Нікоцареградське, Вселенське християнство (IV—VII ст.). Логічні ознаки у змісті й формі християнства I—VII ст., які можуть становити основу такої періодизації, справді є. Ми будемо дотримуватися першої концепції, маючи на увазі, що перехід від християнства Ісуса до християнства Павла сам по собі був складним і багатоетапним. І, головне, цей перехід приніс християнству неоціненний соціальний досвід.

Виникнення християнства в Римській імперії слід розглядати як процес, що складається з двох стадій: власне виникнення його як релігійної школи, течії в Палестині й поширення в Римі, а потім і в усій імперії як нової релігії.

10.2. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ТА ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Історичні умови виникнення християнства. З 27 р. до н.е. в історії Стародавнього Риму почався п'ятсотрічний період Римської імперії. Перша його частина, до 193 р. н.е. — це період її піднесен-

ня, так званий принципат. Влада тоді належала династіям Юліїв-Клавдіїв із родичів Августа (27— 68 рр.), Флавіїв (69—96 рр.) і Антонінів (96—192 рр.)). Принцепс сенату, якому належала верховна влада, мав імперій, тобто верховну військову владу, а також звання верховного жерця — понтифіка і одночасно обіймав інші вищі посади (консула, проконсула, цензора тощо). В його титул входило звання імператора, ім'я Цезаря і Августа. Імператор утискував права та владу аристократії й виступав гарантом інтересів усього класу рабовласників.

У період принципату відбувається прискорений розвиток рабовласницької економіки Риму і змінюється державна влада. Зростає територія імперії, вона стає світовою: до неї входить Північна Африка, Єгипет, Іспанія, Галія, Італія, Далмація, Епір, Фракія, Данія, малоазійські держави, держави Східного Середземномор'я. Залежними від неї були землі Парфянського царства, Великої Вірменії, Північного Причорномор'я.

Політичне життя Римської імперії як у метрополії, так і в провінціях, було буремним. Ішла боротьба за імперську владу, вплив на неї, високі урядові посади, владу в провінціях. До вищих станів належали сенатори зі старої аристократичної землевласницької знаті чи з провінціальної верхівки, що виступили перед імператором, вершники з великих землевласників, чиновників і військових (з них вербувалися численні посадові особи); декуріони — місцеві землевласники, що обіймали вищі посади в міській магістратурі та в місцевих радах. Ці три стани протистояли плебсу, що складався з торговців, ремісників, дрібних землевласників і орендаторів, найманих робітників, а також великої кількості рабів.

Щоразу виникали повстання рабів і пригноблених народів. Серед них найбільш значні повстання: у Британії в 61 р., у Галії в 68 р., в Іудеї в 66—73 рр. та ін.

Палестина між I ст. до н.е. — початком I ст. н.е. була однією з провінцій імператорського Риму і разом із ним переживала процес еволюції рабовласників. У ній частина вільних жителів одержувала права римського громадянства, обіймала урядові посади. Провінціальна аристократія мала свої привілеї. Ішов процес відмирання залишків родового общинного ладу. Римське військо, римський суд і римський податковий апарат визискували й грабували провінції в інтересах метрополії. Трудящі маси Палестини зазнавали подвійного гноблення: і з боку римських визискувачів, і з боку своїх іудейських. Соціальне напруження раз у раз викликало збройні виступи пригноблених, які нещадно придушувалися. Постійні соціально-політичні негаразди потребували відповідного ідеологічного виразу, і в ті часи єдиною формою такого виразу була релігія.

У 63 р. до н.е. римський полководець Помпей підкорив Єрусалим, і Палестина перетворилася на римський протекторат. Державна незалежність Іудеї формально існувала (царювала династія Хасмонейів), але всі державні справи вирішувалися римлянами. Від 37 р. до н.е. почалося царювання Ірода, який тримався на троні лише за допомогою відвертого терору. Після його смерті в 4 р. до н.е. імператор Август поділив Іудейське царство на три окремі держави. Більша частина Іудеї і Самарії дісталася одному із синів Ірода — Архелаю. Архелай правив так, як і його батько: з кривавим насильством. За ініціативою іудейської і самаритянської аристократії Август у 6 р. н.е. позбавив його влади. Підлегла йому територія була включена до складу Сирії. Державну владу в Палестині успадкував його намісник, який призначався імператором із числа римських вершників і був підлеглим імператорському легату Сирії. В Іудеї в цей час продовжується інтенсивне релігійне життя, утворюються нові релігійно-політичні течії. Навколо Єрусалимського храму групуються саддукеї з іудейської знаті. Вони обіймали жрецькі, військові та адміністративні посади, дотримуючись консервативної лінії в релігії і державі. Другу впливову течію становили фарисеї-торговці, лихварі, середні землевласники, середні і нижчі служителі культу. Вони ревно вивчали і тлумачили Тору, визнавали усну традицію, яку заперечували саддукеї. Ставлячись із зневагою до простих віруючих (дрібних торговців, ремісників, селян), вони відмовувалися від них під приводом дотримання релігійної чистоти.

Особливу релігійно-політичну течію представляли есеї. Вони жили окремими общинами; займалися, переважно, землеробством; мали спільну власність на майно і спільне споживання. Есеї дотримувалися аскетизму, більшість із них були безшлюбні. Особливу увагу вони приділяли ритуальній чистоті, перед спільними трапезами здійснювали обмивання, носили лише білий одяг. Загалом вони поважали Єрусалимський храм, надсилали до нього свої пожертвування, але заперечували жертву тварин, дотримувалися суботніх днів. Усі свої справи вирішували на зборах общини. Там же обирали свою старшину, якій корилися беззаперечно. Державну владу поважали і корилися їй як владі від Бога. Есеї вірили у всевладність Бога, божественне приречення, безсмертя душі та потойбічне життя. Вивчення священних книг було обов'язком кожного з них. В общини есеїв, здебільшого, йшли знедолені люди. Вважають, що есеїв було близько 4 тис. з 500-тисячного населення Іудеї.

Але досить стійка і розвинута релігійна традиція, яка панувала в Палестині, — сформований ортодоксальний іудаїзм. Він був основним релігійним витком християнства. Ще в XIX ст. відомий істо-

рик Ю. Велльхаузен (1844—1918) переконливо довів, що іудейство підготувало ґрунт, на якому утворилося християнство.

Від іудаїзму християнство запозичило міфологію, усі анімістичні уявлення, багато чого з іудейського фетишизму і магії. Образ Христа склався під впливом іудейського вчення про месію. Саме виникнення християнських сект відбувалося у межах іудейських общин, про що свідчать численні рукописи давньоєврейською і арамейською мовами, знайдені поблизу селища Хірбет-Кумран на узбережжі Мертвого моря.

Тепер у розпорядженні вчених перебуває кілька десятків тисяч фрагментів стародавніх рукописів. Це кілька сотень книг, ціла бібліотека стародавньої думки, їх звать «кумранськими рукописами», чи «рукописами Мертвого моря»; вони розповідають про релігію безпосередніх попередників християнства. Релігійно-філософські погляди кумранітів полягали в дуалістичному світобаченні, вченні про фатальність і приречення, у месіанських та есхатологічних уявленнях, у вченні про потойбічне життя.

Кумраніти жили общиною, схожою за способом життя на монастирську. Вступ до общини був добровільним, але умови відбору і прийняття до общини були досить суворими. Приймали на виховання також дітей. Життя в общині було суворо регламентоване: обов'язкова фізична праця, тривалі богослужіння, обов'язкове релігійне навчання. У них існувала колективна власність, практикувалося колективне споживання їжі. Усе це регламентувалося Статутом, порушення якого жорстко каралося.

Ці відкриття породили нові загадки в історії християнства, оскільки документи датуються II—I ст. до н.е., тобто набагато раніше від визнаної дати виникнення християнства. Кумранські рукописи підтверджують, що вже у II ст. до н.е. у межах іудаїзму існувало вчення, дуже схоже на християнство. Є навіть уривки, які текстуально збігаються з окремими місцями Нового Завіту. Йдеться про якогось «учителя справедливості», який загинув від рук ворогів.

Релігійну підготовку християнства здійснили також численні східні культу, насичені містичними ідеями: зокрема, культ перського бога сонця Мітри (мітраїзм), сирійсько-фінікійський культ бога Адоніса і навіть зороастризм. Ідейна підготовка християнства була здійснена греко-римською філософією. До філософських попередників християнства належить Філон Александрійський (25 р. до н.е. — бл. 50 р. н.е.). Він об'єднав реалізм Платона з монотеїзмом іудаїзму. За Філоном, Бог-Отець виступає як творець ідей, душі, світу, а посередником між Богом і людьми є Логос, Світовий Розум. Матеріальний світ, тіло людини Філон вважав грішним началом, темницею для божественної душі. Світ врятує месія, а до

його приходу люди повинні все перетерпіти. Ці ідеї Філона і стали однією з філософських передумов християнства. У підготовку до християнства значний внесок зробили стоїки. Стоїцизм розробляв проблеми моралі, пропагуючи покірливе ставлення до навколишнього світу, відмову від радощів і насолод. Найвидатніший представник стоїків Сенека (бл. 5 р. до н.е. — 65 р. н.е.) критикував сучасне йому суспільство, проте не виступав проти багатства і рабовласництва (він сам був найзаможнішою людиною свого часу). Він вимагав, щоб раб був покірним рабовласнику, а останній витриманим, справедливим і розсудливим. І раб, і рабовласник рівні, але тільки у можливості морального вдосконалення. Сенека висунув ідею «промислу божого». Християнство щедро запозичувало ідеї в Сенеки. Існує легенда про те, що він листувався з одним із засновників християнства, апостолом Павлом. Важливим філософським джерелом для християнства була платонівська ідеалістична філософія. Саме вона обґрунтовувала поділ світу на матеріальний і духовний, одночасно надаючи другому пріоритет. До часів створення Нового Завіту платонівський метафізичний ідеалізм був найпоширенішим в античному світі філософським поглядом. Християнство вдало скористалося цим. При формуванні філософської концепції християнства був широко використаний ірраціоналізм античної філософії, але християнське богослов'я не цуралося і раціоналізму.

Ідейний розвиток стародавнього світу в межах Римської імперії створив міцну релігійно-філософську традицію, і коли назріла потреба в новій релігії, необхідний філософський ґрунт уже був.

10.3. ІСТОРИЧНІ, МІФОЛОГІЧНІ, ЕВАНГЕЛЬСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ІСУСА ХРИСТА

Проблема особи Ісуса. Євангельська концепція. Проблема походження християнства міцно пов'язана з проблемою особи Ісуса Христа — центральної фігури цього процесу. На сучасному етапі дослідження проблеми чітко визначилися три концепції її вирішення.

Перша — це євангельська ортодоксально-богословська концепція, яка вважає християнство наслідком надприродного Об'явлення, Бог дарував християнство людству через свого Сина Ісуса Христа. Його біографія і (що більш важливо) вчення викладені в Новому Завіті, кожне слово якого святе і не підлягає ніякому сумніву. Безумовно, найґрунтовнішим джерелом біографії Ісуса Христа справді є Новий Завіт. Така думка проникла навіть у радянську історіографію. Щоправда, серед християнських істори-

ків є такі, що намагаються вдатися до раціонального тлумачення Нового Завіту. Так, сучасні протестантські історики релігії О. В. Карєв (1854—1971) і К. В. Сомов (1920—1968) у своєму викладі історії християнства нічого не пишуть про земне життя Ісуса, про чудеса, які його супроводжували, хоч називають багатьох старозавітних і (ще в більшій кількості) новозавітних персонажів як цілком реальних.

Ці історики навіть наближаються до наукового розуміння проблеми виникнення християнства. Але вони не можуть відмовитися від головного в богословській концепції — визнання цього процесу надприродним, тому загалом перебувають у межах ортодоксально-богословської концепції походження християнства.

Богословська ортодоксія детально розробила євангельський образ Христа. Він сприйнятий всіма напрямками християнської релігії й підданий численним богословським тлумаченням. Навколо нього точилася тривала боротьба, яка призвела до оформлення ересей. До цього образу зверталися мислителі й митці, письменники і вчені; він міцно увійшов у духовну культуру людства і є її величним здобутком. В образі Ісуса Христа чудово втілилися всі ідеали християнства, його надбання, що зробили цю релігію найвпливовішою світовою релігією в історії людства, і його втрати, які не дали можливості здійснитися цим надбанням.

Євангельська концепція надприродної боголюдини Ісуса Христа зазвичай критикується шляхом розкриття численних суперечностей Нового Завіту логічного, історичного, етнографічного та іншого плану. Такі суперечності є. Церковні історики з ними або погоджуються, або старанно уникають їх. Але врешті-решт вони звертаються до аргументу, з яким важко сперечатися — це все справа віри: віра може суперечити здоровому глузду. Євангельська історія Христа утверджується вірою. Погоджуючись із віруючими у їх відданості вірі, лишимо осторонь цю критику і водночас визнаємо право на існування інших поглядів на походження християнства. Також визнаємо за необхідне використати євангельську концепцію Ісуса Христа, послатися на неї при викладі історії християнства, оскільки в ній яскраво втілені його ідеали.

Науковий підхід до питання історичності особи Христа спричинив ще дві концепції: міфологічну та історичну.

Міфологічна концепція. Міфологічна концепція, засновниками якої вважають французів К. Вольнея (1757—1820) та Ф. Дюпюї (1742—1809), виходить із того, що образ Христа створено штучно на підставі східних астральних (особливо сонячних), а також стародавніх землеробських культів умираючих і воскресаючих богів (Осіріса, Таммуза). Можливий також вплив культу Будди.

Міфологічний напрям визнає Ісуса Христа міфічним образом, який склався під впливом тотемістичних уявлень чи землеробських культів, або на основі астральних уявлень. Уся євангельська міфологія оцінюється як запозичення з більш стародавніх міфів.

Коли виникло християнство, творці нової релігії прикрилися авторитетом вигаданої надприродної особи, проголосивши її засновником християнства, і сконструювали образ Христа, користуючись міфологічним багажем східних релігій. Історія стародавніх релігій дає досить багато свідчень на користь такого припущення. У цьому сильна сторона міфологічної концепції, прихильниками якої були історики Дж. Робертсон (1856—1933), А. Древе (1865—1935), А. Немєвський (1864—1920), І. О. Морозов (1854—1946), Р. Ю. Віппер (1859—1954), С. І. Ковальов (1886—1960), Я. А. Ленцман, М. М. Кубланов, Й. Л. Кривильов (1908—1987), Г. М. Лівшиць.

Англійський вчений Дж. Робертсон, наприклад, розглядає євангельську біографію Ісуса Христа як суцільний міф, запозичений у численних попередників християнства з кола релігій стародавнього світу. У книзі «Євангельські міфи», що вийшла ще у 80-х рр. XIX ст., він розкладає євангельську оповідь на 30 біографічних міфів і, крім того, аналізує міфи повчальні. Заперечував історичність дванадцяти апостолів, а також апостолів Петра і Павла такий відомий дослідник історії християнства, як А. Древе.

Міфологічна концепція була сприйнята більшістю марксистських атеїстів. Вона широко використовувалася в колишній антирелігійній пропаганді. Вважалося, що довівши неіснування Ісуса Христа, можна спростувати все християнство загалом. Але це була наївність. Войовничий атеїзм міфологічної концепції лише шкодив аналізу християнства.

Історична концепція. Історична концепція склалася в Німеччині під впливом історіософських ідей Гегеля: християнство — це релігія специфічного типу відкриття, релігія істини і свободи. Вона третя стадія після природної (стародавніх китайської та індійської), а потім художньої (іудейської, грецької та римської) стадії історичного розвитку релігії. Гегелівська філософія історії релігії виходить із того, що ця історія — суто філіація ідей, розвиток ідеї самої по собі, незалежно ні від чого. Насправді ж, історія релігії — це невід’ємна частина всієї історії людства, історії громадянської і політичної, історії матеріальної і духовної культури людства, історії людини і суспільства. Але Гегель відкрив можливість історичного підходу до релігії, її вчень і культу (тоді як до нього богослов’я припускало лише можливість історичного погляду на християнство, на його засновника). Ось чому учні Гегеля Ф. Баур (1792—1860), Д. Штраус (1808—1874) і Б. Баур (1809—1882) розглядали

ідею і образ Христа в історичному аспекті. Так само робили і протестантські богослови Ю. Велльхаузен, А. Гарнак (1851—1930), А. Луазі (1857—1940) та ін. Серед цих учених особлива роль належить лівому гегельянцеві Давиду Штраусу. У 1835—1836 рр. він видав історично-художній твір «Життя Ісуса». Цим він поклав початок науковій розробці проблеми історії християнства. Він доводив, що Ісус Христос — це цілком історична особа, життя якої потім було міфологізоване. Його твір складається з двох частин, назва яких точно передає зміст твору і концепції Д. Штрауса: історичний нарис життя Ісуса, її походження і розвиток. Слідом за Штраусом пішла велика кількість різноманітних авторів. Методами історико-філологічного аналізу християнських та інших документів вони намагалися з'ясувати справжню історичну особу Христа, помітно заземлюючи цей образ. Згідно з історичною концепцією, існувала конкретна особа, не Бог, не надприродна істота, а геніальний проповідник, біографія якого згодом зазнала релігійно-міфологічного оброблення. Історичний напрям вважає, що в основі образу Ісуса Христа є життя конкретної видатної історичної особи, біографія якої була міфологізована з метою надання його вченню містичного авторитету, і що саме цю традицію відображують твори, які входять до складу Нового Завіту.

Історичний напрям у 20-х роках ХХ ст. був скоригований екзистенціальним підходом до цієї проблеми Р. Бульмана (1884—1976) — у тому розумінні, що слід розрізняти «історичного Ісуса» (про якого ми майже нічого не знаємо) від «Ісуса віри». Віра враховує тільки ситуацію екзистенціального вибору, для означення якого ми звертаємося до новозавітного міфу. Якщо ми відокремимо віру від цього міфу, «деміфологізуємо» її, сприймаємо її як факт, то ми повинні просто вірити в Христа, в його існування. І він стає реальним. Що ж до чудес, то їм можна дати реалістичне тлумачення, а тексти Нового Завіту вільно трактувати як іншомовні та умовні. Так, історична школа (це вже в наші часи) набирає нових можливостей. Праці Р. Бульмана «Теологія Нового Завіту» (1949), «Віра і розуміння» (1952) є значним кроком протестантського богослов'я у науковому розумінні християнства.

Очевидно, в основі і євангельського, і міфічного, й історичного погляду на особу Христа однак є уявлення про конкретний персонаж. Християнство було продуктом релігійної творчості широких мас, що висунули багатьох осіб. Серед них був і той геніальний проповідник, який отримав ім'я Ісуса Христа. Містичні настрої, що охопили в той час маси, чекання спасителів, провісників, чудес створювали сприятливий ґрунт для обожнювання пророків, нових ідей. Та й ці пророки, «вчителі справедливості», фанатичні й не-

стримані у своєму проповідницькому запалі були готові відгукнутися на настрої мас. Ось чому й склався образ боголюдини замість реальної особи, очевидно, геніальної, але, безумовно, не Бога, не творця чудес і не надприродного пророка.

Якщо довіряти Євангеліям в описі історії виникнення християнства, то слід визнати, що фундатором нової релігії був якийсь Іоанн. Він раніше від Христа проповідував скорий прихід месії, закликав жити добродібно, практикував ритуальне обмивання своїх новонавернених. Його називали «Хреститель», «Баптист», «Предтеча». Іоанн хрестив Ісуса, звинувачував Ірода в розпусті й був страчений. Однак першовчителем християнства все ж проголосили Христа, а особу Іоанна було відсунуто на другий план. Певно, тут позначилася та обставина, що біля джерел християнства стояло чимало творців.

Цілком зрозуміло, що вичерпнішу інформацію з цього питання могли б дати незалежні джерела у вигляді свідчень римських хроністів середини I ст. н.е. Але їх немає. Чи вони не існували, чи з якихось причин втрачені (останнє, мабуть, вірогідніше), але прикрий факт є фактом.

Інша література теж не дає бажаних матеріалів. Сенека, видатний римський письменник і філософ, ідеї стоїцизму якого дуже близькі християнству, у своїх творах не згадує про християнство. Філософ і теолог Філон (бл. 25 р. до н.е. — бл. 50 р. н.е.), чий погляд теж багато в чому були сприйняті християнством, ніде не називає його. Поет Лукіан (39—65 рр. н.е.) описує громадянську війну у Римі в середині I ст. н.е. і не згадує про Христа. Можна ще посилатися на Плутарха (46—127), Плінія Старшого (бл. 23—79), Ювенала (60—127), Марціана (40—104), Персія (34—62), які відзначалися сумлінністю, описуючи сучасний їм світ, теж нічого не говорять про таку відому постать, як Ісус Христос. Щоправда, у творах Іосифа Флавія (37—105), який написав «Іудейську війну», істориків Таціта (54—119), Светонія (70—160) і римського письменника Плінія Молодшого (бл. 62—114) є згадки про християнство. Проте є думка, що ці згадки були пізнішими вставками (інтерполяціями). Втім деякі історики та богослови ці сумніви в істинності названих свідчень відкидають і цілком визнають їхню достовірність.

Зваживши на всі ці обставини, можемо сказати, що обмеженість історичних джерел про Ісуса Христа ускладнює побудову уявлень про нього, але зовсім не виключає їх. Що ж до євангельської традиції, то вона має бути сприйнята по-науковому, критично.

10.4. ОБРАЗ ІСУСА ХРИСТА

Ісус Христос, його біографія. Батьки Ісуса — Йосиф та Марія жили в Галілеї, у північній частині Палестини, у невеличкому місті Назарет. Народився ж Ісус в Іудеї, у Віфлеємі, місті, яке розташовано на південь від Єрусалима, куди Йосиф із дружиною прибув для проходження перепису населення.

Відбулося народження Ісуса незадовго до смерті Ірода в 750 р. за римським літочисленням. Рік, що почався після народження Ісуса, вважається першим роком літочислення, яке прийнято всіма цивілізованими народами. Це літочислення «від Різдва Христового» введено через 500 років після описаних подій, коли чернець Діонісій Малий за розпорядженням папи Іоанна I обчислював час святкування Пасхи і визначив, що Ісус Христос народився в 754 р. від заснування Рима. Старе літочислення від заснування Рима було відкинуте і введено нове, початок якого визначено з великими суб'єктивними допущеннями.

Ісус — син теслі, мав чотириох братів, а також сестер. Дитинство і юнацтво його минули в глухому провінційному місті, до якого ледве-ледве доходив подих еллінської та римської культур. У дитинстві, юнацтві та в подальшому житті Ісус ніколи не виїздив за межі Палестини. Принаймні, Євангелія про це не згадує. А Єрусалимський храм відвідував з батьками щорічно на Пасху. Очевидно, він знав грамоту, бо часто цитував Біблію, а дванадцятирічним хлопчиком вразив своєю мудрістю учителів храму. Іудейську традицію та культуру він знав добре, хоч формально й не одержав іудейської освіти, у нього не було вчителя.

Ісусу було десь близько тридцяти років, коли він одержав водне хрещення від Івана Хрестителя. Потім він проходив спокушання від диявола в пустелі. І після цього став активно проповідувати своє вчення, подорожуючи по Галілеї, але зарезервувавши собі як більш-менш постійну базу місто Капернаум, бо в своєму рідному місті, як доречно сказав сам Ісус, важко бути пророком.

Ренан зображує галілеян, слухачів Ісуса, простими і довірливими людьми, які наївно вірили чуткам про чудеса, що їх творив Ісус, його твердженням, що він Син Божий. Людям, більшість яких зазнавали гноблення як від своїх національних поневолювачів, так і іноземців, він проповідував, що ось-ось настане царство Боже, під яким розуміли докорінну зміну всіх земних порядків. І щоб увійти в це царство Боже, слід визнати авторитет Єдиного монотеїстичного Бога, покаятися у вчинених гріхах і йти за Сином Божим, яким Ісус оголосив себе. Такі заклики знайшли плідний ґрунт. У Ісуса одразу з'явилося чимало послідовників.

Е. Ренан зауважує, що своїм численним проповідницьким перемогом Ісус зобов'язаний також чарівності своєї особистості, своїх промов. Переконливе слово, погляд, жест доходив до душі слухачів і привертав до нього відданих учнів. Широко користувався Ісус у своїх промовах притчами, в яких повчання висловлюються в алегоричній формі. Вислови його логічні та впевнені, формули категоричні.

Із числа галілеян Ісус вербує своїх учнів, а з них вибирає дванадцять апостолів: Петра і Андрія, Якова й Іванна, Пилипа і Варфоломія, Матвія і Хому, Якова і Симона, Юду Якового і Іуду Іскаріотського (Лк. 6:13—16). Їх він називав сіллю землі, світом для світу. Після зрадництва Іуди замість нього до апостолів було добрано Матвія. Швидко проповідь Ісуса набрала широкої популярності. Він стає відомим чудотворцем. Головною темою його проповідей були соціальні та етичні проблеми. Інших проблем (філософських, історичних, природничих, мистецьких тощо) він лише торкався.

Ісус мимоволі увійшов у конфронтацію з ортодоксальним іудаїзмом, оскільки порушував ряд іудейських культових положень, зокрема про святкування суботи (Лк. 6:1—5), брав на себе право відпущення гріхів, яке у іудаїзмі належало лише Богу, спілкувався з грішниками, які у садукеїв і фарисеїв були майже недоторканні (Лк. 7:36—39). Протестантський історик християнства А. Юліхер зауважує, що Ісусу було властиве іудейське подолання іудаїзму: він веде боротьбу з фарисеями, але не зі Старим Заповітом.

Ісус і його учні весь час жили на відкритому повітрі, чому сприяв чудовий клімат Галілеї. Проповідуючи, він завжди обирав для себе зручну позицію, щоб його могли краще бачити і чути: чи то з човна біля берега, на якому збиралися слухачі; чи то з гори, де повітря чисте й прозоре.

Яскравий взірець ораторського мистецтва — його проповідь із гори про блаженство (тобто щастя), яка отримала назву Нагірної проповіді: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені. Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони. Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть. Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть. Блаженні вигнанні за правду, бо їхнє Царство Небесне» (Мт. 5:3—10).

Досягнувши великого успіху в проповіді свого вчення в Галілеї, Ісус переносить свою діяльність до цитаделі ортодоксального іудаїзму — Єрусалиму. Мабуть, у 32 р. він іде в це місто на свято Кушців. Там його зустріли недоброзичливо. А він відверто негативно

ставився до іудейського храмового життя, зовсім не схожого на патріархальне галілейське. Від єрусалимського галасу Ісус часто тікав до невеличкого селища Віфанії поблизу іудейської столиці (Мр. 11:12). Ісусу доводиться вести гостру полеміку із саддукеями і фарисеями, які в ненависті до нього забували про розбрат між собою. У цій полеміці Ісус незмінно перемагав. «Горе вам, книжники і фарисеї», — запально пророкував він. Про Єрусалимський храм він сказав, що його він може легко зруйнувати і в три дні побудувати нерукотворний храм. (Мр. 14:58; 15:29). Ці слова потім стали приводом до засудження Ісуса.

Узимку з 32 на 33 рік Ісус мандрує берегом Йордану, до міста Єрихон, де відвідує митаря (збирача податків, людину жорстоку, тому грішника) Закхея і цим підкреслює можливість урятування всіх, у тому числі й такого грішника. Перед Пасхою Ісус врочисто в'їздить до Єрусалима, приходять до храму і виганяє звідти торговців жертвними тваринами (Мр. 1:1—15). Ісуса врочисто зустрічають, коло його учнів збільшується.

Передпасхальний тиждень — останній у житті Ісуса. Іудейська верхівка вирішує віддати Ісуса на суд синедріону. Увечері, у четвер, Ісус разом зі своїми улюбленими учнями дванадцятьма апостолами вчиняє обряд пасхальної вечері, яка отримала назву Тайної Вечері. (Зауважимо, на день раніше традиційної іудейської пасхальної вечері.) В очах фарисеїв це теж злочин. На Тайній Вечері Ісус пророкує, що один із учнів зрадить його, а інші відмовляться від нього. Він причащає учнів хлібом і вином як своїм тілом і кров'ю, бо себе вважає жертвним ягням.

Далі події розгортаються дуже динамічно. Вночі, після вечері, приходять прибічники іудейської старшини заарештувати Ісуса. Іуда цілує Ісуса і цим вказує, кого треба схопити (Мр. 14:43; Лк. 22:47). Ісуса привозять на суд синедріону, який того року очолював Йосип Каїафа, зять Анни, колишнього первосвященника, який цю посаду вже втратив, але фактично керував єрусалимською іудейською общиною. Анна був вождем єрусалимських садукеев, він очолював зганьблення Ісуса, був його фактичним суддею і катом.

Синедріон звинуватив Ісуса в богохульстві та намаганнях зруйнувати іудейську релігію. Ісус не виправдовувався, бо розумів, що вирок уже ухвалено і він буде страчений. І справді, синедріон одностайно визнав його винним у намірі зруйнувати храм, за цю провину належала кара на горло. Але рішення синедріону мало бути затверджене прокуратором Іудеї, яким на той час був Пілат.

Пілат справу Ісуса прийняв із невдоволенням. Коли до нього привели Ісуса, він розмовляв з ним віч-на-віч, зміст цієї розмови навічно лишився невідомим, про нього не розповіла жодна зі сторін.

Вважають, що Пілат був прихильний до Ісуса і шукав можливості виправдати його. Вже при народі Пілат спитав Ісуса, чи справді він є царем іудейським? Пілат не бажав втручатися в іудейські релігійні суперечки і мав намір відпустити Ісуса. Він звернувся до народу і запропонував відпустити Ісуса за звичаєм милувати одного із злочинців перед святом. Але натовп, підбурюваний іудейськими священиками, зажадав волі Вараві, що був засуджений до страти за участь у збройному заколоті. Пілат вимушений був зробити це. Ісус був приречений до страти. Оскільки іудейські священики виставили Ісуса перед Пілатом не стільки руйнівником іудейської релігії, а як політичного злочинця, що претендує на владу «царя іудейського», то він мусив бути страчений не побиттям камінням (як це бувало з віровідступниками), а римським військом через розп'яття. Саме цей спосіб страти був призначений для рабів, розбійників, убивць, усіх тих, кого, крім позбавлення життя, вважали за потрібне ще й зганьбити.

Десь опівдні п'ятниці Ісуса, разом з іще двома розбійниками, які чекали на страту, повели до її місця. Ісус, виснажений знущанням іудейського натовпу, яких він зазнав після згоди Пілата на страту, не міг нести свого хреста. Тоді римські воїни примусили нести свій хрест Ісуса, бо учнів Ісуса в цей час із ним не було. На горі Голгофа відбулася жорстока страта. Ісуса прив'язали і прицвяхували до хреста, а зверху прибили напис грецькою, латинською і єврейською мовами: «Цар іудейський». Невелика група приборчників Ісуса, переважно з жінок, були присутні при його мучеництві. Вони співчували йому. Інші присутні та перехожі знущалися з нього. За кілька годин страждань великий засновник нової релігії помер.

На прохання Йосифа, члена синадріону, людини заможної і впливової, Пілат віддав йому тіло Ісуса. За допомогою ще одного прихильника Ісуса, Никодима, тіло було поховане за іудейськими звичаями в поховальному гроті в Гетсиманському саду поблизу Голгофи. Усе це було зроблено швидко, бо в іудеїв з вечора п'ятниці починалася субота, та ще й пасхальна.

Коли в неділю рано жінки прийшли до Гроба Господнього, тіла в печері вже не було. Учні Ісуса одностайно заявили, що він воскрес. Е. Ренан зауважує, що для історика життя Ісуса закінчено з його останнім зітханням. Але для віруючого це зовсім не так: Ісус воскрес для життя вічного.

Євангелія розповідають, що коли до Гроба Ісусового прийшла Марія Магдалина і побачила його порожнім, вона покликала апостолів Петра та Івана, які оглянули печеру і пішли геть. Марії ж було видіння Ісуса, вона повертається до Єрусалима і розповідає всім, що бачила його воскреслим. Е. Ренан високо цінує дії Марії Магдалини. Це вона в якусь одну годину врятувала всю справу створення

християнства і вирішила його майбутнє. Віра у воскресіння Ісуса Христа, яке було символічним сприйняттям Богом викупної жертви Ісуса за людей, а потім у вознесіння його на небо і в майбутнє друге пришестя істотно вдосконалила християнство.

За Євангеліями далі справи розгорталися так: Ісус кілька разів з'являвся своїм учням, на сороковий день свого другого земного життя, після бесіди з учнями, Ісус вознісся на небо, доручивши учням іти проповідувати його вчення. Але євангеліст Лука каже трохи інше — після вознесіння Ісуса на небо учні його постійно перебувають у храмі, славлячи Бога. На п'ятдесятий день після вознесіння Ісуса до апостолів, що зібралися разом, зійшов Дух Святий, вони заговорили різними мовами і, таким чином, одержали можливість проповідувати нову релігію різним народам.

10.5. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БІБЛІЇ, КАНОНІЧНИХ КНИГ НОВОГО ЗАВІТУ

Сакральна книга Біблія, її структура. Біблія — збірка давніх ідеологічних, історичних та літературних пам'яток, що вважаються Священним писанням у послідовників численних течій християнства. Вона складається із двох основних частин — Старого та Нового завітів. Перша, найдавніша частина Біблії — Старий завіт визнається також в іудаїзмі. Він займає 4/5 загалом тексту Біблії. Текст (Танах) прийнятий в іудаїзмі і написаний давньоєврейською. Він складається з 39 книг: П'ятикнижжя, Пророки і Писання. Головним є П'ятикнижжя (Буття, Вихід, Левит, Числа і Повторення закону). Тут йдеться про створення Богом світу і людини, гріхопадіння Адама і Єви, всесвітній потоп, про завіт, який нібито заповідав Бог людям, регламентацію життєдіяльності людини, що викладена у відомих десяти заповідях. Старий завіт, перекладений на грецьку мову (Септуагінта), містить 50 книг. Ставлення до них християн різне: протестанти визнають 39 книг, а православні додані 11 книг вважають неканонічними, католики 11 книг визнають дружоканонічними.

Загалом історія створення старозавітної частини Біблії обіймає період у кілька століть (з IX ст. по 60-ті роки II ст. до н. е.).

У Новий завіт, що сформувався протягом I—II ст. н. е., богослови відібрали 27 книг, текст яких є єдиний для всіх християн. Він складається з чотирьох Євангелій — від Матфія, Марка, Луки та Іоанна, в яких розповідається про прихід Спасителя (Месії) Ісуса Христа, про його життя, смерть і воскресіння. В інших книгах (Діяннях і посланнях апостолів, в Одкровенні Івана Богослова (Апокаліпсис)) описується небесне життя Христа, поширення християнства, тлумачиться віровчення, даються пророцтва про страшний суд та кінець світу.

Канонізація Нового завіту проходила у складній ідеологічній боротьбі. Панівні класи та церква намагалися нейтралізувати бунтівний дух первісного християнства, пристосувати новозавітну літературу для проповідування віруючим смирення та покірності.

Біблія містить такі розділи та книги:

КНИГИ СТАРОГО ЗАВІТУ

І. П'ЯТИКНИЖЖЯ МОЙСЕЄВА

1. Перша книга Мойсеєва: Буття
2. Друга книга Мойсеєва: Вихід
3. Третя книга Мойсеєва: Левит
4. Четверта книга Мойсеєва: Числа
5. П'ята книга Мойсеєва: Повторення Закону

ІІ. КНИГИ ІСТОРИЧНІ

1. Книга Ісуса Навина (книга Єгошуї)
2. Книга Суддів
3. Книга Рут
4. Перша книга Самуїлова (або Перша книга царів)
5. Друга книга Самуїлова (або Друга книга царів)
6. Перша книга царів
7. Друга книга царів
8. Перша книга хроніки
9. Друга книга хроніки
10. Книга Ездри
11. Книга Неемії
12. Книга Естер

ІІІ. КНИГИ НАВЧАЛЬНІ ТА ПОЕТИЧНІ

1. Книга Йова
2. Книга Псалмів
3. Книга Приповістей Соломонових
4. Книга Єклезіастова (або Проповідника)
5. Пісня над піснями

ІV. КНИГИ ПРОРОЦЬКІ

а) Книги великих пророків

1. Книга пророка Ісаї
2. Книга пророка Єремії
3. Плач Єремії
4. Книга пророка Єзекіїля

б) Книги малих пророків

1. Книга пророка Даниїла
2. Книга пророка Осії.
3. Книга пророка Йоїла
4. Книга пророка Амоса

5. Книга пророка Овдія
6. Книга пророка Йони
7. Книга пророка Михея
8. Книга пророка Наума
9. Книга пророка Авакума
10. Книга пророка Софонії
11. Книга пророка Огія
12. Книга пророка Захарія
13. Книга пророка Малахія

КНИГИ НОВОГО ЗАВІТУ

I. ЧОТИРИ ЄВАНГЕЛІЯ

1. Євангелія від св. Матфія(Матвія)
2. Євангелія від св. Марка
3. Євангелія від св. Луки
4. Євангелія від св. Іоанна(Івана)

II. КНИГА ІСТОРИЧНА

1. Дії святих апостолів

III. ПОСЛАННЯ АПОСТОЛА ПАВЛА

1. Послання св. апостола Павла до римлян
2. Перше послання св. апостола Павла до коринфян
3. Друге послання св. апостола Павла до коринфян
4. Послання св. апостола Павла до галатів
5. Послання св. апостола Павла до ефесян
6. Послання св. апостола Павла до филип'ян
7. Послання св. апостола Павла до колосян
8. Перше послання св. апостола Павла до солунян
9. Друге послання св. апостола Павла до солунян
10. Перше послання св. апостола Павла до Тимофія
11. Друге послання св. апостола Павла до Тимофія
12. Послання св. апостола Павла до Тита
13. Послання св. апостола Павла до Филимона
14. Послання до євреїв

IV. СОБОРНІ ПОСЛАННЯ

1. Соборне послання св. апостола Якова
2. Перше соборне послання св. апостола Петра
3. Друге соборне послання св. апостола Петра
4. Перше соборне послання св. апостола Іоанна
5. Друге соборне послання св. апостола Іоанна
6. Третє соборне послання св. апостола Іоанна
7. Соборне послання св. апостола Юди

V. КНИГА ПРОРОЦЬКА

1. Об'явлення св. Іоанна Богослова

Крім канонічних, у православні й католицькі видання Біблії включають твори Старого завіту, які не ввійшли в канон. Ось їх назви: Ездри, Товит, Юдифь, Премудрість Соломона, Премудрість Ісуса, сина Сірахова, Послання Єремії, Барух, Макавейські. Аналіз знайдених рукописів Старого і Нового завітів показує, що 66 книг, з яких складається Біблія, не були поділені на розділи, вірші, не було паралельних посилань. І читання, розуміння та перепис тексту були ускладненими. Тому цілі групи професійних священиків займалися цією працею.

Якщо написання книг Біблії завершилося у II ст., а утвердження канону наприкінці IV ст., то поділення на розділи почалося значно пізніше. Кентерберійський архієпископ Стефан Ленгтон у 1205 році упорядкував біблійний текст за розділами: спочатку йшов латинський переклад Старого завіту (Вульгати), який він поділив на 929 розділів, потім новозавітні грецькі рукописи, які він поділив на 260 розділів. Таким чином, 66 біблійних книг поділяються на 1189 розділів.

Поділ Біблії на вірші відбувся лише в XV ст. Спочатку рабин Натан, який у 1448 році поділив на вірші Єврейський Старий завіт, а згодом французький друкар Робер Єтьєн (Стефанус), який в 1551 році у своїй друкарні в Парижі видав грецький Новий завіт із поділом на вірші. Біблія була поділена на 31 173 вірші.

Таким чином, тільки в другій половині XV ст. Біблія набуває сучасного вигляду.

Відомо, що всі книги Біблії поділяються на канонічні, неканонічні й апокрифи. Неканонічні книги визнають лише як літературу так званого біблійного кола, корисну для навчання. Апокрифи розглядають як твори, що не мають повчального характеру. Найважливіші з іудейських апокрифів такі: четверта книга Макавеїв, книга Єноха, книги Ювілеїв, Псалми Соломона, Вознесення Мойсея і т. ін.

До новозавітних апокрифів належать: Повчання 12 Апостолів (Дидаха), Послання Варнави, перше й друге послання Климента до коринф'ян, Пастор Герма, Апокаліпсис Петра, Дії Павла, Послання Полікарпа до филип'ян, Сім Послань Ігнатія, Євангеліє від Псевдоматфія, Протоєвангеліє від Якова, Євангеліє Народження Марії, Євангеліє від Никодима, Євангеліє Дитинства Спасителя, Історія теслі Йосифа.

При посиланні на Біблію вказується книга, розділ і вірш, наприклад: Екл. 2:5.— це означає, що книга Еклезіастова, розділ 2, вірш 5; Мт. 6:11—Євангеліє від Матфія, розділ 6, вірш 11.

Матеріал, мова та переклади Біблії. Щоб зрозуміти, яким шляхом йшов процес написання Біблії, потрібно знати, на чому і чим

написано Біблію. Читаючи Священне писання, ми бачимо, що люди вирізьблювали або вибивали письмена (літери) на камені й обелісках, кам'яних табличках, глиняних плитах. Крім цього, в Біблії згадується про дощечки, вкриті воском, золоті плитки для запису умов, договорів і союзів, про коштовне каміння, дощечки з дерева тощо.

Папірус, що використовували з III ст. до н. е. по IV ст. н. е. — це матеріал, який виготовляли з трав'янистої рослини, котра мала таку саму назву і росла по берегах Нілу. Єгиптяни розрізували папірус уздовж стебла, склеювали у великі аркуші і писали на них з обох боків бамбуковими паличками, а потім їх звивали у рулони. Пергамент почали використовувати з кінця II ст. до часу виготовлення паперу. Цей матеріал одержують із спеціально обробленої шкіри телят, ягнят, козенят. Папір, як відомо, був виготовлений у Китаї в II ст., в Європі він виник у XI ст., а в Україні у XII ст.

Письмовий матеріал вимагав і відповідного письмового приладдя. Це були різноманітні різці, діамантове вістря для камінних брил, стиль — загострена з одного боку паличка, зроблена з металу кістки або дерева твердої породи для глиняних і воскових плиток. На папірусі і пергаменті писали чорною і червоною фарбами.

Старозавітні книги Священного писання написані давньоєврейською мовою. У глибоку давнину вона правила євреям за розмовну мову. Тільки в небагатьох уривках Старого завіту використана арамейська мова. Новий завіт був написаний панівною на той час грецькою говіркою, так званим *к о й н е*. Класичною грецькою мовою написані Євангеліє від Луки, Дії Апостолів та Послання до Євреїв. Євангеліє від Матфія написано арамейською мовою.

Перебування євреїв у діаспорі підштовхнуло їх до перекладу Біблії на грецьку мову. Старий завіт це, мабуть, перша в історії книга, яка була перекладена на іноземну (грецьку) мову. Перекладання книг Священного писання розпочалося в III ст. до н. е., а завершилося наприкінці II — на початку I ст. до н. е. Було зроблено кілька спроб перекласти Біблію і на латинську мову. В IV ст. богослов і філософ Ієронім переклав старозавітну частину Біблії з єврейського оригіналу, який отримав назву Вульгата. В IX ст. брати Кирило і Мефодій переклали слов'янською мовою богослужбові тексти Біблії. В XV ст. під керівництвом архієпископа Геннадія Новгородського було перекладено останні частини Біблії. Руський переклад Священного писання було завершено у 1876 році. Це так званий синодальний переклад, прийнятий і нині Руською православною церквою.

Незважаючи на розвиток книгодрукування, Священне писання переписувалося в Україні до XIX ст. Таких книг, що були перепису-

сані з XI до XIX ст., існує кілька тисяч. До них, передусім, треба віднести «Остромирове Євангеліє». Ця назва походить від прізвища новгородського посадника Остромира, для якого її було створено. Євангеліє написав у 1056—1057 роках дяк Григорій. Зараз ця книга зберігається у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Далі йде Реймське Євангеліє. Книгу було привезено київською княжною Анною Ярославною в Реймс для урочистого акту вінчання з французьким королем Генріхом I. Реймське Євангеліє написано двома мовами; нині зберігається у Реймській бібліотеці Карнеджі у Франції.

З друкованих перекладів першою в Україні була створена книга «Львівський Апостол». Її надрукував Іван Федоров у лютому 1574 року у Львові. Острозька Біблія — це перший церковнослов'янський переклад Біблії. Вона вийшла друком у 1581 році в місті Острозі на Волині при князі Костянтині Острозькому. Поява Острозької Біблії була великою подією в історії слов'янських народів.

Перший повний переклад Біблії на українську мову було здійснено у другій половині XIX ст. Його поява пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, котре було засноване в 1846 році в Києві. Пилип Морачовський 1860 року закінчив переклад Євангелія, який, на жаль, не було видано у зв'язку з рішенням Найсвятішого Синоду. За переклад Біблії на українську мову бралися письменники Квітка-Основ'яненко, Маркіян Шашкевич, ректор Київського університету професор Михайло Максимович. Значний внесок у переклад Священного писання на українську мову зробив Пантелеймон Куліш. Майже 30 років — з 1867 по 1897 рік — він працював над українським перекладом Біблії (у 1869 році вийшло П'ятикнижжя, у 1871 — Псалтир). Велику допомогу П. Кулішу в перекладі Біблії надав Іван Пулюй. Вони разом працювали над перекладом Нового завіту. Переклад порівнювали з латинською Вульгатою, церковнослов'янським, польським, німецьким перекладами Біблії.

У 1880 році у Львові вийшло «Святе письмо Нового завіту» у перекладі П. Куліша. Це перше українське видання Нового завіту. Згодом, у 1903 році вийшов Старий завіт, а наступного року — Біблія українською мовою.

Як свідчить історія, важко зробити перший переклад. Далі стає легше. Отже, продовжив цю нелегку справу професор Іван Огієнко, який у 1921 році почав перекладати Новий завіт, а 1 липня 1940 року закінчив переклад Біблії на українську мову. Повністю Біблія українською мовою була надрукована в 1962 році. Цей переклад вважається кращим не тільки з існуючих українських, а й із слов'янських перекладів Біблії. Майже одночасно з перекладом Бі-

блїї Івана Огієнка виходить і переклад священника Івана Хоменка, який понад 12 років працював над перекладом єврейських та грецьких текстів на українську мову.

Аналіз зазначених українських перекладів Біблії свідчить, з одного боку, про високу загальну культуру перекладачів, а з іншого про їх філософську, релігійну і мовну культуру.

Новий Завіт. Ми вже знаємо, що християнство виникло в іудейських общинах. Від іудаїзму християнство запозичило його головний релігійний документ — Біблію, дещо переглянувши та доповнивши її. Християнство висунуло ряд нових принципів (без чого воно не стало б новою релігією), сформульованих у релігійному документі, що дістав назву Новий Завіт. Він становить другу частину християнської Біблії, а за іудейською, першою частиною Біблії, була закріплена назва Старий Завіт.

До Нового Завіту входять: чотири Євангелія, близька до них книга Діянь апостолів, двадцять одне Послання апостолів і Апокаліпсис, або Об'явлення Іоанна Богослова — загалом 27 книг. Християнське богослов'я, виходячи зі змісту і спрямованості книг Нового Завіту, ділить їх на законоположні (Євангелія), історичні (Діяння), навчальні (Послання) та пророчі (Апокаліпсис). Склад Нового Завіту, тобто усталений список творів, що його становлять («канон»), формувався поступово. Офіційне остаточне визнання з 26 творів, які є тепер, було зроблено лише в 363 р. н.е. на Лаодикійському соборі (без Апокаліпсису). У 419 р. Карфагенський собор ввів у канон Апокаліпсис. Поза каноном залишилася велика кількість (кілька десятків!) творів, вони вважаються апокрифічними. Деякі апокрифічні твори були визнані церквою і увійшли до Священного переказу поряд із творами отців церкви, видатних богословів. Але однак серед апокрифів переважають такі, що визнано єретичними, забороненими для церковного користування; їх ретельно знищувала церква. Причини, через які деякі твори не потрапили до канону (а деякі й знищувалися), мабуть, мають політичний характер: був не до вподоби автор (більшість з авторів — це єпископи, що домагалися церковного впливу і влади) чи якісь ідеї були несприйнятливі або вони дуже вже суперечили визнаним творам тощо. Більшість апокрифів була написана у II ст.

У складі ранньохристиянської літератури перебувають і так звані Логії — вислови Ісуса Христа, що були знайдені в 1897—1904 рр. в Оксірінхі (Єгипет). Вони доповнюють і прояснюють віровчительні положення Нового Завіту, але до його канону, як бачимо, не потрапили.

Для висвітлення складу найстародавніших джерел новозавітного канону важливе значення мають нещодавно відкриті кумранські

рукописи. Навесні 1947 р. двоє арабських пастухів із племені Тааміра Мухаммед і Ахмед сповістили про знахідку в одній із печер на західному узбережжі Мертвого моря семи сувоїв стародавніх рукописів, які після кількох перепродажів за дуже великі кошти були куплені Єрусалимським університетом. Почалася лихоманкова кампанія розшуків стародавніх рукописів у печерах узбережжя Мертвого моря, особливо в період 1951—1957 рр., продовжується вона і дотепер. Район розшуків розширився, розкопані не окремі печери, а цілі поселення. Виявилось, що там жила община, члени якої відокремилися від світу з релігійних міркувань (вони чекали «кінця світу») і створили спільність із особливим релігійним побутом. Місцевість, де знайдені ці пам'ятки культури, називалася Ваді-Кумран, а члени общини отримали назву кумранітів, а рукописи — кумранських рукописів. Ці рукописи є записами текстів Старого Завіту, коментарі на духовні книги, богослужбові тексти, гімни і молитви, плачі, гороскопи, есхатологічні сказання тощо. Серед них Статут общини, Статут війни, Сувій скарбів, Сувій псалмів тощо. У великій кількості були знайдені твори, які входять у Старий Завіт, в іудейські релігійні книги і навіть твори нерелігійні. Усього було знайдено понад 800 манускриптів. Вони одержали назву «Рукописів Мертвого моря».

Щоб уявити собі історичну цінність цих документів, досить сказати, що найстарішим із нині відомих єврейських документів є рукопис Старого Завіту, який відносять до 916 р. н.е. і який зберігається у Санкт-Петербурзі. З новозавітних пам'яток слід вказати на фрагмент Євангелія Матфія, який датується 65 р. н.е., він зберігається в Оксфорді. Найбільш стародавніми рукописами Нового Завіту є папірусні фрагменти, що мали застосування в безпосередній релігійній практиці звичайних віруючих. Найдавніший з них — папірус Райленда (у Манчестері) належить до першої чверті II ст. і містить уривок з Євангелія Іоанна. Знайдений у Кумрані матеріал охоплює час від IV тис. до н. е. до VIII—IX ст. н.е., але найбільше його стосуються останні два століття до нової ери і I ст. н.е., тобто часи виникнення християнства. Це були залишки великої бібліотеки і книг, що існували окремо. До них входили рукописи біблійних книг, що дуже багато значило для поглиблення історії Біблії, а також документи, що висвітлюють життя общини кумранітів, яка була певною мірою аналогом первісних християнських общин. Ці документи підтвердили революційно-демократичне спрямування первісного християнства.

Вважають, що всі новозавітні твори були написані арамейською (народним діалектом давньоєврейської мови) і грецькою мовами. Уся термінологія Нового Завіту (віронавчальна, культова, церков-

на) грецька, такою вона залишилася й дотепер. Жодного оригіналу документів Нового Завіту не збереглося. Є лише переклади грецькою, якою й записано канон. Безумовно, при перекладі й перезписах текст не міг не зазнати пошкоджень і втрат. Із «солідних» манускриптів найбільш давнім є Синайський і Ватиканський кодекси, які були написані в IV ст. У них поряд із текстом Старого Завіту є, хоч і неповні, тексти Нового Завіту і деякі апокрифи. Переклади Нового Завіту новими мовами, у тому числі й українською, здійснювалися разом із перекладом Старого Завіту, тобто Біблії загалом.

Християнська традиція вважає, що всі документи Нового Завіту написані учнями Христа саме в тій послідовності, в якій вони розміщені у Новому Завіті. Створені вони нібито майже одночасно, у першій половині I ст. в Палестині, де проповідував Христос. Але і час, і місце написання Нового Завіту проблематичні. Початок складання документів Нового Завіту слід шукати в другій половині I ст. Перші варіанти цих документів науці невідомі. За найсміливішими розрахунками можна допускати, що їх почали писати в середині I ст. Більш вірогідним є час їх завершення. Остаточні варіанти склалися в період до початку III ст. (вони нам відомі теж не з оригіналів). Отже, історія складання Нового Завіту ще й досі має багато білих плям. Що ж до остаточного варіанту документів, то після їх канонізації тексти лишилися без змін, хоч іноді псувалися під час перекладів. Вони й зараз є предметом ретельних історичних пошуків.

Канонічні Євангелія. Центральним твором Нового Завіту є Євангелія (грец. — «блага вість»), в яких викладена біографія і вчення Ісуса Христа, історія його мандрувань і страждань. Християнська традиція вважає авторами Євангелій учнів Христа Матвія й Іоанна та його найближчих послідовників Марка і Луку (останні Христа знали особисто). Євангелія від Матвія, Марка і Луки багато в чому збігаються в описі подій і висловлювань Христа. Їх називають синоптичними. Підраховано, що в Євангелії від Марка 93 % матеріалу збігається з матеріалами інших Євангелій, в Євангелії від Матвія — 50 %, від Луки — 40 %. Якщо зважити на те, що більшість істориків, у тому числі й християнських, вважають твір Марка найбільш стародавнім із цих чотирьох Євангелій, то слід визнати, що Матвій і Лука широко запозичували матеріал у нього. Так чи інакше, але автори Євангелій, безумовно, мали загальне спільне джерело, з якого вони могли запозичувати все, що їм потрібно, без будь-якого ризику в обвинуваченнях у тенденційності могли відкидати те, що суперечить їхнім поглядам на цю історію. Це спільне джерело — усна традиція, дуже мінлива і багатоваріантна, а тому й дуже зручна для користування. Євангелія мають тісний зв'язок із розвитком культури того часу. Певною мірою можна вважати, що

Євангелія — продукт іудейської думки; там, в іудаїзмі, її висхідне джерело. Але потім, із самого початку існування Євангелій, під час збирання письмових документів, вони зазнали оброблення елліністичною культурою. Починається Новий Завіт з Євангелія від Матфія. Воно має 28 розділів, його автор — митар, закликаний Ісусом в учні, про що пише й сам Матфій. Він постає добрим знавцем іудейської традиції. Про Євангеліє від Матфія сучасний його перекладач Л. Лутковський пише, що воно написано іудеєм і для іудеїв, він добре знає Палестину, іудейські звичаї, ревно ставиться до іудейського вчення. Головна ідея його твору — довести, що Ісус є Месією. Матвій наполягає на моральних проблемах вчення Ісуса. Чітко простежується іудейське походження християнства. Теологи датують написання Євангелія від Матфія 42 р. н.е., тобто негайно після страти Ісуса Христа, більшість науковців — початком II ст. Вони вважають, що в основі Євангелія від Матфія є давно вже втрачений варіант арамейського Євангелія і Євангеліє від Марка. Цей варіант арамейського Євангелія А. Робертсон називає «єврейським Матфієм».

Другим у Новому Завіті йде Євангеліє від Марка. Вважають, що воно є найдавнішим. Воно найбільш стисло викладає біографію Ісуса, починаючи її з його водного хрещення у Івана Хрестителя в річці Йордан, тобто охоплює останні шість років його життя. Написано Євангеліє в 62—63 рр. у Римі й для римлян. Його автор Марк мандрував з апостолом Павлом, а згодом з апостолом Петром. Не виключено, що сам він із римлян. Євангеліє від Марка має лише 16 розділів і є найкоротшим з усіх.

Євангеліє від Луки, лікаря, живописця, мабуть, грека з Антіохії — найбільш докладне, має 24 розділи, написане як добротний літературний твір. Автор, безумовно, видатний гуманіст. Він писав своє Євангеліє для християн з язичників. Богослови вважають його ровесником Євангелія від Марка, але дослідження тексту говорять про його написання у II ст.

Трохи осторонь від синоптичних Євангелій стоїть четверте Євангеліє від Іоанна, рибалки з Генісаретського озера, улюбленого учня Ісуса, який майже завжди був з учителем. Іван, опускаючи деталі попереднього життя Ісуса, зосереджує свою увагу на житті Ісуса в Єрусалимі, докладно передаючи його промови. Відчуто, що автор звертається до освічених людей, він хоче переконати їх у тому, що Ісус є сином та посланцем Бога і що головне в його вченні — це любов до ближнього. Проте перше переважає. Навіть чудеса, яких Іван описав сім, постають не тільки як акти людинолюбства, а й як засіб виявлення божественності Ісуса. Іоанн посилено розробляє христологію, і це свідчить, що його Євангеліє молодше

синоптичних і, очевидно, написано в 90-х р. Чи не з нього слід було б починати новозавітний канон?

Крім визнаних церквою чотирьох Євангелій, що оримали назву канонічних, відомі ще близько тридцяти інших: Євангеліє від дванадцяти апостолів (Дідахе), Євангелія від єгиптян, сирійців, євреїв, назареїв, ебїонітів, від Марії, Єви та ін. Усі вони потім названі апокрифічними, і до нас дійшли або тільки їхні назви, або уривки. Річ у тому, що первісне християнство було представлене багатьма общинами різного соціального плану, нове віровчення складалося в численних Євангеліях, існували різні погляди. Як відомо, синоптичні Євангелія були завершені написанням на початку, а може, і в середині II ст. У них і фіксується остаточна паулінська редакція християнства, яка відрізняється від християнства ісусових часів.

Дії апостолів. За Євангеліями упорядники Нового Завіту розмістили Дії апостолів, яких в Ісуса було дванадцять. Після його смерті, коли почалося поширення християнства серед інших народів, апостолів стало сімдесят. У цьому ж творі йдеться про діяльність апостола Петра в іудейських християнських общинах і апостола Павла в язичеських країнах, якими він довго мандрував. У Діях також висвітлені події, пов'язані з християнськими проповідниками Варнавою, Стефаном, Филипом та Аполосом, які до складу апостолів взагалі не входили. Отже, назва цього твору неточна.

Авторство Діань належить євангелісту Луці. Писались вони майже одночасно з Євангеліями. Але побутує думка, що це колективний твір компілятивного плану. Це історична збірка, що мала висвітлити події історії християнства після страти Ісуса.

Апостол Павло. Отже, учні Ісуса, виконуючи його волю, залишили Єрусалим і вдалися до проповідництва. Але переважна роль у поширенні християнства належала не першим учням Христа, а його послідовникам у кінці I ст. У «Діях святих апостолів» описана картина проповідництва двох апостолів Петра і Павла. То була, мабуть, досить масова кампанія. Ці тексти свідчать про швидке поширення християнства в Малій Азії, Александрії, на Кіпрі, в Греції і, нарешті, в Римі та в інших місцях великої імперії.

У цей історичний період вже значна частина стародавніх євреїв жила поза межами батьківщини, у діаспорі. З різноманітних численних історичних свідчень можна зробити висновок, що в Єгипті проживало близько мільйона євреїв, у Сирії трохи більше, а в Палестині — лише близько 500 тисяч, чи, може, і всі 700. А взагалі в цей час у Римській імперії, враховуючи всі її території, проживало 4—4,5 млн євреїв. У самому ж Римі в 20-х роках I ст. було лише 12—15 тис. євреїв. Саме це розселення євреїв по всій Римській імперії сприяло швидкому поширенню християнства, оскільки воно

було спочатку єврейською сектою, але коли сформувалося, то однак користувалося спільною з іудейством священною книгою Біблією. Першими християнами в Іудеї та в діаспорі були стародавні євреї, й лише з поширенням у Римі християнство стало світовою релігією.

Але справа не тільки в тому, що єврейська діаспора була зручним каналом для поширення християнства. З християнством відбулися значні зміни, які виявили його позитив в обслуговуванні суспільства. Ці зміни пов'язані з ім'ям значного діяча християнства, апостола Павла. Історики майже однастайні у визнанні його історичності та видатної ролі в утворенні християнства. Відомий протестантський богослов А. Юліхер зауважує, що «Ісус, Павло і Вселенська церква, що утворювалась, це три дуже різні величини, однак тільки всі три разом вони є початком християнської церкви». Павло народився в 10 чи 12 р. в місті Тарсі в багатій і знатній єврейській родині (батько його мав титул римського громадянина) і спочатку мав ім'я Савл. Савл був вихований у фарисейському дусі, знав грецьку мову, бо виріс, одержав освіту і виховання в елліністичному середовищі, що пізніше сприяло процесу елліністичного впливу на християнство. Батько його бажав, щоб він став рабином, і Савл добре знав Талмуд. Зовнішній вигляд його був непоказний, не міг він похвалитись і здоров'ям. Але в нього була схильність до фанатизму, і тут добре виявлялася міць його характеру. Коли він молодю людиною прибув до Єрусалима, то пристав до войовничих фарисеїв. Ісуса він не знав, його страти не бачив, але брав активну участь у гоніннях на християн.

На шляху з Єрусалима до Дамаска, куди він прямував, щоб взяти участь у переслідуваннях християн, йому начебто з'явився Ісус і обернув його в християнство. Згодом Савл змінює ім'я на Павла, щоб цим підкреслити, що він став іншою людиною. Веде активну проповідницьку діяльність, активно подорожує Малою Азією, зокрема, досягає великих успіхів у поверненні до християнства в Антіохії, яка вславилася міцним пануванням еллінської культури та релігії і згодом стала однією з цитаделей християнства. Разом з апостолом Павлом християнство проповідували такі значні проповідники, як Петро і Варнава. Римська влада, занепокоєна успіхом християнства в малоазійських і єгипетських провінціях, відсилає Павла на суд до Рима. Діяльність апостола Павла в Римі десь із 61 р. спочатку серед римських євреїв успіху не мала. Він став проповідувати серед язичників і за два роки багато чого досяг. Невдовзі туди прибув і святий Петро. Е. Ренан вважає, що тісного співробітництва між ними не було. Апостола Петра супроводжував апостол Марк, він записав проповіді Петра і переклав грецькою

мовою, наводить їх у Євангеліях. Св. Павло плідно пише свої Послання, багато з яких втрачено, тож зміст їхній нам невідомий. Петро активно адмініструє і виступає в ролі першого єпископа Рима.

Послання. Наступні твори Новозавітного канону цілком зберегли свою індивідуальність, вони називаються Посланнями, їх двадцять одне.

Перші сім називаються соборними Посланнями. Вони присвячені актуальним на той час проблемам віровчення. Автори стурбовані появою численних єресей, гоніннями на християн з боку римської держави та іудеїв. У цьому вони вбачають ознаки другого пришестя Ісуса і тому розроблюють теоретичні деталі цієї події.

Серед авторів соборних Послань з'являється одна зі стрижневих осіб нової релігії, апостол Петро, який вважається будівничим християнської церкви.

Послання апостолів написані на початку, а частина в кінці II ст. Послання є рядом листів інструктивного спрямування, вони також адресовані різним общинам і особам. Проте тут уже християнство відокремлене від іудаїзму, чітко формулюються специфічні християнські ідеї покірності й примирення з дійсністю. Ідеї месіанізму виражені значно слабше, прихід Месії і «Страшний суд» відкладені на невизначене майбутнє. Втім, з'являється нова ідея спокутної смерті за гріхи людства і воскресіння божества. Це пояснюється зміною політичної ситуації в Римі: імператорська влада зміцнюється, народні повстання придушені. Судячи з усього, серед християн перемогли ті, хто стояв на позиціях примирення з існуючим ладом. Мабуть, це і є початок існування християнства як нової релігії. Як уже сказано, його пов'язують з діяльністю Павла, який «відредагував» християнство і остаточно витравив з нього демократичний дух. Цілком слушно багато дослідників у зв'язку з Посланнями говорять про «допауліанське» і «пауліанське» християнство.

Найдавніший документ Нового Завіту — Апокаліпсис. Доведено, що точною датою його написання є період між 9 червня 68 року — 15 січня 69 року. Це період царювання імператора Гальби. Свого часу ці дати вирахував Ф. Енгельс, і вони досі вважаються найвірогіднішими.

Апокаліпсис є рядом послань, адресованих семи християнським общинам у Малій Азії, кожній окремо. У посланнях зазначається, що всередині общин є свої групування, між общинами і всередині їх відбувається боротьба віровчень. Зрозуміло, що єдиного християнства ще немає, немає навіть назви його, йдеться про іудеїв, що перебувають у якійсь секті. Апокаліпсис свідчить про початок створення нової релігії.

Найбільше місця в Апокаліпсисі відведено пророцтвам «кінця світу», приходу антихриста, битві з ним, встановлення після перемоги Бога Царства небесного. Ці пророцтва викладені у фантастичних образах і туманних висловах, що допускають найрізноманітніші тлумачення. А фактично Апокаліпсис, написаний під час повстання в Іудеї та боротьби за владу після смерті Нерона, відображає настрої пригноблених Римом народів і рабів, які чекають краху імператорської влади «кінця світу», «страшного суду» і встановленого месією царства праведних. Дух месіанізму, запозичений з іудаїзму, пронизує цей твір: за Апокаліпсисом, Месія повинен прийти негайно, якщо не сьогодні, то завтра обов'язково.

За християнською традицією, автором Апокаліпсиса вважається апостол Іоанн, якому нібито належить також авторство четвертого Євангелія і три соборних Послання. Але Послання написано значно пізніше, за час більший, ніж життя однієї людини.

Дослідження текстів Нового Завіту дає чимало свідчень про зв'язок їхнього змісту з іншими, попередніми джерелами у сфері анімістичних і міфологічних ідей та проблематик. Але вони можуть бути названі «запозиченими» лише з позицій вульгарної критики християнства. Насправді ж, Новий Завіт постає як оригінальна світоглядна система, тісно пов'язана з культурним розвитком усього попереднього людства, певним наслідком духовного розвитку цивілізації, що успадковує досягнення попередників і робить крок уперед відповідно до нових етапів суспільного прогресу.

10.6. Розкол 1054 року, його причини і наслідки

Ще від свого зародження християнство не було ідеологічно та організаційно монолітним. Певні культові особливості в різних общинах були зумовлені передусім їхніми дохристиянськими традиціями. Однак тривалий час воно зберігало цілісність завдяки тому, що існувало й розвивалося в межах жорстко централізованої Римської імперії.

Але відцентрові політичні процеси, що розривали Римську імперію, певною мірою позначилися і на релігійному житті. Вони призвели до того, що в 1054 р. християнська церква розкололася на дві частини — Східну з центром у Візантії, яку в 330 р. імператор Константин зробив столицею своєї держави, назвавши її Константинополем (у 1453 р. був завойований турками), і Західну — з центром у Римі, яка в 476 р. припинила своє існування, не витримавши внутрішніх соціальних потрясінь (повстань рабів) та ударів варварських (чужоземних) племен.

Наявність серед єдиновірного населення двох політичних центрів спричинила те, що в лоні християнської церкви на заході та сході почали формуватися різні традиції. Крім того, після перенесення столиці до Константинополя стрімко почав зростати його авторитет як політичного та релігійного центру. Константинопольський патріарх був наділений титулом «вселенський» як патріарх усїєї імперії; до нього значно частіше почали звертатися духовенство, миряни за заступництвом перед імператором. Усе це живило намагання константинопольських патріархів добитися автокефалії — незалежності від Риму.

Римські єпископи явно не мали наміру миритися з таким розвитком подій, вважаючи Рим колискою християнства, найсвятішим місцем світу, посилаючись на те, що сам апостол Петро заснував римську общину, був її першим єпископом, а до її розвитку багато зусиль доклав апостол Павло. Тому на початку XI ст. між Візантією та Римом розгорнулася боротьба за першість у християнському світі. Римські єпископи відкрито стали претендувати на особливий статус, який підвищив би їх над єпископами інших патріархатів. Крім того, почалося суперництво, пов'язане з авторитетністю глав Західної та Східної церков. На межі III—IV ст. серед єпископів Західної церкви став поширюватися титул «папа» (отець), а в VI ст. цим титулом почали наділяти їхнього главу, який був «єпископом усіх єпископів», тобто очолював усе християнство. Зверхність Константинопольського патріарха папство заперечувало, наполягаючи на тому, що домінувати у християнстві повинна Західна церква.

Між церквами виникли й богословські суперечки: східна дотримувалася Нікейського Символу віри, згідно з яким Святий Дух є іпостассю тільки Бога-Отця. Західна стверджувала, що походить він і від Бога-Сина (принцип «філіокве» — і від Сина). Східна церква не визнавала і причащення прісним хлібом, посту в суботу, заперечувала целібат (безшлюбність) священнослужителів та ін. Були суперечності й щодо територіальної сфери впливу обох церков.

У середині XI ст. ця боротьба переросла в гострий конфлікт, який завершився тим, що посланець Папи Льва IX кардинал Гумберт 16 липня 1054 року піддав анафемі візантійського патріарха Михаїла Керуларія. У відповідь собор візантійських єпископів оголосив анафему папським посланцям, звинуватив Рим у тому, що він перекрутив Символ віри, коли прийняв постанову Вахенського собору (809 р.) про філіокве.

Так стався поділ християнства на Західну (Римську) церкву, яка пізніше стала зватися католицькою (грец. — загальний, вселенський) і Східну (Константинопольську), що стала іменуватися згодом православною (лат. — ортодоксальний).

Розкол (схизма — грец.) у християнстві був породжений ще й різним становищем церкви у Західній та Східній Римських імперіях. Відсутність централізованої влади у Західній імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Східній імперії патріарх підпорядковувався імператору, який був і главою церкви. Західна церква була політично незалежнішою та централізованішою. Особливості історичного розвитку і функціонування Західної та Східної церков зумовили відмінності у церковній догматиці, церковній організації, богослужінні. Тому розкол 1054 р. лише організаційно оформив розбіжності, які століттями існували між християнськими церквами.

У XVI ст. стався ще один великий церковний розкол, коли в Західній Європі внаслідок Реформації від католицизму відокремилися протестантські церкви. Так у християнстві виникли три основні течії: православ'я, католицизм і протестантизм.

Більшість священнослужителів і мирян вважають ці розколи історичною недоречністю. Саме на цих засадах на початку XX ст. виник екуменічний рух (від грец. — заселена земля), метою якого є об'єднання християнських церков, він має багато своїх прихильників серед протестантів, православних і католиків. У 1995 р. його підтримав і Папа Іоанн Павло II. Екуменізм є метою діяльності Всесвітньої Ради Церков, штаб-квартира якої знаходиться в Женеві (Швейцарія). До її складу входить понад 320 християнських об'єднань.

Водночас існує і сильна антиєкуменістична течія в Руській православної церкви.

10.7. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ХРИСТІАНСЬКОГО ВІРОВЧЕННЯ

Суттєвий зміст християнського віровчення вичерпно сформулював сам Ісус Христос. Його речення, думки, погляди, проповіді, промови, притчі, переказані його учнями в Новому Завіті, хоч і в несистематичному (а іноді і в суперечливому) вигляді, дають майже вичерпне розуміння віровчення. Усі положення віровчення викладені там. Лишалось розвивати їх, розширювати їх межі, шукати потрібну аргументацію. А головне — віровчення необхідно було старанно впорядкувати, перетворити на струнку систему, яка хоч і мала не завжди обґрунтовану основу, але в ній була цілком логічна побудова. Це було справою богослов'я перших століть християнства.

Віровчення християнства склалось на основі засвоєння ним релігійного досвіду стародавнього світу. Християнське богослов'я вважає своє віровчення лише продуктом відкриття, тобто таким, що має надприродне походження. Сформульоване воно в ряді християн-

янських документів, які називаються джерелами віровчення. їх два. По-перше, Біблія — це джерело називається Святим Письмом. Ще одним джерелом вважають Священний Переказ, що є коментарем Святого Письма; він включає рішення соборів, твори святих отців церкви, інших церковних авторитетів. Між основними течіями християнства є розбіжності: які саме документи слід вважати Священим Переказом.

Релігійним джерелом віровчення християнства слід вважати, насамперед, іудаїзм. Звідти воно почерпнуло свою першу підвалину — монотеїзм. Щедро запозичувало воно релігійні ідеї і в інших релігіях стародавнього світу: зороастризми, єгипетській, ассірово-вавилонській тощо. Звідти були запозичені ідеї ревелюціонізму (відкриття), креаціонізму (творення світу), дуалізму, провіденціалізму, профетизму тощо. Елліно-латинська культура була джерелом філософських і моральних ідей платонізму, піфагорейства, стоїцизму, новоплатонізму. Ідеологія римського суспільства дала християнству підстави для створення соціально-політичних і етичних концепцій.

Вивчення християнського віровчення за Святим Письмом і Священим Переказом справа не проста, бо існує велика кількість джерел. Це було зрозуміло богословам ще на зорі християнства. Тому було вироблено коротке зведення найважливіших (з погляду християнства) віровченських положень — «Символ віри». Цей символ був затверджений I Нікейським собором (325) і закріплений Константинопольським (381), а в завершеному вигляді прийнятий II Нікейським собором (787).

Розглянемо стисло зміст християнського віровчення, орієнтуючись на «Символ віри». Як і всяка релігія, християнство ґрунтується на вірі у різні надприродні істоти, сили та явища. Християни, додержуючись анімізму, поклоняються величезній кількості надприродних персонажів. Бог і його антипод диявол, безліч другорядних божеств, ангелів і чортів, святі становлять ієрархічний пантеон цієї релігії. Головною, центральною догмою християнського віровчення є віра у Бога-Вседержителя, керівника всього «видимого й невидимого», «Творця неба і землі». Бог є могутня, надприродна, нематеріальна сила, непідвладна жодним закономірностям. Більше того, це така сила, що встановлює закони всьому світу, визначає долю кожної людини.

Християнство наполягає на своєму монотеїзмі, проте він не досить послідовний. На догоду віруючим Сходу (серед яких поширювалося християнство) за зразком їх традиційних релігій, які очолювалися божественною родиною, християнські богослови увінчали християнський пантеон Трійцею. Релігійні догмати вимагають ві-

рити «в єдиного Бога-Отця, в єдиного Господа Ісуса Христа і в Духа Святого». Вчення про Трійцю склалося не одразу. В Євангеліях Христос постає як Божий посланець, він вважає себе сином Бога, але ще не Богом. Лише в 325 р. Христос був проголошений Богом-Сином, а ще пізніше (у 381 р.) був прийнятий догмат про Святого Духа як третю «іпостась» верховного божества. Отже, Трійцю становлять Бог-Отець, Бог-Син і Дух Святий.

Наступним за значенням персонажем християнської анімістичної ієрархії є Діва Марія, Богоматір, що народила Христа через непорочне зачаття від Святого Духа. Культ жіночого божества був введений у 431 р. також на зразок східних релігій. Перелік небожителів доповнюють ангели — надприродні безтілесні істоти, які передають людям волю Бога, безсмертні, могутні, наділені даром передбачення. Християнське богослов'я розподіляє всіх ангелів на 9 чинів, групуючи їх у три ланки: 1) серафими, херувими, престоли; 2) ангели панування, сили і влади; 3) ангели початку, ангели звичайні, архангели. Введення до християнського пантеону ангелів — ще одна поступка політеїзмові.

Важливу роль у християнському анімізмі відведено дияволу, діяльність якого і в Старому, і в Новому Завіті весь час протиставляється діянням Бога. Він всесильний, як Бог, він усюди шкодить Богу, а Бог бореться з ним, однак чомусь не бажає перемогти. Найявністю цього антипода зумовлена сама ідея Бога. Без диявола вона зависає в повітрі: якби не підступи сатани, непотрібним було б і втручання Бога. Диявол очолює сонм негативних духів християнства — чортів, усілякої «нечистої» сили тощо.

І, зрештою, земний поверх християнського пантеону заповнюють святі люди, що за особливі заслуги перед Богом після смерті дістали «вічне блаженство», продовжують служити Богу й допомагають йому управляти світом. До числа святих віднесені місцеві боги релігій, які ввібрали в себе християнство у період його поширення, мученики, подвижники, аскети, церковні діячі, а також царі, князі та інші діячі, що зробили вагомий внесок у розвиток християнства. Культ святих, встановлений у IV ст., поступово був централізований. Зарахування до «лику святих», а саме — канонізація відбувається за особливими правилами; в католицизмі та православ'ї вони різні (протестантизм формально не визнає культу святих). Вшанування святих розподілено за днями церковного календаря, а зображення святих на іконах є об'єктом поклоніння.

У християнському віровченні є своя міфологія. Згідно з джерелами віровчення, християнська міфологія поділяється на старозавітну і новозавітну. І в тій, і в іншій чітко простежуються запозичення з релігій стародавнього світу. Старий Завіт містить релігійні

уявлення про «створення» світу і людини, про стародавню історію людства (міфи про Всесвітній потоп, Вавилонську вежу тощо), міфологізоване відображення справжніх історичних подій, міфи соціального змісту. Новозавітна міфологія розгортається навколо особи Ісуса Христа і присвячена, насамперед, соціальним проблемам, поглибленню й частковому перегляду соціальної концепції Старого Завіту відповідно до нових історичних умов.

Вчення про врятування іудеїв, які мали союз із Ягве, замінюється ідеєю спасіння Христом усіх, хто увірував у нього. Отже, значно розширюється сфера впливу нової релігії, усувається її етнічна обмеженість, вона набуває космополітизму. Войовничий месія Старого Завіту замінюється покірливим месією, що відвідав землю, терпів насильства і страждав, був страчений ганебною смертю, а потім воскрес. Ісус приніс себе як спокутну жертву за «первородний гріх» людства, і такі ж покора, смиренність і жертвоність вимагаються й від віруючих. Люди мусять терпіти поневолення і страждання, завойовувати вірністю християнським Завітам виправдання на Страшному суді, що настане у невизначеному майбутньому.

Соціальний зміст християнського месіанізму полягає у примиренні людей з дійсністю. Водночас у новозавітній міфології з особливою силою пролунали ідеї добра та милосердя, ідеї гуманізму, що мають незаперечну моральну цінність.

Християнське віровчення. Основні догмати — положення християнського віровчення, які складалися протягом багатьох століть, сформульовані у Біблії та постановках християнських вселенських соборів, їхня сутність викладена у 12 пунктах Символу віри, прийнятого на Нікейському (325 р.) та Антіохійському (381 р.) Вселенських соборах.

Символ віри — це стислий виклад головних догматів релігійного напрямку церкви, які обов'язково повинні визнаватися віруючими.

Згідно із Символом віри, християни повинні вірити в єдиного Бога, який виступає у трьох іпостасях (Свята Трійця): Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Бог-Отець є творцем світу видимого (природа і людина) та невидимого (ангели). Богом-Сином є Ісус Христос. Бог-Дух Святий походить від Бога-Отця, у католицизмі — і від Бога-Сина. Християнська «трійця» має в собі елементи політеїзму.

Найважливіше положення християнства — *догмат боговтілення*, згідно з яким Ісус Христос, будиши Богом, став людиною, народившись від Діви Марії. Цей догмат покликаний надати всім євангельським повчанням статусу «божественних істин», представити християнство як «боговстановлену релігію».

Стражданнями і смертю на хресті Ісус Христос приніс себе у жертву Богу-Отцю за гріхи людей і спокутував їх. Цим він відкрив людству шлях до «спасіння від влади гріха». Одне з центральних місць посідає *догмат воскресіння Ісуса Христа*, яке проголошується запорукою майбутнього загального воскресіння всіх людей. *Догмат вознесіння* зобов'язує християн вірити, що після свого воскресіння Ісус Христос тілесно вознісся на небо, до Бога-Отця, підкресливши цим нікчемність земного буття порівняно з вічністю, яка чекає на людину в потойбічному світі.

Подібними є й інші положення християнства, багато з яких інтерпретують дохристиянські вірування, запозичені з давніх східних релігій. Серед них віра в безсмертя душі, уявлення про потойбічні пекло та рай, ідея небесного вшанування та боговгодного життя на землі тощо.

Символ віри зобов'язує вірувати в «єдину святу соборну та апостольську церкву», визнавати необхідність хрещення, покладати надію на майбутнє воскресіння мертвих, настання після цього вічного блаженства для праведників та вічних мук для грішників. Ці ідеї не є породженням християнства, а запозичені від дохристиянських вірувань і пристосовані до культу Ісуса Христа. Основи віровчення становлять настанови Біблії. Розглянемо їх.

Християнські таїнства. Найважливіші елементи християнської обрядовості називають таїнствами.

Таїнства — обрядові дії в християнстві, через які, за вченням церкви, віруючим передається Божя благодать.

Вони є своєрідними видимими ознаками, які передають віруючим невидиму благодать Божу. Вважається, що встановлені вони Ісусом Христом для забезпечення зв'язку між Богом і людьми. Тому передбачають особливу настроєність віруючого, дотримання відповідного ритуалу.

Таїнства можуть бути одноразовими і прийматися людиною тільки раз у житті (таїнства хрещення, миропомазання, священства) і багаторазовими й прийматися людиною більше одного разу в житті (таїнства євхаристії, сповіді, шлюбу, елеопомазання); обов'язковими для кожного християнина (хрещення, миропомазання, євхаристія, сповідь, елеопомазання) і необов'язковими (шлюб, священство).

У християнський культ таїнства запроваджувалися не одразу, першими були сприйняті хрещення і причастя. Більшість протестантських течій з усіх таїнств здійснює лише хрещення і причастя.

Хрещення. Це таїнство означає прилучення людини до християнства зануренням у воду або скропленням. Здійснюється священнослужителем. Слово «хрещений» рівнозначне слову «христия-

нин». Обряд хрещення символізує звільнення хрещеного від лихого впливу Диявола. В його основі — ідеї про злу силу непокірного Божові Диявола і про «первородний гріх», від якого слід очищатися скропленням водою. Обряд окроплення водою як магічна дія виник дуже давно. Багато народів вважали, що вода має здатність відганяти від людини «нечисту силу», тому ще до виникнення християнства існував звичай окроплювати немовля водою і при зануренні в неї давати йому ім'я. Раннє християнство не знало обряду хрещення. Він впроваджувався поступово, і тільки рішеннями перших вселенських соборів (IV ст.) хрещення було оголошене обов'язковим.

Форма обряду в різних християнських церквах різноманітна: католики обливають свяченою водою, протестанти окроплюють або занурюють у воду. У православної церкви обряд хрещення здійснюють над немовлям, якого в перші дні після народження приносять до церкви, де священник тричі занурює його у «святую» воду. Цією дією він наче змиває «первородний гріх», успадкований дитиною від «прабатьків людства», і відкриває перед нею шлях до спасіння.

Причастя (євхаристія). Воно символізує співучасть віруючого Таємній Вечері Господній. Формальним його виявом є частування віруючих, здебільшого після сповіді, хлібом та вином, які символізують тіло і кров Христа. Причащаючись, віруючий приймає «подячну жертву» і «прилучається до божественного ества». Православні причащаються квасним хлібом, бо прісний живали тільки на Пасху. Католики з огляду на те, що Христос роздавав своїм апостолам під час Таємної вечері прісний хліб, причащаються саме ним. Тих, хто причастився, вважають «співтілесниками Ісуса Христа». У деяких протестантських церквах і сектах (адвентисти, меноніти, п'ятдесятники, євангельські християни-баптисти) специфічною формою причастя є хлібопереломлення — розламування і роздавання хліба (символу зраненого, замученого тіла Христового) і причащення вином. Але, на відміну від православ'я та католицизму, причастя у них вважається не таїнством, а обрядом, що символізує духовну єдність віруючих у їхній вірі в друге пришествя Христа.

Першоджерелами таїнства причастя також є давні вірування та обряди. З появою землеробства хліб і вино почали вважати кров'ю рослинницьких духів і божеств, до яких люди «причащалися». Християни запозичили таїнство причастя з давніх релігій, пов'язавши його з ученням про жертвну смерть Ісуса.

Миропомазання. Означає воно передавання віруючому «благодаті Святого Духа» змащуванням його ароматичною речовиною — миром, що символізує освячення і зміцнення духовних сил на шляху до спасіння.

Обряд змащування тіла маслянистими речовинами виник значно раніше від християнства. Зумовлений він вірою людей у магичні властивості речовин. Пізніше помазання здійснювали, наприклад, в Індії, при хрещенні, на весіллях і похоронах. У Єгипті застосовували помазання при освяченні жерців.

Запозичивши з давніх релігій обряд миропомазання, християнство оголосило його таїнством. У ранніх християнських церквах миропомазання здійснювали тільки на Пасху.

Таїнство миропомазання у православних і старообрядців-попівців здійснюють, зазвичай, над немовлям після хрещення, у католиків над 7 та 12-літніми дітьми (конфірмація).

Сповідь. Символізуючи примирення віруючого з Богом, вона відбувається у формі його покаяння у власних гріхах перед священиком, який відпускає гріхи. Джерела таїнства сповіді (покаяння, спокути, примирення) в первісних віруваннях у зло, гріх, «бісівські сили», що переслідують людину і яких можна позбутися, розповівши про свої гріхи іншим людям або промовляючи слова закляття.

У християнстві сповідь спочатку була прилюдною і лише наприкінці IX ст. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого тільки священику, хоч у православ'ї поряд із таємною існує й загальна сповідь.

Якщо православ'я та католицизм вважають сповідь таїнством, то протестантизм використовує прилюдне покаяння і таїнством його не вважає.

Шлюб. Символізує освячення подружнього союзу іменем Божим, надання нареченим благодаті, єдинодушності в народженні та вихованні дітей.

Обряд одруження сформувався в первісні часи, коли люди зверталися до «добрих духів» із проханням допомогти їм народити дітей, відігнавши «нечисту силу». Лякали її вогнем, димом, водою, шумом. Елементи цього ритуалу збереглися і в сучасному церковному шлюбному обряді.

У християнській релігійній обрядовості таїнство шлюбу утвердилось чи не найпізніше — в XVI ст.

Священство (хіротонія, рукопокладення). Це таїнство символізує передавання Божої благодаті для здійснення таїнств і богослужінь. Процедурно воно є посвятою у сан диякона, священика або єпископа. У православній і католицькій церквах священство є таїнством, у протестантизмі — обрядом. Рукопокладений служитель культу після цього визнається посередником між Богом і людьми.

Обряд священства існував і в дохристиянських релігіях, християни запозичили його в період утвердження перших релігійних громад. Роль цього таїнства зросла після проголошення християнства

державною релігією Римської імперії, коли почалося становлення церковної ієрархії. Усі християнські релігії визнають божественне походження церковної ієрархії.

У християнстві священство здійснюється лише чоловіками і має три ступені: диякон, пресвітер (священик), єпископ. Диякон — це священнослужитель першого ступеня. Він бере участь у богослужінні, прислужує при таїнствах, але не має права робити це самостійно. Пресвітер може самостійно проводити богослужіння, обряди і шість таїнств із семи, визнаних у католицизмі й православ'ї, крім рукоположення. Єпископ — це священнослужитель найвищої категорії, здійснює всі сім таїнств і має право висвячувати у сан диякона і пресвітера.

Маслосвяття (соборування, оливопомазання, маслособорування, елеосвячення). Це таїнство символізує зцілення тіла і душі людини. Формально воно відбувається як помазання хворого освяченою оливою — елеєм. Згідно з ученням православної церкви, маслосвяття зцілює духовні й тілесні хвороби, які є наслідком гріхів. Здійснюють його над особами, старшими 7 років, які хворіють на тілесні або душевні хвороби (відчай, скорбота тощо). Католицизм заперечує лікувальну роль маслосвяття, вважаючи його одним з останніх обрядів переходу людини у вічне життя.

Таїнство маслосвяття в православної церкві спочатку здійснювали сім священиків. Вони запалювали свічки, читали сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім разів змащували елеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священик, але, як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитов.

Богослужіння — це своєрідна форма звернення до Бога через обрядові дії, церемонії з метою одержання від нього підтримки. Воно є важливим елементом релігійного культу, під час якого священнослужителі, віруючі, вважається, «вступають у прямий контакт з Богом». Богослужіння відправляють у культових приміщеннях.

Християнство виробило семирічне, річне, добове кола богослужінь. На кожен день призначені відповідні молитви і співи.

Характерними ознаками богослужінь є їхня урочистість і яскравість, емоційна виразність. Не тільки віруючі, а й далекі від релігії люди, відвідуючи культові споруди, переживають почуття втаємниченості, схвильованості, емоційного піднесення. Цій меті служать архітектура та оздоблення храмів, живопис, музика, співи.

Християнство відводить важливу роль і поховальному обряду, в основу якого покладено віру в існування душі та потойбічного життя. Його процедура є складною, охоплює панахиди, читання псалмів над небіжчиком тощо.

Християнські свята. Християнство, як і кожна релігія, у певні дні календаря вшановує святих або відзначає події в житті церкви. Християнські свята закорінені в давні обрядові традиції, пов'язані з конкретними етапами, видами господарської діяльності, річним астрономічним або календарним циклом. Умовно їх поділяють на всехристиянські (визнані православною, католицькою, більшістю протестантських церков) та конфесійні (відзначаються тільки окремими конфесіями). Найважливіші з них належать до дванадесятих свят — дванадцяти найважливіших після Пасхи свят, які церква відзначає урочистими богослужіннями.

Різдво Христове. Це одне з основних свят християнства, пов'язане з народженням Ісуса Христа. У католицизмі воно відзначається 25 грудня, у православ'ї (належить до дванадесятих свят) 7 січня. Утверджуючись у різних країнах, це свято вбирало в себе обряди і звичаї інших релігій, народних свят, набуваючи нових рис, що відповідали християнським догмам.

Сама традиція Різдва своїми джерелами сягає у первісні культові дії. Головну роль у його догматичному змісті церква відводить вченню про народження Ісуса Христа, який з'явився, щоб спокутувати гріхи людей, вказати людству шлях до спасіння. Адже у Давньому Єгипті, наприклад, 6 січня святкували день народження бога води, рослинності, володаря потойбічного світу Осіріса. У Стародавній Греції того ж дня святкували народження Діоніса. В Ірані 25 грудня відзначали народження бога сонця, чистоти й правди — Мітри.

До Київської Русі свято Різдва Христового прийшло разом із християнством у X ст. і злилося із зимовим давньослов'янським святом — святками (тривали упродовж 12 днів — з 25 грудня (7 січня) до 6 (19) січня). Православна церква всіляко намагалася замінити їх святом Різдва Христового, але існуючі у східних слов'ян свята і звичаї вкоренилися настільки глибоко, що вона змушена була поєднувати церковні свята з народними. Так, колядки церква поєднала з євангельською оповіддю про віфлеємську зірку, що сповіщала про народження Христа. «Язичницькі» колядки перетворилися на ходіння христославів із зіркою по домівках. До прославлення Христа широко залучали дітей. Віруючі віддячували їм подарунками.

З 1990 р. день Різдва Христового є офіційним святковим днем на території України.

Хрещення Господнє (Водохрища, Водосвяття, Богоявлення). Воно є одним із найголовніших свят у християнстві. У православ'ї належить до дванадесятих свят. Католики відзначають 6-го, православні — 19 січня. Запроваджене воно в пам'ять про хрещення Ісу-

са Христа в річці Йордан Іоанном Хрестителем. Його ще називають Богоявленням, оскільки, згідно з Євангелієм, під час хрещення на Ісуса зійшов із небес Бог-Дух Святий у вигляді голуба.

У християнстві воно було запроваджене у 2-й половині II ст., і спочатку відзначалося разом із Різдвом Христовим. У IV ст. цей день почали святкувати окремо. Церква розглядає його як «свято просвіти» народів, оскільки, згідно з ученням, саме з хрещення Ісуса почав просвіщати їх світлом євангельської істини.

Це свято завжди відзначали дуже урочисто. Головний його обряд — це освячення води в церкві і в ополонках. До ополонки вирушав хресний хід, лунали урочисті молебні. Освячення води в храмах відбувається і в наші дні.

Окроплення водою існувало в багатьох дохристиянських релігіях. Одухотворяючи явища природи, люди одухотворяли й воду як важливе джерело життя. Християнство на ранніх стадіях свого розвитку обряду хрещення не знало, воно його запозичило дещо пізніше з давніх культів, які обряду «очищення» людини від будь-якої «скверни», «нечисті» за допомогою води відводили важливу роль. Згідно з давніми віруваннями, вода очищувала людей від «нечистої сили», «злих духів». Тому в давніх народів існував звичай окроплювати водою новонароджених.

Стрітіння. Відзначають його як одне з дванадесятих свят 15 лютого з нагоди зустрічі (стрітіння) праведника Симеона з немовлям Ісусом, якого батьки принесли в Єрусалимський храм на сороковий день після народження для представлення Богу. Саме тоді Симеон провістив Ісусові його посланницьку місію Спасителя людей. Про це йдеться в Євангелії від Луки. Запроваджуючи свято, церква дбала не тільки про поширення ідей християнства, а й про «надання правди фактам» біографії Христа, наголошення обов'язку віруючих приносити до храму немовлят протягом 40 днів після народження. Крім того, церква намагалася відмежувати християн від давніх культів, оскільки римляни в лютому відбували «очищення», покаєння, дотримувалися посту, вважаючи, що перед початком весняних польових робіт необхідно «очиститися від гріхів» і «нечистої сили» жертвопринесеннями духам і богам. Головний очищувальний обряд припадав на 15 лютого, коли люди із смолоскипами в руках виганяли злих духів зимових холодів і хвороб.

Прихильники православ'я тривалий час не визнавали Стрітіння. Пізніше вони надали йому значення свята очищення. Саме таким воно постало на Русі, утвердившись, переважно, як церковне свято. У народній свідомості Стрітіння знаменувало кінець зими і початок весняних господарських турбот, про що свідчить і народне повір'я: «на Стрітіння зима з літом зустрічається».

Вхід Господній в Єрусалим. Це дванадцяте свято відзначають в останню неділю перед Пасхою. Побутова його назва Вербна неділя, яка є передднем страсного тижня, приуроченого «згадкам про страждання Христа».

За календарем воно безпосередньо примикає до Пасхи і не має постійної дати. Запроваджене воно в IV ст. як важливий етап підготовки до Пасхи. В основі його біблейська легенда про в'їзд Ісуса Христа з апостолами в Єрусалим, супроводжуваний творінням див. Народ радісно вітав Сина Божого пальмовими гілками.

На Русі ритуальне значення пальмових гілок перенесене на гілки верби, які розпускаються на цей час, і, згідно з народним повір'ям, захищають від злих духів. Святкування входу Господнього в Єрусалим покликане спонукати віруючих відкрити свої серця для вчення Христа про воскресіння та вічне спасіння, як це зробили жителі Давнього Єрусалима.

Вознесіння Господнє. Відзначають його на сороковий день після Пасхи. А сам момент вознесіння на небо воскреслого після страти Христа завершує його земну біографію. У побуті не дуже поширене і залишилося суто церковним. Своїм змістом породжує у віруючих думку про тлінність земного життя і націлює їх на християнське подвижництво заради досягнення «життя вічного».

Християнська теологія запевняє, що вознесіння Христа відкриває праведникам шлях на небо, до воскресіння після смерті. Ця ідея існувала ще задовго до виникнення християнства. Вірування у вознесіння на небеса людей, героїв і богів були поширені серед фінікійців, іудеїв та інших народів.

Трійця (П'ятдесятниця). Свято, встановлене на честь сходження Святого Духа на учнів Христа у п'ятдесятний день після його воскресіння, внаслідок чого вони заговорили різними мовами, яких раніше не знали. Покликане зосередити увагу віруючих на голосі церкви, яка несе «слово Боже», залучити їх до проповідування християнства іншими «мовами», тобто іншим народам. Відзначається на п'ятдесятний день після Пасхи. У православ'ї належить до дванадесятих свят.

Уявлення про божественну трійцю існували задовго до християнства. У процесі становлення християнської релігії виникла необхідність пов'язати її з оповідями Старого Завіту. Тому в новозавітних книгах Христа представлено як сина давньоєврейського бога Ягве, як іпостась єдиного Бога, що засвідчило крок християнства від політеїзму до монотеїзму. Відповідно християнство запозичило й багато іудейських свят, у тому числі свято П'ятдесятниці. У давніх євреїв воно виникло з переходом їх до землеробства і було пов'язане із завершенням жнив, які тривали «сім седмиць», тобто

сім тижнів, супроводилося жертвопринесенням хліба з нового урожаю місцевим польовим духам і божествам. Християнство дало йому нове обґрунтування.

У більшості східних слов'ян свято Трійці злилося з місцевим святом семиком (інша назва — «зелені свята»), запозичивши його побутовий зміст. Давні слов'яни семик пов'язували із завершенням весняних робіт, намагаючись задобрити духів рослинності у період цвітіння і жнив. Важливим елементом православного свята Трійці є поминання духів померлих родичів (поминальна субота). В Україні з 1990 р. Трійця є офіційним святковим днем.

Снас. Це одне з трьох свят, приурочених Спасителю Ісусу Христу. В його основі — євангельська оповідь про перетворення Христа, який наприкінці свого земного життя привів своїх учнів (Петра, Якова, Іоанна) на гору і під час молитви цілковито змінився: обличчя його засяяло, одяг його став білим, блискучим, а голос із неба підтвердив його божественне походження. Християнське вчення стверджує, що Ісус хотів закріпити в учнях віру і довести їм, що він справді Син Божий.

Саме з цією подією пов'язане свято Преображення («яблучний» спас), яке відзначають 19 серпня. В цей день не тільки славлять Ісуса Христа, а й освячують яблука, інші фрукти (за народним звичаєм відтоді їх можна споживати).

Важлива особливість Спасу, як і багатьох інших свят, полягає в поєднанні християнського пафосу з календарною обрядовістю і звичаями очищення від злих духів. Наприклад, під час святкування «медового» спасу («маковія»), яке відбувається 14 серпня, в церкві освячують свіжий мед. Його встановлено в 1164 р. на честь перемоги візантійців над мусульманами. Особливо шанований цей день у вітчизняному православ'ї, оскільки вважається, що саме 14 серпня хрестився великий київський князь Володимир. Третій — «хлібний» спас відзначають 29 серпня, приурочуючи його до закінчення жнив і початку озимої сівби. Християнство пов'язує його із вшануванням нерукотворного образу Христа, відбитого на рушнику і переданого ним Авгарю, царю Едесси.

У багатьох парафіях Спасові свята є і престольними (храмовими).

Воздвиження Хреста Господнього. Одне з дванадесятих свят, присвячених культу Хреста як символу християнської віри. З хрестом церква пов'язує кілька подій. За переказами, римський імператор Константин перед однією з найбільших своїх битв мав видіння: на небі осяяний хрест із написом «Цим перемагай!». Тієї ж ночі імператорові з'явився уві сні сам Ісус Христос і порадив узяти в битву прапор із зображенням хреста. Константин так і зробив, крім того, наказав своїм легіонерам намалювати знак хреста на щитах. У

битві Константин здобув перемогу і з того часу увірував у чудодійну силу хреста, хоч історичні факти свідчать, що на ознаменування перемоги Константин звелів викарбувати монети із зображенням язичницьких богів, які, як він вірив, допомагали йому в битві з ворогами.

Церква встановила це свято в пам'ять про здобуття матір'ю римського імператора Оленою в IV ст. хреста, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Щоб його бачив народ, хрест підняли (воздвигли) на горі Голгофі, де Христос був страчений, а на місці, де хрест було знайдено, збудували храм, освячення якого відбулося 13 вересня 335 року.

Воздвиження Хреста Господнього урочисто відзначається 27 вересня. Воно супроводиться пишними ритуалами. Під час богослужіння виносять прикрашений квітами хрест і встановлюють його посередині храму. Церемонія супроводиться дзвоном, церковними піснями.

Віруючі вшановують хрест як символ християнства, як символ спокутування, страждання і спасіння, вважаючи, що кожна людина, як і Христос, повинна здолати свій «хресний шлях».

Богородичні свята. Вони охоплюють свята на честь Діви Марії — матері Ісуса Христа (Богородиці). Це Різдво Богородиці, Введення в храм Богородиці, Благовіщення Пресвятої Богородиці, свято Першої Пречистої, Покрова (перші чотири належать до дванадесятих) і багато свят на честь «чудотворних» ікон Богородиці.

У вшануванні Марії Богородиці наявні сліди вшанування давніми народами богині землі, яка народила спасителя, божого сина — бога рослинності. На створення образу християнської Богородиці вплинули уявлення давніх єгиптян про богиню Ізиду. Християнство зображує Богородицю «царицею небесною», крилатою небожителькою, «оповитою в сонце». На голові в неї вінок із дванадцяти зірок. Давньоєгипетську богиню Ізиду також зображували небесною царицею, вважаючи, що вона народила божественного сина, спасителя Гора. Християнська Богородиця має спільні риси з богинею сирійців і фінікіян Астартою.

Давні народи поклонялися цим богиням, вважаючи їх божествами родючості землі і худоби, заступницями землеробства.

Із дохристиянських релігій запозичила церква й ідею непорочного зачаття. Згідно з міфами народів Давнього Сходу, від непорочних матерів народилися Мітра, Будда, Заратустра. Саме ці міфи й прислужилися до створення християнської легенди про «непорочне зачаття» Діви Марії.

Різдво Богородиці (Мала Пречиста). Церква пов'язує його з давніми землеробськими осінніми святами, приуроченими до завер-

шення збирання врожаю. У цей день наголошується, що Божа Мати є великою праведницею, помічницею і заступницею людей, покровителькою сільського господарства, яка «народженням Христа» зробила перший крок до їх «вічного спасіння». Святкують 21 вересня.

Введення в Храм Богородиці. Пов'язане з відданням трирічної Марії на виховання в Єрусалимський храм. Встановлюючи це свято, церква переслідувала, насамперед, мету переконати батьків у необхідності приводити в церкву дитину в ранньому віці. Святкують 4 грудня.

Благовіщення Пресвятої Богородиці. Святкують його з нагоди одержання Марією звістки від архангела Гавриїла, що вона народить дитину від Святого Духа. На Русі це свято церква пов'язувала з початком весняно-польових робіт («освячення» насіння тощо) і прикметами про майбутній врожай. Святкують 7 квітня.

Перша Пречиста. Церква відзначає його як день пам'яті Божої Матері. Церковне тлумачення цього свята багато чим нагадує давньосирійське сказання про смерть Кібели — богині родючості. На Русі свято Першої Пречистої злилося з давньослов'янським язичницьким святом збирання врожаю і принесення хліба й плодів у жертву духам. Святкують 28 серпня.

Покрова Богородиці. Це свято пов'язане з видінням Богородиці, яке начебто явилось в 910 р. у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Під час нічного богослужіння юродивий Андрій, прийнятий до сонму святих, і його учень Єпіфаній нібито бачили, як Богоматір, яку обступили ангели і святі, з'явилася над ними, помолилась про спасіння світу від бід і страждань, розпростерши над усіма біле покривало.

На Русь свято прийшло разом із православ'ям, церква використовувала його для витіснення осінніх язичницьких свят, що влаштувалися по закінченні польових робіт. Відзначають його 14 жовтня.

В Україні свято Покрови дуже шановане, воно ввібрало традиційне вшанування жінки, матері, жіночого начала загалом, уособленого в образі землі-матері. Особливим було ставлення до цього свята в українського козацтва, вояків УПА.

Пасха (Великдень). Це одне з найбільш значущих християнських релігійних свят. Встановлене воно першими християнами в пам'ять про страждання, смерть і воскресіння Ісуса Христа.

Історично свято походить від звичаю деяких давніх народів Близького Сходу (вавилонян, єгиптян, євреїв), які займалися скотарством, приносили під час весняного свята в жертву духам ягнят, телят із першого приплоду. Вони вірили, що цим задобрюють злих духів, і ті вже не будуть нищити худобу й насилати на неї хвороби.

З переходом до землеробства як спокутну жертву духам приносили випечені із зерна нового врожаю хліб, коржі, фрукти тощо. Ці землеробські свята злилися зі скотарською Пасхою і перейняли її назву. Їх об'єднувало сподівання на чудодійну добру силу божеств, які вмирають і воскресають.

Християнство запозичило цю традицію, втіливши її у вченні про жертвну смерть Ісуса Христа. Але основна ідея — самопожертва Бога заради людей збереглася. Релігійна сутність обряду залишилася такою, як і тисячоліття тому: принесенням жертви очистити людей від зла, хвороб, нещастя і трагедій.

Ідея спасіння, хоч би після смерті, отримала значне поширення, особливо серед простолюду. Образ Христа, який добровільно прийняв мученицьку смерть, немовби закликає терпіти земні страждання. Утверджуючись і розвиваючись, християнське вчення розробило церемонію святкування Пасхи, і з II ст. це свято стало одним із найголовніших.

Тиждень перед Великоднем називається Великим, або Страшним, оскільки його дні пов'язані зі Страстями Господніми. Особливо важливі дні настають із четверга, який називають «чистим». Він пов'язаний із Таємною Вечерею Ісуса Христа з апостолами.

Матеріальним утіленням воскресіння є пасхальні яйця (в Україні — крашанки, писанки) — символ життя, весни, сонця, у християнстві — символ спокути гріха людьми.

У Київській Русі святкування Пасхи було запроваджено в X ст. Тут воно злилося з місцевими слов'янськими весняними святами. Давні слов'яни навесні перед початком сільськогосподарських робіт влаштовували свято сонця, що «воскресає». У ті дні вони приносили жертви духам і божествам рослинності, прагнули задовольнити духів померлих предків. Християнська Пасха ввібрала в себе багато з давньослов'янських релігійних обрядів, зокрема громадські сімейні трапези, до яких готували хліб, сир, яйця, копчене м'ясо тощо.

Оскільки в ранньому християнстві святкування воскресіння Христа збігалось з іудейською Пасхою, на Нікейському (325 р.) та Антіохійському (381 р.) соборах було вирішено святкувати Великдень першої неділі після повного місяця, яка наставала або в день весняного рівнодення (21 березня), або після нього. Але обов'язковим було святкування Пасхи іншого дня, ніж в іудеїв. За місячним календарем весняний повний місяць припадає на одне й те саме число, за сонячним — на різні числа й навіть на різні дні тижня. Тому Великдень не має точно встановленого календаря. Відзначають його у межах 35 днів.

Для точнішого визначення дати святкування Пасхи на кожен рік були зроблені відповідні обчислення, які називають пасхаліями. У

православ'ї вони залишилися незмінними дотепер. У католицизмі формула цих обчислень зазнала деяких змін, тому не завжди обидві церкви святкують Пасху одного й того самого дня.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Філософські основи ранньохристиянської догматики.
2. Елліністичний світогляд та його особливості в цю епоху.
3. Філософські школи.
4. Палестина в еллістичному світі. Римське панування.
5. Релігійні вірування, месіанськи, есхатологічні сповідання та інтелектуальні пошуки в християнському середовищі.
6. Перші християни: відношення греко-римського світу.
7. Становлення християнської догматики і еллініська філософська традиція.
8. Аргументи християнських апологетів.
9. Християнські символи віри.
10. Вселенські собори і їх значення в історії християнства.
11. Конфесійний поділ та проблема християнської ідентичності.
12. Християнські таїнства і обряди, особливість ортодоксального та реформаційного витлумачення.
13. Християнські свята.
14. Місце християнського богослужіння. Семантика християнського храму.
15. Культові особливості різних християнських конфесій.
16. Містичне розуміння. Церква як «тіло Христове» та «град Божий».
17. Церква як суспільний інститут. Функції церкви.
18. Старозаповітні корені християнської моралі.
19. Соціальна доктрина католицької церкви.
20. Філософські основи ранньохристиянської догматики.
21. Біблія як культурно-історичний феномен.
22. Наукове і біблійне розуміння походження і суті життя.
23. Історична і міфологічна школи про особистість Ісуса Христа.
24. Вселенські собори та їх значення в історії християнства.
25. Розкол церков 1054 року.
26. Становлення християнської церкви.
27. Проблема екуменізму в християнстві.
28. Експлікація тринітарного догмату в євангелії від Іоанна.
29. Біблія — священна книга християнства та іудаїзму.
30. Походження і структура Біблії.
31. Вчення про створення світу та людини в Старому Завіті.
32. Вчення про Ісуса Христа — боголюдину і Спасителя.
33. Нагорна проповідь — соціальні і моральні принципи первісного християнства.
34. Соціально-політичні причини та ідейні передумови християнства.
35. Основні положення християнського віровчення, Нікейський символ віри.
36. Загальна характеристика основних християнських напрямків: католицизм, протестантизм, православ'я.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. У чому виявлявся кризовий стан напередодні виникнення християнства?
2. Яку суспільну та релігійну роль відігравали в Римській імперії колегії та асоціації?
3. Якими були характерні риси елліністичного світогляду?
4. Ідеї яких філософських шкіл вплинули на формування християнства?
5. Які східні містеріальні культу поширювалися на формування християнства?
6. Назвіть характерні риси релігійно-політичної атмосфери Римської імперії.
7. Яким було становище Палестини під пануванням Риму?
8. Охарактеризуйте визначальні риси релігійності в християнському середовищі.
9. Назвіть основні релігійні партії та секти в Палестині на початку нашої ери.
10. Назвіть нехристиянські та християнські джерела з історії раннього християнства.
11. Як змальоване життя перших християнських громад у книзі Діянь Апостолів?
12. Хто такі іудео-християни та язико-християни?
13. Перші ересі всередині християнської церкви.
14. Назвіть причини гонінь владою ранньої церкви.
15. Якого статусу набула християнська церква за часів імператора Костянтина Великого?
16. Яка структура християнської церкви склалася в IV ст.?
17. Як вирішувалася на Вселенських соборах тринітарна проблема?
18. У чому полягає сутність християнського питання?
19. Якою була роль Халкідонського собору 451 р. у формуванні церковної ортодоксії?
20. Розкрийте особливості християнського культу часів Вселенських соборів.
21. Назвіть основні збірки церковних канонів, затверджених вселенськими соборами IV—VIII ст.
22. Які догмати становлять основу християнської доктрини?
23. Моральні категорії у світі християнського віровчення.
24. Що таке Символ віри у християнстві?
25. Які соціально-політичні, ідеологічні та психологічні чинники сприяли виникненню християнства?
26. Охарактеризуйте основні критерії, за якими відбувалася канонізація Біблії.
27. Обґрунтуйте роль Ісуса Христа в заснуванні християнства.
28. У чому полягає значення Вселенських соборів?
29. Проаналізуйте передумови розколів у християнстві.

9. У якому місті було зібрано перший Вселенський собор у 325 р.?

- а) Халкідон;
- б) Рим;
- в) Неаполь;
- г) Нікея.

10. Перекладом якого іудейського релігійного терміна є грецьке слово Христос?

- а) «правитель»;
- б) «керівник»;
- в) «месія»;
- г) «бог».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Августин Блаженный. О граде Божиим: сочинения в 2-х томах — М.: Рарог, 1993. — Т.1. — 682 с.
2. *Аверинцев С. С.* Новый завет // *Философская энциклопедия*: в 5 т. — М., 1960—1970. — Т.4. — 889 с.
3. *Библейская энциклопедия*. Труд архимандрита Никифора. — М.: Терра, 1990. — 902 с.
4. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, (канонические): в 2 т. — СПб.: Духовное просвещение, 1991. — 1193 с.
5. *Булгаков С. Н.* Свет невечерний: Созерцания и умозрения. — М.: Республика, 1994. — 535 с.
6. *Бычков В. В.* Из истории византийской эстетики // *Византийский временник*. — М.: Изд-во АН СССР, 1976. — Т. 37. — 368 с.
7. *Гайденок П. П.* Христианство и генезис новоевропейского естествознания — М.: Раритет, 1997. — 287 с.
8. *Глубоковский Н.* (протоиерей) Учение апостола Павла. Христианское чтение. — СПб.: Синодальная типография, 1899. — 412 с.
9. *Григорий Нисский.* Творения: в 8 т. — М.: Типография Губернского Управления, 1861—1872. — Т. 6., Ч. I, — 544 с.
10. *Григорий Нисский.* Человек есть образ Божий. — М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. — 543 с.
11. *Давыденко В. Ф.* Святоотеческое учение о душе человека. — Харьков: Типография Губернского Управления, 1908. — 433 с.
12. *Добротолубие*: в 5 т. — М.: Типо-Литография И. Ефимова, 1895.
13. *Донин А.* У истоков христианства. — М.: Политиздат, 1979. — 397 с.
14. *Зеньковский В. В.* Основы христианской философии // *Зеньковский В.* Христианское учение о мире. — Frankfurt am Mein, 1964. — 367 с.
15. *Косидовский Зенон.* Библейские сказания / пер. с польск. — М.: Политиздат, 1975. — 455 с.
16. *Крывелев И.* Книга о Библии. (Научно-популярные очерки). — М.: Соцэкгиз, 1958. — 360 с.
17. *Левада Ю. А.* Современное христианство и социальный прогресс. — М.: Наука, 1962. — 263 с.
18. *Релігієзнавство* / Лубський В. І., Теремко В. І., Лубська М. В. — К.: Академвидав, 2002 — 432 с.

Розділ 11

ПРАВОСЛАВ'Я

11.1. Виникнення православ'я

Православ'я є одним з основних відгалужень у християнстві, що офіційно оформилося на території Візантії після розколу церкви в 1054 р. на Східну та Західну. Має мільйони послідовників, переважно в країнах Східної Європи, Близького Сходу. Отриманий у IV ст. статус державної релігії узалежнив його від імператорської влади (католицька церква дистанціюється від політичної влади, намагається перебувати над нею), зробив ревним прихильником традиційних догматики і культу. На відміну від католицизму, православ'я не має єдиного церковного центру. Якщо католицька церква є інтернаціональною щодо тлумачення канонів, обрядів і свят, то в православ'ї домінують національні особливості: кожна з церков виробляє свою традицію, має свої свята. Наприклад, для української церкви Покрова є великим святом, у російському церковному календарі нічим особливим не вирізняється, в грузинському його немає взагалі.

В основі православного віровчення Святе Письмо (Біблія), Святий Переказ (рішення вселенських і помісних соборів V—VIII ст., праці отців церкви), символ віри (визнання триєдності Бога, боготілення, спокутної жертви Ісуса Христа, загробного ушанування, також визнання церкви як посередника між Богом і людьми). Відвідування храмів, молитва, дотримання постів, таїнств для православних віруючих мають особливе значення. Особлива роль належить культурі святих, церковним святам, ушануванню ікон. Православ'я визнає хрещення, причастя, миропомазання, сповідь, шлюб, священство, елеосвячення і богослужіння. Заперечує католицькі догмати про філіюкве, чистилище, про непогрішимість Папи Римського та ін.

Перші православні центри, які згодом стали контролювати діяльність віруючих на великих територіях, поставали як самостійні церковні утворення. З розпадом Римської імперії вони сформувалися в Александрії, Антіохії, Константинополі та Єрусалимі. Відцентрові сили, що діяли у Візантії, прискорили ослаблення взаємозалежності між цими територіями, внаслідок чого кожний церковний

центр став самостійним у православному світі. З часом православні церкви виникли і в інших регіонах, здобуваючи самостійність у релігійно-церковному житті.

У сучасному світі є п'ятнадцять автокефальних і кілька автономних православних церков. Відповідно до традиційного переліку (диптиху) кожна з них посідає точно визначене місце у структурі Вселенського православ'я. Крім них, існують й інші православні церковні утворення, з певних причин не внесені до цього переліку.

11.2. ВСЕЛЕНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я

Вселенське православ'я охоплює всі православні церкви, які неухильно дотримуються принципів віровчення, норм церковних канонів, мають багато спільного в обрядово-культовій сфері, зберігаючи певну специфіку щодо мови богослужінь, культу й обрядовості, архітектури, структури та зовнішнього вигляду кліру. Формування автокефальних церков було спричинене їх намаганнями звільнитися від опіки Константинопольських імператора і патріарха. Першими домоглися автокефалії Константинопольська, Антіохійська, Александрійська та Єрусалимська православні церкви, що перебували тоді у східній частині Римської імперії (IV ст.).

Константинопольська православна церква. Традиційно вона посідає перше місце у структурі Вселенського православ'я. Згідно з рішенням другого Вселенського собору (Константинополь, 381 р.), Константинопольський єпископ посів друге місце по «честі» серед християнських єпископів після Римського. У православному світі й тепер його вважають «першим серед рівних».

Константинопольська кафедра виникла після заснування імператором Константином I нової столиці Римської імперії на місці малоазійського містечка Візантії (друга чверть IV ст.). Поступаючись авторитетністю іншим християнським центрам, вона зміцнила свої позиції за рахунок того, що з 330 р. в Константинополі перебувала столиця Римської імперії. На час проведення четвертого (Халкідонського) Вселенського собору (451 р.) єпископ Константинополя вже володів патріаршим достоїнством. Особливо зміцніли позиції Константинополя після занепаду в VII ст. Александрійської, Антіохійської та Єрусалимської церков унаслідок завоювання їхніх територій арабами. Завдяки зусиллям місіонерів візантійський варіант християнства, а отже, і вплив Константинополя поширився на Східну та Південно-Східну Європу.

Однак наприкінці XI ст. позиції Константинопольської церкви у православному світі почали слабнути. Спочатку внаслідок утисків з

боку західних християн, коли у 1240 р. Константинополем оволоділи хрестоносці. А після завоювання Візантії турками-османами становище церкви ще більше ускладнилося. Відтоді вона змушена була перебувати в мусульманському оточенні, дбаючи передусім про самозбереження. Лише в 1923 р., після укладення договору про греко-турецьку дружбу, її становище нормалізувалося.

Нині Константинопольська церква об'єднує до 65 тис. віруючих. На території Туреччини вона має 6 єпархій, у країнах Західної Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії 23 єпархії, а також 10 чоловічих та 2 жіночих монастирі. Кадри духовенства, церковних діячів та богословів готують Вища богословська школа в Брукліні та академія в Гаррісоні (США). До юрисдикції Константинопольської церкви належать також Фінляндська автономна православна церква, Критська православна церква та гора Афон у Греції.

Очолює її з 451 р. патріарх, влада якого не поширюється на керівників інших православних церков. При патріархові діють Священний Синод і робочі комісії. Офіційним друкованим органом є журнал «Ортодоксія».

Входить до Всесвітньої Ради Церков. Часто між нею і Руською православною церквою виникають дискусії щодо небажання Московського патріархату надати автокефалію чи автономію існуючим у ньому національним церквам.

Александрійська православна церква. Вона є однією з найдавніших церков, вважається батьківщиною чернецтва. Початок її історії сягає у II ст., коли в Єгипті було засновано єпископську кафедру. Як і глава Константинопольської, предстоятель Александрійської православної церкви на час IV Вселенського собору мав патріарший титул. Історичний розвиток її мало чим відрізняється від інших православних церков Сходу. У V ст. християни, які жили в Єгипті, поділилися на православних та монофізитів (коптів). Наприкінці першої половини VII ст. територію, на якій жили віруючі, що належали до Александрійського патріархату, завоювали араби, а в XVI ст. турки-османи. Це скувало діяльність церкви, ослабило її вплив у християнському світі (в середині XIX ст. вона об'єднувала менше 2 тис. віруючих).

Нині Александрійська церква налічує до 30 тис. віруючих, її юрисдикція поширюється на весь африканський континент. У Єгипті має 5 єпархій, до 50 храмів, за його межами — 9 єпархій, понад 100 храмів. З 1956 р. в м. Одесі має подвір'я з храмом Трійці. До церкви належать 3 монастирі, Вища духовно-педагогічна семінарія, кілька шкіл, благодійне товариство. На основі бібліотеки Александрійського патріархату працює Інститут східних досліджень. Офіційний друкований журнал «Пантенос».

Александрійський предстоятель має титул Блаженнішого Папи, Патріарха Александрійського і всієї Африки. Його резиденція знаходиться в м. Александрії. При Патріархові діє Священний синод, до якого входять усі правлячі архієреї. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Антіохійська православна церква. Назва її походить від колишньої столиці Сирії м. Антіохії, свого часу визначного центру християнського богослов'я, місця таємних соборів перших християн. Після Халкідонського собору (451) єпископ Антіохії разом з єпископами інших християнських центрів Сходу одержав титул патріарха.

Історичний шлях Антіохійської церкви позначений бурхливими подіями, що негативно вплинули на її становище у православному світі. В V ст. від неї відокремилася Халдейська церква, у VI ст. — копти (монофізити). З VII по X ст. Антіохією володіли араби, а в XI—XIII ст. вона потрапила під гніт хрестоносців. Ще одного удару завдали їй у XIII ст. єгипетські мамлюки (воїни-раби тюркського і кавказького походження, з яких складалася гвардія єгипетських султанів), а в XVI ст. поневолили турки. Саме тоді зникла й назва Антіохії, натомість з'явилася назва Антак'я. А перед тим патріаршу резиденцію було перенесено до Дамаска.

Постійні утиски та злиденність Антіохійської церкви призвели до того, що впродовж кількох століть вона була об'єктом тиску з боку Константинопольського та Єрусалимського патріархатів. Лише наприкінці XIX ст. її становище почало поліпшуватися. Нині Антіохійська церква має 22 єпархії: 6 — у Сирії, 6 — у Лівані, 1 — в Іраку, 3 — в Туреччині, 6 — на Американському континенті, до 400 храмів, 20 монастирів, Бельментську духовну академію (поблизу м. Тріполі), семінарію та кілька коледжів. Видає 6 журналів та бюлетенів. Офіційний орган — журнал «Ан-Нахра».

Патріарх, який очолює церкву, має титул Блаженнішого Патріарха Великої Антіохії і всього Сходу. Його резиденція знаходиться в столиці Сирії Дамаску. При Патріархові діє Священний синод, до складу якого входять правлячі архієреї. Антіохійська православна церква є членом Всесвітньої Ради Церков.

Єрусалимська православна церква. Її вважають матір'ю всіх християнських церков, бо її юрисдикція поширена в місцевості, де виникло християнство. З найдавніших часів на Єрусалимську церкву покладалися обов'язки щодо збереження місць поклоніння християн. З цією метою у 326 р. було створене Святогробське братство.

До XVI ст. православні були абсолютними володарями християнських святинь, поки на них не поширився вплив католиків і представників інших християнських церков. Нині до головної свя-

тині християн, храму Воскресіння, приходять православні, католики, копти, вірменогригоріани та ін. Однак за традицією настоятелем храму може бути лише представник Єрусалимської церкви. Крім храму Воскресіння, на території православного монастиря св. Гробу, що належить братству, знаходяться інші християнські святині. Найважливіші серед них є гора Голгофа та Гроб Господній. Тут розміщена й резиденція Патріарха, який має титул Блаженнішого Патріарха Святого Града Єрусалима і всієї Палестини.

При Патріархові діє Синод, до якого входять всі архієреї та кілька архимандритів: їх не може бути більше 18. До церкви належать дві митрополії та одна архієпископія, 23 храми, 22 чоловічі та 5 жіночих монастирів, Синайська архієпископія, яка має автономний статус і значну незалежність від верховної влади, її центром є монастир св. Катерини, що уславився бібліотекою рукописів та найрізноманітнішими історичними пам'ятками. Ігумен монастиря має єпископський сан і титул архієпископа. Під його опікою 15 подвір'їв у Єгипті, Туреччині, Греції, Лівані та на о. Кіпр. Усього Єрусалимська церква має понад 50 тис. віруючих. Офіційне видання — журнал «Новий Сіон». Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Грузинська православна церква. Започаткувала вона свою історію в IV ст. Процес активної християнізації грузинського населення, а згодом і конституювання православної церкви пов'язують з іменами св. Ніни та царя Міріана. Вже на початку IV ст. в центральній частині Грузії — Картлі — християнство було державною релігією.

До V ст. архієпископ церкви підпорядковувався Антіохійському патріархату. Політичне об'єднання Грузії в 487 р. царем Вахтангом I супроводилося проголошенням автокефалії Грузинської православної церкви. Главою її став католикос, кафедра якого знаходилась у тодішній столиці м. Мцхеті. З IX до XVIII ст. у Грузії одночасно діяло кілька католикосів, однак найголовнішим серед них завжди був мцхетський. Політичні катаклізми, що потрясли країну, відчутно позначилися на житті церкви. Це проявлялося не лише у втраті нею централізованого управління, а й у спробах запровадити вогнепоклонство, служіння богу вогню (VI—VII ст.) та іслам (XVI—XVIII ст.), в неодноразових руйнуваннях православних святинь та утисках православних віруючих з боку завойовників.

Відповідно до Георгіївського трактату 1783 р. Грузія опинилась у складі Російської імперії, а Грузинська православна церква була підпорядкована Священному синоду Руської православної церкви. Її глава одержав звання члена синоду. З часом посаду католикоса було скасовано, оскільки на території Грузії у 1811 р. було утворено Грузинський екзархат. Лише після Лютневої (1917) революції

місцеве духовенство відновило автокефалію своєї церкви. Московська патріархія визнала автокефалію Грузинської православної церкви лише у 1943 р.

Нині церква має 15 епархій, що об'єднують до 300 громад. Кадри духовенства готують семінарія та духовна академія (Мцхет). Керує церквою католикос із титулом Святійший і Блаженнійший. Він є Патріархом усієї Грузії, Архієпископом Мцхетським і Тбіліським. При ньому діє Священний синод з усіх правлячих архієреїв та патріаршого вікарія (заступника). Офіційний друкований орган «Джварі Вазиса» («Хрест виноградної лози»). Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Сербська православна церква. Її історія сягає IX ст., коли на прохання світських правителів до неї було направлено грецьких священників. Утворення Сербської епархії датується останньою чвертю IX ст. У 1219 р. Сербська церква була визнана автокефальною, а з 1346 р. — патріархією. Однак невдовзі вона занепала, оскільки наприкінці XIV ст. Сербія опинилася під владою турків. Сербська церква була підпорядкована Константинопольському патріархові до 1557 р. Проіснувавши самостійно у структурі Вселенського православ'я ще два століття, вона знову потрапляє в залежність від Константинополя як митрополія. Лише у 1879 р. повертає собі автокефалію.

Нарівні із Сербською православною церквою на території колишньої Югославії існували й інші православні церкви: в Чорногорії, Боснії, Герцеговині та Македонії. Після утворення в 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенів починається формування єдиної Сербської православної церкви, що завершилося у травні 1919 р., а наступного року було поновлено патріаршество. В роки Другої світової війни Сербська православна церква дотримувалася послідовної антифашистської лінії.

Нестабільність політичного союзу народів, що входили до складу Югославії, у повоєнні роки позначилася і на справах церкви. У 50-ті роки XX ст. в її складі виникла автономна Македонська православна церква, що проголосила себе в 1967 р. автокефальною.

Сербська православна церква на території колишньої Югославії мала 21 епархію в Югославії та 7 за її межами, майже 2,3 тис. храмів, понад 1,5 тис. священників, 180 монастирів та до 8 млн віруючих. Священників готують богословський факультет Белградського університету та чотири семінарії.

Очолює церкву Патріарх Сербський, архієпископ Печський, митрополит Белграде-Карловацький. Його резиденція у Белграді. Вища церковна влада — Архієрейський синод у складі патріарха та чотирьох епархіальних архієреїв. Офіційний друкований журнал «Гласник». Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Румунська православна церква. Це одна з найбільших православних церков, що об'єднує майже 16 млн віруючих. Її історія пов'язана з іноземним поневоленням та залежністю від Константинопольського патріархату.

Християнство на території сучасної Румунії виникло в V ст., а в XIV ст. тут було дві митрополії. Автокефальною Румунська православна церква стала лише у 1865 р. завдяки об'єднанню князівств Валахії та Молдови, що завершилося в 1862 р. утворенням Румунської держави. Проте Константинопольський патріархат визнав автокефалію лише через 20 років. З 1919 р. Румунська церква має статус патріархату, а її глава — титул Блаженнішого Патріарха всієї Румунії, намісника Кесарії Каппадокійської, митрополита Унгро-Валахійського, архієпископа Бухарестського. Його резиденція знаходиться в м. Бухаресті. При патріархові діє Священний синод з усіх архієреїв, який збирається один раз на рік, а також постійний синод, до складу якого входять лише митрополити.

Відповідно до церковного уставу та соборноправної традиції діють національні церковні збори у складі членів синоду та обраних віруючими представниками кліру й мирян з усіх єпархій. Вищим адміністративним і виконавчим органом церкви є обрана на чотирирічний термін Національними церковними зборами Національна церковна рада, до якої входять три представники кліру та шість мирян.

На території Румунії церква має 13 єпархій, об'єднаних у 5 митрополій, її юрисдикція поширюється на православних румунів, що проживають у країнах Західної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії та Нової Зеландії. Структурні підрозділи з різним статусом є у США, Угорщині та колишній Югославії. Церква має понад 8 тис. храмів, 133 монастирі. Офіційні друковані органи — журнали «Румунська православна церква», «Православ'я» та «Богословські дослідження». Крім релігійних, Румунська православна церква виконує й державно-політичні функції, оскільки юридично не відокремлена від держави. Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Болгарська православна церква. Християнство на території сучасної Болгарії почало поширюватися у найдавніші часи. Однак масове хрещення відбулося в 864 р. за царя Бориса — активного прибічника автокефалії Болгарської церкви. Спершу (у 870 р.) їй було надано автономію в межах Константинопольського патріархату. Автокефальною церква стала лише в 919 р. внаслідок зміцнення держави Болгарії періоду Першого болгарського царства. Константинополь визнав за Болгарською церквою автокефалію та патріарше достоїнство лише в 927 р., але політична залежність Болгарії від

Візантії зумовила повернення її церкви у 1010 р. до статусу архієпископату та поновлення грецького засилля в ній. У період Другого болгарського царства, наприкінці XII ст. у м. Тирново було засновано патріаршу кафедру, що захищала національні інтереси. Поряд з нею діяла й архієпископська кафедра в Охриді, яка залишалася під грецьким впливом.

Із XIV ст. Болгарська церква зазнає нових утисків, що було наслідком завоювання Болгарії турками-османами, які намагалися викоренити християнство.

Відродження Болгарської церкви стало складовою загального процесу національного відродження. Проте його пригальмовував надзвичайно сильний грецький вплив. Протистояння між віруючими болгарами та Константинопольським патріархатом закінчилося заснуванням у 1870 р. болгарського екзархату, а ще через два роки відновленням автокефалії Болгарської православної церкви, яку Константинополь визнав лише в 1945 р. У 1953 р. глава церкви був наділений титулом Святійшого Патріарха. При ньому діє Священний синод у складі чотирьох митрополитів. Один із них очолює Вищу церковну раду з двох кліриків та двох мирян. До її компетенції належать питання міжхристиянських відносин та господарчої діяльності.

Болгарська церква налічує понад 6 млн віруючих. На території Болгарії існує 11 єпархій, майже 3200 храмів, понад 120 монастирів. У Софії діють духовна академія та семінарія. За межами Болгарії у неї єпархії є в США і Канаді, Південній Америці і в Австралії, кілька парафій в Угорщині, Румунії та Австрії. У Стамбулі знаходиться Болгарське церковне намісництво, а в Москві Болгарський двір. Офіційний орган церкви журнал «Церковний вісник». Є членом Всесвітньої Ради Церков.

Кіпрська православна церква. Вона діє на території Кіпру поряд з ісламськими, католицькими та протестантськими релігійними інституціями. Належить до апостольських церков. Засновником її вважають апостола Варнаву, а початком існування 47 рік н.е.

У процесі становлення Кіпрській православної церкві довелося боротися не лише з іудеями та язичниками, а й із Антіохійською церквою. Незалежність її церкви було визнано лише в 431 р. на Ефеському соборі й підтверджено Константинопольською церквою в 488 р.

Починаючи із середини VI ст., Кіпр перебував під владою арабів, що спричинило суттєвий занепад церкви. Після ліквідації в 965 р. арабського засилля Кіпр у 1191 р. завоювали хрестоносці, які разом із західноєвропейськими феодалами насаджували тут католицизм. Утиски православного населення та приниження церковної

ієрархії римо-католицькою церквою змінилися жорстокими погромами з боку турків-османів, які володіли Кіпром з 1571 р. З часом турки змінили своє ставлення до Кіпрської православної церкви, надавши їй главі повноважень не лише керівника церкви, а й усієї грецької общини острова.

У період англійського владарювання на Кіпрі (1878—1960) Кіпрська церква очолила визвольну боротьбу. В 1974 р. вона здобула повну незалежність та організаційну самостійність.

Глава церкви має титул Блаженнішого Архієпископа Нової Юстиніани і всього Кіпру. Його резиденція знаходиться у столиці республіки Нікосії. До складу синоду, що діє при патріархові, входять усі правлячі архієреї. Церква має понад 400 тис. віруючих. У її складі 6 єпархій, понад 500 храмів, 6 чоловічих та 9 жіночих монастирів, понад 40 шкіл різноманітного профілю та духовна семінарія. Офіційний журнал — «Апостол Варнава».

Кіпрська православна церква є впливовою суспільно-політичною силою, володіє четвертою частиною сільськогосподарських угідь, монополією на виробництво мінеральних добрив. Належить до Всесвітньої Ради Церков.

Елладська (грецька) православна церква. Понад 1100 років вона перебувала у складі Константинопольського патріархату, її автономний розвиток почався в XIX ст. із занепадом Османської імперії, що активізувало національно-визвольний рух поневолених нею народів. Повстання в Греції у 1821 р. очолила православна ієрархія, його благословив архієпископ Патраський Герман.

Наслідком цих подій стала фактична автономізація елладських єпархій щодо Константинопольського патріархату. Після проголошення Греції незалежною державою (1822) їхня самостійність зміцнюється, а православ'я проголошується «панівною релігією королівства грецького». Тоді постало питання про статус Грецької церкви. Внаслідок складних політичних перипетій у 1833 р. її було проголошено автокефальною, однак при цьому порушено існуючі в церкві правила. У зв'язку з цим Елладська церква на 17 років була позбавлена можливості спілкуватися з іншими православними церквами, оскільки жодна з них не визнала її автокефалії. Ситуація нормалізувалася лише після Помісного собору Константинопольського патріархату 1850 р., який прийняв рішення про надання Елладській церкві автокефалії.

Згідно з Конституцією 1975 р., Елладська церква відокремлена від держави. Вона має 77 єпархій, які з 1922 р. іменуються митрополіями, а всі правлячі архієреї мають титул митрополитів. Їй належить 7,5 тис. храмів і майже 200 монастирів. Територіальна юрисдикція поширена на півострів Пелопоннес та материкову Гре-

цію. Центр її знаходиться в Афінах. Вищий керівний орган — Священний синод у складі всіх правлячих архієреїв, Постійний священний синод і Генеральна церковна асамблея, до якої входять делегати епархій. Постійний священний синод, що об'єднує 12 членів, очолює глава церкви, який має титул Архієпископа Афіньського та всієї Еллади.

Церковні кадри готують на спеціальних факультетах Афіньського та Фессалонікійського університетів, а також у семи богословських інститутах і восьми семінаріях. Церква випускає чимало періодичних видань. Офіційний орган синоду — журнал «Екклесія». Входить до Всесвітньої Ради Церков.

В Україні є дві течії грецького православ'я — Грецька православна церква (2 громади) та Істинно православна церква Греції (1 громада).

Албанська православна церква. Перші згадки про християнство в Албанії належить до III ст. Однак утвердження християнства та формування тут церковних структур відбувалися повільно. Перша єпископська кафедра була заснована лише в X ст., пізніше вона була перетворена на митрополію, маючи у своєму складі кілька епархій. З IV ст. її общини перебували під юрисдикцією Болгарської православної церкви, а з другої половини XVIII ст. під управлінням Константинопольського патріарха. Лише після здобуття Албанією незалежності в 1932 р. церква була проголошена автокефальною.

Тривалий час внаслідок проголошення колишнього керівництва Албанії «атеїстичною державою» церква існувала в пригніченому стані. Заборона її діяльності не була знята і в останні роки XX ст. З демократизацією албанського суспільства почали відроджуватися церковні структури. Помітну роль у цьому відіграє Албанська епархія, яка перебуває в складі Автокефальної православної церкви в Америці.

Польська православна церква. Масове поширення християнства в Польщі почалося в 966 р. і пов'язане з ім'ям князя Мешка (Мечислава). Хрещення Польщі за латинським обрядом спричинило протистояння між католицизмом і православ'ям.

У XII ст. в містах Холмі та Перемишлі, які належали тоді до Галицько-Волинського князівства Київської Русі, було засновано православні епархії, а в 1840 р. — Варшавську епархію. Перше проголошення автокефалії православної церкви в Польщі (1921 р.) мало політичні причини й не було визнане Руською православною церквою, під юрисдикцією якої перебувало православне населення Польщі. Лише в 1948 р. їй було надано автокефалію, яку визнали інші православні церкви. Сучасна Польська православна церква на-

лічує 5 епархій, 21 благочиння та понад 200 парафій, має три монастирі, 311 храмів і каплиць.

Церковні кадри готують Християнська богословська академія — вищий міжконфесійний навчальний заклад — та духовна семінарія. Друковані видання — журнал «Відомості Автокефальної Православної церкви», який є офіційним органом, та газета «Тижоднік Подлескі». Очолює церкву архієрей, що має титул Митрополита Варшавського і всієї Польщі. Його резиденція знаходиться у Варшаві.

Православна церква Чехії та Словаччини. Виникнення православ'я на території сучасних Чехії та Словаччини пов'язане з діяльністю просвітників Кирила і Мефодія. Масове хрещення народів Великої Моравії почалось у 863 р. Згодом ці землі стали ареною протиборства між католицизмом і православ'ям. На початку 20-х років ХХ ст. тут була утворена Чехословацька православна церква під юрисдикцією Сербської церкви. У роки Другої світової війни фашисти розгромили її. Причиною була активна підтримка церквою антифашистського руху.

У повоєнний час почалося відновлення церковних структур та їхньої повноцінної діяльності. Спочатку було створено екзархат, а в 1951 р. проголошено автокефалію Чехословацької православної церкви. У наш час церква налічує понад 150 тис. віруючих, до 250 парафій, об'єднаних у 4 епархії. Очолює церкву митрополит, якого обирає Собор. Він має титул Блаженнішого Митрополита Празького і всієї Чехії та Словаччини. При ньому діє синод та Митрополитська рада. Офіційний журнал — «Голос православ'я». Резиденція митрополита знаходиться в Празі.

Автокефальна православна церква в Америці. У США проживає до двох мільйонів православних, які перебувають під юрисдикцією Константинопольського, Антіохійського, Румунського та Московського патріархатів. Існує також Румунська епархія, Українська автокефальна православна церква, Руська зарубіжна православна церква та інші церковні структури, що не визнають над собою зверхності відповідних патріархів.

Поширення православ'я на півночі американського континенту пов'язане з іменами валаамських ченців, що прибули на о. Кадьяк у 1794 р. Один із них, старець Герман, який віддав місіонерству понад сорок років свого життя, вшановується як святий Герман Алякинський. Перша епархія на землях Америки була заснована 1840 р. Її розвиток пов'язаний з ім'ям єпископа Камчатського, Курільського й Алеутського Інокентія, майбутнього митрополита Московського. Після продажу Росією Аляски (1867) обидві держави визнали юрисдикцію Руської православної церкви (РПЦ) над

тамтешніми парафіями та церковними закладами. Перші православні парафії на території США виникли у 60-ті роки XIX ст. Зміцнення православ'я пов'язане з міграцією населення з європейської частини Російської імперії. У 1898—1907 рр. Американську єпархію очолював майбутній Московський патріарх Тихон. Уже тоді постало питання про значне розширення її автономії.

Після 1917 р. православні церковні структури в Америці стали предметом суперечок між РПЦ та Вселенським патріархом Мелентієм IV, який намагався підкорити собі всі православні церкви діаспори. Однак, згідно з рішеннями Всеамериканського собору в Детройті (1924), на основі колишньої американської єпархії було створено Тимчасовий митрополічий округ.

У 30-ті роки XX ст. у США формуються Американська єпархія Зарубіжної церкви та екзархат Московської патріархії, що перебував під духовною опікою РПЦ. Згодом, уже з політичних мотивів, було утворено третю церковну юрисдикцію, також підпорядковану РПЦ. У роки Другої світової війни намітилися можливості для об'єднання цих трьох центрів, однак Зарубіжна церква не пішла на це. Відроджена Американська митрополія одразу поставила питання про автокефалію, яку отримала від РПЦ у 1970 р. Це створило загрозу поглинання нею інших православних юрисдикцій, а відтак призвело до невизнання наданої автокефалії зацікавленими православними церквами.

Нині автокефальна православна церква в Америці має понад 500 парафій, 11 єпископів та 550 священників, підготовку яких ведуть дві духовні семінарії та академія. Глава церкви має титул Блаженнішого Архієпископа Нью-Йоркського, Митрополита всієї Америки і Канади. Його резиденція — в Нью-Йорку. Офіційний орган — газета «Православна Церква».

Руська православна церква. Вона є найбільшою серед сучасних помісних православних церков. В диптиху (традиційному списку церков) посідає п'яте місце. Початком своєї історії вважає запровадження християнства в Київській Русі наприкінці X ст. Однак на той час діяла Київська митрополія, що перебувала у формальній залежності від Константинопольської церкви. Північно-східні території Київської Русі були християнізовані значно пізніше.

Перенесення церковного центру з Києва спочатку до Володимира-на-Клязьмі (1299), а згодом до Москви (1325) було пов'язане із занепадом Києва внаслідок монголо-татарської навали та зміцненням Московської держави. У 1354 р. Константинопольський патріарх дав згоду на перенесення центру Київської митрополії, але за умови, що Київ залишиться «першим її престолом і першою кафедрою».

Внаслідок боротьби між Московською та Литовською державами у 1458 р. стався поділ Київської митрополії на Литовську (Київську) і Московську. Весь цей час, аж до кінця перебування на кафедрі митрополита Йони, поставленого в 1448 р. без згоди Константинополя, московські митрополити носили титул «Київського і вся Русі». Лише наступник Йони митрополит Феодосій почав іменуватися «Московським і вся Русі». Саме 1448 р. вважають початком автокефалії Московської митрополії. Але митрополитів на Київську кафедру продовжував призначати Константинополь. Московська та Київська митрополії розвивалися незалежно одна від одної до кінця XVII ст. Зі зміцненням Московської держави, особливо за Івана Грозного, почалися її претензії на особливе місце у православному світі, у зв'язку з чим було висунуто доктрину про Москву як третій Рим. У 80-ті роки XVI ст. світська влада зробила кілька спроб утвердити в Москві патріаршу кафедру. Цієї мети вона досягла у 1589 р.

Після політичного підпорядкування українських земель Росії Московський патріархат поглинув Київську митрополію, яка поступово стала рядовою єпархією РПЦ. З 1921 р. українське православ'я існує як екзархат Московського патріархату. Паралельно діють і православні церковні структури національного спрямування, найвпливовішою серед яких була Українська автокефальна православна церква. Сучасне національно-релігійне пробудження в православному середовищі України змусило Московську патріархію надати православним структурам певну самостійність. В офіційній грамоті московського патріарха, переданій синоду УПЦ 28 жовтня 1990 року, йшлося, що бути УПЦ «незалежною й самостійною у своєму управлінні». Це надавало право УПЦ самостійно вирішувати кадрові, фінансові, господарські питання, створювати єпархії. Однак глава церкви Митрополит Київський і всієї України повинен обиратися українським єпископатом, а Московський патріарх лише благословляє його.

Будучи незалежною в управлінні, УПЦ звернулася до священноначалія РПЦ із проханням надати їй повну канонічну незалежність — автокефалію. Однак, як відомо, архієрейський собор РПЦ відмовив УПЦ в її намаганні отримати цілковиту самостійність. При цьому РПЦ постійно демонструє намагання втримати УПЦ у сфері свого впливу.

Очолює Руську православну церкву патріарх, який має титул Патріарха Московського і всієї Русі. При ньому діє Священний синод. Предстоятель УПЦ є постійним членом Священного синоду РПЦ. Адміністративний устрій церкви включає в себе чотири ступені: парафія, благочиння, єпархія, патріархія. Винятком є лише

УПЦ та Білоруський екзархат. Закордонні єпархії, окремі благочиння та парафії, починаючи з 1990 р., також підпорядковані патріархії. Церква має триступеневу систему духовної освіти: парафіяльні училища, семінарії та академії. Місцезнаходженням центральних керівних органів РПЦ є Святоданилів монастир у Москві. РПЦ є членом Всесвітньої Ради Церков.

11.3. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ

Православна церква — це найбільша релігійна організація, яка діє на території України. Тому актуальним є об'єктивне вивчення історії православ'я, богослов'я.

Біблія — це Слово Боже. Вона розкриває тайну походження світу і людини і сенс життя. Біблія — це книги Священного писання Старого і Нового завіту, написані пророками й апостолами, людьми просвітленими Духом Святим.

Старий і Новий завіт — це давні й нові заповіді Божі, обов'язкові для виконання людиною. Це і обітниці (обіцяння) Божі, що людині належить бути визволеною від влади гріха і Диявола.

Біблійні оповідання охоплюють все буття: вони починаються створенням матерії, неба й землі і завершуються відтворенням і провіщенням Нових Небес і Нової Землі.

Десять заповідей Божих

1. Я Господь Бог твій, не будеш мати інших богів, крім Мене.
2. Не роби собі ідола або чогось схожого до того, що на небі вгорі, або на землі долі, або в водах під землею і не вклоняйся їм, і не служи їм.
3. Не називай даремно імені Господа Бога твого.
4. Пам'ятай день святий святкувати: шість днів працею і роби в них усі діла свої, а день сьомий — свято Господу Богу твоєму.
5. Шануй отця свого і матір свою, добре тобі буде і довго жити-меш на землі.
6. Не убий.
7. Не чини перелюбу.
8. Не кради.
9. Не свідчи неправдиво на свого ближнього.
10. Не пожадай жони приятеля свого, не пожадай дома ближнього, свого, ні поля його, ні слуги його, ні вола його, ні осла його, ні всякої скотини його, ні чогось іншого, що є в ближнього твого.

Дві головні заповіді Божі

1. Возлюби Господа Бога Твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією мислюю твоєю.
2. Возлюби ближнього твого, як самого себе (Мф. 22: 37, 39).

Блаженства Євангельські

1. Блаженні убогії духом, бо їхнім є Царство Небесне.
2. Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться.
3. Блаженні тихії, бо вони залишать слід на землі.
4. Блаженні голоднії й жаднії справедливості, бо вони вдоволяються.
5. Блаженні милостивії, бо вони помилені будуть.
6. Блаженні чистії серцем, бо вони Бога бачитимуть.
7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
8. Блаженні переслідувані за праведність, бо їхнім є Царство Небесне.
9. Блаженні, коли ганьбитимуть вас і проганятимуть, і наговоруватимуть всяке лихе слово на вас Мене ради.
Радуйтеся і веселітеся: бо заплата вам велика буде на небесах.

Обов'язки православного християнина

1. Неділі й свята святкувати.
2. В неділі і свята відвідувати церкву і побожно брати участь службі Божій та інших церковних богослужіннях.
3. Установлених святою Церквою постів додержувати.
4. Принаймні один раз у рік, у св. Великий піст, сповідатися причащатися св. Тайн.
5. Весілля в заборонений св. Церквою час не справляти.

Сім Святих тайнств, які визначають повноту і досконалість благодаті Божої

1. Хрещення.
2. Миропомазання.
3. Сповідь.
4. Євхаристія.
5. Священство.
6. Подружжя.
7. Єлеосвячення.

Основи віри, які кожний православний християнин повинен знати і в них вірувати

1. Є один Бог, який з любові Своєї все сотворив і всім керує.
2. Бог є справедливий Суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає.

3. Бог — один, у трьох особах: Бог-Отець, Бог-Син і Бог — Дух Святий, або Пресвята Трійця.

4. Син Божий став людиною, страждав, вмер на хресті і воскрес для нашого спасіння.

5. Господь Ісус Христос заснував Єдину Святу Соборну і Апостольську Церкву, в якій здійснюється спасіння людини.

6. Спасіння людини здійснюється Благодаттю Божою.

7. Благодать Божа конче потрібна для нашого спасіння.

8. Є вічне життя і воскресіння мертвих.

Плоди святого Духа

1. Любов. 2. Радість. 3. Мир. 4. Довготерпіння. 5. Благість. 6. Милосердя. 7. Віра. 8. Покірливість. 9. Помірність.

Три головні православні чесноти

1. Віра. 2. Надія. 3. Любов.

Сім дарів Святого Духа, якими духовно квітне і благоприкрашається православна церква Христова

1. Дух страху Божого (синівське благоговіння перед Богом).

2. Дух пізнання (дар пророчий і пастирський).

3. Дух сили (дар сили духовної, міцність душі і сила волі).

4. Дух поради (дар духовного проводу, наставництва).

5. Дух розуміння (чуйність душі до всього доброго й святого).

6. Дух мудрості (уміння жити за заповідями Божими).

7. Дух Господень (дар благочестя і праведності).

Дари Духа Святого ми повинні самі здобувати молитвою, вірою, добрими ділами.

Гріхи смертні з протилежними їм чеснотами

1. Гордість — Смиренність.

2. Захланність — Щедрість.

3. Нечистота — Чистота.

4. Заздрість — Доброзичливість.

5. Нестриманість — Поміркованість.

6. Гнів — Лагідність.

7. Лінивість — Працелюбність.

Молитви посідають чільне місце в релігійному комплексі православної церкви. Вся діяльність віруючої людини через молитву пов'язує її з Церквою. Ось, наприклад, молитви, що їх повинні читати учні та студенти:

Молитва перед навчанням

Преблагий Господи, низпошли нам благодать Духа Твого Святого, що дарує нам сили і зміцнює їх, даби, внимая преподаванню нам ученію, возросли ми Тобі, нашому Создателю, во славу, родителям же нашим на утешеніє, Церкви і Отечеству на пользу.

Молитва після навчання

Благодарим Тебе, Создателю, яко сподобил еси нас благодати Твоєї во еже выимати ученію. Благослови наших начальників родителей і учителей, ведущих нас к познанію блага, і подаждь нам силу і кріпость к продолженію ученія сего.

11.4. ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Вірування давніх українців були політеїстичними: вони поклонялися річкам, німфам, різноманітним божествам, жертвуючи їм усячину та ворожачи під час жертвоприношень. Серед усіх божеств найвищим визнавали бога, який, за уявленнями, посилав блискавку, уособлювали його з вогнем. Він фігурує під різними назвами: Перун — бог грому і блискавок, Хоре — бог сонця, Сварог — бог вогню. Поклонялися вони Велесові (Волосові) — богові достатку, опікунові багатства, торгівлі, худоби; Стрибогові — богові вітрів. Невідомо, які з них були власне слов'янські, а які слов'яни перейняли від інших народів. Цілком можливо, що Перун є інтерпретацією давньогерманського Донара, що прийшов до слов'ян від варягів, а Хоре, очевидно, перейнятий від давніх іранців.

Жертви божествам приносили у річках, болотах, колодязях, у гаях, під деревами, при вогнищах. Купці, переправляючись через дніпровські пороги, зупинялися на острові Хортиця і там під дубом клали жертвоні хліб і м'ясо, а деколи й птицю, причому жереб вирішував зарізану чи живу.

Окремих святинь не було. Небагато було й зображень богів. Лише в Києві перед княжим двором стояли статуї головних божеств (Володимирових богів). Для відправи релігійного культу не потрібні були жерці, тому що кожний вчиняв жертвопринесення сам. У великій шанобі були знахарі й чаклуни, які займалися лікуванням людей, ворожінням. Називали їх волхвами, потворниками, обавниками, відунами, зілійниками.

У багатьох народних обрядах збереглися елементи давніх слов'янських свят і пов'язаних із ними ритуалів. Прихід весни вітали веснянками й весняними іграми, в яких прославляли розквіт природи. Елементи цього свята пізніше було інтегровані у християнські Великдень і Трійцю, яку ще називають Зеленими святами.

Русальний тиждень був присвячений русалкам, що виходили з води й гуляли на березі. Свято Купала, що злилося з Різдом Іоанна Хрестителя (7 липня) це ніч чарів: коли цвіте папороть, можна побачити заховані скарби й зрозуміти мову звірів. Молодь плела вінки, розкладала вогнище, влаштовувала довкола нього хороводи, перестрибувала через вогонь, переганяла через нього худобу, щоб уберегти її від чарів. Під осінь приходило свято Коструба (прощання з літом): тоді ховали ляльку, що символізувала смерть. Потойбічний світ уявляли раєм, вирієм, чарівним садом, де по смерті щасливо проживали праведники. Тому до могил приносили страви та різні ужиткові речі. Люди, які зажили недоброї слави, мали бути прокляті і по смерті стати вічними рабами.

11.5. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

Початок християнства на українських землях. Хрещення Київської Русі.

Християнство утверджувалося на українських землях протягом багатьох століть. Історичні джерела засвідчують його присутність у заселених греками містах Північного Причорномор'я ще на початку нашої ери. Звідси воно знайшло собі шлях до Східної Європи. «Повість минулих літ» містить апокрифічний сюжет (інших підтверджень немає), за яким апостол Андрій Первозваний благословив гори, на яких був заснований Київ, а на місці, де тепер Андріївський собор, поставив хрест. За іншими переказами, поширював християнство на наших землях і учень апостола Петра Папа Климент IV. Є свідчення, що українських теренів на початку 60-х років IX ст. сягали й дороги солунських братів Кирила і Мефодія.

Більш-менш системне освоєння християнством причорноморських земель у VI—VII ст. пов'язують із геополітичними інтересами до них візантійських імператорів. Але не тільки в Причорномор'ї знали його в ті часи. При археологічних розкопках поблизу Чернівців було знайдено формочку для відливання натільних хрестиків, датовану IV ст. Це дало підстави стверджувати, що вже тоді там жили християни. Певний вплив на цей процес справили військово-політичні й торговельні зносини наших предків зі своїми християнізованими сусідами.

Побутують версії, що хрещеним був князь Кий. А те, що на могилі Аскольда було поставлено церкву, теж свідчить, що він був християнином. Стверджують, що хрестився він у 860 р. Тоді в списку Константинопольського патріархату з'явилася ще одна епар-

хія — Руська. Значилася вона під номером 61. Очевидно, вона опікувалася християнізованим населенням слов'янського світу.

У 882 р. внаслідок державного перевороту, здійсненого противниками християнізації країни, владу в Києві захопив Олег. На Русі почалася антихристиянська реакція. Але церковна організація збереглася, а після смерті Олега в 912 р. вона значно зміцніла.

Договір князя Ігоря з греками (944 р.) свідчить про те, що на Русі існували поряд язичество і християнство, діяли церкви. Ольга, яка княжила після Ігоря, була християнкою. Під час суперечок з Візантією вона звернулася в 959 р. до імператора Римської імперії Оттона I, щоб він прислав єпископа, та згодом відмовилася від опіки римської церкви. До кінця свого життя Ольга підтримувала християнську церкву.

Новий етап християнізації Русі настав за князювання онука Ольги Володимира. Наприкінці X ст. Русь уже знала про іудейську та мусульманську релігії. Але внаслідок багатьох обставин Русь частіше спілкувалася з християнськими державами, що й зумовило вибір київських князів прийняти християнство. Крім того, Володимирові більше до душі був християнський обряд. Мало значення і те, що християнство у багатьох державах виявилось ефективним чинником у налагодженні внутрішньополітичного життя. А на Русі тоді родоплемінний лад і його язичеська релігія переживали кризу, утверджувалися феодальні відносини. Постала необхідність у релігії, яка сприяла б консолідації родоплемінних об'єднань, трансформації їх в етнічну і політичну цілісність, освячувала б централізовану владу. Християнська віра в царя небесного та його намісника на землі князя, царя більше сприяла централізації держави, ніж язичницька релігія з її місцевими культурами. Про це свідчила ситуація в державах, де християнство стало панівною релігією. До запровадження християнства на Русі спонукала й потреба у розвитку економічних, політичних та культурних зв'язків із сусідніми християнськими державами. А язичеська релігія певною мірою цьому перешкоджала. До того ж, християнство пропонувало гуманнішу мораль, ніж язичеські вірування. Відносини великого київського князя з Візантією були тоді дуже складними. У 986 р. візантійський імператор Василій II, який опинився в скрутному становищі після поразки в Болгарії, звернувся до Володимира з пропозицією укласти військовий союз між Візантією і Руссю, попросив на допомогу війська з Києва. Володимир на союз погодився, проте зажадав руки сестри імператора, грецької царівни Анни. Василій II йому відмовив.

Влітку 987 р. проти Василя II виступив його воєвода Варда Фока, який проголосив себе імператором Візантії. Володимир вирушив у Крим, тодішню візантійську колонію, і облогою взяв місто

Херсонес (Корсунь), тепер це околиця Севастополя. Василій II змушений був погодитися на шлюб Володимира з Анною за умови, що він прийме християнську віру.

Військо Володимира розгромило заколотників у Візантії, а влітку 988 р. він був охрещений в церкві св. Якова в Херсонесі й одружився з Анною. Наприкінці літа князь повернувся до Києва, маючи намір зробити християнство вірою своєї держави. Хрещення киян, за літописом, відбувалося 14 серпня 988 року в Києві на р. Почайні, притоці Дніпра. У перший по хрещенні день Володимир велів скидати, рубати й палити ідолів. Перуна прив'язали коневі до хвоста й тягнули до Дніпра, б'ючи його залізом. Коли ідола кинули в річку, князь наказав: «Як де пристане, відбивайте його од берега, аж перейде пороги тоді лишіть його». Перун затримався далеко за порогами. На місцях, де стояли ідоли богів, побудували християнські церкви. Їх ще називали божницями.

Відтоді почалося хрещення людей в інших містах і селах Русі. Це був болісний процес. Активно противилося християнізації населення Новгород, Ярослав, інших міст, але ці виступи Володимир жорстоко придушував. Християнство як державна релігія Київської Русі остаточно було закріплене силою державної влади у 988—991 рр. Але населення ще довго не сприймало нової віри. Побутовують різні версії з приводу того, до якого християнського обряду західного чи східного схилявся Володимир. Традиційно домінує версія, що вибір східного обряду був заздалегідь продуманим і цілеспрямованим. Водночас не позбавлені аргументів міркування, що метою Володимира було утвердження на землях Києворуської держави слов'янського варіанту християнства, ідея якого виношувалася Кирилом і Мефодієм.

Очевидно, запроваджуючи християнство, Володимир намагався максимально використати усі політичні, економічні можливості відносин з Константинополем, проте не міг цілком ігнорувати достатньо впливового в західному світі Риму. Будучи амбітним і далекосяжним політиком, він розумів, що розрив із Римом навряд чи сприятиме відносинам із державами, володарі та населення яких перебували під крилом західної традиції. Чи не тому в першій побудованій Володимиром у Києві церкві Десятинній був приділ святого Климента, якому віддавали шану, як Римському Папі.

Крім того, будь-яка, навіть пряма релігійна підпорядкованість вдарилася по авторитетові Київської Русі як однієї з наймогутніших на той час європейських держав, що теж, очевидно, не входило до планів Володимира. У цьому контексті досить цікавим є міркування, що хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якої-небудь церкви, а самостійно, керуючись ідеєю створення незалежної церкви.

Проповідниками християнства, першими священиками були греки, болгари. Пізніше духовенство почали формувати з місцевих людей. У ті часи священики та особи, які виконували певні обов'язки або яких церква прийняла під свій захист, жили при храмах. Називали їх церковними людьми; вони не підлягали світському судові, судив їх єпископ. Згідно з церковним уставом Володимира, до них належали ігумен, піп, диякон, попадя, ігуменя, чернець, черниця, проскурниця, паломник, лічень, прощеник, задушний чоловік, прибічник, сліпець тощо. Сини священика ставали також священиками; попович, який не вчився і не висвятився на попа, залишався ізгоєм, людиною без стану. Від духовенства вимагали вміння читати, писати і знати церковні обряди. Але рішучі спроби Володимира, який був слабо обізнаним з особливостями церковних відносин, розбудувати церкву, незалежну від будь-якого християнського центру, були марними. Бо жодна з існуючих на той час церков не могла визнати Руську церкву. Тому вже Ярославіві Мудрому довелося вступити в переговори щодо створення на Русі церковної ієрархії. Наміри київського князя щодо церковної автокефалії Візантія відкинула, погодившись згодом послати в Київ митрополита. Ним був присланий у 1039 р. грек Феопемпт, який внаслідок протистоянь із місцевим духовенством змушений був у 1042 р. втекти до Константинополя, що спричинило війну між Візантією та Києвом.

Згодом сформувалася централізована релігійна організація на чолі з митрополитом, якого призначав константинопольський патріарх, а затверджував імператор Візантії. Київська митрополія вважалася частиною Константинопольського патріархату. Тим часом Ярослав завдяки династичним шлюбам, в орбіті яких опинилися чи не всі правлячі двори європейських країн, у тому числі й Візантії, успішно утверджував міжнародний авторитет своєї держави. У 1051 р. після смерті митрополита-грека князь без погодження з імператором і Константинопольським патріархом уперше призначив митрополитом руського священика Іларіона, автора відомого «Слова про закон і благодать», а пізніше ученого-книжника, філософа Кліма Смолятича. Це були спроби вивести Руську церкву з-під прямого впливу Візантії. Але згодом Константинополь відновив своє право присилати митрополитів до Києва.

Оскільки тривалий час християнство існувало на українських теренах поряд з язичеством, прибічники якого, еволюціонуючи до нової віри, нелегко розлучалися зі своїми богами, це породило своєрідний релігійний феномен — двовір'я. Воно виражалося у перенесенні особливостей, функцій язичеських богів на Ісуса Христа, святих мучеників, у наданні язичеській побутовій звичаєвості хрис-

тиянської символіки, у паралельному виконанні християнських і язичеських обрядів, поєднанні свят. Двовір'я відоме багатьом народам, а саме — єгиптянам, германцям, римлянам. Цей термін в Україні вперше застосував Феодосій Печерський (XI ст.).

Хрещення сприяло об'єднанню Русі в єдину феодальну державу, дало поштовх розвитку економіки, освіти, духовності й культури. Русь зрівнялася з монотеїстичними державами в цивілізованому світі, зріс її міжнародний авторитет. Про це свідчать, зокрема, династичні шлюби: Ярослав Мудрий був одружений із дочкою шведського короля, сестра Ярослава стала королевою Польщі, три його дочки стали королевами Угорщини, Норвегії та Франції. А київський митрополітичний престол обіймали в IX—X ст. ієрархи то грекофіли, то латинофіли. Тоді ще християнський схід і захід співіснували відносно гармонійно. Та в другій половині XI ст. між ними розпочалася боротьба за вплив на Русь.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Стародавні Східні Православні церкви в християнській традиції.
2. Православна церква та держава: принципи «симфонії влади».
3. Місце православного богослужіння. Семантика православного храму.
4. Культурні особливості різних християнських конфесій.
5. Ступені священства. Духовенство і миряни.
6. Старозаповітні корені християнської моралі.
7. Соціальна доктрина православної церкви.
8. У чому полягає умовність відмінності між поняттями «католицький» і «православний».
9. Яким було становище східного християнства під ісламським пануванням?
10. Українські православні церкви в діаспорі, їхній зв'язок із національно-визвольним рухом українського народу.
11. Православна есхатологія.
12. Особливості української міфології.
13. Роль християнізації Русі в прилученні її до європейських цінностей і традицій.
14. Особливості становлення православної церкви в Україні.
15. Історичний досвід і перспективи автокефалії української церкви.
16. Проблеми християнського єкуменізму в Україні.
17. Соціально-політичні орієнтації сучасного православ'я.
18. Причини розколу православ'я в Україні (90 рр. XX ст.).
19. Вселенське православ'я.
20. Феномен ортодоксії в православ'ї. Догматика і містика в православ'ї.

21. Основні елементи православного богослужіння. Особливості церковної організації.
22. Православне сектантство: духобори, молокани, скопці, христовство, толстовці тощо..
23. Православне чернецтво.
24. Особливості старообрядництва.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Які догмати становлять основу християнської доктрини?
2. Моральні категорії у світі християнського віровчення.
3. Що таке Символ віри у православній церкві?
4. Що таке таїнство у православній церкві?
5. Що таке літургія?
6. Розкрийте основні моменти семантики православного храму.
7. Назвіть автокефальні православні церкви.
8. Якою є богослужбова практика і догматика у православ'ї?
9. Коли виникло старообрядництво?
10. Яка православна церква традиційно посідає перше місце у структурі вселенського православ'я?
11. Охарактеризуйте основні етапи становлення українського православ'я у XX ст.
12. Які обрядові відмінності існують між католицизмом і православ'ям у здійсненні таїнств?
13. Назвіть основні відмінності між православним і католицьким богослужінням.
14. Чим вирішується церковний устрій у православ'ї і католицизмі?
15. Якими є спільні джерела віровчення західного і східного християнства?
16. Проаналізуйте спільні та відмінні риси античної та української міфології.
17. Які політичні, духовні чинники сприяли запровадженню християнства на Русі? Чому, на вашу думку, Русь була хрещена за східним християнським обрядом?
18. Наведіть аргументи на користь того, що Володимир, дбаючи про християнізацію Русі, мав намір утвердити його слов'янський варіант.
19. Анафема Іванові Мазепі є актом справедливої оцінки його політичної діяльності чи наруги над цінностями українського народу?
20. Чому, на вашу думку, Київ утратив у певний момент статус центру Руської православної церкви?

ТЕСТИ

1. Різниця в часі між юліанським та григоріанським календарями становить...

а) 14 днів;	в) 10 днів;
б) 13 днів;	г) 21 день.

2. Основа культу православ'я — це...

- а) сім християнських тайнств;   в) заповіді Мойсея;
б) заповіді Ісуса Христа;   г) ступені священства.

3. Православне Різдво відзначається...

- а) 7 січня;   в) 31 грудня;
б) 14 січня;   г) 6 січня.

4. Найнижчий ступінь священства у православ'ї — це...

- а) єпископство;   в) пресвітерство;
б) дияконство;   г) папство.

5. У якому місті знаходився «центр» православ'я?

- а) Ватикані;   в) Москві;
б) Римі;   г) Константинополі.

6. Яка найменш чисельна течія у християнстві?

- а) католицизм;   в) адвентизм;
б) православ'я;   г) протестантизм.

7. Скільки осіб налічується в православ'ї?

- а) близько 350 млн осіб;   в) близько 400 млн осіб;
б) близько 200 млн осіб;   г) близько 300 млн осіб.

8. За якими книгами здійснюється проповідь на православних богослужіннях?

- а) «Молитослов»;   в) «Мінеї»;
б) Коран;   г) «Требник».

9. Якою мовою проводиться молитва у православ'ї?

- а) латинською;   в) старослов'янською;
б) національною;   г) англійською.

10. Коли українське православ'я повністю втратило самостійність і незалежність?

- а) у XIII—XIV ст.;   в) у XVIII—XIX ст.;
б) у X—XI ст.; г)   у XX—XXI ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамов А. И.* Философское творчество П. Д. Юркевича и его влияние на развитие русской философской мысли конца XIX — начала XX века // Из истории религиозной философии в России XIX — начало XX в. — М.: ИФ АН СССР, 1990. — С. 26—39.

2. *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик. — К.: Час, 1991. — 278 с.
3. *Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. — М.: Наука, 1977. — 320 с.
4. *Аничков Е. В.* Язычество и Древняя Русь. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. — 383 с.
5. *Баранова-Шестова Н.* Жизнь Льва Шестова. По переписке и воспоминаниям современников. — в 2-х т. — Paris: La Press Libre, 1983. — Т. 1. — 359 с.; Т. 2. — 395 с.
6. *Бердяев Н. А.* Духовный кризис интеллигенции. Статьи по общественной и религиозной психологии. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. — 304 с.
7. *Бичко І. В.* Київське та Московське Православ'я (історико-філософське есе) // Грецьке Православ'я в Україні: зб. наук. статей та матеріалів. — К.: Прайм, 2001. — С. 19—28.
8. *Біблія* або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту (із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена). — К.: Українське Біблійне Товариство, 1993.
9. *Бондаренко В. Д.* Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — 174 с.
10. *Булгаков С.* Православие. — М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2001. — 480 с.
11. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1898. — Т. 2. — Приложения.
12. *Горбаченко Т. Г.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. — К.: Академія, 2001. — 272 с.
13. *Горський В. С.* Философские идеи в культуре Киевской Руси XI — начала XII в. — К.: Наукова думка, 1988. — 214 с.
14. *Горський В. С.* Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII — середина XIII ст.). — К.: Наукова думка, 1993. — 164 с.
15. *Горський В. С.* Святі Київської Русі. — К.: Абрис, 1994. — 176 с.
16. *Добролюбие.* — Париж: УМСА-Пресс, 1988. — Т. 5. — 482 с.
17. *Зарин С. М.* Аскетизм по православно-християнському учению. — М., 1996. — 436 с.
18. *Лларіон, митрополит (Огієнко І.).* Дохристиянські вірування українського народу: історико-релігійна монографія. — К.: Обереги, 1991. — 424 с.
19. *Лларіон, митрополит (Огієнко І.).* Обоження людини — ціль людського життя / Богословська студія. — Вінніпег: Українське Наукове Православне богословське товариство, 1954. — 96 с.
20. *Лларіон, митрополит (Огієнко І.).* Святий Димитрій Туптало: його життя й праця: історико-літературна монографія. — Вінніпег: Віра й культура, 1960. — 224 с.
21. *Історія релігії в Україні: у 10-ти т.* — К.: Український Центр духовної культури; Світ знань, 1996—1999. — Т. 1. — 389 с.; Т. 2. — 373 с.; Т. 3. — 559 с.; Т. 4. — 598 с.; Т. 5. — 428 с.

22. Історія релігії в Україні / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К.: Знання, 1999. — 735 с.
23. Історія філософії / За ред. В. І. Ярошовця. — К.: ПАРАПАН, 2002. — 774 с.
24. *Колодний А. М.* Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури, 1996. — Т. 1. — С. 5—36.
25. *Комаров Ю. С.* Общество и личность в православной философии. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1991. — 188 с.
26. *Красников Н. П.* Православная этика: прошлое и настоящее. — М.: Политиздат, 1981. — 96 с.
27. *Крисаченко В. С.* Українознавство: хрестоматія-посібник. — у 2-х кн. — К.: Либідь, 1996. — Кн. 1. — 352 с.; Кн. 2. — 463 с.
28. *Лазарева А. Н.* Духовный опыт Гоголя. — М.: ИФ РАН, 1993. — 164 с.
29. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: підручник для вузів. — К.: Вілбор, 1997. — 480 с.
30. *Лубський В. І., Лубська М. В.* Історія релігій: підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 696 с.
31. *Нічик В. М.* Петро Могила в духовній історії України. — К.: Український Центр духовної культури, 1997. — 328 с.

Розділ 12

КАТОЛИЦИЗМ

12.1. ОСОБЛИВОСТІ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Католицизм як один із головних напрямів у християнстві остаточно сформувався внаслідок першого великого розколу (поділу церков) у християнстві в 1054 р. Поширений він переважно у Західній (Франція, Бельгія, Італія, Португалія) та Східній (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, частково Латвія і західні області України) Європі, в більшості країн Південної Америки; його сповідує майже половина віруючих Північної Америки. В Азії, Африці також є католики, але вплив католицизму тут незначний.

Він має багато спільного з православ'ям (віра в два джерела віровчення — Священне Письмо, Священний Переказ, у божественну Трійцю, спасительну місію церкви, у безсмертність душі, потойбічне життя) і, водночас, відрізняється від інших напрямів у християнстві системою віровчення, культу, своєрідним пристосуванням до стрімкої зміни соціальної діяльності і нової релігійної свідомості. Він доповнив Символ Віри новими догматами, яких не знає православна церква.

Основними догматами католицизму, що відрізняють його від інших течій у християнстві, є догмат про сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина, а також про непогрішність Папи Римського. Прийняття цього догмата папство домоглося тільки у 1870 р. Вселенським собором у Ватикані. В боротьбі за духовну та світську владу папи вступали у численні союзи з королями, користувалися опікою могутніх феодалів, посилювали політичний вплив.

Ще один догмат католицизму про «чистилище» прийнятий у 1439 р. на Флорентійському соборі. Сутність його полягає в тому, що душа людини після смерті потрапляє в «чистилище» як місце між пеклом і раєм і має змогу очиститися від гріхів, після чого переходить у пекло чи рай. Очищення здійснюється шляхом різноманітних випробувань, Рідні та близькі покійного за допомогою молитов і жертвувань на користь церкви можуть полегшити випробування душі, що перебуває в «чистилищі», прискорити її вихід звідти. Отже, долю душі визначала не тільки поведінка лю-

---

дини в земному житті, а й матеріальні можливості близьких покійного.

Дуже важливим у католицизмі положення про особливу роль духовенства, за яким людина не може заслужити Божої милості самостійно, без допомоги духовенства, яке має значні переваги перед мирянами і повинно володіти особливими правами та привілеями. Зокрема, католицьке віровчення забороняє віруючим читати Біблію, оскільки це є винятковим правом духовенства. Католицизм вважає канонічною лише Біблію, написану латинською мовою, якою не володіє переважна частина віруючих. Духовенство має особливі права на причастя. Якщо миряни причащаються лише «тілом Божим» (хлібом), то духовенство й його кров'ю (вином), що підкреслює його особливі заслуги перед Богом. Для всіх церковнослужителів обов'язкова безшлюбність (целібат).

Католицька догматика встановлює необхідність систематичної сповіді віруючих перед духовенством. Кожен католик повинен мати свого духівника і регулярно звітувати йому про свої думки і вчинки; без систематичної сповіді спасіння неможливе. Завдяки цій вимозі католицьке духовенство проникає в особисте життя віруючих, кожен крок яких перебуває під контролем ксьондза або монаха. Систематична сповідь дає змогу католицькій церкві впливати на суспільство, особливо на жінок. Віровчення твердить, що Христос, Богоматір і святі мають таку кількість заслуг, що їх вистачить для забезпечення потойбічного блаженства всьому існуючому і майбутньому людству. Весь цей потенціал Бог надав у розпорядження католицької церкви; вона на свій розсуд може делегувати певну частину цих справ віруючим для спокутування гріхів і особистого спасіння, але за це віруючі повинні платити церкві. Продажем Божественної благодаті відав спеціальний трибунал при папі. Там за гроші можна було отримати індульгенцію, яка давала віруючим відпущення гріхів або визначала час, протягом якого можна було грішити.

Багато своєрідного є і в католицькому культі, якому притаманні пишність і урочистість. Богослужіння супроводжується органною музикою, сольними та хоровими співами. Відбувається воно латинською мовою. Вважається, що під час літургії (меси) відбувається перетворення хліба і вина на тіло і кров Ісуса Христа. Саме тому поза таїнством євхаристії (причастя), а отже поза церквою спасіння неможливе.

Надзвичайно велику роль відіграє культ Богородиці, або Мадонни. Християнство запозичило його у давніх релігій, які Богородицю шанували як Богиню-матір, Богиню родючості. У християнській релігії Богородиця представлена непорочною дівою Марією,

яка Народила від Святого Духа дитину Ісуса, Сина Божого. В католицькому шануванні Богородиці піднесено до догмата, а її культ певною мірою навіть відсунув на задній план культ Бога-Отця і самого Христа. Католицька церква твердить, що в діві Марії жінки мають свою заступницю перед Богом, що вона може допомогти їм у всіх життєвих ситуаціях. На третьому Вселенському соборі відбулося визнання Марії Богородицею, а в 1854 р. було прийнято доказ про її непорочне зачаття та тілесне вознесіння на небо. Католики вірять, що Марія вознеслася на небо не лише душею, а й тілом. Навіть сформувався спеціальний теологічний напрям — маріологія.

Значного поширення набув культ святих, поклоніння реліквіям та мощам. За час існування католицької церкви було проголошено до 20 тис. святих і майже 200 тис. блаженних. Цей процес поживав в останні десятиріччя. Папа Пій XI оголосив за 17 років свого понтифікату 34 святих і 496 блаженних, а Пій XII проголошував щороку в середньому по 5 святих і 40 блаженних.

Католицька ідеологія надзвичайно рухома. Це чітко простежується в рішеннях другого Ватиканського собору, який переглянув чимало уявлень, що перестали відповідати завданню збереження релігії, прийняв 16 документів, в яких розкрито сутність сучасного католицького модернізму.

Соборна конституція про літургію дозволяє спрощення багатьох обрядів і їх пристосування до місцевих умов. Зокрема, дозволено частину меси проводити не латиною, а місцевою мовою з використанням національної музики; рекомендовано більше часу відводити проповідям, а богослужіння проводити декілька разів на день, щоб особи, зайняті на виробництві, могли відвідати їх у зручний час.

Собор виніс рекомендації щодо включення до католицького культу елементів місцевих релігій, зближення з іншими християнськими церквами, визнання таїнств і обрядів, здійснених над католиками в інших християнських конфесіях. Зокрема, визнано дійсним хрещення католиків у православних храмах, а православних — у католицьких. Католикам Китаю дозволялося поклонятися Конфуцію, вшановувати за китайським звичаєм своїх предків тощо.

12.2. ОСОБЛИВОСТІ КАТОЛИЦЬКОГО ВІРОВЧЕННЯ І КУЛЬТУ

ПРО ВІРУ

1. Для чого ми живемо на землі? Ми живемо на землі для того, щоб виконувати волю Божу, заслужити вічне життя.

2. Що ми повинні робити для того, щоб виконати волю Божу? Ми повинні: 1) вірити в Бога; 2) виконувати його заповіді; 3) приймати Святі таїнства; 4) молитися.

ПРО БОГА

3. Хто є Господь Бог? — Господь Бог — Творець світу, Господь всього сущого, наш Отець.

4. Для чого Бог створив нас? — Щоб ми його пізнали, любили, славили і сердечно йому служили, а після смерті були щасливими з Ним на небі.

5. Де знаходиться Бог? — Бог знаходиться скрізь: на небі, на землі і на кожному місці.

6. Чому ми не бачимо Бога? — Тому що Бог є Дух. Він безплотний.

7. Скільки є богів? — Бог є один, але в трьох особах: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух.

8. Яка з цих трьох Божественних осіб стала людиною? Друга особа — Бог-Син став людиною і вмер на хресті для нашого врятування.

9. Як називається Бог-Син, який став людиною? — Він називається Ісус Христос, Боголюдина.

10. Христос є Бог чи Людина? — Христос є Бог і людина в одній Божественній особі.

ПРО СПАСИТЕЛЯ

11. Коли народився Ісус Христос? — На початку нашої ери.

12. Де народився Христос? — у Віфлеємі.

13. Хто такий Христос? — Син Божий, який став людиною, Бог і людина в одній Божественній особі.

14. Хто є матір'ю Христа? — Пресвята Діва Марія.

15. Хто такий святий Йосиф? — Наречений чоловік Пресвятої Диви Марії й опікун Христа.

16. Звідки ми знаємо, що Христос не тільки людина, а й Бог? — Христа передбачали пророки. Він творив чудеса.

17. Які чудеса творив Христос? — Він перетворив воду на вино, зціляв хворих, воскрешав мертвих, втихомирював море і бурю, нагодував п'ятьма хлібами і двома рибами більше п'яти тисяч чоловік і т. д.

18. Чи всім людям подобалося вчення Христа? — Добрим людям подобалось, а злим не подобалось.

19. Що зробили злі люди, які ненавиділи Христа? — Вони віддали його на муки і смерть.

20. Де й якою смертю помер Христос? — Біля міста Єрусалим, на горі Голгофа він був розп'ятий на хресті.

21. Чи міг Христос уникнути смерті? — Христос страждав добровільно, для спасіння людського роду.

22. Що сталося з тілом Христа після його смерті? — Тіло його було знято з хреста і поховано.

23. Що сталося з душею Христа? — Душа Христа зійшла в пекло, де душі праведників, що вмерли до Христа, чекали його пришествя.

24. Що відбулося на третій день після смерті Христа? — Христос воскрес.

25. Що робив Христос після свого воскресіння? — Він часто з'являвся своїм апостолам і наказував їм проповідувати своє вчення всім людям.

26. Що здійснив Христос на сороковий день після свого воскресіння? — Він піднісся на небо.

27. Чи зійде знову Христос із неба на землю? — Він знову зійде перед кінцем світу.

28. Коли Христос послав апостолам Святого Духа? — На десятий день після підняття на небо.

29. Що зробили апостоли після сходження Святого Духа? — Вони розійшлися по всьому світу, щоб проповідувати вчення Христа.

ПРО АНГЕЛІВ

30. Хто такі ангели? — Це чисті душі, які володіють розумом і вільною волею і не мають тіла, тобто плоти.

31. Чи всі ангели залишилися вірними Богові? — Ні, деякі ангели не корилися Богові і тому були відправлені до пекла. Вони та їх суть — дияволи, тобто злі духи.

32. Як ми називаємо того ангела, котрого Господь Бог дає нам, як хранителя, порадника в житті? — Ангелом-Хранителем.

ПРО ЛЮДИНУ

33. Хто така людина? — Це Боже творіння, яке має тіло і розумну душу.

34. Чим людина відрізняється від тварини? — Тим, що вона має розумну і безсмертну душу.

35. Що таке душа? — Це дух, створений Богом за зразком і подобою Божою, що оживляє наше тіло і керує нами.

36. Як звали перших людей? — Адам та Єва.

37. Чи залишились Адам і Єва вірними Богові? — Ні, вони согрішили.

38. Як називається цей гріх наших предків? — Первородним гріхом. Він переходить на всіх людей.

ПРО ПОСМЕРТНЕ ЖИТТЯ

39. Що діється з душею людини після її смерті? — Вона постає перед судом Божим.

40. Куди посилає Бог душу після суду? — Чи в пекло, чи в чистилище, чи в рай.

41. Яка душа іде в чистилище? — Така, яка повинна задовольнити Богові за гріхи.

42. Яка душа йде на небо? — На небо йде душа, вільна від усіх гріхів і від покарання за них.

43. Яку душу скидають у пекло? — Ту, яка не хоче примиритися з Богом.

ПРО ЗАПОВІДІ ГОСПОДНІ

44. Що Бог наказує в першій заповіді? — Вірити в одного істинного Бога.

45. Що забороняє перша заповідь? — Невіру, ідолопоклонство і забобони.

46. Що наказує друга заповідь? — Ім'я Бога вимовляти (згадувати) тільки з благоговінням.

47. Що наказує третя заповідь? — У неділю утримуватися від важкої праці і брати участь у месі.

48. Що Бог наказує в четвертій заповіді? — Поважати і любити своїх батьків (рідних).

49. Що Бог наказує у п'ятій заповіді? — Берегти своє життя і здоров'я, а також життя і здоров'я ближніх; забороняє бити ближніх, шкодити їхньому тілу чи душі (подавати дурний приклад).

50. Що Бог наказує в шостій заповіді? — Завжди бути скромним у думках, словах і вчинках.

51. Що Бог забороняє у сьомій заповіді? — Брати чуже майно без дозволу власника.

52. Що Бог забороняє у восьмій заповіді? — Казати неправду, говорити погано про ближніх, наговорювати на них.

53. Що Бог забороняє в дев'ятій і десятій заповідях? — Він забороняє не тільки робити вчинки, погані щодо ближніх, а також грішні думки і погані бажання.

ПРО КАТОЛИЦЬКУ ЦЕРКВУ

54. Що таке католицька, тобто вселенська церква? — Це заснована Христом релігійна община, що сповідує християнську віру, яка використовує сім Святих таїнств і перебуває під керуванням Папи.

55. Хто заснував католицьку церкву? — Син Божий — Ісус Христос.

56. За якими ознаками можна пізнати істинну церкву? — За тими ознаками, що вона є єдиною, святою, загальною, вселенською (католицька), апостольською.

57. Хто є хранителем і вчителем нашої віри? — Католицька церква.

58. Хто є найвищим правителем католицької церкви? — Папа Римський.

59. Хто допомагає Папі в керівництві католицькою церквою на всій земній кулі? — Єпископи в єпархіях, а єпископам допомагають священники.

ПРО БЛАГОДАТЬ БОЖУ

60. Що таке Божа благодать? — Це допомога Божа, необхідна нам для досягнення спасіння.

61. Яким чином ми знаходимо благодать Божу? — За допомогою Святих таїнств, Святої Літургії і молитви.

62. Хто заслужив для нас благодать Божу? — Христос своїми стражданнями і смертю на хресті.

63. Коли ми втрачаємо благодать Божу? — Коли робимо смертний гріх.

ПРО ГРІХ

64. Що таке гріх? — Це добровільне і свідоме порушення заповіді Божої чи церковної.

65. Що таке смертний гріх? — Це добровільне і свідоме порушення заповіді.

66. Що ми втрачаємо, скоюючи смертний гріх? — Ми втрачаємо благодать Божу і заслуговуємо вічне покарання в пеклі.

67. Що таке звичайний гріх? — Це не повністю добровільне чи свідоме порушення заповіді.

ПРО СВЯТІ ТАЇНСТВА

68. Що таке таїнство? — Це встановлений Христом видимий знак для одержання невидимої благодаті Божої.

69. Яке з таїнств є першим і найнеобхіднішим? — Святе Хрещення.

ПРО ТАЇНСТВО ХРЕЩЕННЯ

70. Що таке Хрещення? — Це таїнство, встановлене Христом для прощення первородного гріха.

71. Хто може хрестити? — Хрестити може священник.

72. Як необхідно хрестити? — Потрібно лити воду на голову людини й одночасно вимовляти слова: «Я охрещую тебе в ім'я Отця, Сина і Святого Духа».

ПРО ТАЇНСТВО МИРОПОМАЗАННЯ

73. Що таке Миропомазання? — Це таїнство, встановлене Христом для укріплення нас у вірі християнської доброчесності.

ПРО ТАЇНСТВО ЄВХАРИСТІЇ

74. Що таке Євхаристія? — Це справжнє Тіло і Кров Ісуса Христа у вигляді хліба і вина.

75. Коли Христос встановив Євхаристію? — У страсний четвер, під час Тайної Вечері, коли він перетворив хліб і вино на Тіло і Кров свою, говорячи: «Це є Тіло Моє, це є Кров Моя».

76. Коли Христос дав згоду здійснювати Євхаристію? — Коли сказав апостолам: «Це чиніть на спомин про Мене».

77. Коли єпископи і священники перетворюють хліб і вино на Тіло і Кров Христа? — Під час Святої меси.

78. Що таке Свята меса? — Це безкровна жертва Нового завіту, в якій Христос через священика Сам Себе жертвує за нас Небесному Отцю.

79. Кого ми приймаємо у Святу Євхаристію під виглядом хліба? — Живого Ісуса Христа.

80. Як потрібно приготуватися до достойного прийняття Святої Євхаристії? — Треба очистити душу від смертних гріхів, не їсти протягом однієї години перед прийняттям Святої Євхаристії.

81. Що потрібно робити перед прийняттям Євхаристії? — Треба говорити, вдаряючи себе в груди: «Господи, я не достойний (достойна), щоб Ти ввійшов у храм мого серця, але скажи тільки слово, і душа моя буде зцілена».

82. Як довго потрібно молитися після прийняття Святої Євхаристії? — Упродовж 15 хвилин.

ПРО ТАЇНСТВО ПОКАЯННЯ

83. Що таке таїнство Покаяння? — Це таїнство, встановлене Христом для прощення гріхів.

84. Що таке випробування совісті? — Це старанне пригадування всіх гріхів, здійснених після останньої сповіді.

85. Як треба здійснювати випробування совісті? — Помолитись Святому Духу, пригадати як і скільки разів порушили заповіді Божі, церковні і свої головні обов'язки.

86. Що таке сердечний жаль про гріхи? — Це сум душі про те, що скривдили Бога, втратили небо і заслужили пекло.

87. Що таке сердечний намір більше не грішити? — Це сердечне рішення більше не ображати Бога своїми гріхами й уникати приводів до гріхів.

88. Що треба сказати, коли підійдеш до сповідальні? — Треба перехреститися і сказати: «Слава Ісусу Христу. Останній раз був (була) на сповіді... (треба сказати коли). Накладену Єпитимію виконав (виконала)... (сказати коли). Господа Бога знову образив (образила) такими гріхами... (перерахуйте гріхи).

89. Що потрібно сказати після визнання своїх гріхів? — «Більше гріхів не пам'ятаю, за ці та інші гріхи каюсь, обіцяю більше не грішити. Прошу дати мені відпущення гріхів».

90. Що треба робити, коли священик дає відпущення гріхів? — Сумувати з приводу гріхів і, вдаряючи себе в груди, казати: «Господи, помилуй мене, грішного (грішну)».

91. Чи буде сповідь дійсною, якщо хто-небудь навмисно приховає смертний гріх? — Ні, така сповідь не буде дійсною.

92. Як потрібно діяти, щоб виправити богозневажливу сповідь? — Треба знову зізнатися у своїх гріхах, починаючи з останньої справжньої сповіді.

93. Що треба робити, коли згадаєш про забутий на сповіді гріх? — Треба про цей гріх зізнатися на найближчій сповіді.

94. Що таке індульгенція? — Свідоцтво про повне або часткове «відпущення гріхів».

ПРО ТАЇНСТВО ЄЛЕОСВЯЧЕННЯ

95. Що таке Єлеосвячення? — Це таїнство, посередництвом якого хворому сповіщається благодать, яка полегшує духовні і тілесні страждання.

ПРО ТАЇНСТВО СВЯЩЕНСТВА

96. Що таке Священство? — Це таїнство, що дає право служити Святу месу і виділяти таїнства.

97. Хто такий священник? — Духовний Отець, що веде нас до неба.

98. Як ми повинні поводити себе щодо свого священника? — Ми повинні його поважати, берегти його добре ім'я і повинитися йому у всьому, що стосується віри і моральності.

ПРО ТАЇНСТВО ШЛЮБУ

99. Що таке шлюб? — Це таїнство, встановлене Христом, в якому наречений і наречена з'єднуються непорушним союзом, знаходять благодать для сімейного співжиття і християнського виховання дітей.

100. Де може бути укладений справжній католицький подружній союз? — Тільки в католицькій церкві, перед священником, у присутності двох свідків.

101. Чи може бути розірваний шлюб? — Справжній шлюб не може бути розірваний, подружній союз існує до смерті одного із подружжя: «Кого Бог поєднав, того людина нехай не розлучає» — сказав Христос.

ЩОДЕННІ МОЛИТВИ

1. В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

2. Господня молитва:

Отче наш! Ти, що єси на небесах. Нехай святиться ім'я Твоє, Нехай прийде царство Твоє. Нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам днесь; і прости нам борги наші, як і ми прощаємо боржникам нашим; і не введи нас у спокусу, але пощади нас від лукавого. Амінь.

3. Молитва до Пресвятої Богородиці (із староукраїнської традиції, візантійська форма):

Богородице Діво, радуйся, благодатна Маріє, Господь з Тобою. Благословенна ти між жонами і благословен плід утроби Твоєї, бо Ти породила Христа Спаса, ізбавителя душ наших.

(згідно з західною традицією):

Радуйся, Марія, благодіяння повна, Господь з Тобою. Благословенна Ти між жонами і благословен плід утроби Твоєї. Мати Божа, молись за нас грішних нині і в час смерті нашої. Амінь.

4. Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь.

5. Молитва до Святого Духа:

Царю небесний, утішителю, душе істини, що всюди єси і все наповняєш, життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, благий, душі наші.

6. Святий Боже:

Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас (3 рази).

7. Символ віри (Нікейсько-Константинопольське визнання віри, використовується під час Святої Служби Божої — Літургії):

Вірую в єдиного Бога-Отця, вседержителя, творця неба і землі, і всього видимого і невидимого.

І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, від Отця рожденного перед усіма віками.

Світло від світла, Бога істинного, рожденного, несотворенного, єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося. Він задля нас людей і заради нашого спасіння зійшов із небес і втілювався в Духа Святого.

І був розіп'ятий за нас за Понтія Пілата, і страждав, і був похований.

І воскрес на третій день, згідно з писанням.

І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

І вдруге прийде за славою, судити живих і мертвих, а його царству не буде кінця.

І в Духа Святого, Господа, животворящего, що від Отця і Сина йде, що з Отцем і Сином рівнопоклінний, що говорив через пророків.

В єдину, святу, соборну й апостольську церкву.

Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.

Очікую воскресіння мертвих. І життя наступного віку. Амінь.

(Апостольське визнання віри використовується в приватній молитві і в Розарії):

Вірую в Бога-Отця Всемогутнього, Творця неба і землі. Ісуса Христа, Сина його єдинородного, Господа нашого, який був зачатий від Духа Святого, народився від Марії Діви, страждав при Понтії Пілаті, був розіп'ятий, помер і був похований, зійшов у пекло, на третій день воскрес із мертвих, вознісся на небеса і сидить праворуч Бога-Отця всемогутнього. Звідси прийде судити живих і ме-

ртвих. Вірую в Духа Святого, Святу католицьку церкву, спілкування святих, прощення гріхів, воскресіння плоті, життя вічне. Амінь.

БОЖІ ЗАПОВІДІ

1. Я Господь Бог твій, хай не буде в тебе інших богів» крім Мене.

2. Не вимовляй імені Господа Бога твого даремно.

3. Свято святкуй — неділю.

4. Шануй батька і матір твою.

5. Не вбивай.

6. Не перелюбствуй.

7. Не кради.

8. Не будь лжесвідком проти твого ближнього.

9. Не побажай жінки чи чоловіка ближнього твого.

10. Не побажай майна ближнього твого.

Дві заповіді любові:

1. Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, всією душею, всім розумінням, всією силою твоєю.

2. Полюби ближнього твого як самого себе.

ЗАПОВІДІ ЦЕРКОВНІ

1. Свята святкуй.

2. У недільні і святкові дні бери участь у Святій Літургії.

3. Дотримуй встановлений церквою піст.

4. Причащайся і сповідуйся в пасхальний час.

5. Домагай утримувати церкву та її клір.

ГОЛОВНІ ІСТИНИ ВІРИ

1. Бог — один у трьох особах: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий.

2. Син Божий став людиною і вмер на хресті для нашого спасіння.

3. Бог справедливий: за добро нагороджує, за зло карає.

4. Душа людини безсмертна.

5. Благодать Божа необхідна для спасіння.

СІМ СВЯТИХ ТАЇНСТВ

1. Хрещення. 2. Миропомазання. 3. Пресвята Євхаристія. 4. Покаяння. 5. Єлеосвячення. 6. Священство. 7. Шлюб.

УМОВИ ТАЇНСТВА ПОКАЯННЯ

1. Випробування совісті.

2. Сердечна журба про гріхи.

3. Твердий намір більше не грішити.

4. Щиросердна сповідь.

5. Заповнення за гріхи Богу і ближньому.

СІМ ГОЛОВНИХ ГРІХІВ

1. Гордість. 2. Скупість. 3. Блуд. 4. Заздрість. 5. Гнів. 6. Ожиріння. 7. Лінь.

ОЗНАКИ ІСТИННОЇ ЦЕРКВИ

1. Єдина. 2. Свята. 3. Загальна. 4. Апостольська.

КАТОЛИЦЬКЕ ПРИВІТАННЯ

Слава Ісусу Христу — навіки віків. Амінь.

12.3. СУЧАСНИЙ КАТОЛИЦИЗМ

Нові соціальні реалії, що склалися всередині ХХ ст., спостерігаються в діяльності Папи Іоанна ХХІІІ. Для збереження життя на планеті, відвернення загрози загибелі людства у вогнищі світової ядерної війни, неабияку роль відіграла підтримка католицькою церквою принципу мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм. Папа Іоанна ХХІІІ виступав за заборону ядерної зброї, в підтримку спільних дій на захист миру віруючих і невіруючих. Ці істотні зрушення були закріплені другим Вселенським собором (1962—1965 рр.).

Більш далекоглядну і реалістичну позицію почав займати Ватикан і щодо проблем Африки, Латинської Америки, Азії. Своєчасне відмежування від «класичного колоніалізму» мало наслідком поширення впливу на стрімко зростаюче населення Африки і Латинської Америки.

Пристаювання католицтва до реалій посткомуністичного суспільства, врахування соціальних процесів, що розгорнулися в останній чверті ХХ ст., пов'язане з ім'ям Іоанна Павла ІІ. Його діяльність є багатогранною. Але тут можна чітко визначити три лінії: перша стосується внутрішньої політики церкви; друга — соціальних питань; третя — зовнішньої політики. У питаннях церковної політики Папа додержується традиційних позицій: він категорично засуджує розлучення, розповсюдження засобів контрацепції, аборти, спроби зрівняти у правах жінок-монахинь зі священниками, участь діячів церкви у політиці тощо. Папа в різкій формі засудив тенденції до плюралізму, що спостерігалися в єзуїтському Ордені, найбільш численному і впливовому в католицькій церкві. Згідно з його вказівками Конгрегація по справах віровчення (в минулому Інквізиція) засудила деяких єзуїтів США, Швейцарії, ФРН, Нідерландів. І в той же час на засіданнях Папської академії у Ватикані відзначалося сторіччя із дня народження Альберта Ейнштейна; з промовою виступив сам Іоанн Павло ІІ. Папа визнав помилковим і несправедливим засудження інквізицією Галілео Галілея. Це визнання Папи (яке зробило сенсацію в засобах масової інформації) було спрямоване на підпорядкування сучасної науки впливу з боку етичних настанов церкви.

Найбільш яскравими виразниками ностальгічної мрії про відродження середньовічного католицизму були: у Франції — Шатобріан, у Німеччині — Новаліс. Традицію, закладену ними, зараз продовжує Іоанн Павло II. Спинімося коротко на позиції Новаліса (1799 р. — «Християнство і Європа»). Її основні складові:

церква повинна перебувати у переважному становищі, як у середньовіччі (Новаліс розраховував на те, що церква буде вирішувати життєві суперечності, вносити гармонію туди, де спостерігається дисгармонія. Романтичний універсалізм у нього перетворювався в універсалізм католицької церкви: світ існує знову як єдине ціле на чолі з церковними кафедрами);

розсудливість та утилітаризм, роздрібненість і прозаїзм сучасного світу можна подолати засобами релігійно-містичного світорозуміння; церква повинна дати людині те, в чому їй відмовляє суспільство, дати романтичну цілісність та романтичний універсалізм.

Новаліс закривав очі на несумісність романтичного духу з церковністю, на те, що церква і держава є ворожими романтичній культурі.

Папи XIX ст., Григорій XVI, Пій IX, Лев XIII, прагнули до створення в центрі Європи комплексу католицьких держав на базі колишньої Священної Римської імперії з метою отримання сильно-го союзника в Європі.

Після Другої світової війни Святий престол поширював ідею «нової Європи» у межах процесу західноєвропейської інтеграції, хоча спочатку Ватикан підтримував ідею «малої Європи».

У 1952 році Папа Пій XII своєю промовою «Про католицькі дії та захист Заходу» надихнув клерикалів у ФРН на створення так званої Західної академії, яка проповідувала ідеї монархізму, клерикалізму, «хрестового походу» тощо. Однак з кінця 50-х років починається переорієнтація європейської політики Ватикану: ідею «малої Європи» заміняє прагнення до розширення «об'єднаної Європи». Коли на престол став Іоанн Павло II, в основу розуміння «нової християнської Європи» було покладено тезу про загальні християнські корені європейських націй. Для пропаганди ідеї «неоєвропеїзму» використовувалась трибуна ЮНЕСКО, міжнародні форуми з культури.

Європа, згідно із твердженнями Папи, є об'єднанням націй, які стали такими завдяки євангелізації. Її внутрішня єдність є не лише культурною, а й соціальною необхідністю. У справжній Європі не існує протилежних Сходу і Заходу, вона єдина сім'я народів із різними взаємодоповнюючими особливостями. Зближення, інтеграція всіх європейських націй повинні відбуватися одночасно і в релігійному, і в культурному плані.

Для обґрунтування ідеї неоевропеїзму Іоанн Павло II створює власну концепцію нації, де на першому плані стоїть народ, потім вітчизна, релігія, мистецтво, національна культура. Все це відбивається у конкретних інституціональних формах, у державності, соціально-економічному ладі. Висновок у цій концепції такий: тільки Європа, об'єднана спільною культурою, історією і традиціями, може нині зберегти себе, врятуватись від внутрішніх небезпек і глобальних конфліктів. Європейська культура ґрунтується на великій спадщині різних культур: іудейської, грецької, римської, християнської. Але ця спадщина переживає глибоку кризу. Тому створення « нової Європи » пов'язується з надією на « релігійне відродження ». За словами Іоанна Павла II, « відродження у християнському дусі » є єдиним засобом урятування Європи ».

У 1985 році з'являється енцикліка « Апостоли слов'ян », де з новою силою проводиться думка про необхідність об'єднання країн Європейського континенту на основі християнської культури. Шляхом до єдності між Сходом і Заходом, з точки зору Ватикану, є об'єднання християнських церков у Вселенську церкву і загальна евангелізація, суть якої у встановленні, насамперед, моральної першості католицької церкви. 80-ті роки стали поворотним пунктом для католицизму. На надзвичайному синоді єпископів, присвяченому 20-річчю II Ватиканського собору був підведений своєрідний підсумок життя церкви за 20 років після Собору, дана оцінка еволюції сучасного суспільства. Серед негативних факторів після-соборної церкви відмічалось ускладнення відносин церкви із світом. « Багаті країни » пізнали секуляризм, атеїзм, практичний матеріалізм. Звідси глибока криза фундаментальних моральних цінностей. У країнах, що розвиваються, панують бідність, голод, злидні. Синод дійшов висновку, що прагнення до оновлення лише зовнішніх структур церкви призвело до забуття « церкви Христа ».

У декларації « Заклик Бога до всіх людей » Синод запрошує всіх (а не тільки католиків) взяти участь у створенні « цивілізації солідарності та любові », оскільки тільки на шляху релігійного відродження можна подолати апокаліпсичний стан сучасної культури.

Однак католицький теолог Карл Рапер вважає, що у сучасній католицькій церкві панує надто великий консерватизм. Церковні власті Риму більше схильні до повернення у добрі старі часи, ніж до реального розуміння ситуації сучасного світу і людства. Ще не досягнутий синтез між істинною духовністю і реальною відповідальністю перед світом, якому загрожує катастрофа. Ми переживаємо зараз « зиму церкви ». Не будемо, однак, забувати про те, що церква — це цілий світ, що вона об'єднує сотні мільйонів віруючих. Для багатьох із них релігійний ідеал продовжує залишатися най-

вищою культурною цінністю, і в ньому вони втілюють свої земні прагнення. На порозі третього тисячоліття серед католиків постійно зростає прагнення до вироблення найширшої платформи об'єднання всіх людей доброї волі на основі загальнолюдських цінностей для врятування і збагачення духовної культури людства.

12.4. КАТОЛИЦЬКІ ОРДЕНИ ЧЕНЦІВ

Ордени ченців — це організації католицьких монахів, що мають особливі устава. Створений для посилення впливу католицької церкви, переслідування інакомислячих, боротьби з ересями, Орден має суворо централізовану структуру. Орден очолюють «генерали», «генеральні магістри», котрим підлягають «провінціали» (провінціальні пріори), «магістри», а останнім — абати і конвенційні пріори. Цими особами керує генеральний капітул, тобто зібрання керівників різних рангів, що скликається раз на кілька років. Ордени мають суворий устав, підпорядковуються безпосередньо Римському Папі, в якій би країні вони не знаходились.

Одним із перших католицьких орденів є Орден бенедиктинців (12 тис), заснований в Італії в VI ст. Бенедиктом Нурсійським. Особливим впливом Орден користувався в X—XI ст. Зараз бенедиктинців можна зустріти в цілому ряді країн Європи та Америки, вони мають свої школи та університети, періодичні видання.

В XI—XIII ст. виникає багато орденів чернецьких. Як відгалуження бенедиктинського ордену в 1098 році у Франції виник Орден цистерціанців, на розвиток якого особливо вплинув Бернар Клервоський, за іменем якого цей Орден став називатися бернардинським (XII ст.).

Серед чернецьких орденів важливе місце належить так званим жебрацьким орденам: Францисканському — налічує 27 тис. осіб і Домініканському — 10 тис. осіб. Заснований на початку XII ст. Франциском Ассизьким; Орден францисканців отримав ряд привілеїв від Папи: право проповіді і звершення таїнств, вільного викладання в університетах. В їх руках опинилась інквізиція. Орден домініканців, або «братів-проповідників», був заснований в 1215 році Домініком. Він був покликаний розгорнути боротьбу проти середньовічної ересі, насамперед проти альбігойців (учасників еретичного руху XII—XIII ст. у Франції, спрямованого проти панівного становища католицької церкви в економічному й духовному житті середньовічного міста).

У 1534 році виник Орден єзуїтів (Товариство Ісуса), заснований Ігнатом Лойолою (1491—1556) для боротьби з Реформацією. Орден виступав як одна з найвойовничіших організацій католицької церк-

ви. Він здійснював непримиренну боротьбу проти ересей, переслідував учених, боровся з вільнодумством, складав індекс заборонених книг, активно сприяв закріпленню необмеженої папської влади.

Езуїти крім трьох чернецьких обітниць (безшлюбність, послух, бідність) дають також обітницю абсолютної покори Римському Папі. В уставі Ордену записано: щоб не помилитися в житті необхідно біле називати чорним, якщо того вимагає церква. На основі цього положення Орден езуїтів розробив норми моралі. В їх основі лежать такі принципи:

1) пробабілізм — кожний вчинок людини можна вважати моральним, якщо він може бути виправданий посиланням на Священне Писання;

2) право обмовки, подумки дає змогу виправдати такі діяння, що засуджуються (клятвовідступництво, хибна присяга). Тут уже посиланням на Священне писання виправдатись не можна. Якщо езуїт подумки згадає слово «нон» («ні») перед хибною присягою, то він перед Богом буде чистим;

3) принцип керівного наміру — будь-який аморальний вчинок може бути виправданий, якщо він призначений для високої мети, для інтересів церкви.

Езуїтський орден відрізняється тим, що не вимагає від своїх членів жити в монастирях і носити чернецький одяг. Члени Ордену можуть бути таємними членами. Тому дані про чисельність Ордену є приблизними — 86 тис. осіб. Найбільше членів цього Ордену налічується в США — 8387 осіб, Іспанії — 5234, ФРН — 1119 осіб. У Польщі та Югославії члени езуїтського Ордену цілком підпорядковані його голові — Чорному Папі (у Польщі — 712 осіб, Югославії — 828 осіб). В Чехословаччині діє 400, Угорщині — 300, Литві, Латвії, Західній Україні і Білорусії — 120, у Китаї — 120, Румунії — 200 членів Ордену.

Вихованці езуїтського Ордену монополізували всю державну діяльність. Варто зазначити, що тільки в США Орден езуїтів утримує 28 університетів й коледжей, 43 середніх школи, 13 юридичних і 5 медичних інститутів, 10 шкіл медичних сестер, 8 технічних навчальних закладів. У різних країнах світу видається 1320 часописів загальним річним накладом у 144 млн примірників.

12.5. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Ватикан. Ватикан — самостійна держава на території Італії, площею в 44 га. Він розташований на території Ватиканського Холму (де знаходиться собор Святого Павла, два папських палаці, резиденція довжиною в кількасот метрів, що з'єднує Ватикан із сіттю

італійських залізниць, електростанція, радіостанція, телеграф, початкова школа, а також збройні сили, жандармерія, преса. Ватикан випускає свої грошові і поштові знаки. Підданих Ватикану налічується близько тисячі осіб. Необмеженим головою держави є Папа Римський, він же голова католицької церкви.

Голову Ватикану обирають із середовища кардиналів — вищих представників духовенства — на колегії кардиналів (конклав), на все життя. При цьому Папа відмовляється від свого попереднього імені і приймає нове. Збори кардиналів відбуваються у виняткових випадках, переважно для виборів нового Папи.

У XIII ст. трапився випадок, коли кардинали не могли домовитися про обрання нового Папи протягом двох років, дев'яти місяців і двох днів. Григорій X був змушений виробити особливу процедуру, яка з деякими змінами існує до цього часу. Було прийняте рішення замурувати конклав кардиналів у круглому залі, що примушувало їх бути більш лояльними. Через три дні з часу відкриття конклаву вводився скорочений пайок, а через вісім днів кардинали отримували лише хліб, воду і вино. Папа обирався більшістю, в два тури; після обрання бюлетені спалювали.

Зв'язок конклаву із зовнішнім світом здійснювався через комін. Коли з труби йшов чорний густий дим, всім було видно, що Папу досі не обрано. Чистий дим означав — нового Папу обрано, конклав завершився. Після цього кардиналів розмуровували, і старійший за віком кардинал виводив обраного Папу і проголошував період нового понтифікату.

Конклав, зібраний 25 серпня 1978 року, був найкоротшим, він продовжувався лише 11 годин. Вибір кардиналів зупинився на тому, хто мав, як здавалося, найменші шанси — на Альбіно Люгоні, патріархові Венеції. Новий Папа прийняв ім'я Іоанна Павла I.

Ранком 28 вересня 1978 року Іоанна Павла I було знайдено мертвим у своїй опочивальні.

Наступний конклав продовжувався 72 години, на престол Папи Римського було обрано 58-річного Кароля Войтилу, польського кардинала, архієпископа краківського, що прийняв ім'я Іоанна Павла II.

За всю багатовікову історію католицизму на папському престолі змінилися 264 Папи та антипапи (так звані папи, чиє обрання вважалося незаконним). До середини XVII ст. з 243 Пап було проголошень самозванцями та еретиками 31, заколото — 13, отруєно — 18, задушено — 9, заслано й вигнано — 30.

Ворожі католицтву релігійні вчення називались ересями, а їх прибічники еретиками. Католицька церква вела надзвичайно жорстоку боротьбу з еретиками, вона розправлялась з усіма, хто насмі-

люовався підняти проти неї свій голос. Для боротьби з еретиками було запроваджено спеціальний церковний суд — інквізицію. Людей звинувачували у відступі від вчення церкви, кидали у в'язниці, піддавали страшним тортурам; декого присуджували до спалення на кострі.

Інквізиція існувала у всіх країнах Західної Європи. З особливою жорстокістю вона діяла в Іспанії. Згідно з підрахунками істориків, в цій країні було спалено й вигнано майже 3 млн осіб. Загальна кількість жертв інквізиції у всіх країнах Західної Європи становить 9—12 млн осіб.

Проте грати й костри інквізиції не могли зупинити руху, спрямованого проти гноблення й засилля католицької церкви. Серед народних мас зростала невдоволеність політикою папства, накопичувалось обурення проти духовенства. Суду інквізиції підлягали, переважно, ті, кого підозрювали в ересі; крім них підлягали катуванню і такі категорії звинувачених, як:

1) хулители релігії і ті, хто мав хибні уявлення про могутність Бога;

2) всі, хто займався чародійством і гаданням, особливо ті, що використовували при цьому священні предмети й речовини, наприклад, святу воду та елей;

3) всякий відлучений, котрий не шукав примирення з церквою;

4) ті, хто ховав і захищав еретиків;

5) особи, котрі чинили опір ухвалам інквізиції;

6) міста, правителі й королі, які захищали еретиків;

7) влада, що не скасувала в країні постанов, не сумісних із вимогами інквізиції;

8) адвокати, нотаріуси та юристи, котрі захищали еретиків;

9) особи, які відмовилися від присяги, що вимагала інквізиція;

10) іудеї і маври, які схиляли християн до відступництва;

11) всякий, хто торкався ересі словом, справою або твором;

12) всі, хто були повинні у злочинах проти моралі.

Як бачимо, мало хто з людей не міг підпасти під цей перелік «релігійних» злочинів.

В ієрархії католицької церкви спостерігається сувора централізація і безумовна підлеглисть нижчих церковних органів вищим. Очолює католицьку ієрархію «Священна колегія кардиналів». Кардинал — вища духовна особа після Папи. Згідно з традицією кількість кардиналів не повинна перевищувати 70 осіб. Частина їх постійно перебуває в Римі й очолює ватиканські установи, інші перебувають у різних країнах, де від імені Ватикану здійснюють керівництво місцевими католицькими організаціями. Кардиналів призначає Папа.

Постійною установою Ватикану є державний секретаріат. Він відає дипломатичними відносинами з тими країнами, з якими Ватикан має стосунки (їх зараз близько 60). Це так би мовити Міністерство закордонних справ. Державний секретар відіграє важливу роль у житті Ватикану. Постійні послы — папські нунції (Італія і Ватикан також обмінюються послами). Якщо постійні дипломатичні відносини не підтримуються, то надсилаються тимчасові представники, яких називають лґтатами.

Уся територія, на якій розповсюджений католицизм, поділяється на області, що складаються з 1400 єпархій. Зараз за рахунок країн Африки та Азії чисельність єпархій зростає. У великих єпархіях є вікарні єпископи — помічники єпископів.

У тих країнах, де багато єпархій, є примас, тобто старший для всіх єпископів країни. Вони є там, де національна церква має автономію. Якщо такої автономії нема, то кожен єпископ безпосередньо підпорядковується Риму. Деякі примаси носять звання кардиналів. Є країни, де примас один, а кардиналів кілька. Наприклад, Франція, на території якої існувала самостійно держава Бургундія, зникнення якої не скасувало посаду кардинала.

Установи Ватикану включають у себе 9 конгрегацій (об'єднань), 3 трибунали й декілька секретаріатів. Конгрегації очолюються групою кардиналів (3—4 особи) і префектом (своєрідне міністерство).

Найбільш важливою є Конгрегація священної канцелярії. Існує також Конгрегація пропаганди віри, яка здійснює місіонерську діяльність, переважно у країнах Азії та Африки. Це найбільш багата конгрегація, яка отримує дотації від правлячих кіл. Не тільки бізнесмени-католики, а й інші релігійні напрями (наприклад, баптисти) надають значну матеріальну допомогу в створенні сітки семінарій, університетів, середніх шкіл, що виховують місцеве населення у дусі католицького віровчення. Ця конгрегація має своє видавництво, богадільні, школи тощо. Конгрегація семінарій та університетів відає кадрами, керує підготовкою різних категорій священнослужителів. Конгрегація по справах східних церков керує церквами і місіонерською діяльністю в християнських країнах, але не католицьких (протестантських, православних).

Значну роль у ватиканському керівництві відіграють трибунали:

1) апостольського потенціарію, в якому в минулому відкрито спекулювали індульгенціями, а тепер продовжують «відпускати гріхи» таємно, лише в інтересах Ватикану;

2) трибунал «священної римської роти», що є головним судовим органом папської держави;

3) «верховний трибунал апостольської сеп'ятури», що займається судовими справами католицизму в різних країнах.

Секретаріати схожі на конгрегації, тільки очолює їх кардинал, тобто секретар. Кількість їх змінюється, той чи інший секретаріат можуть створювати на певний строк.

Римсько-католицька церква беззастережно визначає Папу, у православних же немає єдиного верховного керівника, і кожна автокефальну церкву очолює власний духовний пастир.

Папство. Слово «папа» (походить від грецького слова «papas»), що значить «батько». Починаючи з раннього середньовіччя ім'я «папа» фігурує в церковних документах як загальноприйнятий титул єпископа Риму, а в 1073 році Папа Григорій VII заявив, що право носити титул «Папа» належить тільки римському єпископу. Однак і донині офіційна номенклатура, яка використовується в католицькому церковному праві, не застосовує слова «папа». Його заміняє вираз «римський понтифік», або верховний жрець, запозичений з язичницької термінології давньоримської релігії, в якій колегія понтифіків під керівництвом верховного жерця відповідала за організацію офіційного державного культу. У церковній мові вираз відбиває дві головні функції Папи: він є єпископом Риму й водночас понтифіком, тобто главою всієї католицької церкви.

Офіційний повний титул Папи займає кілька рядків книжного тексту: єпископ римський, вікарій Ісуса Христа, спадкоємець князя апостолів, Верховний понтифік Вселенської церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, Верховний правитель Держави Град Ватикан, раб рабів Божих. Крім цього Папа обіймає посаду глави держави.

Держава Град Ватикан має свій гімн й офіційний державний прапор (жовта і біла вертикальні смуги). У середині білої смуги — зображення папської тіари (трійчастої корони) і схрещених ключів.

У 1970 році Папа Павло VI ліквідував Благородну гвардію (лишився тільки оркестр), відмовився від папської жандармерії, яка проіснувала півтора століття. Він зберіг лише Швейцарську гвардію.

На сьогодні швейцарські гвардійці використовуються як вартові, що стоять біля воріт Ватикану, у дворику св. Дамасія, у Клементинському залі Апостольського палацу, а також перед особистими апартаментами Папи.

Папа як глава Ватикану користується правом бути нагородженим «рицарськими орденами». Найвищими нагородами є: Вищий орден Христа, Орден Золотої Шпори, Орден Пія, Орден Св. Григорія Великого, Орден Св. Сильвестра; також «Хрест за Церкву і Папу», медаль за заслуги «Золота Роза».

Офіційні папські документи виходять друком у ватиканському періодичному виданні. Вони поділяються на кілька категорій. Найважливіші з них такі, що мають урочистий характер, — це апос-

тольські конституції та булли. До другої категорії належать так звані скорочені папські постанови приватного характеру. До третьої категорії входять різні папські послання. Деякі з них мають назву «декретів». З 1740 року з'являються «окружні» папські послання, або енцикліки. Зазвичай, адресатами енциклік є увесь католицький єпископат і віруючі.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Містичне розуміння. Церква як «тіло Христове» та «град Божий».
2. Ступені священства у католицизмі. Духовенство і миряни.
3. Старозаповітні корені християнської моралі.
4. Католицька церква у Середні віки.
5. Інститут папства як суспільно-політичний чинник.
6. Зміцнення папської влади в римській церкві.
7. Христові походи.
8. Система урядування Римо-католицької церкви у Середні віки.
9. Західне чернецтво на службі папству.
10. Католицькі школи та університети.
11. Боротьба церкви за духовну монополію. Ксенофобія. Походи проти єретиків. Інквізиція.
12. Криза католицької церкви у передреформаційну епоху (XIV—XV ст.).
13. Збройна боротьба католиків із протестантами. Розподіл релігієзнавчого впливу.
14. II Ватиканський Собор. Аджорнамето.
15. Соціальна доктрина католицької церкви.
16. У чому полягає умовність відмінності між поняттями «католицький» і «православний»?
17. Соціально-політичні орієнтації в католицизмі.
18. Католицькі чернецькі ордени: історія і сучасність.
19. Соціальна доктрина католицизму, етапи її розвитку.
20. Маріологія як напрям католицької теології.
21. Історія папства.
22. Понтифікат Папи Іоанна Павла II.
23. Католицизм в Україні.
24. Особливості понтифікату папи Бенедикта XVI.
25. Процес евангелізації в Католицькій Церкві.
26. Історія Римсько-католицької Церкви, особливості її організації і діяльності.
27. Основні джерела віровчення католицизму.
28. Особливості Католицької теології.
29. Організаційна структура Римсько-католицької церкви.
30. Ватикан.

31. Сучасний католицизм.
32. Соціально-політичні орієнтації в католицизмі.
33. Римсько-католицька церква в Україні.
34. Витоки та становлення унійного руху.
35. Українська Греко-Католицька Церква.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Що таке катехізиси?
2. Що таке таїнство у християнстві?
3. Розкрийте основні моменти семантики католицького храму.
4. Якою є богослужбова практика і догматика у католицизмі?
5. Які обрядові відмінності існують між католицизмом і православ'ям у здійсненні таїнств?
6. Назвіть основні відмінності між православним і католицьким богослужінням.
7. Які свята найважливіші для католиків?
8. Чим вирішується церковний устрій у католицизмі?
9. Якими є спільні джерела віровчення західного і східного християнства?
10. У чому полягають принципи догматичного та богословського розвитку у католицизмі?
11. Назвіть основні догматичні розходження між православ'ям і католицизмом?
12. Як можна оцінити вчення про примат Папи Римського?
13. У чому полягає своєрідність упорядкування чернечого життя у східному і західному християнстві?
14. Охарактеризуйте перспективи православно-католицького богословського діалогу.
15. Що таке чистилище?
16. Охарактеризуйте особливості церковного устрою католицизму.
17. У чому полягають особливості культової практики у католицизмі?
18. Охарактеризуйте головні догматичні й канонічні розходження між католицизмом і православ'ям.
19. У чому виявлялися особливості боротьби католицької церкви з ересями?
20. Чим різниться ставлення католицької і православної церков до тенденцій у розвитку людства?
21. Наскільки, на вашу думку, відповідає структура, система управління католицькою церквою вимогам централізації й свободи національних релігійних утворень?
22. Якими були позиції католицьких громад на різних етапах історії України?
23. Коли був II Ватиканський Собор?
24. Які чернецькі католицькі ордени ви знаєте?
25. Коли був обраний папа Бенедикт XVI?

ТЕСТИ

1. Хто особливо шанується в католицизмі?

- а) Богородиця;
- б) Ісус Христос;
- в) Бог;
- г) Святий Андрій.

2. Четвертий ступінь священства у католицизмі — це...

- а) пресвітер;
- б) кардинал;
- в) дякон;
- г) єпископ.

3. Голова Римської католицької церкви — це...

- а) Будда;
- б) Халіф;
- в) Бог;
- г) папа.

4. Перший папа — це...

- а) Давид;
- б) Іоанн Павло II;
- в) Петро;
- г) Мойсей.

5. Центр Римської католицької церкви.

- а) Ватикан;
- б) Палестина;
- в) Рим;
- г) Єрусалим.

6. Скільки є у світі католиків?

- а) понад 2 млрд осіб;
- б) понад 3 млрд осіб;
- в) понад 1 млрд осіб;
- г) понад 4 млрд осіб.

7. Хто був главою в католицькій церкві у XI ст.?

- а) кардинал;
- б) папа;
- в) єпископ;
- г) священник.

8. Із числа кого обирають папу на таємному голосуванні?

- а) священників;
- б) єпископів;
- в) кардиналів;
- г) монахів.

9. Що католицька церква вважає джерелом віровчення?

- а) Коран;
- б) Біблію;
- в) «Лотосову сутру»;
- г) Трипітаку.

10. Як називається католицький храм?

- а) костел;
- б) церква;
- в) монастир;
- г) синагога.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Августин Блаженний*. О граде Божием: сСочинения в 2-х томах — М.: Парогъ, 1993. — Т. 1. — 682 с.
2. *Аверинцев С. С.* Новый завет // *Философская энциклопедия*: в 5 т. — М., 1960—1970. — Т. 4. — С. 88—89.
3. *Библейская энциклопедия*. Труд архимандрита Никифора. — М.: Терра, 1990. — 902 с.
4. *Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*, (канонические): в 2 т. — СПб.: Духовное просвещение, 1991. — 1193 с.
5. *Боргош Ю.* Фома Аквинский. — М.: Мысль, 1987. — 215 с.
6. Вітаю тебе, Україно! Пастирський візит Святішого Отця Івана Павла II в Україну 23—27 червня 2001 року. Промови і проповіді. — Львів: Свічадо, 2001. — 112 с.
7. *Войтыла К.* Основания этики // *Вопросы философии*. — 1991. — № 4. — С. 29.
8. *Герлиук-Купчинський П.* Вірю в Бога. Проповіді, складені на основі повчань єпископа, ректора Католицького університету в м. Будапешті д-ра Тігмара Гота. — Львів: Місіонер, 1996. — 319 с.
9. *Головащенко С. І.* Історія християнства. — К.: Либідь, 1999. — 350 с.
10. *Греко-католицький церковний календар*. — Львів: Мета, 1938. — 182 с.
11. *Григулевич І. Р.* Папство XX ст. — К.: Либідь, 1991. — 496 с.
12. *Грижсьель С.* Новый человек, воссозданный Христом, строит новую Европу (Европа — это жилище, а жилище — это событие) // *Христос — источник новой культуры для Европы на заре нового тысячелетия*. Предсинодальный Симпозиум в Ватикане. — Тверь: Созвездие, 2000. — С. 15—22.
13. *Гьофнер Йозеф, кардинал*. Християнське суспільне вчення. — Львів: Свічадо, 2002. — 304 с.
14. Декрет «Об апостольстве мирян» // *Второй Ватиканский Собор*. Конституции, Декреты, Декларации. — Брюссель: Жизнь с Богом, 1992. — С. 295—328.
15. Декрет о миссионерской деятельности Церкви // *Второй Ватиканский Собор*. Конституции, Декреты, Декларации. — Брюссель: Жизнь с Богом, 1992. — С. 469—514.
16. *Догматическая конституция о Церкви (Свет народам)* // *Второй Ватиканский Собор*. Конституции, Декреты, Декларации. — Брюссель: Жизнь с Богом, 1992. — С. 5—78.
17. *Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / за заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана*. — К.: Гнозис, 2001. — 278 с.
18. *Енцикліка «Centesimus annus» («Сотий рік»)* // *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». — Львів: б. в., 1993. — С. 443—515.
19. *Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (Rerum novarum)* // *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка «Сотий рік». — Львів: б. в., 1993. — С. 516—549.

20. Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана. — К.: Гнозис, 2001. — 278 с.
21. Енцикліка «Centesimus annus» («Сотий рік») // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». — Львів: б. в., 1993. — С. 443—515.
22. Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (Rerum novarum) // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». — Львів: б. в., 1993. — С. 516—549.
23. *Іван-Павло II*. Енцикліка Evangelium vitae до єпископів, священників і дияконів, ченців, черниць, світських католиків та до всіх людей доброї волі про вартість і недоторканість людського життя. — Ватикан: Libera Editric e Vaticana. — 159 с.
24. *Іван-Павло II*. Переступити поріг надії. — Київ-Львів: Свічадо-Кайрос, 1995. — 172 с.
25. *Ильин А.* Иезуиты и их влияние на историю человечества. — СПб.: Изд-е М. В. Пирожкова, 1905. — 485 с.
26. Католицизм: релігієзнавчий словник. — К.: Наукова думка, 1996. — 718 с.
27. *Конрад М.* Націоналізм і католицизм. — Львів: Мета, 1934. — 45 с.
28. *Лубський В. І.* Релігієзнавство. — К.: Вілбор, 1997. — 479 с.
29. *Любачівський М.* Вірую в Єдиного Бога. Проповіді і розважання. — Рим: Вид-во Укр. Католицького Ун-ту, 1990. — 344 с.
30. *Омэни Дж.* Христианская духовность в католической традиции. — Рим-Люблин: Изд-во Святого Креста, 1994. — 416 с.
31. Святе Письмо Старого і Нового Завіту. — United Bible Societies, 1992. — 1422 с.

Розділ 13

ПРОТЕСТАНТИЗМ

13.1. РЕЛІГІЙНА РЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

Протестантизм — один із трьох головних напрямів християнства. Особливості ідеології та орієнтації сучасного протестантизму зумовлені історією його виникнення і подальшого розвитку.

Християнство ніколи не було однорідним, у ньому постійно виникали опозиційні одна одній церкви, групи. Відбувалося це тому, що християнські ідеї неоднаково проникали в різні соціальні верстви, виступаючи як ідеологічне оформлення їх класових і політичних позицій. Починаючи з XVI ст. опозиція католицькій церкві набула могутньої сили, яка охопила Європу. Це зумовило появу нового напрямку у християнстві — протестантизму.

На той час римсько-католицька церква була великим центром феодальної системи, феодальних виробничих відносин. Їй належало не менше трьох частин усіх земельних володінь у католицьких країнах. Буржуазія, підіймаючись на боротьбу проти феодалізму, неминуче повинна була виступити й проти католицької церкви. Саме в цей період одержала розвиток «протестантська ересь», на противагу феодальному католицизму.

Ідеологи протестантизму заперечували богослужіння в католицькій церкві, ті догматичні положення, на яких вона ґрунтувалася. Свої ж реформи протестанти обґрунтували «дійсним прочитанням» Священного писання (Біблії), яке вони оголосили єдиним авторитетом у питаннях віри. Індивідуалізація, характерна для буржуазної епохи, висуває на порядок денний перебудову релігійних уявлень. Якщо православ'я і католицизм регламентують систему постів, то протестантизм пропонує кожному вирішувати це питання, виходячи з власних смаків, пристрастей, звичок. Зазнала змін у протестантизмі і сама ідея Бога. З позицій протестантської ідеології, Бог існує тому, що він потрібен людині, котра в нього вірить. «У що віриш, те й маєш» — ось формула протестантів.

У різних країнах Західної Європи протестантизм набуває особливих, специфічних форм. Найбільш значними напрямками у протестантизмі, які виникли в XVI ст., були лютеранство і кальвінізм.

Розклад феодального способу виробництва й поступове визрівання капіталізму в надрах феодального ладу спричинило в Європі ідеологічний рух у формі боротьби проти католицизму. Феодальні відносини освячувалися католицизмом і, цілком природно, для того щоб можливо було нападати на існуючі суспільні відносини, треба було зірвати з них ореол святості. Однак релігія була звичною формою ідеології і для буржуазії, і для трудящих. Так виникла потреба в реформації християнства, внаслідок якої виникла нова течія — протестантизм.

У русі Реформації релігійні мотиви тісно перепліталися з політичними, дуже швидко визначилися два табори: плебейсько-революційний, представлений Томасом Мюнцером (бл. 1490—1525), ідеали якого були близькі соціалістичним і фактично вели до заперечення не тільки католицизму, а й релігії загалом, та бюргерсько-поміркованим на чолі з Мартіном Лютером (1483—1546), який далі реформаторства в галузі релігії не пішов; з останнього й розпочався протестантизм.

Він увібрав цілий ряд течій. Їх поріднюють такі релігійно-догматичні особливості: заперечення верховної влади Папи, а звідси заперечення авторитету «Священного переказу», акцентування на внутрішній релігійності як основі особистого спасіння («виправданя вірою»), позбавлення духовенства привілейованого статусу «посередника між людиною й Богом», спрощення обрядів і культу (відмова від поклоніння іконам і мощам, заперечення культу богоматері і святих, зменшення кількості свят та ін.), ліквідація чернецтва, здешевлення церкви, надання їй національного характеру (богослужіння національною мовою). У XVI—XVII ст. склалися релігійні напрями, умовно названі раннім протестантизмом: лютеранство, цвінгліанство, кальвінізм, англіканство, квакерство, унітаризм, соцініанство, анабаптизм і менонітство.

13.2. РАННІЙ ПРОТЕСТАНТИЗМ: ОСОБЛИВОСТІ ВІРВЧЕННЯ ТА КУЛЬТУ

У 1517 р. німецький теолог М. Лютер на дверях Замкової церкви в м. Віттенберзі вивісив тези проти торгівлі індульгенціями. У цих тезах він виклав основний зміст нового релігійного вчення, що заперечувало багато догматів католицизму й пристосовувало християнство до умов життя буржуазного суспільства. Лютер висунув принцип «виправданя вірою», за яким духовенство не є посередником між людьми та Богом, не може давати «відпущення гріхів». «Спасіння» людини залежить не від виконання обрядів, дотримання свят і пожертвувань на церкву, а лише від віри у «споку-

тну жертву» Христа. Були відкинуті християнські таїнства, за винятком хрещення та причащення. Заперечення верховної влади Папи тягло за собою визнання як авторитетного джерела віри тільки Святого Письма, особливо Євангелій (звідси назва лютеранської церкви як євангелічна).

Під наглядом М. Лютера богословом Ф. Меланхтоном був складений документ «Аугсбурзьке віросповідання», яке Ф. Енгельс назвав «конституцією реформованої бюргерської церкви», оскільки він скасовував пишну обрядність, спрощував церковну ієрархію, запроваджував богослужіння національною мовою. Захищаючи основні положення цього документа, Меланхтон написав «Апологію» — теологічне обґрунтування сповідання. Потім були складені Великий і Малий катехізиси. Це разом із деякими іншими творами увійшло до «Книги згоди» (1580), яка й досі є головним джерелом лютеранського віровчення.

Лютеранство одразу ж виявило свій соціальний зміст, зайнявши праве крило буржуазної опозиції феодальному устрою. К. Маркс писав про Лютера, що той «переміг рабство з набожності тільки тим, що поставив на його місце рабство з переконання. Він розбив віру в авторитет, відновивши авторитет віри; обернув попів у мирян, обернувши мирян у попів; звільнив людину від зовнішньої релігійності, зробивши релігійність внутрішнім світом людини; емансипував плоть від кайданів, надівши кайдани на серце людини».

Лютеранство поширене у ФРН та НДР, Швеції, Данії, Фінляндії, Норвегії, Ісландії та США, кількість його прихильників становить близько 70 млн осіб. Лютеранські церкви діють в Естонії, Латвії й Литві. З 1947 р. існує Всесвітня лютеранська федерація.

У Швейцарії боротьбу з католицькою церквою спершу очолив Ульріх Цвінглі (1484—1531), який проголосив ще в 1522 р. основою християнства тільки Святе Письмо. Цвінгліани заперечували всі християнські таїнства і всі обряди католицизму, визнавали цілковиту самостійність кожної общини і ввели виборність духовенства. Цвінглі загинув в одній із битв у релігійній війні. Його справу продовжив Жан Кальвін (1509—1564), який у 1536 р. опублікував «Настанову в християнській вірі». Він висунув фаталістичне вчення про «абсолютне приречення» та мирський аскетизм, заклав теоретичні підвалини ще однієї течії раннього протестантизму — кальвінізму.

Кальвінізм, стоячи на позиціях консерватизму у розв'язанні корінних соціально-політичних проблем сучасності, наголошує всемогутність Бога і нікчемність людини. Це вчення найрадикальніше реформувало християнський культ і церковну організацію. Майже всі зовнішні атрибути католицького культу, а саме ікони, свічки

тощо були скасовані. Основне місце у богослужінні посіли читання та коментування Біблії, співи псалмів. Керівна роль в общинах належала пресвітерам (старшинам і проповідникам, які й спрямовували релігійне життя общини).

Так проходила Реформація в Німеччині та Швейцарії. В Англії, на відміну від інших європейських країн, вона розпочалася з ініціативи правлячих кіл. У 1534 році англійський парламент проголосив незалежність церкви від Папи, а Генріха VIII її главою. Церковні стосунки з Ватиканом були розірвані, закриті всі монастирі, а їх майно конфісковане. У 1549 році було введено молитовник, скасовано безшлюбність духовенства, проте католицькі догмати та обряди було збережено.

Із часом вплив протестантизму на англійську церкву посилювався, що призвело до розмежування її з католицизмом. У 1571 році, у період правління Єлизавети I, парламент прийняв англійський «Символ віри» із 39 статей, де заперечувалися католицький догмат про чистилище, практика індульгенцій, папська влада, поклоніння іконам, святим, безшлюбність духовенства. Англійська церква прийняла протестантські догмати про виправдання вірою і Священне писання як єдині джерела віри, заперечення вчення католицизму про індульгенцію, поклоніння іконам. Але при цьому визнавався католицький догмат про рятівну силу церкви, про церкву як необхідно посередника для врятування людей, залишився недоторканим єпископат. Таким чином, англійська церква еkleктично поєднала в собі протестантські та католицькі догмати. Вона стала прикладом компромісного варіанта протестантизму, якого було досягнуто внаслідок тривалої боротьби англійської королівської влади проти політичних та економічних домагань папського двору.

У Шотландії реформаторський рух проходив під прапором кальвінізму. Його представником став англійський богослов Джон Нокс (1505—1572). Реформація була пов'язана з боротьбою проти династії Стюартів. Відомо, що наприкінці 60-х років XVI ст. Марія Стюарт, яка спиралась на католицьку знать і підтримку з боку папства, зазнала поразки. У Шотландії утворилася пресвітеріанська церква, яка визнавала єдиновладдя Христа в общині віруючих та рівні права всіх її членів. Було скасовано сан єпископа і збережено пресвітерство в дусі кальвінізму.

Пізніше, в кінці XVI — на початку XVII ст., в Англії загострилися соціальні суперечності. В цей час виникає буржуазна опозиція абсолютистському режимові, яка не задоволена королівською Реформацією. Серед англійської буржуазії поширюється кальвінізм, прихильників якого називали пуританами. На правому фланзі цього руху стояли пресвітеріанці, котрі захищали інтереси великої бур-

жуазії. В їхній програмі були висунуті вимоги щодо встановлення пресвітеріанської церкви, захисту світської влади, права переслідувати ересь. Радикальне крило пуритан цілком заперечувало принцип державної церкви, вважаючи, що кожна окремо взята община повинна бути вільною у виборі віросповідання. Однією з головних вимог цього крила була перебудова церкви на основі конгрегації. Активізація демократичних елементів призвела до виникнення релігійних сект конгрегаціоналістів, баптистів, квакерів та ін. У ряді випадків виникнення цих сект в релігійній формі відобразило незадоволеність низів наслідками буржуазної революції.

За кальвіністичним ученням, Бог ще при створенні світу наперед визначив долю кожної людини у справі спасіння, і воля його незмінна. Це не означає, що треба пасивно сприймати свою долю, бо людина ділами повинна довести, що вона є «божою обраницею». Успішна професійна діяльність, добropорядність, набожність, працелюбність, покірливість владі — це вияви обраності. Тут маємо релігійне обґрунтування буржуазної підприємливості, корисливості й гендлярства і таким є кальвіністське «мирське покликання». Підкорення наживі, скнарості в поєднанні з обмеженням потреб і відмовою від багатьох свят для збільшення кількості робочих днів становили «мирський аскетизм».

Кальвіністи кардинально спростили релігійну організацію: общину очолює обраний віруючими пресвітер, а професіональні проповідники (пастори) — це не більше і не менше, як службовці общини. Пресвітер і пастор входять до консисторії органу управління общинами на певній території. В общині панують сувора дисципліна, релігійна нетерпимість. Община контролює громадське та особисте життя віруючих.

Сучасний кальвінізм представлений трьома напрямками: реформаторством (кальвіністи Європи: у Франції, Голландії, ФРН, Угорщині, скандинавських країнах, частково в країнах Балтії та на Закарпатті), пресвітеріанством (англо-шотландські кальвіністи «Вестмінстерського віросповідання», пуритани) й конгрегаціоналізмом (кальвіністи, які визнають цілковиту незалежність общин, відсутність спільного для них керівництва). Пресвітеріанство й конгрегаціоналізм дуже поширені у США.

Реформатори й пресвітеріани об'єднані у «Всесвітній альянс реформаторських церков», діє також «Інформаційний конгрегаціоналістський собор». Кількість кальвіністів у всьому світі становить 45 млн осіб.

В Англії історичні обставини боротьби з католицизмом зумовили створення ще одного специфічного напрямку протестантизму — *англіканства*.

Реформація в Англії проходила з ініціативи дворянства та буржуазії. Конфлікт англійського абсолютизму з папством завершився актом 1534 р. про суперматію (верховенство), згідно з яким церква Англії оголошена незалежною від Рима; її главою став король, а сама вона державною. Пізніше, в 1671 р., парламент прийняв «39 статей», які формулюють англіканський символ віри, що містить принципи протестантизму. Однак зберігалося повне значення таїнства хрещення й причащення, більшість католицьких обрядів, єпископська ієрархія, звідси ще одна назва цієї церкви — єпископальна.

Єдиної церковної організації немає, усі церкви поділяються на три групи: висока, близька до католицизму, низька пуритансько-пієтичного спрямування, і широка панівна, яка прагне до об'єднання з усіма християнськими течіями.

Консультативний орган сучасного англіканства — Ламбетські конференції, які скликаються раз на 10 років його примасом архієпископом Кентерберійським. У 1968 р. створено Англіканську консультативну раду з 50 членів, яка виконує функції синоду. Англіканство, крім Англії, поширене в Шотландії, Ірландії, Канаді, Індії, Австрії, США. В усьому світі налічується близько 30 млн англіканців.

В Англії в XVII ст. виникає секта квакерів (від англ. — трясися), які заявили, що істинна віра полягає не в церковному вченні, а у «внутрішньому осяянні», яке свідчить про те, що в кожному віруючому присутній Христос і він виявляє себе цим осяянням. Квакери відмовилися від обрядових атрибутів і духовенства, проповідь читає той, хто в цей момент «осяяний», вони вимагають дотримання високих норм моралі, схильні до аскетизму, проповідують пацифізм. Квакерські общини діють нині в Англії, США, Канаді, країнах Східної Африки, чисельність їхніх послідовників становить близько 200 тис. осіб.

Водночас з основними напрямками протестантизму в XVII ст. з'явився анабаптизм — система релігійних переконань «селянсько-плебейської ересі» лівого крила Реформації, представленого Т. Мюнцером. Анабаптисти вимагали повторного хрещення з метою свідомого прийняття віри, наголошували пророцтва близького другого пришествя Христа (есхатологія) і встановлення його тисячолітнього царства (хіліазм). Під час селянської війни в Німеччині в 1524—1525 рр. анабаптисти підтримували Мюнцера, навіть намагалися на принципах зрівняльності створити «Царство Боже» в Мюнстерській комуні, але зазнали поразки.

На основі анабаптизму після поразки Мюнцера з'явився ряд дрібних сект: мельхіоритів, гуттерських братів, меннонітів та ін.

Менноніти (за ім'ям засновника Менно Сімонса, що виступив у 1632 р. з «Декларацією головних статей нашої спільної християнської віри») проповідували примирення з дійсністю, відмову від насильства і моральне самовдосконалення. Секта збереглася до нашого часу з чисельністю близько 300 тис. осіб; існує Всесвітня конференція менонітів. У колишньому СРСР об'єдналися з баптистами.

У XVI ст. відродилася секта унітаріїв, які заперечують догмат про троїстість Бога, вважають, що Бог єдиний, Христос не є Богом. Бог — це щось на зразок «світового розуму», тотожний природі. Тут унітаризм близький до пантеїзму та деїзму. Крім трійці, унітарії заперечували вчення про гріхопадіння людини, проголошували невтручання релігії у справи науки, віротерпимість, заперечували зв'язок моралі з релігією. До унітаріїв приєднувався М. Сервет (1511—1553), спалений згодом кальвіністами, які вважали унітаріїв еретиками.

Ранній протестантизм відобразив буржуазне прагнення реформувати релігію феодального суспільства для пристосування її до виконання охоронної соціальної ролі в нових умовах. Утвердившись, він набув консерватизму.

13.3. ПІЗНІЙ ПРОТЕСТАНТИЗМ: ОСОБЛИВОСТІ ВИРОВЧЕННЯ ТА КУЛЬТУ

Розвиток капіталізму висував перед релігією дедалі нові завдання, — це й спричинило появу нових протестантських напрямів, які умовно можна назвати пізнім протестантизмом. До нього належать баптизм з євангелізмом, адвентизм, єговізм, п'ятидесятництво та інші дрібніші течії.

Із переходом капіталізму в стадію імперіалізму буржуазна ідеологія звертається до відкритої реакції, посилюється її увага до релігії. Усі релігійні трансформації всередині традиційних напрямів християнства в XIX—XX ст. визначені ідеологічним розвитком буржуазного суспільства. У післяжовтневий період на релігію покладалося особливе завдання, а саме — протистояти марксизмові-ленінізму і прямим осудом, і перекрученням, і навіть релігійною фальсифікацією. Звідси поява нових релігійних течій і напрямів у християнстві, зокрема в протестантизмі.

Серед цих напрямів найзначнішим є *баптизм*. Баптисти цілком поділяють основні принципи протестантизму, але особливого значення надають таїнству хрещення: вважають, що включення в релігійну общину має здійснюватися за свідомого ставлення до віри, тому хрещення здійснюють над дорослими; того, хто переходить у

баптисти з інших християнських церков, перехрещують. Право тлумачення Біблії, на їхню думку, належить усім членам общини.

Частина баптистів вважає, що головним джерелом віровчення є Євангелія, вони називають себе євангелістами, або євангельськими християнами (в межах баптизму). До сучасних баптистів дуже близькі квакери. До баптистського напрямку примикають і методисти. Методизм відокремився від англіканства ще у XVIII ст. Його засновниками були брати Веслей, Джон і Чарльз. Назва цієї течії пішла від головного принципу: методично виконувати релігійні вимоги. Особливістю методизму є широка пропаганда терпіння й покори. Організація будується на основі суворого централізму: громада складається з класів по 12 осіб, громади об'єднані в округи, на чолі яких стоїть суперінтендант або єпископ. Систематично відбуваються окружні конференції. Існує Всесвітня методистська рада, яка включає 55 національних церков, найбільшою є методистська церква США. Численні громади в англомовних країнах, колишніх британських колоніях. В Україні методисти мають 8 громад.

У Росії баптизм був першим протестантським напрямом, що поширився серед місцевого населення. В 1867 р. німецький баптист Кельвейт заснував громаду в Тбілісі. Тоді ж проповідник Унгер організував громаду в с. Карпівка на Херсонщині. Незалежно від них у 1888 р. проповідник Мюллер з Англії заснував громаду в Петербурзі. Російська буржуазія, що народжувалася, купецтво та заможне селянство охоче сприймали баптистські ідеї як форму опозиції самодержавству.

Наприкінці XIX ст. в Росії пустив коріння і євангелізм. Він знайшов собі притулок у колах аристократи. Засновниками євангелічних груп були лорд Редсток, поміщик Пашков, граф Бобринський, графиня Шувалова та ін. Пізніше в російському євангелізмі з'явився інженер із купецтва Проханов, який разом із Пашковим виявив велику організаторську активність. Ось чому євангелістів у Росії часто називали пашковцями або прохановцями.

Баптистський рух у Росії тривалий час був роз'єднаним. Оскільки баптизм був критичним стосовно руського православ'я, церква й самодержавна влада ставилися до нього вороже, баптистів утискували, а церква вела серед них «місіонерську» діяльність, часто супроводжувану насильством. Але для багатьох віруючих баптизм був релігійною формою вираження опозиційності самодержавству, — це сприяло його зростанню. Баптистські громади з'явилися в Україні, на Кубані, Дону, в Закавказзі та Поволжі, в північних і центральних губерніях Росії поширювався євангелізм.

У 1884 р. в с. Нова Василівка на Таврії відбувся перший з'їзд російських баптистів, що утворив «Всеросійський баптистський

союз», який з 1905 р. увійшов до «Всесвітнього союзу баптистів» при його заснуванні. У 1908 р. перший з'їзд євангелістів утворив «Всеросійський союз євангельських християн». Між двома союзами розгорілася жорстока боротьба на ґрунті віронетерпимості. Ці організації створили мережу общин, видавали релігійну літературу, в тому числі журнали й газети, готували свої кадри проповідників. До 1910 р. в Росії налічувалося близько 37 тис. баптистів.

Із поширенням баптистського руху в Росії відбувалися серйозні еволюційні процеси, в ході яких відживали опозиційні настрої щодо самодержавства, посилювалася реакційність політичної платформи баптизму. В результаті він став цілком терпимою для царизму релігією й використовувався в боротьбі з революційним рухом.

Керівництво баптистів вороже сприйняло Жовтневу революцію 1917 р. Користуючись встановленою радянською державою свободою совісті, а також кризовим станом православ'я в 20-х роках, баптизм помітно розширив свій вплив серед віруючих. У 1926 р. баптистське керівництво заявило про лояльне ставлення до радянської влади й зобов'язало баптистську молодь служити в Червоній армії, однак на ділі баптистські керівники чинили опір соціалістичному будівництву.

У роки Великої Вітчизняної війни баптизм перейшов на позиції лояльного ставлення до радянської влади. У 1944 р. баптисти і євангелісти об'єдналися в Союз євангельських християн-баптистів (ЄХБ). При цьому жодних складних проблем розв'язувати не довелося: йшли суперечки про те, необхідно при хрещенні покладати руки на голову, чи ні? При хлібопереломленні освячений хліб одразу ділити на дрібні частини, чи спершу на дві-три частини? Вирішили, що можна й так, і так. Боротьба йшла за керівне становище в релігійній організації. Це питання погодили компромісом, що було закріплено створенням Всесоюдної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ). У 1945 р. до ВРЄХБ на підставі «серпневої угоди» приєдналася частина общин п'ятидесятників («християн віри євангельської»), в 1963 р. до союзу вступили меноніти. У 1986 р. в складі церкви ЄХБ було близько 3 тис. громад. Однак наприкінці 80-х років чітко визначилася тенденція виходу п'ятидесятників із баптистських громад і створення власних незалежних. ВРЄХБ має управлінський апарат, здійснює зв'язки з іншими релігійними організаціями, видає журнал «Братский вестник» та іншу релігійну літературу, молодіжна редакція ВРЄХБ видає «Информационный бюллетень», зокрема в Україні видається газета «Християнське життя», скликає наради і з'їзди, здійснює контакти з міжнародними та національними організаціями баптистів, готує необхідні кадри на дворічних Біблійних курсах.

Баптистська церква побудована нібито на відновлених демократичних принципах первісного християнства. На відміну від католицьких і православних громад, баптистські мають фіксоване членство. До громад, створених за територіальним принципом, входять лише повнолітні, що пройшли хрещення за баптистським обрядом; вони вважаються «братами» й «сестрами». Ті, хто готується до вступу в громаду й проходить відповідну підготовку та перевірку, називаються «наближеними», по завершенню підготовки їх хрестять.

Більше половини членів баптистських громад — це люди старшого віку і усі вони пережили труднощі війни й післявоєнного часу. До громади прийшли з різних причин: під впливом релігійних ідей, не витримали психологічної напруженості тяжкого часу й т. ін. Але їхні політичні позиції залишилися такими самим, як у всіх радянських людей. Осіб середнього віку (30—40 років) в громадах мало. Останнім часом дещо збільшився приплив молоді. Вона має вищий освітній рівень, веде активну соціальну діяльність поза громадою.

У зв'язку з міграційними процесами прискорилося зростання міських баптистських громад, які ведуть повсюдну релігійну пропагандистську діяльність. Особливу увагу баптисти приділяють зміцненню релігійної сім'ї та релігійному вихованню дітей. З'їзд ЄХБ (1985, Москва) йшов під девізом: «Хай світить світло ваше перед дітьми». У 1989 р. відбулася Всесоюзна молодіжна конференція ЄХБ, яка розглядала проблеми етичного виховання молоді, християнської сім'ї, милосердя, музично-хорового служіння і баптистської літературно-поетичної творчості.

Громада має сильні соціально-психологічні засоби закріплення релігійного впливу, виробленого в сім'ї. Духовенство володіє відпрацьованими прийомами психологічного впливу на віруючих, воно навчилося управляти їхніми почуттями й помислами. Богослужіння та зібрання в громадах, обряди й церемонії за участю віруючих включають механізми навіювання, наслідування, конформізму. Збудження страху, погрози чергуються з утішенням та заспокоєнням, психологічна напруженість знімається радісним почуттям надії, створюється ілюзія спілкування з Богом, негативні емоції витісняються позитивними.

У баптистських громадах широко практикуються заходи взаємного контролю, до порушників релігійних норм застосовуються різні форми покарання (викриття, умовляння, зауваження, відлучення від церкви), які змінюють статус віруючого в громаді (відсторонення від проповідей, від спільного співу тощо).

Особлива роль у баптистській громаді належить пресвітерові, посвяченому в духовний сан пожиттєво, його влада аналогічна вла-

ді єпископа в православ'ї чи католицизмі. Він веде богослужіння, проповідує, здійснює обряди, керує життям общини. Його опора — вчитель церкви, диякони й диякониси. Перші двоє висвячуються в духовний сан, але не пожиттєво, а на певний час. Диякониси права на сан не мають. Учитель церкви — це помічник пресвітера, він веде пропаганду і роз'яснення віри, допомагає вивчати Біблію, здійснювати активну виховну діяльність. За необхідності може заступати пресвітера.

Диякони переважно виконують господарські функції, вони є обов'язковими членами церковної ради. Диякониси ведуть роботу серед віруючих жінок, займаються матеріальним забезпеченням громади. Крім матеріальних проблем, на дияконів і дияконис покладається контроль над життям віруючих, відвідування їхніх домівок, поради й т.д.

У кожній баптистській громаді обираються проповідники, які під керівництвом пресвітера або вчителя церкви готують і проголошують проповіді. За наявності хору й оркестру в громаді обирають регента й диригента, після обрання вони підлягають пресвітерському посвяченню. Дуже важливим у баптистській громаді є посада керівника молоді, що обирається нею за представленням пресвітера. Він зобов'язаний доводити до пресвітера необхідну інформацію про духовні настрої молоді. Є також посада церковного касира, який збирає та веде облік грошових коштів, підлягає пресвітерові та дияконам. Охоронець порядку регулює процес богослужіння, розсаджує віруючих і всіх відвідувачів, стежить за освітленням, вентиляцією, дисципліною.

З усіх посадових та інших осіб складається церковна рада общини, цілком підпорядкована пресвітерові, який має право скасувати її рішення навіть розпустити раду з тих чи інших міркувань. Часто ці ради узурпують функції виконавчого органу, зареєстрованого владою.

Богослужіння у баптистів складається з трьох частин. Перша — підготовча: спільні співи, читання літератури, привітання, розсадження присутніх. Пресвітер або проповідник вирішують питання про послідовність богослужіння та його учасників. Друга частина — основне богослужіння: спільна молитва, кілька проповідей (3—5), індивідуальні молитви з місць, співи, декламація віршів, театралізовані виступи, привітання від інших громад, оголошення. У заключній частині богослужіння пресвітер бесідує з окремими членами громади, гостей влаштовують на ночівлю в сім'ї членів громади, віруючі спілкуються, гуртом прибирають приміщення. Святкові богослужіння особливо урочисті. Молитовні зібрання включають проповіді, спільні молитви, співи, читання літератури.

Їх можуть проводити групи віруючих. Практикуються спеціалізовані зібрання: членські (тільки членів громади для вирішення особливо важливих питань), молодіжні, жіночі, дитячі, батьківські.

Одним із способів посилення релігійного впливу на віруючих у баптистів є активізація міжгромадських зв'язків. Обмін делегаціями, спільні богослужіння, вечори-зустрічі молоді з метою міжгромадських шлюбів, гастролі виїзних півчих груп, хорів та оркестрів. Це об'єднує віруючих, активізує релігійний конформізм.

Для сучасного баптизму характерний новий підхід до нерелігійного світу: не ізоляція, не протиставлення себе світові, а прийняття його на основі нібито наявності своєї духовно-моральної переваги.

Починаючи з 1961 р., Союз ЄХБ переживає серйозну кризу, спричинену появою екстремістської течії «ініціативників». Останні утворили Раду церков ЄХБ, яка проводить обструкціоністську діяльність серед місцевих громад. У ініціативників важливу роль відіграють «благовісники», обрані з'їздом пресвітерів. Це роз'їзні наглядачі за громадами певного регіону. Вони дбають про посилення найреакційніших сторін баптистського вчення, підігрівають містико-есхатологічні настрої, закликають віруючих до відмови від участі в громадсько-політичному й культурному житті, провокують порушення законодавства про релігію, збуджують релігійну ворожнечу й нетерпимість, їх заохочує частина зарубіжних реакційних баптистських діячів. Ця кризова ситуація в баптизмі поступово долається. Громади ЄХБ в Україні утворюють Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів, який має свої друковані органи, навчальні заклади.

Адвентизм. Адвентизм в основі свого віровчення має твердження про близькість «другого пришествя» Христа, який встановить своє «тисячолітнє царство» і здійснить «Страшний суд», при цьому душі грішників загинуть, а душі праведників знайдуть вічне блаженство. Це вчення з'явилося в 1833 р.: баптист Вільям Міллер (1782—1849) у США опублікував свої «дослідження», в яких через тлумачення пророцтв Старого Завіту визначив, що «друге пришествя» Христа відбудеться в 1843 р. Соціальні умови життя дрібної буржуазії у США стимулювали песимістичні настрої, очікування «кінця світу», приреченості.

Тому у Міллера знайшлося чимало послідовників. Невдовзі стала очевидною абсолютна неспроможність цього пророцтва, довелося призначати нові строки «кінця світу». Однак адвентистський (від лат. — пришествя) рух вижив, бо в містичній формі відображав реальний страх дрібної буржуазії і трудящих перед стихійною дією економічних законів антагоністичного суспільства. Найбільша течія адвентизму виникла в 1863 р. Це адвентисти сьомого дня, які

вважають святковим днем тижня суботу. Вони надають особливого значення творам американської пророчиці Є. Уайт (1827—1916), яка обстоює положення «санітарної реформи» (досягнення віруючими фізичної досконалості до «другого пришествя» Христа), церковної десятини й активної місіонерської діяльності.

Адвентисти об'єднуються в громади, які утворюють «союзи», що входять до 10 дивізіонів, розподілених по європейському, азіатському та американському відділеннях. На чолі всієї структури — Генеральна конференція, яка обирає Виконавчий комітет, розташований у Вашингтоні (США). Вважають, що кількість адвентистів становить близько 4,5 млн осіб. Ця організація швидко зростає, в 1978—1982 рр. вона збільшилася на 800 тис. осіб. На 54-й сесії Генеральної конференції (1985) прийнято програму, за якою за п'ять років організація має збільшитися на 2 млн осіб.

У нашу країну адвентизм проник із США ще в XIX ст., але тривалий час він був релігією тільки для німецьких колоністів, потім поширився серед місцевого населення. У 1908 р. створено самостійний союз російських адвентистів. Жовтневу революцію 1917 р. й соціалістичне будівництво в СРСР адвентисти зустріли вороже, але в 20-х роках сталася їхня політична переорієнтація.

В Україні нині діє конференція Церкви АСД (близько 500 громад, понад 40 тис. членів) — складова Євро-Азійського дивізіону. Адвентистські громади дуже активні. Проповідник — довірена особа для управління громадою — призначається старшим проповідником області без обмеження строків і наділяється якнайширшими повноваженнями. Для керівництва проповідниками проводяться консультативні наради. Пресвітер та інші служителі культури в громаді висвячуються проповідником.

Єговізм. Єговізм відокремився від адвентизму в 1872 р. Проповідник Ч. Рассель почав твердити, що пришествя Христа відбудеться невдовзі, що до його приходу необхідно готуватися вже тепер. У 1884 р. Верховний суд штату Пенсільванія (США) зареєстрував релігійне «Товариство Сторожової вежі, Біблії та брошур». Це поклало початок рухові єговістів. Згодом їм було дозволено вербувати послідовників, проводити зібрання, мітинги, створювати навчальні заклади, засоби інформації й т. ін.

Назва єговістської організації кілька разів видозмінювалася й уточнювалася. Деякий час вона називалася «Міжнародним товариством дослідників Біблії». Його послідовники вважають метою й змістом свого життя проповідь Біблії, вони «свідчать істинність» слова Єгови й тому називають себе «свідками Єгови».

Єговістське богослов'я полягає в модерністському, соціально-політичному коментуванні Біблії, в тлумаченні її сюжетів і міфів

відповідно до мислення сучасної людини. Таке тлумачення втілене у «Перекладі Біблії Нового світу» (1963).

Єговізм заперечує християнське вчення про Трійцю, безсмертну душу, пекло й чистилище, всі християнські таїнства та обряди. На думку єговістів, Христос і дух святий — породження Єгови, але Христос виконував лише покутну місію. Єгова — це центр Всесвіту, від нього походить увесь світ, що розвивається за законами еволюції. Сучасний світ є ареною боротьби Єгови й Христа із Сатаною, вона виявляється у війнах, політичних, економічних та екологічних кризах, катастрофах, міжнародній напруженості, злочинності, занепаді моральності і т.д. Ця боротьба завершиться всесвітньою битвою — «армагеддоном», після чого настане Царство Боже, а саме — для праведників і єговістів, решта — «сатаністи» — загинуть.

Усі труднощі суспільного розвитку й пороки суспільства єговісти пояснюють гріховністю людей і підступами Сатани. Вони виключають наукові шляхи вдосконалення суспільства, його революційне перетворення і, що дуже важливо, боротьбу за мир. Зразком державності вони визнають США.

Центр єговістської організації міститься в Брукліні (США). На чолі її стоїть «керівна корпорація» з її членів і комітет директорів на чолі з президентом та секретарем. Йому підпорядковані численні окружні бюро та філіали в багатьох країнах світу. Видаються журнал «Сторожова вежа» накладом в кілька мільйонів примірників, інша література 163 мовами світу. Місцеві організації, здебільшого, нелегальні, добре налагоджені конспіративні зв'язки з керівництвом, використовується величезна інформація від низових ланок.

Общинами свідків Єгови керує «корпорація старійшин» у складі затвердженого Бруклінським центром голови громади, служителя території (контролює місіонерську діяльність членів общини), керівника піонерського служіння (пошуки й залучення до єговізму неофітів), керівника повторних відвідувань (завершення вербувальної роботи), служителя теократичного навчання (контроль за вивченням і правильним трактуванням віруючими єговістської літератури), служителя літератури (бібліотекаря). Кожен член єговістської громади має конкретні завдання у тих чи інших галузях діяльності, щороку всі, у тому числі й старійшини, звітують про свою роботу, одержують оцінку, потім нове призначення чи завдання.

Є припущення, що кількість свідків Єгови в усьому світі становить близько 6 млн осіб.

В Україні перші громади свідків Єгови з'явилися в 20-ті роки ХХ ст. У західних областях українські емігранти, що повернулись

із США й Канади, започаткували поширення цього віровчення. З 1991 р. — є зареєстрованою, вільно діючою релігійною організацією. Кількість громад — понад 500, членів — до 60 тис.

П'ятидесятники. Дуже близькі до баптизму християни євангельської віри, які утворили релігійний напрям, названий п'ятидесятництвом. Він виник у США в 1901 р. Його догматичною особливістю є віра в те, що, подібно до того, як на 50-й день після «воскресіння Христа» на його учнів-апостолів «зійшов Святий Дух», вони заговорили різними мовами й пішли в усі країни проповідувати християнство, так і тепер невинною й ревною молитвою можна домогтися сходження на віруючого Духа Святого й «говоріння іншими мовами», а це означає, що Святий Дух дарує людині одкровення. Це друге, після водного хрещення в дорослому віці, «духовне хрещення». Досягається воно груповими багатогодинними моліннями, нестямним вигукуванням, що призводить до істерії, яка й видається за осяяння Святим Духом.

Крім сходження Святого Духа, п'ятидесятники вважають свою обраність підтвердженою наявністю у них дев'яти «духовних дарів»: слова мудрості (знання Біблії), слова знання (мистецтво проповідувати), віри (яка дається Святим Духом), зцілення (лікування хворих), чудотворення (в буквальному розумінні слова), пророцтва, розрізнення духів (уміння розпізнавати в людині нечисті духи й виганяти їх), говоріння «іншими мовами» (глосолалія), витлумачення «інших мов» (як найвищий дар).

Серед п'ятидесятників значного поширення мають ідеї швидкого «другого пришестя» та хіліазму, практикується пророцький культ, у громадах є пророки і цілителі.

П'ятидесятники проповідують релігійну і громадську ізольованість, вимагають відмови від активного суспільного життя, визнання вічної й некупної провини перед Богом, абсолютної покірності пресвітерам.

У сучасному п'ятидесятництві немає ідейної та організаційної єдності. Існує багато різних напрямів: воронаївці, смородинці, мурашківці, трясуні, сіоністи, асамблеї Бога, Церкви Бога та ін.

Общину п'ятидесятників очолює пресвітер, якого висвячують ієрархи вищого рангу — єпископи, котрі за своєю «святістю» є апостолами, вони володіють усіма «дев'ятьма дарами». Пресвітери підлягають єпископам, котрі висвятили їх, незалежно від територіальної належності общини.

В общині є також диякони й диякониси, проповідники, пророки, зцілителі (останні дві посади виконуються анонімно). Існують адміністративні посади: секретарі, касир, помічник касира, керівник і секретар місіонерського відділу, керівники секції сім'ї, від-

ділу молоді. У кожній общині функціонують жіночі відділи, або сестринські ради, які контролюють приватне життя віруючих, подають допомогу їхнім сім'ям, займаються благодійництвом (відділ Тавіфи).

У сучасних великих общинах діють хори й оркестри, є регенти, диригенти, органісти.

В Україні більшість п'ятидесятників (близько 900 громад) об'єднано в Союз християн віри євангельської України, що має церковну будову. Загальна кількість віруючих п'ятидесятників у світі понад 50 млн.

13.4. ІНШІ ПРОТЕСТАНТСЬКІ НАПРЯМИ

В XIX ст. триває поява нових протестантських течій і церков внаслідок деталізації, уточнень, різних тлумачень окремих положень віровчення.

У 1830 р. у США виникла Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, заснована Джозефом Смітом (1805—1884). Її представники — мормони — оселилися й досі живуть у м. Солт Лейк-Сіті (штат Юта).

Віровчення мормонів полягає в тому, що Смітові начебто явився ангел Мороні і вказав, де знайти золоті платівки з письменами Мормона, останнього ізраїльського пророка, якому Христос, нібито побувавши після воскресіння в Америці, заповів заснувати общину й виклав особливе вчення. Було складено «Книгу Мормонів» — книгу ізраїльтян, що перебралися колись до Америки. Вона містила витяги з Біблії, в яких нібито викладається історія першожителів Америки. У книзі стверджується, що світ прагне досконалості за «законом прогресу» (найвищий його вияв — капіталізм), заперечення цього прогресу є непокорою Богові. Скоро грядуть кінець світу і битва Бога з сатаною, спасенними будуть тільки мормони. Ці мотиви успадкувало багато інших сучасних протестантських течій. Згідно з ученням мормонів, релігія повинна нести людям радість, вчити працелюбства, бути розвагою. Тому в їхньому культі поєднуються і молитва, й пісні, і навіть танці у церкві. Насправді ж учення мормонів, як і будь-яка інша релігія, несе людям жорстку життєву регламентацію. Мормонську церкву очолює президент, він же пророк, при ньому діє президентська рада й апарат управління церквою. Активно використовуються засоби масової інформації,

мистецтво. В останні десятиріччя мормони поширюють своє вчення в багатьох країнах світу.

У 70-х роках XIX ст. у США виникла релігійна течія — християнська наука. Її основоположниця Мері Бекер-Едді (1821—1910) опублікувала книгу «Наука і здоров'я» (1875), що містить концепцію «божественного зцілення хвороб» без медицини, за допомогою віри, як це робив Христос. Ця течія рішуче заперечує матеріалізм, вважає все матеріальне ілюзорним. Справжньою реальністю, основою й причиною всього є дух. М. Бекер-Едді заснувала «Першу церкву Христа-вчителя» (1879), тепер рух очолює правління директорів. Зібрання його послідовників включають вивчення праць Бекер-Едді, співи гімнів та вислуховання звітів про зцілення від хвороби молитвою.

Своєрідним відгалуженням методизму, яке набуло характеру загальнопротестантського руху, є «Армія спасіння». Проповідник У. Бутс у Лондоні в 1865 р. організував рух за моральне відродження суспільства, який набув специфічних форм: у ньому є свої генерали, офіцери й солдати, вони об'єднані в дивізії, корпуси, форпости, носять уніформу. «Армія спасіння» діє як релігійно-філантропічна організація, активно викриває соціальні пороки. На свої кошти вона утримує школи, виробничі компанії, їдальні, лікарні, різні благодійні установи тощо. «Армія спасіння» налічує понад 30 тис. членів і має свої організації майже в 100 країнах, в т.ч. в Україні. Керує організацією Міжнародний штаб, Верховна і Консультативна Рада.

У релігієзнавчій літературі до протестантів також зараховують старокатоликів — течію, що відкололася від католицизму в 1871 р. на ґрунті невизнання непогрішності Папи, його верховної влади в церкві, догмату про непорочне зачаття діви Марії та «філіокве». Однак старокатолицизм правильніше було б вважати однією з католицьких сект.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Вчення М. Лютера.
2. Соціально-політичні орієнтації в сучасному протестантизмі.
3. Ж. Кальвін як ідеолог Реформації.
4. М. Вебер «Протестантська етика і дух капіталізму».
5. Основні ранньопротестантські конфесії.
6. Основні пізньопротестантські конфесії.

7. Релігійний досвід та релігійна традиція у християнстві: проблема життєвої віри у «Бога Живого».
8. Християнська есхатологія.
9. «Вселенська церква» та ідея екуменізму.
10. Сучасний протестантизм в Україні: динаміка і тенденції розвитку.
11. Історія протестантизму в Україні.
12. Основні течії, деномінації та конфесії в протестантизмі.
13. Неопротестантизм, його основні риси і прояви.
14. Релігійна реформація в Європі в XVI ст.
15. Предреформаційний рух в Європі.
16. Поняття «протестантизм», «реформаторство».
17. Вчення У. Цвінглі, Т. Мюнцера.
18. Особливості віровчення та культу протестантизму.
19. Основні напрямки в протестантизмі, їх загальна характеристика.
20. Радикальний протестантизм.

Питання. Завдання

1. Які догмати становлять основу християнської доктрини?
2. Моральні категорії у світі християнського віровчення.
3. Які свята найважливіші для протестантів?
4. Чим вирішується церковний устрій у православ'ї і протестантизмі?
5. Якими є спільні джерела віровчення західного і східного християнства?
6. У чому полягають принципи догматичного та богословського розвитку у протестантизмі?
7. Хто були фундаторами Реформації?
8. Звідки пішла назва «протестанти»?
9. Охарактеризуйте основні ідеї теології Мартіна Лютера.
10. У чому полягало значення Аусбурзького сповідання віри?
11. Що таке мирський аскетизм? Хто такі пуритани?
12. Як відбувалася Реформація в Англії?
13. Як у протестантизмі розглядаються традиційні християнські таїнства?
14. Охарактеризуйте особливості церковного устрою лютеранства, кальвінізму, англіканства.
15. Охарактеризуйте особливості церковного упорядкування пізньопротестантських конфесій.
16. У чому полягало значення пізньопротестантської релігійності?
17. Яку роль відіграла пневматологія у розвитку пізнього протестантизму?
18. Які обряди збереглися у пізньому протестантизмі?
19. Що таке «Хрещення Святим Духом»?
20. Які історичні передумови Реформації?
21. У чому полягають релігійно-догматичні особливості протестантизму?
22. Виникнення й поширення баптизму.
23. Що таке адвентизм?

ТЕСТИ

1. Поява протестантизму пов'язана з таким широким релігійним соціально-політичним рухом XVI—XVII ст. у Західній Європі, як...

- а) Ренесанс;
- б) Відродження;
- в) Відтворення;
- г) Реформація.

2. Предтечами Реформації були...

- а) Томас Гоббс;
- б) Мартін Лютер;
- в) Едуард Б. Тайлор;
- г) Жан Кальвін.

3. Яке століття пов'язане з розвитком раннього протестантизму?

- а) XIX ст.;
- б) XVIII ст.;
- в) XVII ст.;
- г) XVI ст.

4. Єдине джерело віровчення баптистів — це...

- а) Трипїтака;
- б) Катехізіс;
- в) Біблія;
- г) Пересопницьке Євангеліє.

5. Голова всіх адвентистів світу — це...

- а) ВСОЄХБ;
- б) ООН;
- в) ВРЄХБ;
- г) Генеральна конференція.

6. Скільки послідовників у протестантизмі?

- а) майже 700 млн осіб;
- б) майже 1 млрд осіб;
- в) майже 600 млн осіб;
- г) майже 800 млн осіб,

7. У якому столітті виник протестантизм?

- а) XVI ст.;
- б) XV ст.;
- в) IV ст.;
- г) XIV ст.

8. Автор антипапського документу «95 тез»?

- а) Ж. Кальвін;
- б) М. Лютер;
- в) У. Цвінглі;
- г) А. Кун.

9. Хто у Швейцарії в 20-х роках XVI ст. виступив із пропозицією реформації католицизму?

- а) Ж. Кальвін;
- б) М. Лютер;
- в) У. Цвінглі;
- г) А. Кун

Розділ 14

ІСЛАМ

14.1. СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ

Іслам, як християнство і буддизм, належить до кола світових релігій.

Іслам сповідують країни Близького та Середнього Сходу, Азії, Африки. За даними Всесвітньої ісламської ліги, в різних країнах світу налічується приблизно до 1 млрд послідовників ісламу.

Мусульмани мешкають у понад 120 країнах. У 35 країнах вони становлять 95—99 % населення, в 15 державах впливова меншість, у 28 країнах іслам — державна релігія.

В «ісламському» світі є заможні й бідні країни. Заможні країни — експортери нафти, де національний дохід на душу населення вищий, ніж у багатьох розвинутих країнах. Це Саудівська Аравія, Лівія, Кувейт. Бідні — які за класифікацією ООН віднесені до розряду найбідніших країн, наприклад, Бангладеш. Багаті нафтовидобувні країни арабського світу (Іран, Пакистан) утворюють центр «ісламського світу». Тяжіє до центру «ісламського світу» і Єгипет. Його авторитет у багатьох випадках пояснюється тим, що тут знаходиться ідеологічна цитадель ісламу — мусульманський університет Сель-Аль Азхар блискучий (мечеть та мусульманський університет у м. Каїрі). Мечеть збудована в 972 р., а в 996 р. створено медресе. У XI ст. це навчальний заклад університетського типу.

Основна маса віруючих мусульман зосереджена у двох великих країнах сучасного світу.

Перший регіон охоплює район Близького та Середнього Сходу, який включає в себе всі країни від Марокко та Мавританії берегом Атлантичного океану до Еміратів у зоні Перської затоки, Туреччина, Іран, Афганістан, Пакистан та деякі інші країни. Мешкають в цьому регіоні близько 60 % мусульманського населення планети.

Другий регіон охоплює частину Південно-Східної Азії, Бангладеш, Малайзію, Індонезію, південну частину Філіппінського архіпелагу (о. Манденас). Тут мешкають близько третини мусульман. За межами цих регіонів більш-менш значні групи мусульман трапляються в країнах Чорної Африки (Сенегал, Малі, Нігерія та ін.), на

Балканах (Албанія та Югославія, Боснія та Герцеговина, частково Болгарія), у Китаї серед національних меншин.

На території СНД іслам поширений в Азербайджані, автономних республіках гірського Кавказу, Башкортостані, Татарстані, республіках Середньої Азії та Казахстані, останнім часом на території України в Автономній Республіці Крим.

Розподіл 900 млн мусульман між різними течіями ісламу загалом приблизно такий:

- суніти — 800 млн; шіїти — 96 млн;
- хариджити — 3 млн.

Найбільше мусульман мешкає в таких країнах:

Індонезія — 160 млн;	Єгипет — 43 млн;
Пакистан — 97 млн;	Іран — 39 млн;
Бангладеш — 88 млн;	кол. СРСР — 32 млн;
Індія — 88 млн;	Марокко — 24 млн;
Нігерія — 47 млн;	Афганістан — 23 млн;
Туреччина — 45 млн;	Алжир — 23 млн.

У цих країнах налічується 707 млн мусульман земної кулі, тобто 80 % від загальної кількості.

У 19 країнах з арабською мовою мешкає 180 млн осіб, з яких 90 % мусульман.

Три країни є переважно шийтськими: Іран (93 %), Бахрейн (66 %) та Ірак (бл. 60 %).

Шіїти мешкають в Ірані (26 млн), Індії (22 млн), Пакистані (16 млн), Іраку (7,5 млн), Афганістані (6 млн).

Хариджити мешкають у Султанаті Оман.

Іслам — це наймолодша зі світових релігій. Його батьківщиною є Аравійський півострів, точніше, північно-західна його частина, область Хіджаз зі священними містами Мекка та Медина. Формально заснування ісламу датують 26 липня 622 року, коли його засновник, релігійний реформатор Магомет змушений був утекти з Мекки в Медину, оскільки аристократична верхівка племені корейшитів не прийняла його вчення.

Цей рік називається хіджра. 26 липня 622 року є початком мусульманського літочислення. Непарні місяці мусульманського календаря складаються з 30 днів, парні з 29 (354 днів). Кожен третій рік — високосний (355 днів). Місячний календар використовують у більшості мусульманських країн, які у 1980 р. широко відзначали 1500-ліття хіджри та 1400-ліття ісламу.

Час виникнення ісламу (кінець VI — початок VII ст.) позначений гострою соціально-політичною боротьбою, руйнуванням первіснообщинного ладу та формуванням ранньокласового суспільства

на Аравійському півострові. На відміну від християнства, виникнення ісламу відбувалося в процесі боротьби багатьох економічних укладів. З одного боку, в арабських племенах тривала боротьба між могутньою родовою аристократією племені корейшитів, з іншого, масами вільних бідняків, ремісників, хліборобів, конярів-пастухів, розхитувала первіснообщинний лад, готувала перехід до класового суспільства.

Водночас в економічному житті арабських племен проростали нові класові відносини, утверджувалося рабство, особливо боргове. Але рабство на той час історично вичерпало себе, воно сковувало розвиток рабовласницького устрою. Тому вже наприкінці VI ст. зароджуються елементи феодалного устрою.

14.2. ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ІСЛАМУ

Іслам виник у середовищі арабів, корінних жителів Аравії. Доісламські араби, один із багатьох семітських народів, що мешкали в цьому районі Близького Сходу з давніх-давен. Найпізніша традиція, що була зафіксована в Корані, виходить із того, що легендарний біблійний перщопредок євреїв Авраам був прабадьком не тільки їудеїв, а й арабів: два народи пішли від його синів Ісака та Ізмаїла, що були народжені його різними дружинами. У перші століття нашої ери араби (хлібороби та кочівники-бедуїни) вже широко розселилися не тільки по всій Аравії, а й на сусідніх із нею землях: у Месопотамії, Сирії, Палестині. Вони були вже знайомі з ранніми державними утвореннями, частина яких перебувала у сфері політичного та культурного впливу Візантії чи Ірану.

Невеликі держави Південної Аравії (Ємен, Мекка, Ятриб та ін.) у IV—VI ст. були об'єктом пильної уваги з боку Візантії та сасанівського Ірану, які змагалися одне з одним. Розташовані на узбережжі жвавого торговельного шляху, ці міста-держави існували переважно за рахунок торгівлі, частково також ремесла та лихварства. Через Мекку та інші торгові центри йшли каравани з індійськими солодощами, екзотичними фруктами та винами, коштовним одягом та каменями, товарами далекого експорту, у т. ч. китайський шовк. Торговельні шляхи перетинали й Північну Аравію, але там вони знаходились під наглядом сильних держав-суперниць. Південна дорога, менш залежна від політичної кон'юнктури, була спокійнішою і надійнішою, тому й процвітала. На караванній торгівлі розбагатіли й міські араби (торговці та ремісники), й кочові племена бедуїнів, шейхи яких збирали свою частку за безперешкодний прохід караванів. У IV ст. розширилась південноаравійська держава

Хім'яритів, що об'єднало весь Ємен. На початку VI ст. ця держава була завойована ефіопським царством Аксум, а в 570 р. ефіопи були вигнані іранцями. Із захопленням Ємену та перетворенням його на свою сатрапію Іран практично взяв у свої руки всю транзитну торгівлю, направивши її північним шляхом. Південноаравійська торгівля призупинилась, її торговельні центри опинились у стані серйозної кризи, що зачепила також інтереси кочових арабських племен, в середовищі яких виділилася родоплемінна верхівка, що звикла до розкошів. Напруженість кризової ситуації знайшла своє вираження, як це нерідко траплялось в історії, в духовній сфері, в ідеологічних суперечках, що й стало безпосереднім поштовхом до виникнення нової релігії.

Араби, особливо кочовики, були язичниками. Йдучи за стародавніми семітськими традиціями, що походили з вавилонської та навіть доавилонської Месопотамії, вони поклонялися сонцю та місяцю, різним богам та духам, силам природи, померлим прашурам. На півдні Аравії розквітав фетишизм, що знайшов своє відображення в культурі великого, поставленого на ребро, каміння. Найбільшим із них був відомий чорний камінь у храмі Кааба в Мецці. Оточений багатьма меншими кам'яними фетишами, що символізували інших племінних божеств та духів, цей чорний камінь сприймався всіма арабами як найвищий божественний символ. Можливо, це якоюсь мірою відображало уявлення про існування найвищого духовного божества, що складалося серед арабських племен.

Такого типу уявлення в Аравії були поширені давно. З ними були знайомі араби в Мецці, в Ятрибі та в містах Ємену, їхнє джерело відоме — це монотеїстичні релігії, іудаїзм та християнство. Іудаїзм існував в Аравії вже протягом ряду століть, особливо в містах. Великі іудейські громади євреїв, які там жили, насамперед європейських торговців, активно функціонували в південноаравійських торговельних центрах і досить охоче розповсюджували своє вчення, особливо в Ятриб-Медині та Ємені, де на межі V—VI ст. іудаїзм на короткий час став офіційною державною релігією. Завоювання Ємену ефіопами (християнами) помітно зменшило вплив іудаїзму, натомість посилило роль християнства.

Християнство, в тому числі несторіанського типу, поширилось у той час серед арабів Сирії, Палестини, Месопотамії, не кажучи вже про те, що територіально Аравія була буквально оточена християнськими державами (Візантією, Єгиптом, Аксумом), а в південно-аравійських містах існували християнські громади та храми. Крім монотеїзму іудео-християнського типу, на південно-аравійських арабів мав певний вплив й проникаючий сюди з Ірану зоро-

астризм, а також пізніші його модифікації, що склалися під впливом християнства (маніхейство-маздакізм).

Усе це складне переплетіння вірувань та релігій із їхніми відчутними монотеїстичними тенденціями не могло не вплинути на арабські племена, що жили на межі кількох потужних релігійних потоків. Спокійне і довготривале опанування чужого культурного впливу та вироблення на його основі власного релігійно-культурного потенціалу (або просто приєднання до однієї з перелічених систем) могло б відбутися без потрясінь. Але в умовах різкого спаду в торгівлі та змушеного перегляду структури економіки, руйнування традиційного життєвого побуту все склалося інакше. На півдні Аравії араби, що втратили звичні джерела збагачення, гостро відчули свою слабкість, розпорошеність, нездатність протистояти ударам, що на них посипались. Історія сповнена прикладами занепаду й навіть загибелі багатьох народів, що опинилися в аналогічному стані. Але араби знайшли в собі сили виробити могутній інтегруючий імпульс, причому генератором цього імпульсу виявилась нова релігія.

14.3. ЖИТТЯ ТА ПРОПОВІДЬ МУХАММЕДА

У VI ст. у Південній Аравії помітно активізувався рух ханіфів, пророків-проповідників, що закликали відмовитися від язичеського бога. Докладних відомостей про ханіфів не збереглося, окремі їхні проповіді досить невиразні. Але відомо, що новий бог (арабською мовою Аллах), ними запропонований, відрізнявся й від іудейського Яхве, й від християнської Трійці.

Кожний із ханіфів проголошував себе довіреною особою нового бога, проте до певного часу проповідь кожного з них успіху не мала, хоча їхня діяльність робила певний внесок у накопичення тих нових якостей, які рано чи пізно повинні були якимось виявитися. Успіх випав на долю Мухаммеда, людини, що увійшла в історію ісламу як великий та головний пророк. Мухаммед виступив із проповіддю, зміст якої зводився до того, що існує лише один великий Аллах і що всі повинні коритися його волі. За короткий час Мухаммед став повним і загально визнаним владикою величезної, добре згуртованої та організованої громади «правовірних», що прагнула активної діяльності в ім'я Аллаха та нової релігії.

Мухаммед народився в 570 р. в збіднілому роді Хашим могутнього мекканського племені курейш. Рано втративши своїх батьків, він спочатку пас худобу свого дядька Абу Таліба, а потім пішов на службу до заможної вдови Хадідже, де вів її торговельні справи,

що сприяло його активному спілкуванню з представниками різних народів і релігій. Згодом Мухаммед одружився на Хадідже, і, незважаючи на різницю у віці, шлюб їхній був щасливим. Протягом 27 років їхнього подружнього життя Хадіджа народила дітей, але тільки улюблена дочка пророка Фатіма пережила батька й залишила потомків. Після смерті Хадіджі у пророка було багато дружин, у т. ч. й малолітніх, але жодна з них, наскільки це відомо, не залишила йому спадкоємців.

Після одруження на Хадіджі Мухаммед залишив торгівлю і цілковито вдався до релігійних пошуків. Його стали відвідувати «видіння», він почав чути «голоси». Приблизно з 610 р. Мухаммед почав виступати як релігійний провідник, новий пророк.

Вчення Мухаммеда полягає в тому, що він зумів добути з усіх знайомих йому релігій те головне, що в конкретних умовах Аравії початку VII ст. було так необхідне, заклик арабів до об'єднання під знаменом єдиного бога. Цей заклик і дав імпульс небаченої сили.

Спочатку Мухаммед взагалі не наполягав на тому, що його вчення нове. Він виступив за визнання єдиного Бога, у чомусь спорідненого з іудейським та християнським, хоча, водночас, близького й до вищого божественного символу Кааби. Усю догматику свого вчення, у т. ч. пророків від Авраама до Ісуса, він відверто запозичив з Біблії. Авраам при цьому ототожнювався з «володарем Кааби» як прабатько всіх арабів. Євреїв і християн Мухаммед не тільки охоче запрошував включитися до общини правовірних, а й вважав своїми духовними братами. У перші роки поширення нового вчення Мухаммед навіть молився, ставши обличчям до святого міста іудеїв та християн — Єрусалима. Тільки після того, як євреї почали відверто висміювати теологічні та догматичні помилки Мухаммеда, пророк вимагав ставати обличчям під час молитви до Мекки, яка до того часу стала духовним центром ісламу.

Створивши культ єдиного Аллаха, Мухаммед закликав своїх послідовників щодня молитися йому, супроводячи молитву омовінням, дотримуватись посту та вносити до загальної каси правовірних податок на користь бідних (приблизно 2,5 % загальної вартості майна). З Біблії Мухаммед запозичив ідею Страшного суду, уявлення про рай (населеного гуріями) та пекло, про Сатану (шайтана), бісів (джинів) та багато ін. Не чужим Мухаммеду виявився й дух ранньохристиянського егалітаризму: у всякому разі він спочатку активно виступав на захист бідних, проти утисків («обмірювань») заможними купцями.

Першими послідовниками пророка були Хадіджа, син Абу Таліба Алі, двоюрідний брат Мухаммеда, що одружився на Фатімі, купець Абу-Бекр, Омар та деякі інші, менш відомі діячі раннього

ісламу. Усі вони увірували в божественність пророка, підтримували його й орієнтувалися на зв'язки з іудеями та християнами.

Кількість послідовників Мухаммеда в Мецці зростає, і це зустрічало опір заможних купців-курейшитів — найбільш впливових жителів міста. Курейшити, що опиралися на святилище та богів Кааби, не бачили сенсу в новій релігії і навіть боялися посилення її послідовників. Смерть Хадіджі та Абу Таліба (він хоч і не став мусульманином, але підтримував племінника) позбавила Мухаммеда внутрішньої опори в Мецці, і в 622 р. пророк разом зі своїми послідовниками вирушив до сусідньої Медини, що суперничала з Меккою.

Ворожі курейшитах мединці охоче прийняли Мухаммеда, а наявність у Медині великої іудейської общини зробило їх більш підготовленими до прийняття його вчення. Незабаром після прибуття Мухаммеда в Медину більшість населення цього міста поповнила ряди правовірних. Це був великий успіх, майже тріумф, тому 622 рік, рік переселення (арабською — хіджра) став вважатися першим роком нової мусульманської ери.

Мединська громада мусульман виробила свій статут, свої організаційні форми, перші закони та розпорядження в галузі не тільки ритуалу та культури, а й норм повсякденного життя. У нових законодавчих відмінностях між ученням Мухаммеда і вченням християн та іудеїв вже набагато глибші, що цілком природно: культурні традиції арабів не могли не вплинути на норми сімейного життя (багатоженство, упокорення жінки) та на сферу права (чітке обстоювання інтересів приватної власності, природне для торгового народу), та навіть на характер харчових заборон (не пити вина) тощо. Це дало змогу Мухаммеду в Медині зробити значний крок на шляху відособлення нової релігії від інших, нехай навіть і споріднених із нею.

Невдовзі під впливом ісламської громади в Медині опинилася майже вся Південна та Західна Аравія. Де переконанням, а де й силою, послідовники Мухаммеда досягали свого. Довше за всіх трималася Мекка, хоча мусульманські загони, запалені ідеєю джихаду (війни за віру), грабували її каравани та завдавали їй відчутних ударів. Найбільш далекоглядні з курейшитів почали переходити на бік пророка. Дні незалежної Мекки закінчувалися, у 630 р. Мухаммед урочисто вступив у це місто. Тепер курейшити не тільки прийняли його, а й схилилися перед ним. Прийнявши іслам, вони швидко посіли помітні місця серед найближчих послідовників пророка. Мекка була офіційно оголошена священною столицею ісламу. Мухаммед не став жити в ній, а повернувся в Медину, а в 632 р. він здійснив паломництво (хадж) до Мекки. У тому ж році він помер і

був похований у Медині. Після його смерті в Аравії деякі кочові племена намагалися повстати проти нових порядків, але невдало.

Спадкоємці Мухаммеда швидко й рішуче поклали край внутрішнім заворушенням, і всю свою енергію спрямували на поширення й утвердження ісламу. Мухаммед зробив головне, чого потребували на початку VII ст. араби: він об'єднав їх, дав їм єдине вчення і визначив шлях, яким вони мали йти. Цей шлях передбачав дотримання норм ісламу та військову здобич, яка вже при Мухаммеді стала основним джерелом прибутків мусульманської громади: чотири п'ятих її розподілялось між воїнами, а одна п'ята йшла пророку та призначалась, в усякому разі спочатку, для потреб бідних.

14.4. КОРАН — СВЯЩЕННА КНИГА МУСУЛЬМАН

Проповідники всіх релігій стверджують, що тільки книги їхньої віри правильні, божественні, богонатхненні. Наука ж підходить до всіх цих книг однаково, об'єктивно, без упередженості. Так вона розглядає і Коран як головну священну книгу ісламу однієї з найбільш поширених молодих світових релігій.

Історія, як відомо, підносить людям часом чимало несподіваних уроків. У їхньому числі і той, що книга, з початку виникнення якої минуло майже 14 століть, і в наші дні в ряді країн зберігає значення не тільки як історична і релігійна пам'ятка, а й як набуток широкого соціального змісту. У країнах, де іслам — державна релігія, з положень Корану випливають багато правових норм, законодавство (шаріат), на Корані присягають і дають клятви, порушення яких визнається найтяжчим гріхом, злочином. Вивчення Корану і його тлумачень (тафсир) є одним із профілюючих предметів багатьох навчальних закладів у таких країнах, як Пакистан, Іран, Саудівська Аравія та ін. Спочатку пророчі одкровення передавалися в громаді усно, їх учили напам'ять спеціальні люди (кари), записували на різних предметах. А після смерті Мухаммеда стали вестися систематичні записи. Цю справу доручили Зайд ібн Сабіту, який служив секретарем у Мухаммеда протягом останніх п'яти років. Він склав збірник сур, упорядкував тексти, написані на пергаменті, кістках, глиняних табличках та ін. Цей збірник відомий під назвою Сухуф (листи), але до нас він не дійшов.

Канонізація змісту Корану і його остаточна редакція відбулися при халіфі Оліфі (644—656). Коран наказує арабам залишити «звичай батьків» на користь правил, встановлених ісламом.

Коран складається із 114 розділів (сур), розташованих за формальним визначенням від найбільшого до найменшого, таким чи-

ном у Корані відсутня композиційна єдність. Сури діляться на 6219 віршів (аяти). Більшість цих віршів міфологічні, і лише близько 500 віршів містить розпорядження стосовно правил поведінки мусульман. При цьому майже 80 з них можна розглядати як власне правові (переважно це правила, що стосуються шлюбу і родини), інші стосуються релігійного ритуалу й обов'язків. Велика частина положень Корана має казуальний характер і становить конкретні тлумачення, дані пророком у зв'язку з окремими випадками. Але багато настанов мають дуже невизначений вигляд і можуть набувати різного сенсу залежно від того, який зміст у них вкладається. У подальшій судово-богословській практиці і у правовій доктрині в результаті досить вільного тлумачення вони одержали своє вираження в суперечливих, а нерідко й у взаємовиключних правових розпорядженнях.

Природньо, що створення настільки великого набутку, як Коран, хоч він і справляє при найближчому ознайомленні враження збірника висловлювань, проповідей, сказань і правових норм, тематично і хронологічно не систематизованих, було справою непростю, та ще і в народі, що не мав до цього настільки великих писемово зафіксованих релігійних чи світських творів. Не випадково в самому Корані поява цієї великої писемної пам'ятки не раз витлумачується як щось небувале, чудесне. Від імені Аллаха в ньому сказано: «Якби зібралися люди і джини, щоб зробити щось подібне до цього Корану, вони б не створили подібного, навіть якби одні з них були помічниками іншим» (Коран, 17:90). Звідси ж випливає, що для тих, хто написав цю фразу, казкові демонічні сили — джини, були настільки ж реальними, як і люди; їм здавалося навіть, що люди і джини могли спільно виконувати одну й ту саму роботу, допомагати одне одному.

Крім релігійно-філософського, законодавчого та історично-культурного, викликає інтерес і літературний аспект вивчення Корану. Це найдавніша пам'ятка прози арабською мовою, що художніми засобами відобразила етапи еволюції особистості Мухаммеда, його утвердження як віровчителя й людини нової епохи. Сприйнятий як слово Аллаха, Коран став джерелом формування єдиної мови арабських народів і стимулом її поширення в країнах Азії та Африки.

Коран виник як усний твір, у такій формі він існував за життя Мухаммеда й після його смерті. Усною була вся словесність родового суспільства Аравії, що зумовило специфічні риси його культури. У цій культурі магічну роль мали слово, звук, а не літера. Системи писемності, характерні в той час для цього регіону (арамейська, сирійська, набатейська, сабейсько-хім'яритська і вла-

сна, ще досить примітивна, арабська писемність), використовувалися, переважно, для торгових і політичних документів. Упродовж майже чверті століття в пам'яті слухачів Мухаммеда карбувалися його пристрасні одкровення. Їх записи мали випадковий характер і навіть після смерті пророка ще деякий час були приватною справою. Основна частина тексту передавалася по пам'яті.

За деякими підрахунками, близько чверті тексту Корану присвячено опису життя і діяльності різних пророків. Майже всі вони біблійні: Ной (Нух), Авраам (Ібрагім), Ісаак (Ісхак), Ісмаїл, Іаков (Якуб), Іосиф (Юсуф), Аарон (Гарун), Іов (Айюб), Давид (Дауд), Соломон (Сулейман), Ілля (Ільяс), Ісус (Іса; Іса бен-Мар'ян, тобто син Марії, однієї з небагатьох жінок, про яку з повагою говориться в Корані), Іона (Юнус), Мойсей (Муса), крім них в ранзі пророка в Корані чомусь опинились і перша людина Адам, і навіть знаменитий Александр Македонський (Іскандер). Заключним у цьому списку стоїть Мухаммед, останній і найвеличніший із пророків. Після нього пророків більше не було і не буде аж до кінця світу і Страшного суду, до другого пришествя Ісуса. Опис діянь пророків майже цілком узятий із Біблії, лише з невеликими змінами. Так, Ісус не вважається ні божеством, ні Сином Божим. У цьому значенні іслам набагато більше послідовно монотеїстичний, ніж християнство. Однак, незважаючи на це, в текстах Корану викладена версія про те, що Аллах вдихнув у черво Марії свій «дух», після чого й народився Ісус. Аврааму і його «головному» сину Ісмаїлу (а не Ісааку, хоч він теж у пошані) приписано заснування священної Кааби.

У теологічно-філософській частині Коран буквально насичений запозиченнями з Біблії, що й зрозуміло: не будучи великим оригінальним мислителем, Мухаммед із готовністю брав уже відоме йому і з легкістю включав (від імені Аллаха) майже без змін у свої проповіді. Однак ця обставина анітрохи не зашкодила авторитету Корану, а навпаки, частково навіть сприяла йому: багато із завойованих мусульманами християнських народів тим легше приймали іслам, що бачили в цьому віровченні знайомі їм ті самі імена, сюжети, заповіді.

Помітна деяка різниця в змісті ранніх, мекканських, і більш пізніх, мединських, сур Корану. Ця різниця зводиться, переважно, до того, що в міру свого розвитку, отримання додаткової інформації і успіху, Мухаммед дедалі менше робив акцент на туманних роздумах про Страшний суд та інше і чимраз більшу увагу звертав на чітке формулювання основних категорій, правил поведінки, на точне оцінювання історичних подій, на необхідні приписи й інструкції.

Історія світу та людства за Кораном. Важливу роль в ісламській культурі відіграє космологія Корану. Священна книга мусуль-

ман створювалася під значним впливом космології Біблії. Остання була відома в Аравії, і Мухаммед знав культурне середовище іудаїзму та християнства. Тому не дивно, що Аллах, за Кораном, створив небеса й землю за шість днів (Коран, 57:4), «створив сім небес рядами» (Коран, 67:3;71:14), «звів небо над нами й прикрасив його, і нема в ньому щілин» (Коран, 50:6). Із семи небес «найнижче небо» Аллах прикрасив світилами, аби відганяти шайтана. Аллах «звів склепіння та співрозмірив його, і затьмарив його ніч, і освітив його ранок. А після цього розпростер землю. Вивів з неї воду на пасовиська. І гори — Він же утвердив їх на користь вам і вашій худобі» (Коран, 79:28-33).

Коран стверджує, що Земля є нерухомою площиною. Один із хадисів IX ст. доповнює це положення: «Земля тримається на розі бика, а бик на рибі, а риба на воді, а вода на повітрі, а повітря на волозі, а на волозі обривається знання знавців».

У Корані відсутнє уявлення про людину як «вінець творіння», а також про поступовість розвитку життя на Землі, її біосфери і тим більше ноосфери — сфери людського розуму.

Відповідно до Корана, створенню Аллахом людини передував акт створення ним ангелів і джинів, його небесної крилатої опори. У сурі «Ангели» про це сказано: «Хвала Аллаху, творцю небес і землі, що створив ангелів посланцями, котрі володіють крилами подвійними, потрійними і четверними. Він збільшує при творенні, що йому завгодно» (Коран, 35:1); він «створив джинів з чистого вогню» (Коран, 55:14); «з вогню пекучого» (Коран, 15:27). Однак акту створення людини Аллах, судячи з викладеного в Корані давньоарабського сказання, додає особливого значення. Навіть після того, як ним був виліплений свого роду манекен людини і лишилося тільки його оживити, Аллах вирішив обговорити свій учинок із раніше ним створеними багатокрилими помічниками. Деякі з новітніх коментаторів намагалися углядіти в цьому «обговоренні» ознаки особливої демократичності Всевишнього.

Тим часом, якщо виходити з Корану, це «обговорення» чи «рада», «бесіда», «змагання» з «верховним сонмом» ангелів виглядає дуже деспотично. У всякому разі, у цьому «обговоренні» не відчувалося якої-небудь терплячості, уваги до скликаного ангельського сонму, навіть ознаки толерантності. Творець заздалегідь визначив своє рішення і, вислухавши одного-єдиного, хто був проти, одразу суворо покарав його.

Жорсткі європоцентристські позиції апологетів християнства середньовічного Заходу сприяли створенню негативного образу ісламу загалом і породили думку про те, що Коран є книгою ідей фанатизму та насильства. У полеміці християнських авторів з ісламськими опо-

нентами неможливо було обійтися без знання коранічного тексту. Перший переклад Корану латинською мовою був зроблений на доручення абата монастиря Клоні Петра Доброчестивого (1092—1165). Другий ранній латинський переклад, пов'язаний з ім'ям Марка Толедського, був виконаний на початку XIII ст. Загалом ранні латинські переклади були тлумаченнями коранічного тексту, а головне завдання їхніх авторів зводилось до заперечення претензій adeptів ісламу на володіння даного Богом Письма.

Якщо середньовічна Європа демонструвала несприйняття ісламу, то в епоху Ренесансу підвищується інтерес до арабо-мусульманської культури. З'явилися італійські, голландські, німецькі версії латинських перекладів. Новий крок до вивчення і перекладу Корану був зроблений у Франції у XVII ст. У 1647 р. побачив світ переклад Корана Андре де Ріє (бл. 1580—1660), який викликав значне зацікавлення і неодноразово передруковувався, а також перекладався різними європейськими мовами. У другій половині XVII ст. Ватиканом було заборонено видавати і перекладати Коран, але цей наказ не діяв.

Перший науковий переклад священної книги мусульман зробив католицький священик Людовік Марачі (кінець XVII ст.). У 1716 р. за наказом Петра I Петро Постников переклав російською мовою французьку версію Корану Андре де Ріє. У 1793 р. романтичний переклад Корану зробив К. Саварі. У 1787 р. за наказом Катерини II у Петербурзі було надруковано арабський текст Корану, що отримав високу оцінку і надалі багаторазово передруковувався. Наприкінці XVIII ст. почало зароджуватися наукове сходознавство, в якому Коран розглядався як об'єкт наукового дослідження. У західному сходознавстві минулого століття домінував погляд на Коран як на продукт прямих запозичень та наслідувань. Досягненням арабістики Франції став переклад Корану французькою мовою О. Б. Казимирським (1808—1887). Загалом пріоритети у вивченні коранічного тексту в XIX ст. належали німецьким сходознавцям. У 70-х роках XIX ст. побачили світ перші російські переклади Корану Д. Н. Богуславського (1871) та Г. С. Саблукова (1878). На межі XIX—XX ст. В. В. Бартольд, О. Є. Шмідт та інші працювали в галузі кораністики. Новаторський підхід до перекладу Корану пов'язаний з ім'ям І. Ю. Крачковського, який зробив чорновий переклад у 20-х роках XX ст.

Кораністика та переклади другої половини XX ст. характеризуються плюралістичними підходами до вивчення історико-культурного матеріалу. Найвідоміший англійський переклад Корану А. Арбері був надрукований у 1955 р. Нині існують переклади Корану на більшість європейських та азійських мов, а також на окремі мови Африки.

14.5. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ, КУЛЬТУРИ І ОРГАНІЗАЦІЇ ІСЛАМУ

Віровчення ісламу, як і будь-якої релігії, передбачає сповідування системи догматів. Існує воно у сунітському та шіїтському варіантах. У сунітському варіанті, який сформувався в VII—VIII ст., їх сім:

1. *Віра в єдиного бога — Аллаха.* Головний догмат ісламу — єдинобожжя — виражений простою формулою сповідування віри: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — посланець Аллаха». Ця формула називається *шахада (таухід)*, що означає «свідчення». Промовляючи її, мусульманин ніби засвідчує визнання принципу монотеїзму. Потрійне проголошення шахади перед духовною особою є ритуалом навернення до ісламу. Шахада входить до багатьох молитв. Вона є елементом *азану* — молитви, здійснюваної п'ять разів на день. Її текст прикрашає мусульманський орнамент.

Віра у всемогутнього, суворого, але справедливого Аллаха пов'язана з уявленнями про кінець світу, Страшний суд, посмертну відплату. Ці догми перейшли в іслам з іудаїзму та християнства і мало чим відрізняються від трактувань у цих релігіях.

На відміну від догматики, культова практика є досить складною. Вона містить п'ять обов'язкових положень («стовпів») ісламу. Деякі мусульманські богослови вважають шостим «стовпом» віри боротьбу проти «невірних» — *джихад*, або *газават* (війна за віру), що було одним із головних обов'язків мусульманина, всієї громади на першому етапі історії ісламу. Однак, починаючи з IX—X ст., з'явилися уявлення про вищу форму джихаду як про внутрішнє духовне вдосконалення на шляху пізнання Аллаха.

До головних віросповідальних положень ісламу належать:

1. *Віра в ангелів.* Склалася в ісламі на підставі коранічних уявлень. Ангели — це істоти, які виконують веління Аллаха, охороняють рай та пекло.

2. *Віра в Святе Письмо.* Коран мусульмани вважають священною книгою ісламу — найвищим одкровенням.

3. *Віра в пророків та посланництво Мухаммеда.* Про це свідчить формула: немає Бога, крім Аллаха.

4. *Віра в кінець світу та загробне життя.*

5. *Віра у визначення долі людини Богом.*

6. *Віра у воскресіння після смерті.*

Шіїтська система віровчення, що сформувалася у XII—XIII ст., визнає п'ять догматів:

1. Таухід — єдинобожжя.

2. Адль — справедливість.

3. Нубуваат — пророцтво.
4. Імамат — влада імамів.
5. Киямат — воскресіння.

Принципи ісламського віровчення, викладені в Корані та Суні, покладено в основу моральних і обрядових правил, обов'язкових для кожного мусульманина. Вони є джерелом мусульманського права — шаріату.

Шаріат. Усі чотири школи включені до вільної системи мусульманського права — шаріату. Мусульманське право єдине: воно не поділяється на цивільне, кримінальне, релігійне. Тісно пов'язане з релігією і визначене в своїх основних принципах авторитетами каламу, — це право передусім релігійне, яке враховує і норми звичаєвого права та адату. Шаріат («намічений», «вказаний» шлях) спирається на Коран і Суну, а також на збірники фіхху, свого роду кодекси і зводи ісламського законодавства, які були вироблені згаданими вище школами і які мали реальний правовий авторитет, силу закону. Основна тенденція шаріату є оцінювання різних життєвих обставин з точки зору релігії. Закони шаріату — це правова систематизація поведінки правовірних, їхніх зобов'язань перед людьми, суспільством і Аллахом. Авторизований догматичними нормами ісламу кодекс шаріату поділяється на три основні частини: ібадат (обов'язки, що стосуються релігійного культу), муамалят (винятково юридичні норми) та укубат (система покарань).

Приписи шаріату численні і суворі. Вони визначають норми взаємовідносин людини в родині й суспільстві, регламентують майже всі сторони її побуту і разом зі звичаєвим правом (адатом) створюють густу мережу обов'язкових приписів, що саме по собі вже гарантує конформність поведінки правовірних. Зрозуміло, не всі й не завжди дотримуються норм шаріату, в мусульманському світі, як і скрізь, бувають порушення і злочини. Однак суворість кримінального законодавства і, особливо, покарань шаріату не тільки вражає, але й має помітний дисциплінуючий вплив. Наприклад, суворі покарання у випадку розкрадання чужої власності, навіть дрібної крадіжки, досить ефективно сприяють як зниженню рівня злочинності, так і недоторканності власності. Менш жорстоко переслідується вбивство, тут багато що вирішувалося згідно із законами адату, з його традиційними інститутами кровної помсти (як говориться в Корані, правовірним дозволено помститися, але в межах еквівалента: вільного за вільного, раба за раба, жінку за жінку). Рішуче засуджується самогубство. У Корані є спеціальний аят, який забороняє вбивати новонароджених дівчаток (звичай, який існував в Аравії до ісламу).

Шаріат регулює цивільні стосунки, порядок вирішення майнових суперечок, стягнень і покарань у випадку порушення релігійних приписів, норм поведінки, відправлення культу, ритуалу тощо. Згідно з шаріатом, діяння людей поділяються на п'ять основних категорій: обов'язкові, за невиконання яких слід карати; рекомендовані (тобто бажані, але не обов'язкові); дозволені; засуджувальні (але не карані) і заборонені. Дуже важливим при оцінюванні тієї чи іншої дії є намір: іноді скоєне діяння оцінюють не стільки з точки зору факту, який здійснений, скільки з точки зору мети, наміру людини.

До приписів шаріату належать норми, що стосуються прав і становища жінки. Про ці права, точніше про безправ'я жінок в ісламських країнах, відомо немало. Офіційна процесуальна норма шаріату прирівнює двох жінок до одного чоловіка (зокрема, при свідченні). Правовірні, за Кораном, мають право брати дві, три, навіть чотири дружини (якщо можуть утримувати їх), не враховуючи рабинь-наложниць, кількість яких майже не обмежена. Крім того, чоловік завжди має право на розлучення і, отже, на заміну дружин. Дружина не має права на розлучення, вона зобов'язана погоджуватися з будь-яким рішенням чоловіка, в тому числі й у випадку розлучення. Дружина і рабина повинні бути вірними своєму панові, перелюбство жорстоко карається. Щоправда, практика побиття невірної дружини камінням — це більше норма адату, ніж офіційно канонізованого шаріату. Якщо ж зрада дружини доведена і підтверджена свідками, закон шаріату так само суворі й нещадні до винуватої.

Водночас у Корані і в нормах шаріату зафіксовані й певні права жінки — як особисті, так і майнові. Так, жінку, в тому числі й рабиню, не можна було позбавити її дитини (у випадку розлучення з дружиною, продажу рабині), якщо дитина потребує догляду. Практично це означає, що до семи років дитина за будь-яких умов залишається з матір'ю, надалі її може забрати батько, але не за будь-яких обставин. За дружиною визнавались певні права при розподілі майна, спадкуванні, розлученні. Дружина у мусульман не приносить із собою приданого, хоча плата за дружину, калім, це теж більше практика адату, ніж канонічна норма шаріату; жінок і малолітніх дівчат їхні родичі часто продавали, дарували. Норми шаріату й, особливо, адату передбачають обов'язкове затворництво жінок, особливо заміжніх, зобов'язують їх закривати обличчя на людях. Жінкам майже завжди був закритий шлях до освіти, до будь-якої громадської діяльності.

Крім заборон, звернених до жінки, Коран і шаріат накладають ряд обмежень на всіх правовірних. Так, мусульманам заборонено вживати вино, і в цій забороні є своя логіка: п'яний не може здійснювати намаз, бо молитву не можна починати нечистим, якими

завжди вважалися п'яні. Цієї заборони дотримуються не досить суворо, та однак вона має певний вплив і є регулюючою нормою й сьогодні. Існують і харчові заборони. Як і іудеї, мусульмани не повинні їсти свинину, використовувати в їжу кров і падло. Також заборонені азартні ігри: азарт спалює людину і відволікає її від обов'язків, у тому числі й від обов'язкової п'ятиразової молитви.

До заборон належать зображення людей і навіть тварин. Ця заборона бере свій початок від боротьби з ідолопоклонством язичників і в ісламі отримала своє логічне втілення. Хоча в живопису її дотримуються не дуже суворо (в шіїтському Ірані, наприклад, існувало високе мистецтво мініатюри із зображенням невеликих фігурок людей і тварин), вона вплинула на характер ісламського мистецтва, де живопис і, особливо, скульптура майже цілком витіснені архітектурою і орнаментом. Проте і архітектура, і орнамент досягли високого розвитку: мавзолей Тадж-Махал, багато відомих мечетей є шедеврами світової культури.

14.6. МУСУЛЬМАНСЬКІ СВЯТА, ОБРЯДИ

Свята в ісламі. Зазвичай, всі сімейні обряди мусульман супроводяться святами. Крім сімейних свят, в ісламі існують загальні, які стосуються всіх і тривають декілька днів. Одне з таких загальних релігійних свят — *ід уль-фільтр* (свято розговіння), яке припадає на перший день місяця шавваль після місячного посту в рамазані. Це свято триває три дні, протягом яких кожен із правовірних звітує за місяць посту, наскільки сумлінно він дотримувався приписів, вивчав текст Корану, умироутворював свою душу, приборкував пристрасті, роздавав милостиню і т.д. Якщо він порушив дотримання посту, то був зобов'язаний сплатити штраф як відшкодування, найчастіше у вигляді пожертвування барана, верблюда або в грошовій формі. Це зверх тих обов'язкових виплат (зак'ят), які також припадають на кінець посту. Вважається, що заможні дають більше, бо саме вони передусім сплячують зак'ят, тоді як незаможні можуть святкувати без виплати милості. Практично, свою частку, хоч би й невелику, вносять у свято всі його учасники: ніхто з них не забуває, що принесені ними в жертву барани або верблюди в день Страшного суду допоможуть їм потрапити до раю.

Інше велике мусульманське свято — *ід уль-адха*, велике свято жертвопринесення припадає на 70-й день після закінчення посту. Знову ріжуть худобу на честь Аллаха і в ім'я райського майбутнього, причому цього разу свято жертвопринесення пов'язується із запозиченою ісламом з Біблії легендою про жертвування Авраама,

тільки в ісламській версії цієї легенди приносять у жертву і врятовують божественним втручанням Ісаака, а не Ісмаїла. Ті, хто здійснює хадж, зазвичай, приїжджають у Мекку саме в дні цього свята, коли вони приносять жертви Аллаху у священному місті мусульман.

Свято *курбан-байрам* — найдовше, воно триває не менше чотирьох днів, інші ісламські свята коротші. Так, 12 числа місяця рабіаль-аввала, третього місяця мусульманського року, урочисто відзначається *день народження пророка*. У мечетях у цей день здійснюється богослужіння, розповідається про діяння і героїчні вчинки Мухаммеда. Правовірні на честь пророка влаштовують бенкет, а на його пам'ять збирають пожертвування. Ще одне свято, пов'язане з пам'яттю пророка, — *раджаб-байрам* — свято на честь великого вознесіння Мухаммеда. Легенда розповідає, що саме в цей день, 27 числа сьомого місяця раджаб, точніше, вночі перед цим днем пророк на казковому коні-кентаврі Бурак просто з постелі вознісся на небо, відвідав Єрусалим, де зустрівся з передуючими йому пророками Авраамом, Мойсеєм та Ісусом, а потім по драбині для ангелів, яка з'єднує землю з небом, досяг престолу Аллаха і мав з ним прийнятну бесіду. За легендою, усе це відбулося майже в одну мить, бо повернувшись додому, пророк знайшов постіль ще теплою, а вода з глечика, який він перевернув, поспішаючи під час від'їзду, ще не вилася. Слід зазначити, що ця легенда дуже шанується у правовірних. Ті з них, котрі здійснюють хадж, відвідують Єрусалим, обов'язково проходять повз те місце, де «приземлявся» на своєму кентаврі пророк і де начебто зберігся на камені слід від копита.

Ще одне свято припадає на 27-й день місяця рамазана, тобто кінець посту. На честь цього свята пирування не влаштовується, бо ще триває піст. Мусульмани в цей день сумлінно моляться, звертаючись до Аллаха і читаючи Коран: вважається, що в цей день Аллах через свого посланця Джебраїла переслав текст священного Корану на нижнє, близьке до землі небо, звідки архангел і передавав протягом багатьох років зміст священної книги пророку. Мусульмани вважають, що цього дня щороку вирішується доля кожної людини на наступний рік (Аллах передає свої рішення ангелам, які вже потім дбають про їх утілення в життя). Це свято (як і аналогічний йому судний день іом-кипур у євреїв) налаштовує мусульман на серйозний лад; правовірні особливо ревно моляться.

Ісламські обряди. Один з основних обрядів у мусульман є *суннат*, тобто *обрізання*. Хлопчиків приблизно в семирічному віці, коли вони, як вважалося, уже виходили з-під материнської опіки, піддавали цій операції, коріння якої знаходиться в стародавніх обрядах ініціації. Обрізання було відоме семітським племенам з давніх-давен, і, як згадувалось, вважалося важливим обрядом у євре-

їв, які піддавали цій операції 8-денних немовлят. В ісламі обряд обрізання семирічних (рідше старших) хлопчиків є, як і в іудеїв, свого роду символом релігійної належності і вважається обов'язковим. Цей обряд символізує зростання дитини, перехід її в новий, «дорослий» стан. Стерпінги біль є справою гідності хлопчика, якого задово готують до операції, роз'яснюючи йому всю її ритуальну важливість. Після обрізання хлопчик уже не повертається на жіночу частину будинку: його відокремлюють від сестер і привчають до чоловіків родини. Як і інші обряди, обрізання зазвичай супроводжується святом (той), на яке з'їжджається багато родичів із відповідними подарунками на свято.

Ще один важливий обряд у житті мусульманина — *весілля*. Молодих, зазвичай, вінчає один із служителів ісламу, який, здійснюючи церемонію, найчастіше читає четверту суру Корану, де викладені основні положення ісламу про місце, права і обов'язки жінки в родині і суспільстві. Імам або мулла, який здійснює обряд, від імені ісламу ніби скріплює союз молодих, перетворюючи його в офіційно визнаний і такий, що має силу закону, шлюб.

Святково, знов-таки зі спеціальними ритуальними обрядами, відзначається в родині мусульманина і *народження дитини*, особливо сина.

Останній із серії обрядів, які існують протягом усього життя мусульманина, це *похорон*. Цей обряд здійснюється в день смерті і виконується за участю духовних осіб, які читають заупокійні молитви з Корану. Коштує він, зазвичай, недешево. Це, зокрема, пояснюється тим, що місце в раю слід оплатити. Гроші і подарунки невтішних родичів йдуть і присутнім на обряді муллам та імамам, і жебракам та дервішам, які супроводжують похоронну процесію, а також родичам та гостям, що беруть участь у поминках.

Крім цих важливих обрядів, існує багато інших, у тому числі зумовлених нормами адату. Усі вони досить широко практикуються, як, наприклад, звичай виплати калиму за наречену, грошами або відпрацюванням у господарстві майбутнього тестя. Цей обряд також походить із стародавніх традицій семітських племен (так відпрацьовував за свою наречену ще біблейський Іаков).

14.7. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСЛАМСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО НЕМИНУЧІСТЬ

Фаталізм мусульман тісно пов'язаний із більшою загальною філософською проблемою неминучості (*кадар*). Справа в тому, що висловлювання Корану з цього приводу, незважаючи на добре відому

формулу «на все воля Аллаха», досить суперечливі. То в ньому обстоюється ідея фатальної неминучості майбутнього (без волі Аллаха і волосина не впаде), то, навпаки, доля людини ставиться в пряму залежність від її власної поведінки, наприклад, від того, наскільки вона може приборкати власні пристрасті і спрямувати себе на праведний шлях. На ранньому етапі розвитку ісламу, коли тафсир тільки зароджувався, а богослов'я і правознавство були ще злиті в одне ціле в рамках ісламського законознавства (фікха), ідея фатальної неминучості домінувала, що, як згадувалось, було умовою успішного ведення воєнних дій і було вигідно Омей-ядам, оскільки обумовлювало їхню владу вищою санкцією Аллаха. Однак до кінця правління Омейядів виділилось впливове крило з середовища факіхів (богословів-законознавців), що виступали за ідею вільної волі, кадаріти. Потім кадаріти утворили особливу секту мутазілітів («ті, що ухиляються»). Мутазіліти виступали з різкою критикою фатальної неминучості, проголошуючи розум критерієм віри, добра і справедливості: «Добре не тому, що так звелів Аллах. Аллах звелів так, тому що це добре». Беручи за основу раціоналізм грецьких філософів, багато творів яких, особливо Арістотеля і Платона, вже були перекладені арабською мовою, мутазіліти піддали сумніву і багато інших тез ісламу, в яких відчувалася містика, зокрема положення про «нествореність» Корану. Вони стверджували, що ця священна книга все-таки була створена, нехай навіть Аллахом, і тому її можна тлумачити, можна будувати на її основі далекоглядні філософські теорії.

Мутазіліти, як і шиїти, допомогли Аббасидам повалити Омейядів, а при халіфі Мамуні (813—833) їхні погляди стали пануючими в ісламі. Однак після Мамуна мутазіліти, які сильно скомпрометували себе переслідуваннями своїх супротивників, самі опинились у становищі переслідуваних і скоро майже перестали існувати. Разом із ними зійшла нанівець і ідея про свободу волі, а один з останніх відомих мутазілітів аль-Ашарі (837—935) переглянув свої погляди і визнав, зокрема, тезу про «нестворення» Корану, дав оцінку крайнощам обох сторін (мутазілітів і їхніх опонентів) і сприяв становленню ортодоксального ісламського богослов'я, яке відокремилось від законознавства й отримало власну назву (калам).

14.8. ОСНОВНІ ТЕЧІЇ В ІСЛАМІ: СУНІЗМ, ШІІЗМ, ЇХ ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Після смерті Мухаммеда час від часу в мусульманстві виникала проблема обрання *халіфа* — наступника Пророка, повелителя правовірних. За першого халіфа Абу Бекра, який був одним із найближчих

соратників та ще й тестем Мухаммеда, мусульманство зберігало єдність, бо ця кандидатура влаштовувала як ажарів (жителів Медини, котрі дозволили Мухаммеду та прибулим із ним мухаджирам поселитися там), так і мухаджирів (осіб, що переселилися разом із Мухаммедом у Медину). Абу Бекр правив протягом 632—634 рр.

Наступний халіф — Омар перебував на верховному мусульманському посту протягом 634—644 рр., віддаючи багато часу і сил мусульманській експансії на довколишніх землях. Уже тоді визривала досить потужна і енергійна опозиція з роду Омейядів, представник якої Осман став третім халіфом (після вбивства рабом Омара). Він правив у 644—656 рр., теж насильницьки був позбавлений життя.

За четвертого халіфа Алі (656—661) двоюрідного брата Мухаммеда, одруженого з його молодшою дочкою Фатімою, виникла жорстока боротьба між Омейядами, які не визнавали його влади, та прибічниками Алі, які вважали, що право на релігійну владу належить тільки нащадкам Мухаммеда.

Внаслідок цієї боротьби у VII ст. сформувалися два напрями ісламу — *сунізм*, що об'єднав прибічників Омейядів, та *шиїзм*, де згуртувалися прибічники та нащадки Алі. Згодом сформувалася секта *хариджитів*, яка заперечувала владу обох угруповань.

Сунізм. Це найбільш ортодоксальний (правовірний) напрям ісламу. Його прихильники визнають не тільки Коран, а й Суну, називають себе «ахль асуна» (люди Суни), вважають, що саме вони дотримуються традицій Пророка. Формально сунітом вважають того, хто визнає перших чотирьох халіфів, достовірність Суни, дотримується її ритуальних, побутових, соціальних правил. Супа, будучи Священним переказом ісламу, є другим після Корану джерелом віровчення. (Більшість мусульман світу — 90 % є сунітами.) Викладена вона у формі висловлювань Мухаммеда та оповідей (хадисів) його діянь людьми, які близько знали пророка.

Певний час сунізм був офіційною релігією арабського халіфату. На відміну від шиїзму, він не визнає будь-якого посередництва між Аллахом та людьми, крім Мухаммеда, заперечує тезу про особливу природу Алі та особливе право його нащадків на імамат.

Імамат — це інститут верховного керівництва мусульманською релігійною громадою, який зосереджує світську і духовну влади.

Сунізм поширений у Середній Азії, Закавказзі, Поволжі, Сибіру, на Уралі, в Малій Азії, Єгипті, Північній Африці. Він охоплює різноманітні школи, течії, секти, серед яких існує значна відмінність щодо тлумачення свят, елементів молитов та інших ритуальних обрядів, молитовних установ, структури релігійних об'єднань, духовенства тощо.

Сунітське богослів'я (калам). Саме за ортодоксальним богослов'ям ашаритського тлумачення і ствердилося назва «сунізм». Сунітське богослов'я, яке розвивалось зусиллями немалої кількості богословів-філософів, у тому числі відомого аль-Газалі (1058—1111), концентрувало свою увагу на проблемах, які, здебільшого, стосувались аспектів світобачення ісламу. Йшлося про «створеність» або «нествореність» Корану, свободу волі, взаємовідносини людини і Аллаха, долю людини в загробному світі та ін. Багато в чому це були схоластичні вправи вчених богословів, і в цьому розумінні спеціалісти з каламу мало чим відрізнялися від отців християнської церкви. Сунітський калам хоч і виник на базі фікху і домігся самостійності саме як богослов'я, очищене від правознавства, проте багатьма коренями був пов'язаний саме з правознавством. Завдання тлумачення Корану і зв'язування суворих догматів із реальними потребами сьогодення завжди було обумовлене, насамперед, вирішенням спірних питань релігійно-правового іспривування і після виокремлення Корану продовжував існувати тісний зв'язок: на авторитет спеціалістів із каламу спиралися законодавці в тих непоодиноких випадках, коли вони опинялись перед важкими проблемами. Для вирішення цих проблем в ісламі було вироблено кілька методів, які по-різному визнавались і використовувались різними школами ісламського (сунітського) права.

Метод перший — рай, тобто індивідуальне тлумачення якогонебудь з авторитетів каламу. Роль цього методу завжди була обмежена.

Метод другий — іджма, узгоджена думка багатьох, а то і всіх авторитетів певного часу; цей метод визнавався всіма.

Метод третій — кіяс, тобто висновок за аналогією.

Метод четвертий — істіслах (істіхсан), визнання можливості зміни деяких хадисів Суни, якщо їх зміст суперечив тому, що визнавалося благом.

У межах сунізму сформувалося багато течій і шкіл, які, сповідуючи основні принципи, мають певні відмінності.

Суфізм. Це містико-аскетична течія в сунізмі. Першими суфіями вважають аскетів, які жили в Іраку та Сирії наприкінці VIII — на початку IX ст., намагаючись збагнути зміст Корану. Суфії суворо дотримувались його приписів та Суни, постів, приймали обітницю. Вони були байдужими до багатства та незгод життя, вважаючи головною метою позбавлення особистих якостей та набуття божественних, тобто пряме з'єднання з божественною «істиною». Нині суфізм втратив колишню популярність, проте в окремих країнах

його позиції ще досить міцні. Це дуже неоднорідна, розгалужена течія, до якої входять окремі братства.

Чиштія. Як суфійське братство зародилося в Східному Ірані, остаточно сформувалося на початку XIII ст. в Індії. До нього належали не тільки мусульмани. Братство було суворо централізоване, доки в середині XIV ст. у ньому не виникло кілька відгалужень, два з яких (сабірія та нізамія) виявилися життєздатними. Чиштія дотримувалося принципу загальної рівності, відмовлялося від будь-яких контактів із властями, ігнорувало матеріальні накопичення, забороняло жебрацтво (суфій повинен здобувати собі їжу власною працею), вживання алкоголю, наркотиків, тютюну.

Сенусія. Це суфійське братство, засноване в 1837 р. алжирським марабутом (членом мусульманського військово-релігійного ордену дервішів, ченців-жебраків) Мухаммедом Ібн Алі ас-Сенусі. Згодом сенусіти перенесли свою діяльність на територію сучасної Лівії. Братство сенусі висунуло гасла боротьби за повернення до «чистоти раннього ісламу», виступало проти поширення європейського впливу, проголосило єдиною священною книгою ісламу Коран. Сучасні керівники Лівії вважають сенусітів мусульманськими реакціонерами. Крім Лівії, братства сенусітів діють у Єгипті, Судані, у деяких державах Західної Європи.

Саадія. Братство засноване на початку XIV ст. в Дамаску Саад ад-Діном аль-Джибаві. Сповідує суворий аскетизм. Деякі традиції збереглися в Єгипті, Сирії, Югославії.

Сухардія. Батьківщиною його є Багдад, де воно було засноване наприкінці XI ст. Омаром ас-Сухраварді, який проповідував помірковані суфійські погляди. Вчення особливо поширилося в Індії, від індуїстів та буддистів запозичивши деякі світоглядні положення та елементи психотехніки йоги. У XVI—XVII ст. розпалося на кілька самостійних відгалужень: шаггарія, бахайя, джалалія. На заході ісламського світу послідовниками сухардія вважали себе братства ширелія, рахманія, хабібія, деркавія та ін.

Мавлані. Братство заснував поет Джалал ад-дін Румі на прізвисько Мавлана (араб. — «наш господар»). Спочатку до нього належали представники середніх та нижчих міських верств, але поступово воно об'єднало аристократів, учасники якого повинні були заробляти на життя. Жебрацтво було категорично заборонено.

Мюрідизм. Як релігійно-містична течія сформувалася на Північному Кавказі в XIX ст. У її основі — принципи суфізму щодо зближення людини з Богом, культу бідності. Основним гаслом був *джихад* — священна війна за віру проти тих, хто заперечував ідею ісламського теократичного правління. Головною метою ідеологів кавказького мюрідизму вважали ісламське панування. Найбільшо-

го розвитку досяг у 30—40-ві роки XIX ст., коли на Кавказі було створено Імамат Шаміля, що проіснував до 1859 р.

Накшбандія. Керівником цього суфійського братства був Бах ад-Дін Накшбанд. Починаючи з XV ст., стало найпоширенішим (після кадірії) братством, давши кілька могутніх відгалужень, які переросли в самостійні братства. Братство накшбандія завжди було активним у соціально-політичній сфері. Помітна його роль в утвердженні ісламу в Середній Азії та Східному Туркестані, серед киргизьких народів. Для накшбандії обов'язковими є контакти зі світськими властями у питаннях інтересів простих людей. Цим зумовлена політична активність братства. Заперечує аскетизм (усі члени братства є мирянами), особливу увагу приділяє духовному спілкуванню вчителя й учня.

Ваххабізм. Як суфійське вчення засноване в Аравії у XVIII ст. Мухаммедом Ібн Абд аль-Ваххабом. Проповідує повернення до чистоти раннього ісламу часів Мухаммеда, найсуворіше дотримання принципу єдинобожжя, «братство мусульман», відмову від поклоніння святим місцям. Виступає проти розкоші, користолубства, лихварства.

Ваххабізм досить радикальний у питаннях віри, у боротьбі зі своїми релігійними противниками, оголошуючи «священні війни» проти невірних. Його покладено в основу офіційної ідеології Саудівської Аравії. Послідовники ваххабізму мешкають в Арабських Еміратах Перської затоки, у багатьох країнах Азії, Африки.

Мутазиліти. Як творці першої в ісламі теологічної системи раціоналістичного спрямування проповідували єдність та чисту духовність Бога. Коран вважали джерелом релігійної істини, але припускали його алегоричне тлумачення, не визнавали сліпого дотримання настанов.

Серед розмаїття сунітських угруповань виділяються *братство ансарія, ханбаліти* (обстоюють релігійний буквалізм, заперечують свободу поглядів, фанатично дотримуються обрядових і правових норм шаріату), *асхаби* (сподвижники Мухаммеда, які брали активну участь у створенні мусульманської держави, та їхні послідовники).

Шіїзм. Це другий за масовістю напрям в ісламі. Його заснували прихильники Алі — двоюрідного брата Мухаммеда, домагаючись обрання його халіфом.

Він охоплює течії, секти, які вважають Алі та його потомків єдиними законними спадкоємцями і духовними послідовниками пророка Мухаммеда. Шіїти визнають тільки 12 імамів — прямих потомків Алі. Дванадцятий імам народився у 873 р., але згодом таємно щез. Та, за волею Аллаха, він повинен з'явитися як спаситель і забезпечити перемогу шіїзму в усьому світі.

Шіїти, як і суніти, визнають Коран, місію Мухаммеда, мусульманські традиції, хоча по-своєму тлумачать деякі догмати ісламу. Вірячи у переселення душ, вони стверджують, що в тілах імамів, потомків Алі, втілена душа Мухаммеда.

Якщо сунізм був пануючим на території арабського халіфату, то шіїзм перебував в опозиції, переслідувався, тому деякі шіїтські угруповання були ізольовані одне від одного, що породжувало їхні специфічні риси. Відіграла свою роль і практика, згідно з якою в разі переслідувань за віру шіїту дозволялося приховувати свої релігійні погляди, видавати себе за правовірного суніта. Це спричинило активний розвиток у шіїзмі сектантських течій. Але всі вони обстоюють «чистоту релігійної віри», єдиними послідовниками якої вважають тільки себе. Багато шіїтських сект поділилися за принципом визнання певного імама. Інколи їх поділяють на «поміrkованих» та «крайніх».

Імамїти. Це найчисленніша течія в шіїзмі. Її ідейні засади сформували шіїти, які проповідували, що, згідно з божественною волею, імамат є прерогативою тільки роду Алі й передається «чіткою вказівкою» вустами Пророка або попереднього імама. Імамїти визнають дванадцять імамів. Вважають, що спасителем виступить дванадцятий імам Мухаммед абуль Касим, який народився в 873 р. у Багдаді й зник у дванадцятирічному віці. Віруючих у дванадцятого імама називають «дванадцятниками». Імамїтське віровчення зводиться до таких принципів (основ) віри:

- вчення про єдиного Бога;
- віра в божественну справедливість;
- визнання пророчої місії Мухаммеда;
- віра у воскресіння мертвих, судний день і потойбічне життя;
- вчення про імамат (головний догмат імамїтського ісламу).

В основі імамїтської доктрини — уявлення про божественну природу верховної влади. Імамат вона розглядає як «божественну настанову», продовження пророцтва, головну космічну силу, а імама як виконавця божественного веління.

Імамїтське вчення є державною релігією Ірану та Іраку. Імамїти живуть в Афганістані, Бахреїні, ОАЕ, Катарі, Кувейті, Лівані, Омані, Сирії, Саудівській Аравії, Бірмі, В'єтнамі, Таїланді, Індії, Азербайджані, Єгипті, Судані, Ефіопії, Кенії.

Зейдити. Ця течія об'єднує прихильників п'ятого імама Зейда Ібн Алі, який у 740 р. очолив повстання проти Омейядського халіфату, але в одній із збройних сутичок загинув. Після цього течія розпалася на кілька угруповань, але всі зейдити вважають, що імамат повинен залишитися в родині Алі. Повстання проти «тиранів» (незаконних, із точки зору шіїтів, правителів) вважають обов'язком кожного істинно віруючого.

У богословських догматах зейдити зайняли «поміркувану» щодо сунітів позицію. Визнаючи, що імам повинен бути з роду Алі, вони заперечують божественну природу імаамату і вважають, що імамом може бути будь-хто з роду Алідів, допускають існування одночасно кількох імамів у різних мусульманських країнах. На противагу імамів, вони не визнають тези про «прихованого» імама, не допускають приховування своїх релігійних поглядів. Усе це сприяло лояльному ставленню сунітських властей до зейдитів, незважаючи на те, що збройні повстання були їхнім політичним принципом.

Більшість зейдитів проживає у Північному Ємені (понад 50 % населення). Великі громади є в Саудівській Аравії, Пакистані.

Ісмаїліти. Секта виникла приблизно в 760 р., після того як шостий шіїтський імам Джафар Садик позбавив свого старшого сина Ісмаїла права на імаамат, передавши його своєму молодшому братові. Формальним приводом для цього була пристрасть Ісмаїла до міцних напоїв, що неприпустимо для правдивого мусульманина. Насправді Ісмаїл наполягав на рішучій опозиції багдадському халіфату, ніж вважав Джафар Садик. Навколо нього стали гуртуватися незадоволені соціальними порядками. Ісмаїл невдовзі помер. А щоб народ пересвідчився в цьому, тіло його було виставлено в одній із мединських мечетей.

Проте послідовники Ісмаїла стверджували, що насправді він не помер, а переходується і з часом повернеться до активної діяльності. Вони вважали його сьомим, останнім, імамом. На думку деяких із них, оскільки Ісмаїл помер, то сьомим імамом слід проголосити його сина Мухаммеда. У будь-якому разі має бути лише сім імамів, і сьомий постане в *ролі махді* — особи, яка йде правильним шляхом під керівництвом Аллаха і має сповістити про кінець світу. Тому всім благочестивим мусульманам потрібно об'єднатися, очікуючи на цю подію. Ісмаїліти активно проповідували своє вчення в усіх мусульманських країнах, створили таємні гуртки в Сирії, Іраку, Ірані, Північній Африці. Їхня організація базувалася на ієрархічних засадах із сімома ступенями посвячення, кожному з яких відповідали певні норми інформування віруючого в політичних та релігійних справах. На кожному з них відкривають ісмаїліту сокровенне, езотеричне знання, щораз менше закорінене в істини Корану та ісламу. На п'ятому ступені ісмаїліт дізнається, що зміст Корану не зводиться до буквального значення його тексту, тобто він алегоричний. На шостому так само алегорично тлумачаться вимоги виконання обрядів. Останній ступінь більше схожий на релігійно-філософську систему, ніж на ісламську догматику.

Серед ісмаїлітів панувала сувора внутрішня дисципліна. Мали вони і свою філософсько-теологічну догматику. Помітний вплив на її формування справила філософія неоплатонізму. Головна його ідея про еманіцію (перетікання) духу в світ плоті знайшла в ісмаїлізмі своє втілення у формі вчення про те, що Бог послідовно еманує (випромінює) свою сутність у світ, яка переходить до пророків-проповідників. Їх сім: Адам, Авраам, Ной, Мойсей, Ісус, Мухаммед і другий Мухаммед, син Ісмаїла. Кожен пророк у своїх проповідях розкриває перед людьми сутність божественної істини. А його помічник тлумачить і поширює їх. При Мойсееві був Аарон, при Ісусові — Петро, при Мухаммедові — Алі. Між появами нових пророків божественну сутність несуть у собі імами. Їх також сім, останній із них сьомий і є пророком. Ним став Мухаммед, син Ісмаїла, який завершує собою божественну еманіцію.

Кармати. Радикальний релігійно-політичний напрям ісмаїлізму, що виник наприкінці IX ст. у Сирії та Іраку. З часом стає вагомим чинником у повстаннях рабів, виступах ремісників, землеробів. Загони карматів влаштовували набіги на населені пункти, нападали на каравани прочан. У 930 р. захопили Мекку і пограбували її. Кармати знищували не тільки воїнів своїх противників, а й цивільне населення, полонених забирали в рабство. Вони сповідували вчення ісмаїлітів у його ортодоксальній сунітській формі. Богословські тонкощі езотеричного вчення, пов'язаного з неоплатонізмом, не були доступні більшості з них. Мечетей не будували, приписи Корану про п'ятиразову молитву, пости, паломництво не виконували. У їхньому віровченні головну роль відігравало очікування майбутнього махді, засновника династії султанів Бахрейну Абу Саїда. На початку X ст. у Східній Аравії створили свою державу, центром якої було місто ал-Хаса (інша назва — Лахса). Вона проіснувала майже півтора століття, до 1029 р. Поза межами Бахрейнського султанату карматський рух давався взнаки протягом усього періоду середньовіччя.

Асасини. Вважають, що назва цієї секти, яка належить до ісмаїлітського відгалуження в шіїзмі, пов'язана з тим, що її члени вживали наркотики. Європейці, здебільшого, асасинами називають релігійно-фанатичних убивць, оскільки головним методом релігійної та політичної боротьби членів секти були вбивства ворожих до неї діячів.

Приводом для формування її стало те, що халіф Єгипту Мустаїнсір позбавив свого старшого сина Нізара права на наслідування халіфату, передавши його молодшому синові. Невдовзі Нізара було вбито, а невдоволені в халіфаті угруповання розпочали боротьбу під прапором Нізара. Цей рух мав особливо міцні позиції у північ-

но-західній частині держави, виступав проти тамтешніх соціально-політичних порядків.

У 1090 р. його керівник Хасан Ібн Саббах утікає з Єгипту і в горах на південь від Каспійського моря починає вербувати невдоволених під прапори «прихованого» імама з династії Нізаритів. З часом Хасан оволодів кількома фортецями Північно-Західного Ірану, звідки розсилав своїх підлеглих для вбивств ворожих йому ісламських правителів. Сам він не залишав свою головну базу — фортецю Аламут до кінця життя (помер у 1124 р.). Так само поводитися керівники секти після смерті Хасана, позбавляючи життя багатьох правителів феодальних держав Близького і Середнього Сходу. Їх називали «гірськими шейхами», часто не знаючи, хто вони насправді. Перших «гірських шейхів» вважали представниками «прихованого» імама. Але четвертий «гірський шейх» Хасан II (1162—1166), який відкрився для встановлення небесного правління на землі, проголосив себе «прихованим» імамом.

Із часом асасинський рух поширився на захід, де утворилося дещо самостійне сирійське відгалуження, а центром стала гірська фортеця Масіяф. Фактично сирійські асасини були самостійним угрупованням.

Секта мала суворі ієрархічні принципи з різними ступенями посвячення. Шейху були підпорядковані так звані *великі місіонери*, які керували рядовими членами. На найнижчому щаблі були *федаї* — особи, які безпосередньо виконували смертні вироки, винесені шейхом чи його наближеними. Сліпо підкоряючись наказам, федаї вважали, що після своєї смерті, яка найчастіше наставала одразу після виконання ними вироку, опиняться в раю. Ними ставали, здебільшого, селяни з місць, де мешкав шейх, або ті, хто зазнав переслідувань феодалів.

Кожен вищий ступінь посвячення був пов'язаний із меншим релігійним фанатизмом, який поступався політичному розрахункові. Найвищий ступінь ієрархії швидше нагадував синкретичну політизовану філософську систему. Керівники секти для досягнення політичного успіху вступали в контакти не тільки з шиїтськими, а й з сунітськими угрупованнями. Свої справжні релігійні погляди вони приховували.

У 50-ті роки XIII ст. монгольська навала знищила асасинські угруповання в гірському Ірані, а в 1273 р. їх було остаточно ліквідовано в Сирії.

Друзи. Виникнення цієї ісмаїлітської секти пов'язане з особою халіфа Єгипту Хакіма (996—1021) і його наближеного Даразі, від імені якого походить назва «друзи». Хакім був жорстокою людиною, за його правління було страчено понад 18 тис. осіб. Релігійні

позиції його були непослідовними. Він декілька разів проголошував свою належність то до шиїзму, то до сунізму. В останні роки життя вирішив, що він має бути сьомим імамом. У цьому Хакіма підтримав турецький ісмаїліт Даразі, який оселився в Каїрі й став наближеною до халіфа особою. У 1017 р. Даразі оголосив у великій мечеті, що в халіфа втілилася душа Адама — продукт еманациї світового розуму. Але маси не були готовими до цієї «істини». До того ж єгиптяни ненавиділи Хакіма, а його влада трималася завдяки армії найманців. Тому Даразі ледве вдалося втекти від розлюченого натовпу. Хакім допоміг Даразі перебратися до Сирії, де той заходився організувати рух прихильників нового вчення. Навколо нього гуртувалися численні послідовники, готові зі зброєю в руках відстоювати божественність Хакіма.

Через деякий час з'явився ще один апостол «сьомого імама» — іранець Хамза. В одній із мечетей він спробував проголосити божественну сутність Хакіма. Але його слова були сприйняті так само, як проповіді Даразі. Тому Хакім і його переправляє до Сирії, де той стає першим помічником Даразі. Після того жителі Каїра зазнали переслідувань, а поширення нового культу стало справою усього подальшого життя Хакіма. Через кілька років він помирає за нез'ясованих обставин. Прихильники Хакіма проголосили його прихованим імамом, який із часом з'явиться і керуватиме світом.

У Єгипті культ Хакіма так і не прижився, але в Сирії й на деяких інших ісламських територіях він протягом кількох століть був важливим чинником народних повстань, які відбувалися під релігійними гаслами.

Секти послідовників Хакіма поширені в Лівані, Сирії, Йорданії, Ізраїлі.

Хаттабіти. Засновником і духовним лідером секти був Абу-уль Хаттаб, який проповідував, що божественний дух послідовно еманується в імамів із роду Алі Ібн Таліба. Хаттабіти обожнювали шостого імама Джафара Садика, а після того, як він прокляв Абу-уль Хаттаба, стали обожнювати самого Абу-уль Хаттаба. В 765 р. Абу-уль Хаттаб із сімдесятьма своїми послідовниками спробував підняти повстання, але був захоплений і страчений. Після його смерті секта розпалась на кілька течій. Наприкінці IX ст. послідовників хаттабізму в Ірані, Іраку, Сирії, Ємені було до ста тисяч.

Хаттабіти розвивали вчення про «здатного говорити» та «безмовного» імама. Згідно з ним Алі за часів Мухаммеда був «безмовним» імамом, а після смерті Пророка став «здатним говорити». Не заперечуючи спадковості імамату Алідів, стверджували, що імамати суто духовна якість. Пророки та імами є божественною еманациєю. До своїх вогонів хаттабіти виявляли жорстокість.

Аліди. До цієї секти належали потомки Алі Ібн Таліба, який мав багато дітей, найвідоміші серед них у боротьбі за халіфат — Хасан і Хусейн. Релігійно-політична доктрина стверджує, що верховна влада (імамат) є «божественним установленням». Право на імамат належить тільки родині Алі та його потомкам. Саме за це аліди вели збройну та ідеологічну боротьбу.

Потомки Алі мешкають майже в усіх мусульманських країнах, володіють винятковим правом носити зелену чалму і називатися сеїдами.

Кадарити. Секта виникла в IX ст., визнає значення *кадару* — поширення в часі вічного божественного рішення, вважаючи, що за різних життєвих обставин людина сама повинна вирішувати, як їй вчиняти, керуючись свободою, наданою їй Аллахом. У віровченні сильні уявлення про те, що визнання абсолютного божественного призначення призводить до несправедливості. З часом прихильників цієї секти почали називати джабритами. Пізніше вчення кадаризму було доповнене мутазилітами.

Мутазиліти (мусталіти). Секта зародилася в Арабському халіфаті у VIII—IX ст. Засновник її Ваїш Ібн Ата. В основі віровчення — догмати про єдинобожжя і справедливість, заперечення атрибутів Бога, неприпустимість будь-яких антропоморфних уявлень про Бога. Коран вважається одним із творінь Аллаха. Боролися з прихильниками абсолютного призначення.

Рафадити. Так називають усіх поміркованих шіїтів, насамперед імамів. Сунітські автори називали рафадитами всіх шіїтів, які не визнавали законності правління халіфів Абу Бакра і Омара.

У вузькому значенні рафадитами вважають поміркованих шіїтів, прихильників шостого шіїтського імама Джафара Садика. Вони не визнавали ісмаїлітського руху й відмовилися від збройної боротьби за владу. Рафадитами також називають шіїтів Куфи, які не підтримали хусайніта Зейда Ібн Алі в боротьбі за халіфат проти династії Омейядів. Так вчинили вони і в 762 р., відмовившись визнавати імамат Мухаммеда Ібн Абдаллаха, який організував повстання в Медині.

«Брати чистоти». Це таємне філософське товариство діяло на Близькому Сході в X ст. За своєю орієнтацією наближалось до ісмаїлітського руху. Його учасникам належить 51 трактат під загальною назвою «Трактати Чистих братів та Вірних друзів», які містять відомості з різних наук і адресуються тим, хто зумів переступити межу сліпого релігійного фанатизму. Прихильників товариства жорстоко переслідували і знищували. Деякі елементи їхнього вчення були притаманні «Апостольським Братам» в Італії (початок XIV ст.), помітні вони і в трактатах «Чеських братів» (XV—XVI ст.).

Бекташи. Секта (дервітський орден) виникла в Малій Азії у XII—XIII ст., була поширена в Туреччині, на Балканах. Назва походить від імені засновника напівлегендарного Хаджи Бекташи Велн. У віровченні поряд із положеннями ісламу (шиїзм) наявні елементи християнства і язичества. Її послідовники дотримуються безшлюбності, сповідують культ Алі. Серед культових обрядів є причастя вином, хлібом, сиром, сповідь наставнику. Одяг їх білий: довгий плащ і білий високий ковпак.

Хуруфіти. Назва цієї містичної секти, заснованої наприкінці XIV ст., походить від араб, хуруф — літера. Спершу діяла в Північно-Західному Ірані, пізніше — на території Османської Туреччини. Там була написана і канонічна література турецькою мовою. Це Джавіданамі (Книга вічності), Хахіхатмані (Книга істини) та інші трактати. Протягом чотирьох століть секта зазнавала переслідувань, у 1824 р. була майже знищена урядом Туреччини. Ті, хто уникнув розправи, об'єдналися з дервітським орденом Бекташи.

Згідно з ученням хуруфітів, світ створено Аллахом, він перебуває у постійному кругообігу, що є причиною усіх змін у ньому. Аллах виявляє себе в людині, ним же створений, і в мові своїй Корані та назвах предметів. Пророк Мухаммед завершує собою цикл кругообігу. Наступні після нього божественні покровителі є шиїтські імами. Фазлалах є останнім покровителем і першим богом у плоті, а також першим у третьому циклі божественності.

Бабіди. На початку 50-х років XIX ст. в Ірані молодий ширазький торговець Сеїд Алі Мухаммед проголосив себе Бабом, «воротами», через які мусульманин може наблизитись до Аллаха і потрапити в його царство. За кілька років до цього Сеїд мешкав у священному місті шиїтів Кербелі, де познайомився з керівником сектантської громади шейхістів Сеїдом Каземом Решті. Шейхісти вважали, що їх керівник є тією людиною, після якої повинен з'явитись дванадцятий імам. Коли Казем Решті помер, його послідовники розпочали пошуки нового вождя, який мав готувати людей до приходу останнього імама. Вибір випав на Баба, який згодом зібрав навколо себе численних послідовників.

На той час доживала своє епоха феодального середньовіччя, поживавилася торгівля. Відмінялися заборони на шовковий одяг та прикраси. Усе це сприяло залученню до бабідського руху представників дрібної та середньої буржуазії. Сприяло цьому спрощення релігійного культу. Бабіди скасували молитовні зібрання, протестували проти щоденного п'ятиразового намазу, намагалися реформувати деякі норми побуту і становище жінки в сім'ї.

У 1847 р. Баба було заарештовано і перевезено до Тегерана, що спричинило велике народне повстання під бабідськими гаслами.

Намагаючись придушити повстання, влітку 1850 р. власті стратили Баба. Але повстанський рух набув ще більшого розмаху і переріс у громадянську війну. До 1852 р. повстання на території Ірану були придушені.

Бахаїзм. Серед послідовників Баба був Ях'я, якому той, перебуваючи за ґратами, передав свої рукописи і деякі особисті речі. Крім того, Баб велів Ях'ї дописати останні вісім глав священної книги бабідів Беяну. Прихильники Ях'ї твердять, що Баб велів йому відмінити Беян і взяти під своє керівництво весь бабідський рух. Ях'я перейменував себе в Сух-е Езеля («ранок вічності»). Перебравшись із Тегерана, де учасників бабідського руху жорстоко переслідували, до Багдада, який належав Туреччині, почав формувати бабідські громади.

Брат Сух-е Езеля — Хусейн Алі, який у 1852 р. втік із в'язниці, де перебував за участь у бабідському русі, прибравши собі ім'я Баха-Улла, також проголосив себе єдиним продовжувачем Баба. З цього починається багатолітнє суперництво між братами, яке згодом перейшло у відкриту ворожнечу. Турецький уряд змушений був розселити їх: одного на Кіпр, другого в Палестину. Діяльність Баха-Улли виявилась успішною. Тому новий релігійний рух отримав назву від його імені — бахаїзм.

Якщо бабізм був специфічним іранським явищем, бахаїзм швидко вийшов на міжнародну арену, оскільки проголошував віротерпимість і спрямованість до синкретизму, виступав за створення нової світової релігії, яка, синтезуючи існуючі, не була б схожою на них. Бахаїзм відводив другорядну роль культові, молитвам, відкинув богослужіння в мечетях, заборони щодо використання шовкових тканин, прикрас та предметів розкоші. Він зняв заборони на відшкодування лихварських відсотків, що сприяло розвиткові торгово-промислової буржуазії. Рішуче заперечував джихад (священну війну з невірними), стверджуючи, що царство справедливості може бути побудоване лише мирним шляхом, а всі люди рівні між собою. Виступав також і за ліквідацію бідності, стверджуючи водночас, що порядки у цьому світі закладені «самим небом», без керівників та підлеглих, не можуть існувати ні армія, ні суспільство. Але керівники повинні жертвувати собою на користь бідних.

Бахаїзм явив собою своєрідну спробу реформування первісного ісламу з метою наближення його до капіталістичних відносин, що зароджувалися. Він набув значного поширення в релігійному житті, з'єднавшись із іншими реформаторськими рухами й організаціями.

Махдизм. Ця течія виникла в Судані у 80—90-ті роки ХІХ ст., наголошуючи на відданості «чистому», первісному ісламу. Махдизм вів «священну війну» як з європейськими колонізаторами, так

і з турецько-єгипетськими єдиновірцями, які, на його погляд, зрадили ідеали мусульманської віри, стали «лжемусульманами». Негативно ставився і до розвитку в Судані капіталістичних відносин. Використовуючи гнучку релігійну форму, оперуючи гаслами щодо повернення до святих порядків первісного ісламу, залучив у свої ряди чимало прихильників.

Керівником руху був суданський дєрвіш (чернець-жебрак) Мухаммед Ахмед. У 1871 р. він оселився на одному з островів річки Ніл, звідки розсилав мандрівних дєрвішів по всій країні. Махдисти виступали проти занепаду моралі, розкошів, закликали відібрати землю у фєодалів, перерозподілити все майно, відмовитися від сплати податків, скинути турецько-єгипетське панування, вигнати європейських колонізаторів.

Далеко не всі з цих закликів відповідали вимогам Корану і духу первісного ісламу. Але для багатьох достатньо було того, що махдисти апелювали до авторитету Пророка і Корану. Соціальна програма махдизму була підтримана рабами, селянами, ремісниками. Гнучкішою ставала політика місцевих фєодалів і работорговців, які використовували ці заклики для подолання іноземної конкуренції, будучи байдужими щодо домагань, пов'язаних із перерозподілом майна. Махдизм викликав занепокоєння не тільки єгипетсько-турецьких, а й європейських властей. Влітку 1881 р. Мухаммед Ахмед проголосив себе Махді й виклав свою програму дій. Єгипетський уряд велів йому з'явитись у Хартум, щоб виправдатися перед властями. Але той відмовився. Каральний загін, який прибув на острів Абба, був повністю знищений. Після цього Махді проголосив джихад проти європейських колонізаторів і «лжемусульман», розпочавши бойові дії проти судансько-єгипетських військ. Здобувши кілька перемог, на початку 1885 р. оволодів містом Хартум.

Переможне завершення «священної війни» відкривало можливості для формування теократичної держави на засадах, проголошених у період боротьби за владу. Але невдовзі Махді помер. Його заступив Абдаллах Ібн аль-Саїд Мухаммед, який іменував себе продовжувачем Махді.

Спочатку всі громадські порядки базувалися на зрівняльно-аскетичних принципах. Командирський склад армії та чиновництво набирали з низів. Платня високопоставленим чиновникам не перевищувала заробітків ремісника. Було суворо регламентовано використання побутових предметів. Усі коштовності необхідно було здавати державі. Заборонялися надмірності в харчуванні.

Однак вивести суспільство за межі його об'єктивного розвитку не вдалося. Через декілька років почалося виродження махдистської теократичної держави. Чиновники та офіцери почали захоплю-

вати земельні ділянки, які обробляли раби та кріпаки. Це спричинило обурення народних мас, які потрапляли в нову кабалу. Спроба впровадження соціально-релігійного ідеалу зазнала краху.

14.9. МУСУЛЬМАНСЬКІ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ

Будучи основою світосприйняття і мислення народів багатьох країн, визначаючи принципи політичного устрою і державного правління, іслам став джерелом різноманітних національних і транснаціональних релігійно-політичних рухів, які відчутно впливають на міжнародний клімат.

Ісламський фундаменталізм. Основними його рисами є радикальне та войовниче неприйняття принципів, форм, мети будь-якої модернізації ісламу, неухильне відстоювання ісламських традицій, протидія процесам загальної відкритості мислення, діяльності, протиставлення їм абсолютної переконаності у власній непогрішимості, непорушності сповідуваних ідеалів, засудження будь-яких альтернатив, відсторонення від решти суспільства.

Сучасний ісламський фундаменталізм постає як категорична й непримирима вимога радикальної ісламізації суспільства на всіх рівнях — політичному, економічному, духовно-культурному.

Розрізняють три категорії ісламських фундаменталістських течій:

1. *Радикальний фундаменталізм.* Його представники використовують військові методи боротьби проти існуючої влади, насильство, терор та ін. Об'єктами їхньої боротьби є не тільки уряди, а й іноземні журналісти, дипломати.

2. *Поміrkований фундаменталізм.* Вплив його прибічників найбільший у сільській місцевості. Багато уваги приділяє роботі шкіл, лікарень, благодійництву, прагнучи проілюструвати й змоделювати ісламський дух та етику.

3. *Легальний фундаменталізм.* Представники його намагаються легально увійти в парламент, місцеві органи влади, здійснити соціальну реформу, втілюючи в життя ісламський ідеал у межах чинного законодавства. У Лівані в 1992 р. вони здобули перемогу на парламентських виборах, ймовірна була перемога і в Алжирі, але там вибори було скасовано.

Насправді розбіжність між цими рухами помітна не завжди. Інколи вони вдаються до різних методів з метою ефективного реагування на ситуації, в яких опиняються. Навіть палестинський «Хамас» визнає тимчасове перемир'я з «ворогами», не відмовляючись від «священної війни».

Ісламський екстремізм. Йому властива схильність до крайніх поглядів і надзвичайних дій у політиці та ідеологічному протистові, нетолерантність, несприйняття й неприйняття інших думок, позицій та уподобань, релігійна нетерпимість до норм, принципів та цінностей неісламського суспільства.

Ідеологи його стверджують, що сучасні мусульманські суспільства втратили свій ісламський характер і насправді є суспільствами джахілії. Таке оцінювання поєднується з різкою критикою правлячих режимів та їхньої політики. В основі її ставлення до політиків як до невірних. Деякі представники екстремізму невірними вважають усіх людей, крім членів їхньої групи, інші ж стверджують, що, попри помилковість переконань, більшість населення можна вважати мусульманами.

Прихильники ісламського екстремізму наголошують на необхідності негайних радикальних дій, у тому числі насильства, заради встановлення «ісламського порядку», можливого тільки внаслідок приходу до влади «істинних» мусульман. Відповідність таких дій законодавству для них несуттєва, оскільки головними вважаються лише норми шаріату в їхній інтерпретації.

Сучасний ісламський екстремізм є релігійно-політично орієнтованим. Грунтуючись на релігії, він ставить перед собою політичну мету, активно діючи саме на політичній арені.

Ісламський тероризм. Це одна з форм релігійно-політичної боротьби, в тому числі насильницькими методами, через дестабілізацію суспільства, державно-політичного ладу в країні.

Релігійна основа його виявляється в індивідуальній мотивації, фанатизмі членів угруповань. Вона визнає акції, спрямовані на самогубство, а загибель під час джихаду — прямою дорогою в рай. Тому більшість терористів не тільки готові, а й прагнуть загинути в такий спосіб, вбачаючи в терористичному акті не стільки засіб досягнення мети, скільки своє особисте спасіння в релігійному сенсі. Для терористів такий спосіб життя вважається формою служіння Аллаху.

На початку ХХІ ст. його кваліфіковано як одну з глобальних проблем людства.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Соціально-політичні причини виникнення ісламу.
2. Догматика та культ ісламу.
3. Мусульманське літочислення (Сонячний та місячний календар).
4. Основні напрямки ісламу.

5. Основні течії в шиїзмі.
6. Релігійні течії в сунізмі.
7. Коран — священна книга мусульман.
8. Ісламська громада — умма.
9. Іслам як ортодоксальна релігія.
10. Іслам як історія, релігійний шлях, культура.
11. Виникнення і історичний розвиток ісламу.
12. Народження і юність Мухаммеда.
13. Пророцтво та діяльність Мухаммеда.
14. Халіфат. Праведні халіфи: Абу-Бакр, Омар, Осман і Алі.
15. Міжнародний ісламський порядок Аббасидів.
16. Структура мусульманського способу життя.
17. Реалізація цілей ісламу: громада віруючих, які виконують приписи ісламу.
18. Сунна Пророка.
19. Сунна і умма.
20. Шаріат — божественне законодавство для умми.
21. Фікх: ісламська юрисдикція і теологія.
22. Мусульманські свята та їх початки в народному ісламі.
23. Тарікат як особиста праведність і намагання до єднання з Богом.
24. Шанування святих в шиїзмі.
25. Іслам в сучасному світі.
26. Мусульманське заперечення Заходу.
27. Іслам і мусульмани на Заході.
28. Ісламський «фундаменталізм».
29. Ідейно-історичні умови виникнення ісламу.
30. Мусульманська філософія.
31. Суфізм.
32. Суфійські ордени.
33. Сучасна соціально-політична доктрина ісламу.
34. Мусульманські свята і обряди.
35. Іслам в Україні.
36. Духовні джерела ісламу.
37. Вплив іудейської та християнської традиції на становлення віровчення ісламу.
38. Проблема духовного лідерства в ісламі.
39. Особливості ісламських теократичних релігій.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення ісламу, його характеристику як релігії.
2. Які три релігії належать до авраамічних традицій і що між ними спільного?
3. У чому відмінність ісламу як релігії від релігій Індії?
4. Яку роль в ісламі відіграють Коран і Сунна?
5. Яка роль Авраама в ісламі?

6. Які характерні риси арабської релігії доісламської епохи?
7. Яке значення мав арабський термін «джини»?
8. Назвіть головні події в житті Мухаммеда і розкажіть про його перше одкровення.
9. У чому полягав зміст проповіді Мухаммеда?
10. Яка була перша реакція на проповідь Мухаммеда, і чому він переселився із Мекки в Медину?
11. Що здійснив Мухаммед після завоювання Мекки?
12. У чому полягає відмінність ісламської громади Мухаммеда від доісламської громади?
13. Назвіть основні поняття Корану.
14. Яким ви бачите іслам в умовах людського існування, а саме: проблема свободи, волі, гріха і спасіння?
15. Назвіть основні елементи ісламської віри.
16. Які ритуали є невід'ємною частиною ісламського культуру?
17. Які умови повинні бути дотримані при закладанні мечеті?
18. Назвіть п'ять стовпів ісламу.
19. У чому полягає значення права (шаріату) для ісламу?
20. У чому подібність і відмінність між сунітами та шиїтами?
21. Які західні цінності критикують і відкидають мусульмани?
22. Назвіть основні неурядові релігійно-політичні течії.
23. Які ви знаєте основні напрями в ісламі?
24. Розкажіть про головні обряди переходу до ісламу.
26. Охарактеризуйте передумови виникнення ісламу.
27. Порівняйте спільні й відмінні риси Мухаммеда і творців двох інших світових релігій — Будди та Ісуса Христа.
28. Що, на вашу думку, є спільного у віровченні ісламу та християнства?
29. Охарактеризуйте становище жінки в ісламі. Як воно виражається в шлюбному обряді?
30. Чи всі домонотеїстичні культури подолано в ісламі? Якщо ні, то які, на вашу думку, прижилися в ньому?
31. Охарактеризуйте історичну долю ісламу на українських землях.
32. Які теоретичні джерела ісламу?
33. У чому полягає сутність ісламського фундаменталізму.
34. Назвіть основні течії неортодоксального ісламу.

ТЕСТИ

1. Початком мусульманського літочислення вважають:

а) 642 р. н.е.;	в) 622 р. н.е.;
б) 632 р. н.е.;	г) 652 р. н.е.

2. Іслам у перекладі з арабської мови означає:

а) віра;	в) молитва;
б) могутність;	г) покірність.

3. Коран — священна книга мусульман, яка складається із _____ сур:

а) 124;	в) 114;
б) 134;	г) 104.

4. Поява ісламу в Криму пов'язана з приходом сюди у 1223 р.:

а) хрестоносців;	в) персів;
б) монголо-татар;	г) греків.

5. У якому році правителі Криму у XVст. стали підвладними Стамбулу:

а) 1475 р.;	в) 1495 р.;
б) 1485 р.;	г) 1465 р.

6. Нині іслам в Україні репрезентований такими духовними управліннями, як:

- а) духовне управління мусульман України;
- б) духовне управління мусульман Криму;
- в) духовний центр незалежних мусульман;
- г) духовне управління мусульман зарубіжжя.

7. Відповідно до Корану, створенню Аллахом людини передував акт створення ним:

а) ангелів і джинів;	в) священників;
б) аватарів;	г) ченців.

8. Віровчення ісламу у сунітському варіанті передбачає сповідування системи догматів і їх:

а) 3;	в) 5;
б) 7;	г) 9.

9. Віровчення ісламу у шіїтському варіанті передбачає сповідування системи догматів і їх:

а) 3;	в) 5;
б) 7;	г) 9.

10. В ісламі існують загальні свята, які стосуються всіх мусульман:

а) ід уль-фільтр;	в) карбан-байрам;
б) ід уль-адха;	г) рош-гашана.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Грюнебосум Г. фон.* Классический ислам. — М.: Правда, 1989. — 351 с.
2. *Климович Л.* Книга о Коране, его происхождении и идеологии. — М.: Молодая гвардия, 1989. — 527 с.
3. *Ионова А. А.* Ислам в Юго-Восточной Азии: проблемы современной идеологической революции. — М.: Политиздат, 1981. — 478 с.
4. Ислам: энциклопедический словарь. — М.: Русские словари, 1992. — 837 с.
5. *Керимов Г. М.* Ислам: происхождение, история и современность. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1989. — 188 с.
6. *Каримов Г. М.* Шариат и его социальная сущность. — М.: Современник, 1975. — 396 с.
7. *Лубский В. И., Калинин Ю. А.* Ислам. — К.: Фенікс, 1996. — 493 с.
8. *Лубский В. И.* Священные книги мусульман как историко-литературные памятники. — К.: Прайм, 2001. — 528 с.
9. *Лубский В. И.* Современный ислам: проблемы политических идеологий. — К.: Наукова думка, 1989. — 423 с.
10. *Лубський В. І., Борис В. Д.* Мусульманське право: навч. посібник. — К.: Абрис, 1994. — 576 с.
11. *Лубський В. І.* Сучасний іслам питання війни і миру. — К.: Наукова думка, 1990. — 437 с.

Розділ 15

НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ

15.1. ЗАГАЛЬНІ РИСИ НЕОРЕЛІГІЙ

У період докорінної перебудови суспільства постають нові складні завдання. Вони пов'язані як з неможливістю працювати застарілими методами, так і з новими реальностями, проблемами і процесами, що проявилися в сучасних умовах.

На сьогодні у країнах Заходу дуже поширилися так звані нові культури, або релігії Нового віку. Ці новоутворення в духовному житті західного суспільства в 50-ті роки виникли і поширилися у США, а згодом і у Західній Європі. Ця нетрадиційна релігійність небезпідставно може розглядатися як симптоматичний прояв глибоких кризових процесів в ідеології і масовій свідомості людей, як несподівані метаморфози, що їх переживає релігія в сучасну епоху. Певним чином ці культури можна розглядати як єдину ідейно-політичну течію, як продукт сучасного етапу розвитку суспільства, породжений спільними причинами, які мають спільні характерні риси і особливості.

Дивні публікації, пов'язані з вірою в Бога, дедалі частіше почали з'являтися на сторінках преси, зокрема американської. Поліцейський із міста Арлінгтона зупиняє машину і вимагає у водія пред'явити документи, але той заявляє, що документів у нього нема, оскільки він із церкви Армагеддона, в якій не визнаються офіційні імена, а дату і місце свого народження він вказати не може, бо вважає себе «вічним створінням».

Театральний постановник із Нью-Йорка О. Бовар оголошує себе Христом і знаходить багато послідовників. Коли один із них помирає, Бовар протягом трьох місяців молиться над небіжчиком для його воскресіння. Поліція примушує поховати покійного. На знак протесту новий Христос викидається з вікна хмарочоса.

Групи молоді чекають в пустинних місцях приходу Спасителя з космосу. Інші практикують колективне бичування з метою вигнання диявола, треті вперто відмовляються від будь-якої медичної допомоги, навіть від носіння окулярів.

Усе частіше такі факти почали втрачати характер винятковості, невинних дивацтв. Як з'ясувалося, за останні два-три десятки років

у США утворилося близько тисячі таких організацій, часто з най-несподіванішими і екстравагантними способами поведінки та діяльності. Певна суттєва схожість між ними дозволяє розглядати їх як конкретні форми єдиного руху, викликаного глибокими зрушеннями у світосприйманні населення країни.

Чим же характерні спільні риси нових культів, які дозволяють твердити про їх невідповідність традиційним релігійним течіям? Однією з таких рис є ігнорування респектабельних церков, гучне викриття їх як прислужників «духовного Вавилона». Звертання до окремих сюжетів та епізодів із священних книг використовується як вихідний матеріал для побудови власних фантастичних доктрин, пройнятих самозвеличенням. Іншими словами, культу майже або повністю не пов'язані з уже існуючими в країні релігійними течіями. Другою їх властивістю є специфічний соціальний склад. Раніше до месій і пророків переважно тягнулися люди з найменш забезпечених і освічених верств, особливо літні негри. В культух більшість становлять білі юнаки і дівчата з середнього класу, причому, зазвичай, вони мають хорошу освіту.

Серед нових культів значне місце посідають «східні» групи, та й інші різновиди їх часто користуються у своїх побудовах «східною» (буддійською, індуїстською) містикою. Для цих релігійних утворень характерним є уявлення про лідера культу як про особливого неповторного Спасителя, небесного обранця. Так, лідер Церкви уніфікації Сан Мен Мун твердить, що він «розмовляв з Учителями, у т. ч. з Христом, і в мудрості перевершив їх». Засновник «Сім'ї любові» М. Берг сповістив своїх послідовників, що мав спіритичні контакти з Распутіним, Жанною Д'Арк і чаклуном Мериліном. Не відстають від них й інші самозвані пророки.

Особливістю нових культів є також прагнення духовно і фізично ізолювати членів общини від зовнішнього світу, відвернути від колишніх цінностей і уподобань, паралізувати особисту свідомість, що досягається різноманітними засобами психічного впливу. Характерним для культів є і типовий спонукальний мотив в кар'єрі «месії», він вкрай тривіальний, це гроші. Так, місцева церква тільки за обов'язкові для новообернених платні курси щорічно одержує понад 400 тис. доларів. «Церква живого слова» володіє маєтком вартістю в 20 млн доларів. Стільки ж одержує «рух Харе Кришна» тільки від продажу своєї літератури. При цьому керівники культів не гребують навіть експлуатацією праці своїх послідовників, позбавляючи їх найнеобхіднішого.

Значне поширення нетрадиційної релігійності має свої вагомі об'єктивні причини, що полягають у загостренні суперечностей суспільного розвитку. Становище загострюється і завдяки виник-

ненню екологічних проблем. У міжнародному житті теж є безліч проблем, що вимагають розв'язання: локальні конфлікти і війни, розгул тероризму, страх перед можливою ядерною катастрофою тощо.

Проповіді лідерів культів зводяться врешті-решт до пророкування кінця світу. Кришнаїти вважають сучасну епоху залізним віком. Мун твердить, що космічна боротьба із сатаною, яка передує наступу «доби завершення Нового завіту», вже розпочалася. Божі діти призначали кінець світу на 1993 рік. Зараз серйозні вчені і політики запросто розмірковують про можливість загибелі людства, можливо, ще й тому найбільш фантастичні заяви отримують відгук у багатьох американців. Такі настрої передаються і молоді. Доречно зазначити, що молодіжне забарвлення культів також має свою причинну зумовленість в об'єктивній дійсності. Саме молодь передусім стикається з усілякими матеріальними труднощами. Ще не сформоване світосприйняття юнаків і дівчат найбільш чутливо реагує на соціальну несправедливість. Вони безкомпромісні у відстоюванні своїх ідеалів і, водночас, найбільш беззахисні у випадку їх краху. Нарешті, чимала частина молоді 60-х років пережила гостре розчарування у наслідках своєї діяльності, що сприяло становленню і розвитку нетрадиційних культів.

«Пророки і месії» відкидають офіційну ідеологію і традиційні віровчення, постійно викривають хиби західного суспільства. Але всі їхні проповіді та критичні не виходять за межі існуючого ладу, а є, власне, засобом пристосування до нього. «Месіанський» бізнес має масу переваг. Не є обов'язковими академічна підготовка або диплом. Немає потреби у фінансових внесках, а вигоди переважають над усім. Навряд чи якась інша робота, доступна звичайній людині, більш престижна. Навіть сумнівне минуле не може бути перешкодою.

Для змістовної характеристики і критики окремих культів доцільно дати їх класифікацію, зокрема для того, щоб обґрунтувати вибір конкретних релігійних течій як об'єкта критичного розгляду. Умовно релігії нового віку поділяють на три великі групи. До першої належать культу, що проголошують себе варіантами християнства і пропонують унікальну «богоодкровенну» істину, рекламуючи власний шлях до спасіння людства. Серед них: «Сім'я любові» («Діти Бога»), церква Армагеддона, місцева церква, церква уніфікації (об'єднана церква). Другу групу становлять культу, що ведуть свій родовід зі Сходу. Найбільші з них: Рух Харе Крішна (Міжнародне товариство усвідомлення Харе Крішна), дзен-буддизм, Місія божественного світла, Ананда Марга та ін. Окрему групу репрезентують об'єднання, що займаються, переважно, духовними справа-

ми, психотерапевтичними сеансами і процедурами, під які часто підводяться релігійні спекуляції. Серед них Церква сайєнтології, Товариство трансцендентальної медитації, Сіанон та ін.

15.2. ОСНОВНІ МОДЕЛІ КЛАСИФІКАЦІЇ НЕОРЕЛІГІЙ, ЇХ КРИТЕРІЇ

Неохристиянство. До неохристиянства належать релігійні течії, що виникають у межах традиційного християнства з метою приведення його у відповідність до вимог часу. Ще в минулому, а особливо в середині нинішнього століття, християнські Європа й Америка стикнулися з появою численних відгалужень від протестантських церков загальнохристиянського, євангельського характеру. Новоутворені Церкви базуються на Біблії як основному віросповідному джерелі та на особі Ісуса Христа як центральній постаті своїх релігійних доктрин. Характерною для неохристиянських груп є критика ортодоксального християнства за відхід від первісних традицій: оголошення своєї Церкви, секти справді істинним, відроджувальним рухом євангельського християнства, навіть месіанським у спасінні Христової віри; досконале знання Біблії з дозволом вільного прочитання її і власними інтерпретаціями; піднесення останніх до рангу віросповідних джерел (додаткові писання, об'явлення), авторитетніших, часом, за Біблію; визнання Ісуса Христа поряд зі своїм лідером керівником церкви, який вважається пророком, посланцем Бога. Неохристиянство відрізняється від історичного християнства своїм розумінням Трійці, природи Ісуса Христа, сутності Святого Духа, пекла й раю тощо.

В Україні до неохристиянських рухів належать, по-перше, привнесені з-за кордону місії, секти, новітні Церкви (*Християнська місія, «Емануїл», «Армія спасіння», мормони, Церква повного Євангелія, Церква Христа, Київський християнський центр «Нове життя», Християнська церква «Хвала і поклоніння», проросійське неохристиянське утворення Церква воскресаючої Богородиці, церква марійської орієнтації «Альфа і Омега»* тощо; по-друге християнські об'єднання українського походження, як от *Спілка християнської міжконфесійної згоди «Лігіс» і Собор євангельських церков. Богородична церква — неохристиянська конфесія, що розглядає себе як спадкоємицю «Російського самодержавного православия»* та його наступниці — істинно-православної церкви. Богородична церква організаційно сформувалася в Росії у 80-х роках. Офіційно була зареєстрована 1992 р. як Церква Божої Матері, що преображається. В Україні громади Богородичної церкви з'явилися 1992 року. Богородична церква проголосила себе Церквою Царства Божого, яке

Божа Мати за дорученням Святої Трійці має збудувати на Землі, підготувавши другий прихід Ісуса Христа. Своєрідне витлумачення в Богородичній церкві знаходять православне віровчення, обряди. Так, свхаристія розуміється тут як таїнство втілення в людину Христа через Марію. Атрибути храму, одяг священнослужителів у Богородичній церкві символізують вшанування Діви Марії. У культ і літургію запроваджено багато нових елементів. Священики сповідаються перед братами і сестрами. Велика увага приділяється «пластичній молитві», медитації: обов'язково тричі на день твориться Розарій — вінок молитов із роздумами про важливі події земного життя Господа і Богородиці. Російську православну церкву Богородична церква розглядає як «притулок Сатани», а її патріарха — як «червоного дракона». Визнаючи необхідність покаяння Росії перед Всевишнім, перед усім світом за спробу утвердження «диявольської цивілізації» — комунізму, вбивство «богородичного» імператора Миколи II. Богородична церква утверджує водночас ідею месіанської ролі Росії у світі, побудови через посередництво Пресвятої Богородиці саме на її території цивілізації, тотожної апостольському буттю. «Духовним Ізраїлем III Заповіту є Свята Русь» — твердять ідеологи цієї Церкви. Появу Богородичної церкви її керівництво розглядає як вияв Божого Провидіння, а тому закликає інші християнські конфесії до здолання своїх відмінних рис і входження в лоно новоутворення. Богородична церква шанує святих східного і західного християнства. Вона входить до Міжнародної ради громадських церков, визнається Вселенською Маріїнською церквою. Богородична церква має своє суспільно-просвітницьке утворення — «Фонд Новой Святой Руси».

Мормони — члени Церкви Ісуса Христа святих останніх днів, яку заснував у США 1830 р. Джозеф Сміт. За твердженням останнього, ангел, що явився йому, вказав місце, де лежали дощечки з давніми письменами книги ізраїльського пророка Мормона. Перекладена і видана, «Книга Мормона» подає життєпис двох давніх народів, які залишили Ізраїль і переселилися в Америку. Разом із писаннями самого Сміта, у мормонський канон включені також: «Вчення і заповіді», «Коштовна перлина», англійський переклад «Біблії» короля Джекоба. Віровчення церкви характеризується синкретичністю: воно увібрало в себе положення з християнських, ісламських, буддійських, давньогрецьких та давньоримських релігій, трактування Сміта. У статтях, де викладені основи віри мормонів, своєрідно витлумачуються Трійця, викупна жертва Христа, спасіння, месія. Мормони вважають себе обраними Богом людьми і сподіваються на щасливий кінець свого життя. Вони вірять у дар «інововлення» та його тлумачення, божественне об'явлення, можли-

вість побудови «Сіону» на американському континенті. Мормони визнають обряд хрещення через занурення у воду, покаяння. Церква мормонів має струнку ієрархічну організацію. На чолі її стоїть президент, який вважається пророком. Він керує громадами за допомогою 12 апостолів, Кворуму семидесяти, «Керівного єпископату» та Патриарха Церкви. Вся влада перебуває в руках священників-мормонів, які поділяються на Ааронове (молодше) та Мелхиседекове (старше) коліно. Основним центром мормонів є місто Солт-Лейк-Сіті, штат Юта (США). Крім того, члени Церкви Ісуса Христа святих останніх днів є у Великій Британії, Скандинавії, Німеччині, а також в Україні, де діє 23 громади.

Новоапостольська церква виникла в Англії 1832 р. як результат релігійного руху за відродження первісного вчення Христа. В наші дні центр Церкви міститься в Цюриху, очолюється первоапостолом, рішення якого з церковних питань є обов'язковими для членів організацій. Церковні священнослужителі єпископ, староста, пастор і проповідник правлять службу відповідно до своєї професійної діяльності, безкоштовно. У Церкві здійснюються три таїнства: хрещення водою, закарбування Духом Святим і причастя. Громади Новоапостольської церкви діють у більшості областей України. Видається журнал «Наша сім'я».

Церква Христа — новітній для України релігійний рух, поява якого ініційована американськими місіонерами. Церква проголошує Біблію основою свого віросповідання і діяльності, вимагає від кожного вірного дотримуватися постулатів віри, викладених у Святому Письмі, втілювати у своєму житті первісні християнські ідеали. Церква протестує проти бюрократичних організаційних пут, тому не має вищих та місцевих органів управління або якогось керівного центру. За кожною громадою визнається право автономії. Громада керується за місцем реєстрації обраним старшиною, богослужіння веде місцевий дякон, відправи у Церкві складаються із п'яти ритуалів, що відповідає тексту Святого Письма: спів, молитва, проповідь, складання дарів, переломлення хліба та причастя вином. У Церкві не існує обов'язкового членства, визнається хрещення у свідомому віці, яке здійснюється короточасним зануренням у воду.

Нова церква, або Церква нового Єрусалима — послідовники Е. Сведенборга (1688—1772), відомого шведського теософа-містика, вченого широкого профілю, який свій духовний досвід описав у книзі «Щоденник видінь». Основу віровчення Церкви становлять 33 томи теологічних творів Сведенборга, зокрема книга «Таємниці неба», «Про небо та його чудеса та про пекло», «Вчення Нового Єрусалима», які у Швеції тривалий час були під забороною, а їх ав-

тор звинувачувався у ересі. Лише після смерті Сведенборга з'являються гуртки його шанувальників. Перший такий осередок заснував у Лондоні Роберт Гіндам. Датою народження Сведенборзької церкви вважається 1788 рік. Нині громади сведенборгців існують у різних країнах Європи, Америки. Церква видає журнал «Шлях до себе», має богословські семінарії в Англії, США. Громади Нової церкви є у Львові та Донецьку.

15.3. РЕЛІГІЇ ОРІЄНТАЛЬНОГО НАПРЯМУ

Релігії орієнтального напрямку репрезентовані неоіндуїзмом, течіями буддійського спрямування, рухами синтоїської орієнтації. Неоіндуїзм сьогодні є неодмінним елементом релігійного життя не лише Індії, а й багатьох країн Європи та Америки. Виник у першій половині XIX ст. в рамках індуїзму як його сучасне прочитання для інтелектуалізованих верств Сходу і Заходу. Характерним для неоіндуїзму є, зазвичай, опора на давню ведичну традицію, але при цьому вдало використовуються досягнення інших культур, цінності багатьох релігій. В усіх неоіндуїстських вченнях популярними є ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій як пошуків шляхів до Бога, духовної оази в реконструкції суспільства. Обов'язковим для неоіндуїзму є наявність гуру як проповідника вчення і провідника духовних пошуків особистості, групи, течії. Адаптовані до сучасної людини, неоіндуїстські рухи особливо активно поширюються східними місіонерами з середини XX ст., переважно, у формах культурних, просвітницьких, оздоровчих заходів.

Міжнародне товариство Свідомості Кришни, або рух «Гаре Кришна» (МТСК), є модернізованим варіантом однієї з гілок вішнуїзму — «релігії чай» тантинів. Відомий бізнесмен з Індії Свамі Прабгупада (1896—1977) прибуває 1966 р. до Америки з метою відродження моральності американського суспільства, яку починає реалізувати серед гіпи Нью-Йорка. З невеличкої групи учнів Прабгупади рух виріс до світового розповсюдження конфедерації ашрамів, духовних шкіл, храмів, громад, видавництв, крамниць, сільськогосподарських ферм. Лише в США налічується 100 тисяч кришнаїтів. Центри МТСК є також у Канаді, Австралії, країнах Латинської Америки, майже у всіх європейських державах. Перші громади кришнаїтів з'явилися в Україні у 80-х рр., але існували нелегально. Лише 1990 р. було дозволено їхню діяльність. У 1995 р. зареєстрований Всеукраїнський центр Свідомості Кришни, який є керівним органом об'єднання 46 громад послідовників кришнаїзму, що діють майже у всіх областях України. Ядром вчення МТСК, ви-

кладеного у майже 80 працях Шрили Прабгупади і перекладеного на 35 мов світу, є віра в Кришну як Верховну особу Господа та необхідність відданого служіння йому. Кришнаїти виконують визначену Прабгупадою місію: пропагують ведичні знання про Космос, людину, суспільство, поширюють Свідомість Кришни, брахманічну культуру, практикують бгакті-йогу, ведуть праведне життя (не споживають м'ясо, рис, яйця, каву, чай, наркотики, не грають в азартні ігри тощо). Кришнаїти крім вирішення проблем внутрішнього вдосконалення особи займаються благодійництвом. В Україні вони провадять соціальне важливі благодійницькі акції — «їжа для життя», борються з наркоманією, працюють у місцях позбавлення волі, розповсюджують ведичну літературу, провадять фестивалі, лекції тощо.

Послідовники Шри Сат'ї Саї Баби (нар. 1926 р.), одного з найвідоміших в Індії та в усьому світі Гуру, об'єднані в релігійні центри, що існують у багатьох країнах і підпорядковуються ашраму «*Прашанті Нілаям*» — («*Обитель повного спокою*») місцю проживання вчителя і прощі його вірних, що у Південній Індії. Саї Бабу вважають чудотворцем, аватарою (втіленням) Бога, який зцілює людей і духовно, і фізично. Свою місію Сат'я визначив як ствердження праведності (дгарми), відродження в людині прагнення до духовності, а в людстві — бажання жити в мирі й співпраці. Саї Баба прийшов, щоб об'єднати всіх людей в одну сім'ю, яка б будувалася на принципах Істини, Праведності, Миру, Любові й Ненасильства. Вчення гуру — не нова релігія, вона визнає всі релігії, наявність у них істини, допомогти усвідомити яку і покликаний Саї Баба. Вся діяльність центрів спрямована на духовну сферу, освіту та служіння людям (допомога хворим, людям похилого віку, розумово відсталим, усім нужденним). Вироблений ними Кодекс поведінки і Десять принципів життя послідовників Саї Баби близькі до вже відомих релігійних заповідей загальнолюдського змісту. В Україну рух прийшов із Росії в 90-х рр. через Братство відданих Сат'ї Саї, Товариство ведичної культури Санкт-Петербурга, які перекладають і видають повчання, афоризми вчителя, записи розмов із ним.

Активно діють в Україні *Центри Шри Чинмой* (нар. 1932 р.) — індійського поета, музиканта, філософа, громадського діяча руху за мир. У своїх працях «Внутрішня позамежність» (1974), «Медитації» (1978), «Світло Сходу для західного розуму» (1989), «Душа — подорож нового життя» (1991) та інших Шри Чинмой навчає «Шляху серця» — шляху любові, відданості й самозречення, який дає можливість швидко досягти духовного прогресу. Запропонована вчителем філософія любові виражає найглибший зв'язок Людини і Бога, які є аспектами однієї і тієї самої єдиної свідомості. У

драмі життя людина реалізує себе у Всевишньому, усвідомлюючи, що Бог це найвища власна сутність людини. Всевишній розкриває себе через людину, яка служить йому інструментом для перетворення і вдосконалення світу. Головна мета послідовників учення — це духовне і фізичне вдосконалення особистості через пізнання своєї глибинної суті, духовних істин, пошук, відкриття й вияв їх у собі. Для цього центри організують і здійснюють лекції, концерти, театральні вистави, екскурсії, спортивні змагання та інші безкоштовні культурні заходи. В Україну рух прийшов у кінці 80-х — початку 90-х рр. внаслідок проповідництва одного із західних учнів Шри Чинмоя. Сьогодні центри (громади) Шри Чинмоя діють у 24 містах України, зокрема в Одесі, Києві, Харкові, Львові.

Ошо-центр створений у Києві в 1991 р. прихильниками індійського філософа, гуру, проповідника Раджніша Чандра Мохана (1931—1991), більш відомого під духовними іменами «Бгагаван Шри» (Благословенний) і «Ошо» (Океанічний, розчинений в океані). Раджніш у 1974 р. заснував Міжнародну комуну з центром у місті Пуна (Індія). З 1981 р. перебував у США, де прагнув реалізувати свою мрію — створити «просвітлену громаду», Раджнішпурам — місто майбутнього. Проте здійснити свої плани Ошо не зміг: він був депортований із країни, повернувся у свій ашрам в Індії, де жив до смерті в колі своїх учнів, друзів, послідовників. Популярність Ошо на початку 80-х рр. була приголомшлива. У 22 країнах Америки, Європи, Азії відкрито 500 центрів раджнішізму. Його твори містять оригінальні роздуми про Всесвіт, Бога, людину, їхнє гармонійне існування. Гуру не нав'язував якісь заповіді, догмати, доктрини, обов'язкові приписи, поважав свободу людини, її прагнення до самопізнання, здатність до самовдосконалення. Своє вчення Ошо пропонував як допомогу тим, хто йде шляхом духовних пошуків, і як один із таких шляхів він пропонував власний досвід самоусвідомлення, синтезації вчень східних і західних філософів, духовних традицій різних релігій (йоги, суфізму, індуїзму, буддизму, тибетської тантри тощо). При українських центрах Ошо працюють групи з медитації за Раджнішем, з лікування за системою Рейки та з астрології. Кількість членів громад постійно зростає.

Вселенська Чиста релігія походить з Індії, де у 1970 р. її засновниця Шривастава Нірмала — Шри Матаджи Нірмала Деві (нар. 1923 р.) відновила давню систему духовного сходження і самооздоровлення — сагадж-йогу. За вченням останньої, в кожній людині перебуває енергія чистого бажання (кундаліні), яка є відродженням Святого Духа. За допомогою медитації, молитви, специфічного методу, який відкрився Шри Матаджи, людина стає здатною на самореалізацію усвідомлення власного духу, тобто пробудження влас-

ної сили, кундаліні. Завдяки підйманню цієї сили-енергії, яка виходить у вигляді прохолодних вібрацій, у людині ніби народжується світло, в якому вона бачить істинну себе, розуміє, що їй треба робити, тобто сама собі стає майстром, здатним зцілити себе, позбутися багатьох хвороб. Унікальність методу Шри Матаджи в тому, що він дає змогу підняти кундаліні одночасно у багатьох людей. Ті, хто пробудив її в собі, з'єднуються з космічною всепроникною енергією Божественної любові, у них з'являється потреба дотримуватися Божественних заповідей. Сагадж-йога робить будь-яку релігію внутрішньою, природною. Через це вона вважається квінтесенцією всіх релігій, що об'єднує в собі все найкраще. Серед тих, хто практикує сагадж-йогу, вірні мусульмани, юдеї, християни з 55 країн світу. Послідовники цієї течії з'явилися в Україні після публічних виступів Нірмали Деві, в Києві 1989 р. Створено Український центр Сагадж-йоги, де безкоштовно навчаються ті, хто бажає реалізувати себе за методом Шри Матаджи.

15.4. СИНТЕТИЧНІ РЕЛІГІЇ

Синтетичними називають такі релігії, які в своїх догматах, культурах спираються на багато різних традицій, але не просто еклектично поєднують їх, а створюють свої власні вчення, синтетичні обрядові дійства, сильну церковну організацію, що претендує на статус надрелігії. В них розвинутий культ лідера, визнається авторитет власних віросповідних джерел, наявна ідея богообраності їхніх послідовників. До цієї групи належать: Біле братство, Церква об'єднання, або Церква уніфікації, Світова віра бахаї.

Біле братство започаткувало свою діяльність у Києві 1990 р. Засновником і керівником цієї течії став фахівець у галузі кібернетики Юрій Кривоногов. Має ще одну назву «Юсма-лос», яке розшифровується так: ЮС — Юоан Свами (сам Кривоногов), ма — Марія Деві (його дружина Марія Цвигун), лос — Логос (Ісус Христос). Під аналогічною назвою 1993 р. Біле братство друкувало газету (вийшло кілька її номерів). Нова течія проголосила себе «надрелігією епохальною, релігією прийдешнього». Основні свої ідеї «Біле братство» запозичило із різних віровчень, еклектично поєднаних і скріплених сучасною науковою термінологією. Нашому суспільству, яке зображалося суто сатанинським, позначеним «числом звіра», тобто 666, апокаліптично передрікався кінець світу (за прогнозами «білобратчиків» мав статися в листопаді 1993 р. з епіцентром у Києві). Марія Цвигун була проголошена «Богом Живим Марією Деві Христос», тобто Христом у другому своєму пришестві

в тілі матері. Ю. Кривоногов став називатися Юоаном Свами, втіленням Івана Богослова, інші проповідники отримали імена біблійних пророків та новозаповітних апостолів. Завдяки активній місіонерській діяльності проповідників Білого братства рух кількісно зростає, особливо за рахунок молоді: учнів, студентів, які кидали своє навчання, сім'ї, займалися проповідництвом, розповсюдженням літератури тощо. Громади Білого братства виникли в різних регіонах України і поза її межами. Коли діяльність Білого братства почала набирати відверто антисупільного спрямування, вона була припинена правоохоронними органами, розпочато слідство, за матеріалами якого в Києві в 1994—1995 рр. відбувся суд над його організаторами.

Церква об'єднання (інша назва *Церква уніфікації*) — одна із найпоширеніших новітніх релігійних течій, у якій поєднані риси східних релігій і християнства з переважанням останнього, різних філософських і соціальних вчень. Засновником і керівником Церкви є Сан Сюн Мун. У 1954 р. ним була заснована «Асоціація Святого Духа для уніфікації світового християнства». 1960 р. Сан Мун переїздить до США, де розгортає активну релігійну діяльність. Основні положення Церкви об'єднання викладені у творах Муна, головними з яких є «Пояснення Принципу» (1957) і «Глумачення Принципу» (1966). В них, по суті, заперечуються висхідні засади традиційного християнства, зокрема божественна природа Ісуса Христа, пропонується своє прочитання Святого Письма. Мун та його дружина Хак Джа Мун вважаються «істинними батьками», третіми Адамом і Євою, які за дорученням Бога створили «досконалу сім'ю», що є джерелом спасіння для всіх сімей. Ті члени Церкви, які бажають одружитися, мають пройти через відповідний шлюбний обряд. Шлюбні пари добираються тільки з благословення самого Муна. Масовим колективним вінчанням надається велике значення. У Церкві об'єднання існує сувора регламентація взаємин, чітке підпорядкування її членів керівництву. Велика увага приділяється роботі з кадрами. На «семінарах з лідерства» ведеться кваліфікована підготовка лекторів, проповідників із використанням даних сучасної науки і техніки. Для вчених, діячів культури Церква організовує симпозиуми, конференції, фестивалі. Під егідою Церкви діють міжнародні організації: Федерація жінок за мир в усьому світі, Академія професорів «За мир в усьому світі», Міжнародний релігійний фонд тощо. Церква підтримує понад 200 різних наукових, соціальних, навчальних, гуманітарних та інших проектів. Церква об'єднання — швидкозростаюча релігійна течія, її прихильники є нині у 160 країнах світу, в тому числі у Росії, країнах Балтії, в Україні, де рух з'явився ще у 70-х рр., але як масова організація ві-

домий із 1991 року. Є громади в Києві, Харкові, Донецьку та інших містах.

Світова віра бахаї — нова для України релігія, яка виникла в Ірані в середині минулого століття як різновид одного з модернізованих ісламських напрямів бабізму. Її засновник — Мірза Хосейн Алі (1817—1892), відомий під ім'ям Баха-Ула («слава Бога»), у 1863 р. проголосив світові про свою божественну місію об'єднати людство на основі єдиної релігії. На відміну від християнства, квінтесенцією якого є любов, у Баха основним принципом визнано ідею єдності: єдності Бога, єдності релігій, єдності людства. Заповідями цієї релігії стали визнання принципу рівних прав, можливостей і привілеїв чоловіків і жінок, необхідності обов'язкової освіти, знищення крайностей бідності й багатства, заборона рабства, аскетизму, чернецтва, вживання алкоголю, наркотиків, припис одностатевості й вірності у ньому, невтручання в політику, повага до свого уряду, піднесення будь-якої праці зі служіння іншим до рівня богослужіння тощо. Бахаї визнають усі релігії вчителів людства, які були послані йому Богом, розуміючи ці вчення як необхідні етапи розкриття духовної істини. Для бахаїв Баха-Ула — останній за часом з'явлених вчителів. Віросповідним джерелом є Писання засновника релігії. Перші бахаї за межами країни виникнення з'явилися в Америці (1896), Канаді (1897), Великій Британії та Франції (1896), Німеччині (1906). Відомо, що в кінці XIX ст. громада бахаїв діяла в Ашхабаді, їхнє вчення було відоме Льву Толстому. Основними поширювачами віри (так званими піонерами) стали американці та іранці, які не займалися місіонерством або пропагандою вчення.

15.5. ЕЗОТЕРИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ І ТЕЧІЇ

Езотеричні (таємний, внутрішній) об'єднання — це, зазвичай, позавіросповідні містичні течії, що виникли на межі XIX—XX ст. як опозиція офіційній ідеології традиційних релігій. Увібравши в себе езотеричні традиції різних епох, вчення сучасних езотериків включили в себе віру в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього, магичні засоби спілкування з ним, підкорення його своїм інтересам. Усі засновники езотеричних течій переконані, що тільки вони дають надзвичайно глибокі позитивні знання про світ, приховані від «непосвячених». Теософія — релігійно-філософське вчення про можливість містичного та інтуїтивного пізнання Бога шляхом безпосередніх контактів із надприродними силами. Теософія базується на суб'єктивному містичному досвіді,

внаслідок якого людина отримує об'явлення Боже, викладаючи його як певну систему поглядів. Найвідомішим на сьогодні теософом була Олена Блаватська, родом з України, яка заснувала Світове теософське товариство (1875). Запропонована авторкою у багатомній праці «Таємна доктрина» — специфічна езотерична (таємна) система — претендує на універсальну релігію, що, будучи синтезом різних релігійних доктрин (езотеричного буддизму, тибетського ламаїзму, індійського містицизму, кабали, єгипетської і грецької міфології, спиритуалізму, масонства тощо), прагне розкрити тотожність таємного змісту всіх релігійних символів. Спираючись на вчення Парацельса, Бьоме, Сен-Мартена, Сведенборга, В. Соловйова, який вважав теософію вищим синтезом пізнання (раціонального, емпіричного знання з містикою), О. Блаватська детально схематизує космологічні й антропологічні процеси, подаючи еволюцію Всесвіту і людства відповідно до східних езотеричних традицій, які постулюють існування семичленної ієрархії «планів» (рівнів). Вважається, що вчення Блаватської стало кардинальною концепцією, яка лежить в основі теоретичних концепцій переважної більшості течій «ньюейджа». Так, голос, що його почула Жана Д'Арк, був настільки переконливим, що вплинув на її долю, зробивши з цієї селянки національну героїню.

У деяких, ще більш виняткових випадках надприродне менш приховане: воно виявляється одночасно для декількох людей або набуває видимих, помітних форм.

У літературі описані різноманітні видіння. Так, у Боснії, в селі Меджугор'ї, в районі поблизу великого хреста, поставленого у 1933 р. на честь 1900-ліття розп'яття Христа, з 1981 р. п'яти особам з'являється Богородиця. В певний час вони одночасно падають на коліна, і під час їхньої розмови з Богородицею у них рухаються губи, проте жоден звук не сприймається присутніми. Надприродне послання, передане таким чином, відповідає християнській традиції: спонукання до молитви та звертання до сердець вірних. За описами свідків, Богородиця носить сіру осяяну сукню і білу вуаль. Понад 2 мільйони людей взяли участь у прощі до Меджугор'я.

Уперше в Африці спостерігалась ціла серія видінь, яка почалась 1981 р. Христос і Свята Діва з'являлися через однакові проміжки часу перед декількома дітьми села Кібехо, у південній частині Руанди. Десятки тисяч людей уже стали свідками цих незвичайних явищ.

На відміну від того, що спостерігалось у Меджугор'ї, в Кібехо молоді люди іноді після своїх видінь раптово падають на землю і декілька хвилин залишаються непритомними.

Зцілення і численні випадки навернення до християнської віри були зафіксовані після цих випадків.

873 р. у Парей-ле-Мон'яль, у Франції, був збудований монастир, який належав абатству Клюні, згодом у XII ст. — собор. Але саме в XVII ст. Парей-ле-Мон'яль став відомим: черниці Маргарити-Марії Алакок явилось близько 30 видінь Христа. Найважливішим із видінь було те, в якому їй рекомендувалось у червні 1675 року заснувати свято Святого Серця. Поклоніння Серцю Христову існувало ще в Середні віки. Послання черниці, підтримане єзуїтом, було прийняте Церквою, і культ Святого Серця Христового одразу поширився. Сестра Маргарита-Марія Алакок була канонізована Католицькою церквою 1920 р.

У 1830 р. в Парижі монастир сестер ордена Милосердя став місцем явлення Богородиці. Черниця Катерина Лябуре побачила Діву Марію у каплиці. Через чотири місяці Богородиця знову постала перед нею. Вона отримала наказ виготовити образок. Цей образок швидко набув популярності, був розмножений у декількох мільйонах копій і викликав ряд чудес.

Що стосується Катерини Лябуре, то вона, зберігаючи цю таємницю про видіння, продовжувала своє життя як звичайна черниця. У момент беатифікації 1933 р. її могилу відкрили і з'ясували, що тіло її незмінне, немовби вона тільки-но померла. Вона була канонізована 1947 року.

Дозуле — маленьке село в Нормандії, стало місцем видінь у недалекому минулому. 36 разів у період з 1972 по 1982 рр. Христос являвся матері п'яти дітей Мадлен Омон. Послання, передані Христом, викладені латиною, є ніби продовженням Апокаліпсису. Вони пророкували великі страждання перед кінцем світу, появу знаку Хреста в небі, що чудом зупинить третю світову війну. Христос ніби просив поставити у Дозуле хреста висотою 738 м, що відповідає висоті пагорбу з хрестом у Єрусалимі. Багато інших свідків з інших місць не раз бачили, як несподівано небеса утворювали хрест над місцями видінь.

Можна висунути гіпотезу, що видіння є лише видимою частиною айсберга, який складається з «комплексу» надприродних виявів, призначених окремим особам. Серед різноманітних форм цих виявів, зазвичай персоналізованих, деякі охоплюють одразу групу осіб і включають феномени, які спостерігались і третіми особами.

Багато явищ природи випадають із нашого поля зору з тієї простої причини, що наше сприйняття не є досконалим. Інакше кажучи, незважаючи на те, що деякі результати вже сьогодні досягнуті, а деякі фантастичні гіпотези відкинуті, можна твердити, що наука ще не вичерпала своїх можливостей.

Виходячи з цього зазначимо, що різні релігії відносять велику кількість таємничих фактів до розряду чудес. У чому полягають

ці явищі і чи справді вони не піддаються науковому поясненню? Перелік чудес реальних і припустимих вражає, а саме: здатність висловлюватися невідомими мовами; левітація (здатність підніматися у повітря всупереч закону всесвітнього тяжіння); здатність жити, не приймаючи їжу; нетлінність деяких мощей; мироточіння (виділення приємних запахів); стигмати (кровоточиві рани, що з'являються на руках і ногах деяких святих на місці ран розп'ятого Христа); білокація (здатність появи одночасно у двох місцях); чудесні зцілення.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Езотеричні об'єднання.
2. Книга Р. Хаббарда «Діанетика: сучасна наука розумового здоров'я».
3. Основні тенденції виникнення і розвитку нетрадиційних релігій.
4. Неорелігії в Україні в контексті свободи віровизначення.
5. Аналіз релігійної свідомості тоталітарних сект.
6. Релігійний фанатизм: сутність та вияви.
7. Особливості релігійної свідомості тоталітарних сект.
8. Неорелігії в Україні в контексті свободи віровизнання.
9. Основні тенденції виникнення і розвитку нетрадиційних релігій.
10. Книга А. Швайцера «Культура та етика».
11. Особливості функціонування новітніх релігій у сучасному світі.
12. Соціально-політичні, психологічні корені секулярних учень релігійного спрямування.
13. Вплив секулярних учень релігійного спрямування на історичний розвиток людства.
14. Проблема закономірності й випадковості в секулярних ученнях релігійного спрямування.
16. Особистість у секулярних релігійних системах.
17. Проблема сенсу життя в секулярних ученнях релігійного спрямування.
18. Тоталітарні секти, їх природа і сутність.
19. Причини виникнення сучасних нетрадиційних культів.
20. Загальні риси нетрадиційних культів.
21. Класифікація нетрадиційних культів.
22. Дайте загальну характеристику неохристиянським об'єднанням («Церква Єднання», «Діти Бога», «Церква Тіла Христа»).
23. Дайте загальну характеристику неорієнталістським культам («Товариство Свідомості Кришни», «Місія Божественного Світла Махарай Джи») та ін.
24. Дайте загальну характеристику сайєнтологічним об'єднанням — («Церква Сайєнтології», «Трансцендентальна медитація», «Космічні релігії», «Спілка Астаріус» тощо).

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні принципи виникнення нетрадиційних культів.
2. У чому полягає основа віровчення Сахаджа-йога?
3. Хто і коли розробив основу медитативної техніки Руну Ошо?
4. Назвіть основні принципи виникнення синкретичних культів.
5. Хто є засновником Церкви Саєнтології?
6. Які основні групи нетрадиційних культів.
7. Назвіть загальні риси нетрадиційних культів.
8. Під впливом яких релігійно-філософських концепцій складалася теософія?
9. Дайте загальну класифікацію та характеристику сатанізму.
10. Які соціально-політичні, психологічні чинники навертають людей до нетрадиційних релігій, неорухів тощо?
11. Проаналізуйте спільні і відмінні риси таких феноменів, як нетрадиційні релігії, неорухи, релігії Нового віку.
12. Які спільні та відмінні риси втілені у трактуваннях постатей засновників монотеїстичних релігій і неорухів?
13. Охарактеризуйте спільні й відмінні риси неоязичницьких напрямів.
14. Як вплинув науково-технічний прогрес на релігійну картину сучасного світу?
15. Охарактеризуйте загальні особливості релігійних учень секулярного характеру.
16. Як різні секулярні вчення релігійного характеру розглядають проблему людського буття, ролі особистості у пізнанні й удосконаленні світу?
17. Охарактеризуйте спільні риси індивідуалізму, ніцшеанства та імперіалізму.
18. Наведіть приклади того, як окремі принципи конкретних віросповідальних систем секулярного характеру знаходили своє втілення в соціально-політичній практиці різних народів і держав.
19. Які соціальні категорії населення найбільш схильні до сповідування секулярних учень релігійного характеру? Твердження обґрунтуйте.
20. Яка різниця між релігійною системою індуїзму і кришнаїзму?

ТЕСТИ

1. Наукові дослідники доводять, що дух «нових релігій» можна характеризувати як:

а) сакральний;	в) істинний;
б) релігійно-авантюрний;	г) своєрідно-фантастичний.

2. Сучасні теорії секуляризації щодо майбутнього релігій можна поділити на:

а) слабкі;	в) великі;
б) сильні;	г) маленькі.

3. Згідно з ученням філософа-гуманіста та теолога А. Швайцера, єдино глибоким світоглядом є:

- а) нетейстичний містицизм;
- б) етичний містицизм;
- в) розуміння вищого світла;
- г) концепція вродання.

4. Неохристиянство передусім відрізняється від історичного християнства своїм розумінням:

- а) християнського віровчення;
- б) християнських таїнств;
- в) християнських свят;
- г) вакханалії.

5. До неохристиянських рухів належать:

- а) «Армія спасіння»;
- б) Православ'я;
- в) Католицизм;
- г) «Нове життя».

6. Новоапостольська церква як представник неохристиянства виникла в Англії в:

- а) 1812 р.;
- б) 1822 р.;
- в) 1832 р.;
- г) 1842 р.

7. Релігії орієнтального напрямку репрезентовані:

- а) неоіндуїзмом;
- б) течіями буддйського спрямування;
- в) рухами синтоїстської орієнтації;
- г) іудаїзмом.

8. У синтетичних релігіях розвинуто:

- а) культ лідера;
- б) авторитет власного;
- в) культ бога Ану;
- г) культ богообраності віровчення; послідовників.

9. Неоязичництво в Україні представлено багатьма течіями, такими як:

- а) Орантійці;
- б) Ягновіри;
- в) Рідна віра;
- г) Чужий подих.

10. До сайєнтологічних рухів належать:

- а) діанетика;
- б) наука розуму;
- в) брахманізм;
- г) християнська наука.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балагушкін Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий. — М.: Искусство, 1986. — 355 с.
2. Баркер Гарольд. Во что они верят. — М.: Республика, 1995. — 317 с.
3. Безант А. Древняя мудрость. — М.: Республика, 1992. — 423 с.

4. Бог и мы. Учение преподобного Муна. — М.: Вариант, 2002. — 539 с.
5. *Гуревич П.* Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. — М.: Мысль, 1985. — 395 с.
6. *Демьяненко С. П.* Религиозно-философские аспекты современного дзэн-буддизма. — М.: Раритет, 1993. — 514 с.
7. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури; Світ знань, 1996—1999. — Т. 1. — 389 с.; Т. 2. — 373 с.; Т. 3. — 559 с.; Т. 4. — 598 с.; Т. 5. — 428 с.
8. Історія релігії в Україні /за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К.: Знання, 1999. — 735 с.
9. *Кеннет Боа.* Лабиринт веры. — М.: Наследие, 1992. — 373 с.
10. Книги Мормона. Новые свидетельства об Иисусе Христе. — Солт-Лейк-Сити. Юта, США, 1988. — 491 с.
11. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: підручник для вузів. — К.: Вілбор, 1997. — 480 с.
12. *Лубський В. І., Лубська М. В.* Історія релігій: підручник. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 696 с.
13. Новітні релігійні течії і рухи в Україні. — К.: Наукова думка, 1997. — 464 с.
14. Нетрадиційні релігійні рухи та містичні культури України / *Петрик В. М., Остроухов В. В.* та ін. — К.: Академія, 2001. — 352 с.
15. *Синнет А. П.* Эзотерический буддизм. — М.: Искусство, 1992. — 427 с.
16. *Ткачева А.* Новые религии Востока. — М.: ИМА-пресс, 1989. — 368 с.
17. *Успенский П.* Новая модель Вселенной. — СПб.: Наука, 1993. — 411 с.

Розділ 16

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

16.1. ТЕНДЕНЦІЇ РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Особливості релігійно-правової системи в ісламі. В умовах розбудови державності України виникає ряд проблем, що мають суто специфічний характер. Економічний розвиток України потребує розширення економічних зв'язків України з країнами Сходу, особливо Близького Сходу, а це, переважно, держави, в яких домінуючою є світова релігія — це іслам. Це потребує знання правових систем цих країн, оскільки вони мають специфічний характер, який проявляється в тому, що ці сучасні системи будуються на основі мусульманського права. Основною особливістю мусульманського права є те, що воно впливає з релігійних законів ісламу. Звідси й інша його особливість — необхідність для мусульман, у якій би країні вони не жили, керуватись, послуговуватись лише мусульманським релігійним правом.

Мусульманська правова культура стає все більш актуальною для сучасної України, що можна пояснити, з одного боку, природою ісламу, а з іншого особливостями його теперішнього стану в нашій країні. Адже внутрішня логіка ісламу як універсальної системи, що охоплює як релігійне, так і світське життя, як одну із складових пробудження ісламу передбачає звернення до шариату, суворе дотримання якого є для мусульман безпомилковим критерієм глибокої релігійної віри. З іншого боку, крім власне релігійного відродження, у житті мусульман потребують вирішення і мирські проблеми соціально-економічного, політичного, національно-культурного характеру. Адже саме мирські взаємовідносини (*муамалат*) зумовили становлення мусульманської юриспруденції (*фіхх*) та її подальшу еволюцію.

Мусульманське право мало глибокий вплив на історію розвитку держави та права цілої низки країн Сходу. Обсяг його дії як юридичного феномену і нині залишається досить широким, що пояснюється тісними зв'язками мусульманського права з ісламом як релігійною системою, що й досі формує моральні цінності та світогляд найширших прошарків населення в цих країнах. З усіх світових релігій іслам найбільш близько пов'язаний із державою та

правом. Єднальною ланкою тут виступають мусульманське право та ісламська правова ідеологія. Наголошуючи державний характер ісламу, мусульманське право завжди стояло в центрі його вчення і сприймалося не тільки як система норм, але як досконала політико-правова доктрина. Ісламські країни різняться між собою як за соціально-економічними і політичними рисами, так і за обсягом та спрямованістю впливу ісламу та мусульманського права на їх державно-правовий розвиток. Роль, яка в наш час надається мусульманському праву в правовому розвитку, політиці та ідеології країн Сходу, свідчить, що воно має досить широкі можливості для активної дії в новій історичній ситуації. Важливе значення мусульманського права як нормативного фактора вимагає дослідження його специфічних рис як самостійної правової системи. Особливу актуальність має роль та місце мусульманського права в правовому розвитку Сходу. Це, своєю чергою, зумовлює вивчення його теоретичних положень, вияв особливостей його структури та впливу на сучасне законодавство. При цьому, важливе завдання покладається на встановлення юридичних характеристик, що відрізняють його від інших найбільших правових систем сучасності.

Правова і релігійна системи, як й інші частини надбудови, володіють відносною самостійністю щодо суспільного буття. Вона полягає в тому, що кожна з цих систем розвивається за своїми власними законами, що діють у межах загальної і конкретної залежності від матеріального життя суспільства, у зворотному впливі права й релігії на нього та на інші елементи надбудови. Відносна самостійність релігії більша, ніж у права, бо вона стоїть на відстані від економіки, займаючи разом із філософією найвищі «поверхи» надбудови.

Тому релігія в зв'язку зі своєю відносною самостійністю, порівняно з іншими надбудовними системами, є найбільш консервативною, стійкою частиною надбудови.

Право і релігія мають деяку самостійність щодо базису і тому мають на нього зворотний вплив. Характер й інтенсивність цього впливу неоднакові у різних суспільно-економічних формаціях і залежать від ролі, яку відіграє в соціальному житті юридична і релігійна надбудова на тому чи іншому етапі історичного розвитку.

Право безпосередньо впливає на умови і процес виробництва, розподіл і обмін матеріальними благами, закріплює своїми нормами економічні відносини, вигідні пануючим класам. Юридичні норми не лише закріплюють суспільні відносини, що склалися, але й можуть активно впливати на їх розвиток, сприяти перетворенню старих, появи нових відносин, надаючи останнім загальнообов'язкового характеру. Право може здійснювати і негативний

вплив на розвиток економіки. В умовах, коли суспільний лад відживає себе, юридичні норми, що захищають старі економічні відносини, гальмують розвиток виробничих сил. Після зміни суспільної формації правові норми неминуче замінюються новими.

Зворотний вплив права на виробничі відносини, що існують незалежно від волі й свідомості людей, здійснюється за допомогою регулювання правовими нормами поведінки учасників суспільного виробництва. Що стосується зворотного впливу релігії на економічний базис, то він менш значний.

Право і релігія у різній мірі відчують на собі вплив політики, яка найбільш прямо й глибоко відображає економічні відносини, є концентрованим виразом економіки.

Із всіх надбудованих підсистем політика найтісніше пов'язана з правом. Право виникає на основі правових відносин, захищає уклад певної системи виробництва і соціальних відносин, політичну організацію суспільства. У сучасних державах політична вимога є, власне, вимогою правовою.

Політика має найбільший вплив на релігію, порівняно з іншими підсистемами надбудови. Вона надає релігії певне політичне спрямування, допомагає певним соціальним прошаркам використати релігію для захисту своїх інтересів.

Характер взаємовпливу політики і релігії залежить від багатьох факторів, у тому числі від впливу на маси релігійної ідеології, від тієї ролі, яку відіграють у суспільному житті конфесійні організації, від їх економічного становища, обсягу їхніх політичних прав, від форми державно-церковних відносин і докорінно змінюється у процесі соціального розвитку. Політичні погляди суттєво впливають на релігійну ідеологію, переважно визначають зміст правосвідомості і правових норм. Політика впливає на релігійну і правову систему і через їхні організації.

Мусульманська правова система, яка з часом набула світового значення, виникла і сформувалась у VII—X ст. в Арабському халіфаті. Процес розвитку мусульманського права був пов'язаний з еволюцією арабської держави від невеликих патріархально-релігійних громад до великої Османської імперії. Мусульманське право від самого початку стало важливою складовою ісламської релігії. Після занепаду Арабського халіфату мусульманське право не лише не втратило свого значення, але й набуло свого «другого життя» (подібно до римського права середньовічної Європи) і стало діючим правом у цілому ряді країн Азії та Африки.

Особливості релігійно-правової системи в християнстві. В людини є вроджена, нічим не знищена потреба зрозуміти і встановити своє становище як істоти розумної і вільної до всього суцього.

Потреба ця є психологічною основою того явища в роді людському, яке і називається релігією.

Релігія за своєю суттю в суб'єктивному або психологічному змісті є формою особистих ставлень людини до всього суцього і морального, її настрою, який виникає під впливом поглядів на ці ставлення. Але в кожній релігійній громаді є ще позитивне вчення, догми віри. Такі позитивні вчення визнаються членами релігійної громади за істини, які відкриті їм від самого бога. Кожне з таких віросповідань або вчень є релігією в об'єктивному смислі. Таким чином, релігія є сукупністю положень про Бога, відкритих самим Богом, про ставлення його до людей і про моральне життя людей. До таких позитивних релігій належить і християнська віра.

Тут можуть заперечити, що існують також безвірні люди, атеїсти. Віра є здатністю визначати за істину ті відомості або положення, які повідомляються іншим людям. Без віри не мислиме ані знання, ані саме життя в суспільстві. Потреба віри є необхідною, вродженою потребою людини, але вона розвивається під впливом оточуючого середовища.

Релігія за словотворенням означає зв'язок, з'єднання людей, але краще замість слова «релігія» вживати слово «віра», яке точніше виражає суть.

Релігія або віра християнська в об'єктивному смислі є релігія або вчення, встановлене Сином Божим і поширене його апостолами. Ця релігія отримала в історії таке значення, з моральною силою якого не може зрівнятись жодна інша релігія. За своєю суттю віра, або християнська релігія — єднання з Богом грішного народу людського, який ухилявся від тих законів, які йому дані і які для нього визначені.

Віросповідні об'єднання. Релігія є основою для особливого виду суспільних союзів або релігійних об'єднань. Релігія є не лише почуттям або відомим моральним настроєм, як це вважають деякі юристи та філософи.

Релігія є не лише вчення, але й життя, охоплюючи всі сили душі людини, і яка виявляється під впливом її прагнень до верховної істоти.

Людське життя змінюється винятково в душі його релігії. Всі духовні сили людини розвиваються в її релігійних переконаннях. Релігійна, побожна людина має певний релігійний світогляд, її релігія для неї є основою її моральних прагнень. Її особиста діяльність і діяльність щодо інших є виразом її релігійного настрою. Таким чином, релігія людини безумовно виявляється і назовні, в її житті, діях і ставленні до інших осіб. Вона виявляється в житті людини у вигляді особливої галузі її відносин.

Релігія позитивна не є витвором однієї людини, але є природним явищем духовної людської природи, історичним фактом, що існував в тому чи іншому вигляді у всіх народів і в усі часи, як вираз народної свідомості духу.

Це потрібно обов'язково мати на увазі, тому що протестанти наприклад, виходячи з тієї думки, що християнська релігія є тільки внутрішнє почуття, заперечують необхідність прояву цього почуття в зовнішній формі. Кожна позитивна релігія є надбанням не однієї особи, а багатьох і при цьому завжди виражається в зовнішніх проявах суспільного життя народу, чи інакше: будь-яка позитивна релігія як історичний факт є певною інституцією. Ця інституція дає основний, багатий зміст форми для походження, існування і розвитку особливої галузі співіснування людей, або особливого кола суспільних інтересів. Тут, в релігії, повинна з'явитись солідарність релігійних інтересів і людей, пройнятих релігією. Люди, які визнають одну й ту саму віру, об'єднуються для задоволення особистих релігійних потреб в своєрідні союзи, які називають релігійними або віросповідними громадами.

Релігія, за висловом деяких юристів (Пухта), за своєю суттю є дещо суспільне. Віросповідні громади одержують відповідний своїм віруванням і потребам той чи інший устрій, виробляють свої статuti і правила, свої установи, і мають повний порядок управління своїми справами, і норми для відносин з іншими союзами, що існують поза ними. Приватні назви релігійних товариств запозичуються або від засновника віросповідання, наприклад, магометанство, або від народу, який дотримується відомого віросповідування, наприклад, іудейство. Послідовники віри христової з перших часів її поширення світом також склали товариства, з сукупності яких утворилась соборна або вселенська церква.

Із послідовників віри Христової з найперших часів її появи утворились християнські громади, з сукупності яких склалась одна вселенська церква. Вона обіймає в собі всіх осіб, які незмінно вірують у вчення Христа в тому вигляді, в якому воно передано від апостолів.

Але вже на початку перших етапів вийшли з неї деякі особи, які не хотіли залишатись в ній і утворили особливі релігійні громади, і мали своїх послідовників. Ці громади, між іншим, не утримали за собою назву церкви, а в Римській Імперії, і набагато пізніше, в інших державах ці товариства називались еретиками, але пізніше стали виокремлюватись із Вселенської церкви і такі об'єднання, які утримували за собою назву церкви. Так в V ст. відокремилась Несторіанська, Вірмено-Григоріанська церкви, в XII ст. утворилась Римсько-Католицька церква, в XVI ст. — Протестантська церква.

Протягом останніх трьох століть ми помічаємо надзвичайне виділення помісних церков.

Утворилось і існує багато релігійних сект, яким не присвоюється назви церкви, але вони належать до послідовників віри Христової, а деякі з них присвоюють цю назву. Відокремлення всіх перелічених громад відбулось внаслідок ухилення їх від догматичного вчення, яке зберігається у Вселенській церкві.

Що ж таке церва? Понять про церкву дуже багато, з наукової точки зору, це поняття визначається таким чином: російська назва «церковь», англійська — «church». За смыслом грецьких класиків це слово означає народні збори, на яких присутні рівноправні члени. В книгах Нового Заповіту це грецьке слово означає особливу установу або організацію, створену Ісусом Христом для віруючих в нього як сина Божого, сюди відносяться, наприклад, слова Христа: «Створю церкву мою і ворота пекла не здолають її».

Громади або збори людей, що вірять в Ісуса Христа. В письмових пам'ятках письменників перших століть під церквою розуміли засновану Ісусом Христом, і організовану в зовнішньому устрої громаду християн, належність до якої зумовлювалась деякими внутрішніми якостями, а саме: знанням віровчення Христа; життям за законами Христовими і зовнішнім визнанням відомих правил, за невиконання яких загрозувало відлучення. Таке поняття про церкву складене не юристами, а самими віруючими під впливом їх богословських, християнських поглядів. З часом розуміння церкви почало змінюватися, виникло декілька головних понять про церкву. З них ми наголосимо на трьох: поняття православної церкви, римсько-католицької і євангельсько-лютеранської.

Православна церква визначає свою назву таким чином: «церква є від Бога встановлена громада людей, об'єднаних православною вірою, священнопочатком і таїнствами». Слід відзначити, що такого розуміння Християнської церкви православна церква дотримувалась впродовж всієї історії, і краще визначення навряд чи можна скласти. Це визначення є догматичним вченням Християнської церкви і воно було спільним для всіх послідовників Христа до XI ст.

У XI ст., з утворенням Римо-Католицької церкви, з її особливостями у віровченні і устрої, в поняття про церкву увійшов новий елемент. Теологи Заходу виробили таке визначення церкви, яке досі утримується не лише в догматиці, а й в канонах. На їхню думку, церква — є громада, в якій не видимий Господь діє духом Святим через поставлених ним наступників — Апостолів, які мають в особі намісника Ісуса Христа на землі.

Інші визначення ще різкіше виставляють цей елемент. Так в деяких підручниках церковного права прямо говориться, що церква є

громадою, яка перебуває під видимим керівництвом глави церкви, римського папи. В XVI ст. дехто протестував проти верховних прав папи римського в церкві, таким чином було складено нове розуміння церкви. За віровченням протестантів, церква є спілкуванням осіб, що об'єднані між собою віруванням в Господа і живуть в Ньому. Слід відзначити, що протестантські породжують безліч суперечок і загального роз'яснення немає ще й до сьогодні. Вони поділяють церкву на видиму і невидиму, але по-іншому інтерпретують аніж православна церква. Під видимою церквою православна церква розуміє громаду віруючих на землі, під невидимою — ту, яка складається з осіб померлих. За протестантськими віровченнями, церква є сукупністю спілкування всіх істинних християн, що живуть на землі, видиму церкву становлять всі християни одного віросповідання, які складають влаштовану організацію. Таких церков безліч, а не одна, як вчить Римо-Католицька церква. Останнім часом протестантські богослови дійшли до того, що розвивають сучасний устрій церкви, особливо в Пруссії, абсолютно відповідно до понять православної церкви, тому сьогодні устрій їхньої церкви незрівнянно більше відповідає істинному розумінню церкви.

Таким чином, історія свідчить, що з виникненням кожного нового віросповідання складається особливе розуміння про церкву самим віросповідним товариством на основі його догматичних вірувань. А оскільки догматичне вчення віросповідних товариств різне, то й догматичне розуміння про церкву відрізняється. Науковим чином роз'яснити і викласти предмети, що належать до віровчення, а отже й питання, як потрібно розуміти церкву, — усе це складає галузь догматичного богослов'я, а не юриспруденції. Втім, в історії юриспруденції із позитивних законодавців були, і до цього часу існують, спроби скласти поняття про церкву незалежно від відмінностей. Такі спроби з'явилися ще в минулому столітті під впливом раціоналістичної філософії, і в нинішньому столітті під впливом абсолютистських поглядів. Так, Гегель називає церквою кожне релігійне спілкування, тобто будь-яке об'єднання людей від вираження людських відносин до абсолютизму в формі почуття, уявлення, вірувань і надій. Кант називає церквою створену народним генієм установу громадського богослужіння, що ґрунтується на думці і переконанні. На цих визначеннях церкви, які дали Гегель і Кант, створилися цілі системи церковного права. Але з цього не потрібно робити неправильне визначення, що церква є сукупністю умов, завдяки яким може діяти духівництво. Якщо уявити, що яке-небудь законодавство виходить із таких понять в своїй діяльності щодо церкви, то звичайно, всі його узаконення аж ніяк не можуть стосуватись церкви. Мета спроб — скласти визначення церкви

шляхом міркування, філософським шляхом, або шляхом істерико-генетичним, поза догматичними віровченнями, та, щоб знайти таке визначення церкви, під яке можна було б підвести велику релігійну спільноту, і щоб з неї логічним шляхом вивести положення про однакове ставлення держави до всіх релігійних спільнот, що в ній перебувають. Такі прийоми зовсім не припустимі. Треба вивчити саму спільноту, знайти в ній ознаки, що складають її особистість, в самій релігійній спільноті повинні бути основи для вивчення її.

Не маючи потреби вдаватися до розгляду цих думок, адже то не наша справа вникати при викладі церковного права в галузь догматичних визначень церкви, достатньо обмовитись, що наука церковного права повинна мати справу вже з готовими, існуючими в реальному житті, віросповідними спільнотами, а не з фантастичними об'єднаннями людей, які зображуються вченими. Наука і держава, дотримуючись одних логічних прийомів, аж ніяк не можуть вивести спільного поняття про церкву, під яке можна було б підвести всі релігійні спільноти, тому що релігійні товариства надзвичайно різноманітні і не хочуть знати про ті визначення, які бажають нав'язати їм філософи чи юристи. До того ж, є такі релігійні спільноти, які взагалі не бажають називати себе церквами. Наприклад іудейська, ламаїстська, магометанська спільноти.

Одним словом, всі не християнські об'єднання, а також деякі з християнських товариств прямо говорять, що на землі немає справжньої церкви, тому що немає благодаті. Водночас, вони складають міцні союзи і тому їм не можна відмовити в деяких правах. Не можна допустити загального визначення, тому що виникають і існують такі об'єднання, як секти, які шкідливі для суспільного життя і не можуть бути терпимими. Невже такі об'єднання повинні одержувати в державі такі самі права, як і інші? Правильно, коли держава і наука, надаючи деякі права одним спільнотам, відмовляють в них іншим, маючи на увазі саму суть релігійної мети.

Українське законодавство абсолютно справедливо зберігає за релігійними товариствами ті назви, які вони самі собі присвоюють. Так воно залишає назву за такими церквами, як православною, римо-католицькою, але єврейська, магометанська спільноти і самі не називають себе церквою, і законодавство не присвоює їм такої назви. В догматичному значенні спільноти, які визначають себе церквою, мають такі ознаки:

1. Віра в Христа. Спільноти, які не визнають Ісуса Христа, не називають себе церквами і державі немає потреби нав'язувати їм цю назву.

2. Боговстановленість релігійної спільноти.

3. Ознаки ієрархічного устрою в основних рисах, на основі Святого Письма.

4. Одне спільне вчення для всіх членів, однакові моральні закони.

Християнська релігія як основа церковного права. Відносини між церквою і правом. Ми можемо зобразити відносини право — церква в таких положеннях. Ми бачили, що підґрунтя походження права в суб'єктивному сенсі є в самій людській природі. Існують багато різноманітних потреб, для задоволення яких людина відчуває нагальну потребу в оволодінні і користуванні.

Таким чином, висхідний пункт права є усвідомлення людських потреб. У нас є потреба до релігії, і ця потреба є сила, нічим не знищувана, яка проявляється в зовнішніх діях людей. При цьому, кожна позитивна релігія має потребу в різних матеріальних предметах, які можуть бути об'єктом права. Отже, релігійна потреба також може бути основою права, подібно до того, як і всяка інша потреба людини. Але релігійна потреба особи, що сповідує християнську віру, може задовольнятися безпосередньо через церкву. Отже, християнська релігія дає основу для походження права в галузі, що обіймає релігійне життя церкви. Або, по-іншому, християнська релігія є основою права церкви.

Християнська церква, як видно з попереднього визначення, є встановлена Богом спільнота людей. Але при роз'ясненні права було сказано, що суб'єктом права можуть бути або фізичні, або юридичні особи. Серед юридичних осіб ми зустрічаємо товариства, установи і спілки. Отже, християнська церква як спільнота і установа може бути суб'єктом права.

У підвалинах християнської церкви є багато правил, якими люди можуть користуватись лише при дотриманні певних умов з їх боку. Отже, тут є об'єкт, яким люди можуть користуватись при дотриманні певних умов. Це також є ознакою права.

Будь-який суспільний союз, який встановлюється в державі, є формою співіснування людей, для досягнення мети життя членів цього союзу. Тому кожен суспільний союз має свій особливий устрій. Але норми, що визначають життя людей, складають зміст права. Християнська церква як спільнота, що складається з багатьох осіб, переслідує свої інтереси і має свій особливий устрій, отже і вона містить в собі такий зміст.

Будь-який суспільний союз, який створений з певною метою, займає певне становище в державі. Але, водночас, будь-який суспільний союз, створений для певних цілей, стає об'єктом права і входить у співвідносини з державою через юридичні органи.

Християнська церква як союз також повинна користуватись такими самими правами, а, отже, і вона може бути змістом права, як

суб'єктивного, так і об'єктивного. Цими положеннями чітко доводиться, що церкву можна розглядати з точки зору права або з юридичної точки зору, так чи інакше, християнська церква як своєрідний суспільний союз є особливою галуззю в житті людей, яка може бути регульована правовими нормами.

Сьогодні побутує думка, що галузь релігійно-життєвих відносин не складає самостійного права, і що через це церковне право як наука не має законних підстав для існування, релігійні ж питання повинні вирішуватись в державному праві. З останньою думкою не можна не погодитись. Справді, в державному праві церковні питання повинні розглядатись, але на стільки, наскільки розглядаються усі інші. Проте потрібно визнати, що галузь релігійно-життєвих відносин повинна користуватись певною самостійністю, тому що в цій галузі є свої специфічні питання, втручання у вирішенні яких для держави неможливе без порушення інтересів членів цього товариства і самих принципів, на яких воно створене. Отже, християнська церква може давати зміст для особливої галузі прав, розгляд яких і складає предмет того, що називають наукою цього права.

Церковне право можна розуміти як і будь-яке інше право: в розумінні суб'єктивному, об'єктивному, ідеальному і формальному, тобто всі значення права, які можна знайти при розгляді суті права взагалі, можуть бути застосовані і до церковного права.

У суб'єктивному смислі. Церковне право є встановленим згідно з природою і метою церкви, на основі справедливості і визнання в суспільстві і державної можливості, здатності і права церкви мати свій самостійний уряд і самоврядування, а також, досягнення своєї релігійної мети безпосередньо через певні дії і відправи, відповідно до її призначення і релігійних потреб її членів. Але запитується, чи справді церква може розумітися в суб'єктивному смислі або інакше, чи справді церква може виявляти право, може виражати потребу, яка є основою суб'єктивного права? Це питання виникає в зв'язку з тим, що дехто вважає, ніби все, що церква може мати, вона отримує від держави, і що сама по собі вона не може мати жодних прав.

Докази протилежного такі:

1. Вище було наголошено, що для успішного досягнення мети, яка доступна людській природі для задоволення людських потреб, люди об'єднуються в громади. Утворення людських товариств для задоволення усвідомлюваних розумом потреб і досягнення певної мети є природним явищем і нічим не відворотним. Якби держава не прагнула заборонити це товариство, вона не може зупинити природного розвитку суспільства. Ці громади набувають прав на існування. Церква — це громада, існування якої називається потребами моральної

природи, як і потреба до релігії міститься в природі людській, до того ж, потреба свідчить про велич людського духу, за своїм змістом ця потреба може йти на рівні з будь-якою іншою потребою. Внаслідок цього вона не може проявити себе в зовнішній формі. Така сукупність осіб, проникнутих християнською вірою, відповідає в найвищому ступені духовним потребам людської природи, і якщо ці особи утворюють церкву, то навряд чи можна відмовити цій громаді в праві на існування. Якщо визнається право на існування, то необхідно дати право влаштувати порядок, при якому члени громади можуть задовольнити свої релігійні потреби. Таким чином, церква має природну можливість, здатність і моральну силу існувати і проявляти себе. А така можливість і здатність і є правом в об'єктивному сенсі.

2. Християнська церква сама по собі є великою моральною силою, заперечувати яку не можна ні на засадах досвіду, ні на засадах історії, ні на засадах розуму і суті права. Знищити церкву не можна, й історія свідчить, що спроби її знищення призвели до зворотних результатів, а саме — до піднесення моральної сили церкви. А тільки моральна сила, втілюючись в організм суспільний, і є суб'єктивним правом.

3. Християнська церква відкрито свідчить про те, що вона є джерелом моральної сили, а тому привласнює собі право не тільки існувати, але й діяти. Це правило ґрунтується на вірі в обіцянку, даровану їй її засновником.

4. Відомо, що мораль людей є необхідною і важливою стороною в природі людини, право суспільства і держави не мислимо і не може існувати без поваги до моральної сторони в природі людській. Але мораль до релігії навряд чи може мати якусь твердість і на таких підставах.

У релігійній філософії можна зустріти значну кількість спроб якимось чином самостійно поставити мораль на міцних витках, які б поважались більшою чи меншою кількістю людей. Такою може бути особиста мораль. Але вона суб'єктивна і не передбачає обов'язків для інших осіб. Встановити загальні правила, які б вважались обов'язковими для всіх, звичайно, легко, але насправді зробити їх обов'язковими держава може не інакше, як примусово. Але мораль за походженням своїм не є чистою мораллю, вона веде до лицемірства, а значить, і до аморальності. Виявляється, що жодна філософська теорія не спроможна надати достатньої сили для виконання моральних потреб, спонукання їх. Як і будь-яке релігійне товариство, християнська церква є хранителькою моральних ідеалів і правильного розуміння моральних законів людського життя. Немає, не було і не знайдеться засобів у людей для створення загальних моральних понять, моральних ідеалів, незалежно від віри.

В такому розумінні як докази можна навести поняття і переконання осіб авторитетних як в Західній Європі, так і у нас. Релігійний мислитель Кавелін говорить, що мораль, виведена із вчення антропології, або науки про людське співіснування, збігається з правилами моралі, яку ми знаходимо в Євангелії. Релігійний філософ Самарін зазначає, що відривати мораль від природної основи релігії неможливо. Спенсер також пов'язує мораль із релігією. Тепер висувається солідарність інтересів, та навряд чи вона буде можлива, якщо не буде моралі. Якщо немає морального початку, то не може бути солідарності. Тому церква піклується про збереження моральних ідеалів, про втілення їх в життя як приватних осіб, так і суспільних явищ, надає необхідну силу для права і держави. Вона справедливо вважає своїм право на існування і діяльність в державі, і держава не може вважати себе в змозі відмовити в цьому церкві, особливо християнська держава християнській церкві.

5. Держава і суспільство, поважаючи заслуги і значення церкви для життя народу і окремих осіб, визначають за церквою право, яке вона надбала собі в історії, і на якому ґрунтує вона своє діюче положення.

Отже, безсумнівно, церква може мати право в суб'єктивному смислі, а тому може розумітися і в об'єктивному смислі.

Також церковне право має значення і в об'єктивному смислі, в тому самому значенні, як розуміється право в об'єктивному смислі і щодо всіх галузей життя. Церковне право в об'єктивному розумінні є сукупністю інститутів як об'єктів права, що існують в суспільному союзі, який розуміється під церквою, і сукупністю умов, за яких людина може користуватися цими інститутами для своєї релігійної мети в релігійному суспільному союзі, відповідно до призначення церкви.

Канонічне право як наука церковного законодавства. Наука наша інколи називається Канонічним правом. Початкове значення цього слова у класичних римських письменників — пряма жердина, пряма палиця, все пряме, на що можна опертися; в переносному значенні воно означає правило, керування, зразок для діяльності в мистецтві і громадському житті. Так, в музичній галузі слово «канон» означало акорд, в пластиці — зразкові статуї, в граматиці — головні правила, у витонченій літературі — зібрання класичних письменників. У християнських письменників каноном почали називати сукупність книг Святого Письма, тому що вони повинні слугувати керуванням у віровченні. В богослужінні каноном почали називати сукупність відомого роду пісень. Здавна слово «канон» вживається і в смислі права, не тільки в моралі, а й в сенсі суспільного права, в сенсі законів, виданих церквою. Таким чином, в сми-

слі права канонами почали називатися правила, встановлені для влаштування і відправлень церкви як особливої релігійної установи і суспільного союзу. Такі правила були встановлені окремими отцями церкви, якщо тільки ці правила визнані за керівництвом для всіх помісних церков. З IV ст. постанови, правила, встановлені і прийняті церквою для її устрою і управління, стали називатися канонами в протиставлення законам, які видавала держава, Ця різниця між канонами і законами з часів Юстиніана до X ст. досить твердо встановилась в римській юриспруденції й була прийнята в усіх грецьких творах. Тому канонами слід називати ті правила, які встановлені в церкві, і притому, прийняті або затверджені соборами.

При такому значенні слова «канон», канонічним правом є система викладу правил, встановлених або прийнятих і затверджених церквою, як власне законодавство, яке стосується її внутрішнього устрою і управління.

Тепер запитується, чи можна цю назву віднести до науки, яка досліджує церковне право? З розгляду змісту предмета науки церковного права випливає, що ця наука викладає і повинна викладати право церкви не лише на основі канонів, а також на основі державних законів, суспільного і звичайного права саме тому, що право церкви в багатьох випадках нормується не лише церквою, а й державою і суспільством. Таким чином, назва «канонічне право» не зовсім відповідає, змісту і суті нашої науки. Далі в нашій науці подають назву «церковне законодавство». Назва ця тотожна з канонічним правом, але не відповідає змісту нашої науки. По-перше, вона не вказує на існування змісту науки, яка повинна б вказуватись, а тільки вказує на відношення особи, що вивчає, до одного із джерел — до закону. Тоді як церковне право випливає з законів, із звичаїв, життя, з природи держави. По-друге, ця назва не точна, тому що вона дає зрозуміти, що ніби суть нашої науки складається із системи норм, державних законів про церкву, а попередній виклад вичерпно показав, що такий погляд, на нашу науку, не може бути правильним. Тому і ця назва не відповідає суті і змісту нашої науки.

Назва найбільш вживана і як така, що відповідає обсягу і змісту нашої науки є «церковне право», до того ж в цій назві слово «право» повинно розумітись абсолютно, як і в будь-якій юридичній науці. Назва «церковне право» найбільш поширена.

Думка, що діяльність церкви нормується тільки церковними законами, не вірна. Яку б законодавчу владу канонічне суспільство не приписувало Папі, однак церква підлягає впливу державного законодавства і громадського звичаю.

Крім розглянутих назв нашої науки зустрічаються ще додаткові назви. Так письменники Ультрамонтанського спрямування розріз-

няють в державному праві право «Божественне» і право «людське». Божественним називають таке право, яке викладено в Святому письмі, а людським є те, яке створюється церквою як спільнотою людей. Але, насправді, право складається людиною.

Церковне право також поділяють на загальне і приватне. Під загальним розуміють систему юридичних норм, які стосуються всіх віросповідних спільнот. Під приватним — систему таких норм, які стосуються однієї громади. Цей поділ має значення, тому що справді існують норми Церковного права, які стосуються всіх спільнот, і норми приватно-помісних церков.

Зміст курсу «церковне право». Зміст курсу має своїм обов'язком представити в науковій системі права всі віросповідні товариства. З огляду на це церковне право можна назвати правом віросповідних громад, але ця назва ще не увійшла у вжиток.

16.2. РЕЛІГІЙНА СВОБОДА І РЕЛІГІЙНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

За радянських часів свобода совісті майже була ототожнена зі свободою світогляду, що було безперечною помилкою, бо ці два поняття не тотожні, друге — значно ширше від першого, і їх ототожнення зовсім не враховує специфіки релігійних відносин і релігійного життя. Будь-яка свобода обов'язково містить у собі свободу вибору. У цьому випадку — релігійного вибору. Радянське розуміння релігійного вибору містило підміну понять. «Свобода цього вибору визначається діалектичним зв'язком демократичних прав і свобод, які функціонують у певному суспільстві, і реальним правом особистості самій визначати свої ставлення до релігії та атеїзму. Саме у цьому й міститься специфіка поняття свободи совісті: у здатності особистості висловити своє ставлення до релігійного чи ідеалістичного, атеїстичного, чи матеріалістичного світоглядів». Це і є ототожненням різних понять — від «свободи совісті» автори фактично переходять до «свободи світогляду». Можливі світогляди ідеалістичний (він зовсім не тотожний релігійному) та матеріалістичний (а він не тотожний атеїстичному); взагалі атеїстичного світогляду не існує, бо не можна побудувати бачення і розуміння світу на запереченні чогось, а атеїзм є не більш ніж заперечення віри в Бога. Звернемо також увагу й на релігійний плюралізм. Релігійних систем дуже багато. Лише християнських напрямів, течій, толків, сект тощо налічується кілька тисяч. Недалеко від нього відходять буддизм та іслам. Сьогодні, у другій половині ХХ століття, відбувається небачений раніше процес народження так званих «неорелігій». Ціла злива релігійних утворень сміливо конкурує з традицій-

ними релігіями. Людині надається можливість найширшого релігійного вибору й, природньо, відмови від будь-якої релігії. Це і є змістом поняття «свобода совісті», воно, звичайно, влучно доповнюється дещо звуженими поняттями — «свобода віровизнання», «віротерпимість». Бачимо, що за радянських часів, проголошуючи свободу совісті як свободу вибору в бік атеїзму, держава, водночас, взагалі не визнавала рівності всіх релігій. Продовжуючи лінію царської Росії, у колишньому СРСР неофіційно надавався статус привілейованої церкви Руській православної, «терпимою» була Спілка євангельських християн-баптистів, менш «терпимими» — Спілка християн віри євангельської та старообрядницькі церкви, взагалі нетерпимими, забороненими були релігійні організації єговістів, Українська греко-католицька церква тощо. Про релігійну рівність не могло бути й мови. Свої симпатії та антипатії до різних релігій держава вміло розподіляла через Раду в справах релігії при Раді Міністрів СРСР та через відповідну Раду в Україні.

Ось чому тепер дуже доречним є вживання поряд із терміном «свобода совісті» і термінів «свобода віровизнання», «віротерпимість», «толерантність». Перед суспільством, державою та особою всі релігії, всі Церкви справді рівні, всі мають право на існування, зважаючи, звичайно, на те, щоб їх існування і діяльність не були спрямовані проти особистості та інтересів суспільства.

Звернімо увагу ще й на те, що в минулому у нас було поширене протиставлення «буржуазного» та «пролетарського» розуміння свободи совісті. Роблячи таке протиставлення, автори 70—80-х років вважали, що хибність «буржуазного» розуміння, передусім, полягала у звуженні цієї свободи до свободи віросповідання, до свободи на право вибору лише релігії. Таке звуження, на думку багатьох авторів, позбавляє права на атеїзм, також права на атеїстичну пропаганду. Це не є логічним, бо свобода віросповідання — це справді право вибору релігії, але таке право взагалі не передбачає обов'язковості обрання якоїсь релігії. Воно передбачає і право відмови від неї. Право вибору, водночас, містить і право на відмову від вибору, право вибору альтернативи запропонованому. Що ж до свободи атеїстичної пропаганди, то вона захищена правом людини і громадянина України на свободу думки та слова.

Таке розв'язання проблеми свободи совісті в нашому нещодавньому тоталітарному минулому вимагає теоретичного аналізу, який повинен сприяти рішучим змінам у практиці суспільного та державного життя демократичної України.

Категорія «свобода совісті» отримана шляхом об'єднання двох цілком самостійних понять «свобода» і «совість». Поєднання їх в єдине ціле дає діалектичний стрибок у розвитку змісту поняття:

звужується застосування поняття «свобода» від усієї дійсності до застосування тільки в царині ставлення до релігії, церкви та віруючих. Із ширшого поняття «совість взагалі» як моральної категорії створюється визначення ставлення тільки до релігії та церкви.

Теоретичний аналіз проблеми свободи совісті повинен розпочатися з детального з'ясування змісту та сенсу поняття «совість». Це поняття є категорією етики, воно склалося з розвитком і поглибленням моральних поглядів людства. Моральна свідомість — найдавніша форма суспільної свідомості, яка фіксує моральні відносини людей. Вона є основною стосовно певної системи поглядів та уявлень, ідей, теорій, оцінок та норм, які регулюють діяльність і поведінку людей щодо природи, суспільства та особистості, і які, зазвичай, називають мораллю. Це функціонування моралі спирається на силу переконання, дієвість громадської думки, традиції, що утверджуються вихованням і моральним авторитетом. Серед чинників утвердження моралі одне з чільних місць посідає релігія. Для ствердження моралі особливе значення мають особисті переконання людини, її внутрішнє усвідомлення істинності та справедливості моральних положень, якими вона вважає за потрібне керуватися, і в цьому внутрішньому усвідомленні особливе місце посідає совість, яка є здатністю особистості визначати свої моральні обов'язки, вимагати від себе їх повного виконання, здійснювати моральний самоконтроль і критичну самооцінку своїх думок та вчинків.

У розуміння совісті вкладається відчуття людиною внутрішньої відповідальності перед собою за свої вчинки, оцінки своїх вчинків із певних моральних позицій, внутрішній самоконтроль за виконаннями своїх обов'язків перед суспільством та іншими людьми, здатність до морального самовдосконалення. Цілком зрозуміло, що внутрішня відповідальність людини, самооцінка, самоконтроль та самовдосконалення менш за все спираються на примус з боку суспільства та держави, на застосування норм права. Дія совісті виходить із того, що людина, маючи почуття і розум, має також і свободу вибору в своїх думках та вчинках, тобто людина має певну свободу в моралі.

Свобода в моралі, як і будь-яка інша свобода, не може бути абсолютною та необмеженою. Це означає, що людина не може ні за яких умов бути цілком вільною від відповідальності за свої думки та вчинки, адже вона існує в суспільстві поряд з іншими людьми, у яких є свої інтереси та права. Отже, свобода має свої межі, зумовлені існуванням інших людей і суспільства.

Держава може обмежити право на свободу совісті, ввести його у жорсткі рамки регламентації, що досить часто практикується і досі

в багатьох державах світу. Держава, звужуючи або розширюючи горизонти права на свободу совісті, регулює лише межі суспільних можливостей зовнішнього прояву свободи совісті: публічних дій індивіда у духовній сфері, проте вона не може надати або ж відняти свободу совісті індивіда.

Свобода совісті як релігієзнавча, правова категорія в предметному полі свого вияву — ставлення людини до релігії, що певною мірою розкриває свою сутність через поняття «свобода релігії». Останнє містить у собі всі аспекти свободи совісті: «...самовизначення особистості у сфері релігійного світогляду, релігійних ціннісних орієнтацій, а також зовнішнє самовираження на їхній основі».

Свобода релігії в цьому контексті постає як свобода вибору релігії, як свобода відправлення релігійного культу, який розглядається як вид релігійної діяльності, практичне освоєння світу, як спосіб задоволення потреб релігійної совісті. До культових дій належать молитва, богослужіння, жертвопринесення, обряди, а також ритуальні поклони, колінопреклоніння тощо. Релігійний культ є зовнішнім виявом свободи релігії, а, отже, свободи совісті. Він задовольняє релігійні потреби віруючого, сприяє самореалізації його на основі обраних за велінням власної совісті релігійних ціннісних орієнтирів, ідей. Культ є єдиним з обов'язкових елементів релігії. Якщо культ відсутній, тоді суспільне явище не є релігією, хоча в ньому присутні елементи віри у надприродне.

Свобода релігії має як внутрішній, так і зовнішній аспект вияву: свободу вибору певного релігійного світогляду і публічне сповідання релігії. Для віруючої людини важливе значення має «зовнішнє сповідання віри», яке християнство вважало і вважає за суттєву ознаку християнської совісті і розглядає як необхідну умову перебування у християнстві. До речі, ще в перші десятиліття свого існування християнська церква вважала, що справжня релігійна совість не може «існувати потаємно, а повинна виявляти себе ззовні». Більше того, вона визнавала єретиками тих із прихильників християнства, які заперечували необхідність зовнішнього вияву своїх релігійних переконань, вважаючи достатньою лише внутрішню (у совісті) належність до християнства. Римська держава була (зокрема в перше століття існування християнства) порівняно толерантною до свободи думки у справах релігії, до особливостей релігійних переконань своїх громадян і вимагала лише зовнішнього вшанування державної язичницької релігії, культу імператорства. Вона була нетерпимою, коли, скажімо, християни чи іудеї вдавались до зовнішньої демонстрації своїх релігійних переконань, вшановуючи своїх богів.

Першим правовим актом, який, по суті, проголосив «свободу сповідання релігії», був підписаний у 313 р. імператором Костянтином і його співправителем Лацінієм едикт, відомий в історії як «Міланський едикт про віротерпимість». «Ми, — говориться в едикті, — вирішили дарувати християнам і всім іншим свободу сповідання релігії, яким вони надають перевагу... Нам уявлялось, що дуже добре і дуже розумно не відмовляти нікому з наших підданих, чи це християнин, чи особа, яка належить до іншого культу, в праві дотримання релігії, яку він вважає найкращою для себе... Достойне століття, в якому ми живемо, і того спокою, яким користується імперія, щоб свобода була повною для всіх наших підданих у сповіданні обраного ними божества, і щоб жоден з культів не був позбавлений вшанування, йому належного».

Поняття «свобода віросповідань», яке в правовій релігієзнавчій літературі зустрічається частіше, ніж «свобода релігії», будучи важливою складовою частиною останньої, відображає правові можливості для особистості вільно, без зовнішнього примусу дотримуватись будь-якої релігії — предмета свого самовизначення; відправляти публічно чи приватно релігійні культу, вільно змінювати свої релігійні уподобання.

Виходячи з понять свободи світогляду, свободи совісті, віросповідання, релігійної свободи, а також розглянутих історичних етапів формування релігійно-правової думки стосовно цих категорій, розглянемо релігію у правових системах, державно-політичних концепціях та конституційних актах, що діяли в Україні до часу проголошення нею незалежності, а також розповімо про релігійну ситуацію в Україні до цього періоду.

Волею історії значна частина України була змушена розвиватися в «лоні» російської православної самодержавності та самодержавної церковності, де церква виконувала роль «слухняного службовця при державі». З 1721 року православна церква стала, по суті, державним міністерством — «відомством православного віросповідання» і головним зряддям встановлення церкви. Російська імперія була країною з найбільш «невідокремленою» від держави церквою. Звід законів Російської імперії 1832 року та «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 року проголошували російське православ'я панівною релігійно-церковною структурою. Будь-яка критика цієї церкви чи її віровчення, зречення церкви чи перехід в інше віровизнання і навіть недотримання церковних правил були у Росії державним злочином і карались кримінальним законодавством. Обов'язковим було і розголошення на вимогу поліції таємниці сповіді священником. Тому не дивно, що після перемоги революції в Росії церкву спіткала гірка доля абсолютного її

заперечення радянською владою — до цього спричинилася і дореволюційна огида суспільства до православно-самодержавного симбіозу.

Правове регулювання релігійно-церковного життя на українських землях, що у 1340—1772 роках входили до складу шляхетської Речі Посполитої, теж мало специфічні дискримінаційні риси, а також, значною мірою, вплинуло на формування політико-правових поглядів і культурно-національного самоусвідомлення українського народу.

До речі, наслідки польської державної політики у цих питаннях с помітно відчутними навіть у сучасних українсько-польських відносинах. Визначальним у політиці Польщі щодо церкви в тодішній Україні було створення максимального правового, економічного та духовного комфорту для шляхти, яка після Кревської (1385 р.) і Люблінської (1569 р.) уній ринула на схід, відтісняючи від державного управління українців і литовців. Для усунення місцевої еліти була використана її національно-релігійна відмінність від новоприбулої шляхти. Саме тоді і саме тому польський католицизм і вся правова система Польщі набули рис різкої релігійної нетерпимості. Державна політика щодо церкви в Україні визначала модель правової та соціальної диферентації за схемою: домінуюча роль — католикам, другорядна — православним.

Звичайно, у контексті формування українських традицій православного регламентування релігійних свобод і відносин держави та церкви не можна ігнорувати впливу на цей процес ідей, законодавства інших держав. Маємо на увазі і прогресивні гуманістичні погляди європейських та вітчизняних просвітителів, і правові системи держав (зокрема Росії та Австро-Угорщини), до складу яких входили українські землі. Не вдаючись до детального аналізу, можна констатувати значні відмінності у правовому регулюванні релігійно-церковного життя у цих державах. Якщо в Російській імперії рух за встановлення цивілізованих норм щодо свободи совісті бере початок фактично з 1905 року, то у Австро-Угорщини основними державними законами ще з 1867 року встановлювалась свобода вибору віри, а законами від 25 травня 1868 року і 9 квітня 1870 року гарантувались права «безконфесійних осіб» (тобто атеїстів), визначались позиції церкви у приватноправових відносинах, скасовувались обмеження щодо некатоліків.

Позитивним для подальшої долі українців Галичини (і не тільки Галичини) було те, що після входження краю до складу Австро-Угорщини (1772 р.) було припинено вакханалію сваволі і правового нігілізму польської шляхти: шляхетська сваволя була втиснута у жорсткі рамки австрійських законів. Українська церква у Галичині

була зрівняна в правах із римо-католицькою, її духовенство одержало реальне правове і матеріальне забезпечення за рахунок релігійного фонду, створеного на основі конфіскованих земельних володінь польських костьолів та монастирів.

На початку ХХ століття громадсько-політичне життя України ознаменувалось новим явищем — утворенням перших політичних партій. Оскільки жодна серйозна політична структура не може визначити свого ставлення до релігії і церкви, ці проблеми знайшли відображення у їх політичних маніфестах та програмах. Гарантії свободи совісті встановлювались третім Універсалом Української Центральної Ради (7 листопада 1917 року), Конституцією Української Народної Республіки, Декларацією Української Директорії (грудень 1918 року), Законом «Про тимчасове верховне управління в Українській Народній Республіці» (12 листопада 1920 року). В УНР визнавалося незалежне становище православної церкви як «автокефальної, з патріархом у Києві на чолі» і передбачалось прийняття окремого державного закону, який мав регулювати «загальні основи організації православної церкви в Україні, зберігаючи її внутрішню автономію та не порушуючи канонічних постанов, а також визначати її правове відношення до держави».

Навіть у «Законах про тимчасовий державний устрій України» періоду гетьманату (29 квітня 1918 року), що встановлювали статус «віри християнської, православної як «первенствующої в Українській державі», зазначалося: «Всі неналежні до православної віри Української держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемісно вільним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної».

Правовими орієнтирами УНР у ставленні до релігії і церкви були положення, що відповідали прогресивним на той час принципам і здобуткам суспільно-політичної думки в Україні, враховували конкретні соціальні, національні, релігійні особливості суспільства. УНР взялася до розробки цілісної системи законодавства про свободу совісті та релігійні організації, що відзначалась демократичними, гуманістичними критеріями. У ній, крім декларованої свободи совісті, відокремлення держави від церкви, передбачалися дієві заходи щодо збереження і розвитку національно-релігійних традицій українців і національних меншин, регламентувалось відношення релігії до широкого спектру суспільних відносин і традицій (сім'ї, освіти, судочинства та ін.).

Законодавче регулювання відносин, пов'язаних із здійсненням свободи совісті, почалося в УПСР з прийняттям 19 січня 1919 року декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України, що ставив собою майже дослівний виклад декрету Раднаркому РРФСР

від 23 січня (2 лютого) 1918 року «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», у якому декларувалось право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, заборона будь-яких місцевих законів чи постанов, які б «утискали або обмежували волю сумління або встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної приналежності громадян».

Конституційні норми щодо свободи совісті були сформульовані у «Конституции Украинской Социалистической Советской Республики», яку затвердив 10 березня 1919 року Всеукраїнський з'їзд Рад у м. Харкові, а в остаточній редакції — ВУЦВК (14 березня 1919 року). Стаття 23 передбачала, що «Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству».

Кристалізація тоталітарної диктатури в СРСР позбавила релігійні організації України будь-яких надій на дотримання державою навіть декларованих у Конституції прав: у радянські часи конституційні гарантії свободи віросповідання не мали жодного значення і не впливали на державну політику щодо церкви, яка зазнавала періодичних коливань у зв'язку зі зміною лідерів комуністичної партії. Про декоративний характер правових гарантій свободи совісті в радянські часи свідчить, наприклад, те, що не було зареєстровано жодного випадку, передбаченого законодавством, про притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб за чисельні факти дискримінації віруючих.

Із часом ситуація потроху почала змінюватись, 26 березня 1966 року Президією Верховної Ради УРСР був прийнятий Наказ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу», а також Постанова «Про застосування ст. 138 Кримінального кодексу Української РСР». У першому документі встановлювалась адміністративна відповідальність керівників незареєстрованих у встановленому порядку релігійних організацій, а також відповідальність за проведення несанкціонованих релігійних обрядів, за створення позакультових структур, груп тощо. У постанові містились роз'яснення — які порушення законодавства щодо відокремлення церкви від держави і школи від церкви підлягають кримінальній відповідальності. До таких належали: звільнення з роботи, відмова у прийнятті на роботу, до навчального закладу та інші істотні обмеження прав громадян залежно від їх ставлення до релігії.

У 1976 році було ухвалено Положення «Про релігійні об'єднання в УРСР», яке із змінами, внесеними Верховною Радою УРСР у вересні 1990 року, діяло до прийняття Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (23 квітня 1991 року).

У 1978 році Верховна Рада УРСР прийняла нову Конституцію, яка від попередніх відрізнялась новим підходом до правового регулювання свободи совісті, оскільки не просто оголошувала свободу відправлення релігійних культів, а й гарантувала свободу совісті, спричинивши цим досить жваву дискусію у суспільстві і сподівання віруючих та духовенства на можливу демократизацію державної політики щодо релігії та церкви.

Проблеми законодавчого врегулювання державно-церковних відносин в Україні гостро постали у другій половині 80-х років. Це пояснювалось цілою низкою об'єктивних причин, що впливали з попереднього етапу суспільного розвитку та з необхідності сформувати власну концепцію цієї політики з урахування конкретної суспільної специфіки України та загальноновизнаних гуманістичних принципів реалізації прав людини у духовній сфері.

Перші кроки до демократизації спричинили нечувану активність громадської діяльності віруючих і духовенства, яка в Україні набула форм руху за реєстрацію нових громад домінуючої тоді РПЦ, релігійних організацій протестантської віросповідної орієнтації і вимог реабілітації незалежних від Московського Патріархату УГПЦ та УАПЦ. Свої законні претензії на повернення культових будівель заявили також зростаючі релігійні громади кримських татар та іудеїв. Про потужність і динаміку релігійного відродження цього періоду свідчать офіційні дані про чисельність релігійних громад. Так, якщо на 1 січня 1988 року релігійних громад в Україні було 5689, то на 1 вересня 1990 року їх кількість становила 9994 (тобто на 3314 більше), а за даними на 1 січня 1999 року їх нараховується 19631 офіційно зареєстрованих і близько 775 релігійних громад, що діють поза реєстрацією.

Одночасно з кількісним зростанням відбувалась інтенсифікація впливу церкви на суспільні процеси та політику держави. Більшість релігійних діячів та організацій включились у громадсько-політичну діяльність, обираючи ті чи інші орієнтири та світоглядні цінності як засіб збереження чи досягнення бажаної для себе суспільної значимості і впливу на віруючих.

Перебудова державно-церковних відносин в Україні мала першим своїм проявом дозвіл громадам РПЦ на користування храмами, що були закриті владою під час попередніх гонінь віруючих. Такі поступки релігійним громадам були пов'язані з широким відзначенням у світі тисячоліття запровадження християнства у Київській Русі.

Однак безсумнівним є те, що релігійна політика правлячого режиму в Україні не мала нічого спільного з утвердженням справжньої свободи совісті. Численні, документально підтверджені факти свідчать, що лицемірно декларуючи світові свою непричетність до духовного геноциду проти власного народу і «перебудовану» гуманізацію ставлення до прав людини, тодішнє партійне керівництво займалось своєрідним перегрупованням сил для продовження протиправної політики щодо віруючих в Україні. Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується чинне законодавство. Релігійні управління і центри мають право засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), а також створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів, які діють на підставі своїх статутів (положень). Релігійна організація визначається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення), який не повинен суперечити чинному законодавству.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання гарантується й тим, що ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих, і підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадського порядку, життя, здоров'я та моральності населення, прав і свобод інших громадян.

Важливість забезпечення здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підкреслюється тим, що законодавець передбачив кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від ставлення до релігії (ст. 66 Кримінального кодексу України) та за перешкоджання відправленню релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються замахом на права громадян (ст. 139 КК України).

16.3. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ УКРАЇНИ

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації не мають права брати участі у діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів, хоча кожний окремих священнослужитель як громадянин України має рівні з

усіма іншими громадянами права на участь у політичному житті. Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Школа (державна система освіти) в Україні відокремлена від церкви (релігійної організації), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії. Громадяни можуть здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими. Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей та дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування. Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, у будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Ніхто не може з мотивів релігійних переконань бути звільненим від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання конституційних обов'язків, законів.

Державний контроль за дотриманням законодавства України про релігійні організації здійснюють місцеві Ради народних депутатів і місцеві державні адміністрації.

Державний орган України у справах релігії утворюється Кабінетом Міністрів України. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 1996 року № 2 затверджено Положення «Про Державний комітет України у справах релігії», згідно з яким Держкомрелігій є центральним органом державної виконавчої влади, підвідомчий Кабінетові Міністрів України. Держкомрелігій забезпечує реалізацію державної політики стосовно релігії та церкви, вирішення відповідно до чинного законодавства питань державно-церковних відносин, реалізації права громадян на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Держава є секулярною інституцією, нейтральною щодо різних релігій чи вірувань взагалі. Встановлення секуляризму історично виправдане, оскільки воно ліквідувало негативні впливи на суспільство з боку конфесійного і церковного диктату, характерного для досекулярної епохи. Водночас, як і кожне суспільне явище, секуля-

ризм привносить у суспільство свої негативні елементи. Церква і держава є автономними одна щодо іншої. Однак це не виключає, а навпаки — передбачає обмежену співпрацю між ними у суспільній сфері. Держава і церква мають спільні інтереси у соціальній, культурній сферах, наприклад, захист батьківщини та громадського миру або подолання злочинності і наркоманії, які вони можуть узгоджувати у співпраці.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» містить положення про те, що ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Однак, зважаючи на його важливість, необхідно було закріпити його у Конституції. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року., містить положення про те, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3, ст. 35), та про те, що жодна ідеологія не може визначатися державою як обов'язкова (ч. 2, ст. 5).

У конституційних актах багатьох країн є вказівки на державну релігію. Державна (офіційна) релігія — «один із конституційно-правових інститутів, який регулює взаємовідносини між державою і церквою, на основі яких церква визначається частиною офіційної організації суспільства, перебуває під її опікою і захистом». Так, конституція Греції прямо говорить, що державною релігією є православ'я. У деяких країнах інститут державної релігії офіційно не фіксується, але держава юридично визнає ту чи іншу релігію, не втручаючись при цьому у внутрішнє життя церкви. Конституція Болгарії називає східно-православне віросповідання традиційною релігією. Конституція Грузії визнає виняткову роль Грузинської православної церкви в історії Грузії. Україна не має і, вважаємо, не повинна мати державної релігії ані юридично, ані фактично, бо це може спричинити конфлікт між громадянами, що сповідують інші світові релігії та неорелігії.

Нова Конституція України у ч. 3 ст. 35 підтвердила принцип відокремлення школи від церкви, який містився у Конституції України 1978 року, хоча останні її проекти таке положення не пропонували.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не допускає обмежень у справах проведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму. Однак ця діяльність підпорядковується тим не загальним правилам, за яких неприпустиме у будь-якій формі зневажливе ставлення до тієї чи іншої релігії або світогляду.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими.

Релігійні організації мають права відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей та дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах.

Навчатись релігії та здобувати релігійну освіту громадяни можуть як у духовних навчальних закладах, так і в створюваних при релігійних організаціях школах, гуртках, групах для релігійної освіти дітей і дорослих. Щодо дорослих, то тут питань не передбачається, стосовно ж дітей варто враховувати, що, відповідно до п. 2 ст. 5 Декларації ООН «Про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань» від 25.11.1981 р., «кожна дитина має право на доступ до освіти у сфері релігії чи переконань відповідно до бажань її батьків або, у відповідних випадках, законних опікунів, і не змушувати до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів, при цьому керівним питанням є інтереси дитини».

Беззаперечною підставою для відмови від військової служби в усіх країнах є переконання совісті. Це впливає з того, що совість є визначальним фактором особистості; вона є основою вчинків людини, основою поведінки у відносинах людини з людиною, у ширшому розумінні — з суспільством і державою.

Процедура звільнення від військової служби має повідомний характер і не тягне за собою будь-яких іспитів у плані перевірки істинності переконань. Зазвичай, достатньо мотивованої заяви.

Згідно зі статтею 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», право на альтернативну службу як вид виконання загального військового обов'язку мають за наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих, згідно з законодавством, релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах.

Не підлягають направленню на альтернативну службу, згідно зі ст. 4 Закону, громадяни:

- а) звільнені відповідно до законодавства від призову на дійсну строкову військову службу;
- б) яким, відповідно до законодавства, надано відстрочку від призову на дійсну строкову військову службу (на строк дії відстрочки).

Закон містить вказівку на обмеження не лише сфери, у якій громадянин може проходити альтернативну службу (соціальне забезпечення, охорона здоров'я та навколишнього середовища, сфера комунального, сільського господарства тощо), але й форми власності, у якій можуть бути ці підприємства, установи, організації — вони не можуть знаходитись у приватній власності.

Обмежувальним, на наш погляд, є положення ст. 6 Закону про те, що термін альтернативної служби удвічі перевищує строк дійсної строкової служби. Така сама практика існує в Естонії, Латвії, Литві, Молдові, Словаччині, Австрії та Франції. В інших країнах — учасницях НБСЄ (Німеччина, Данія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Чехія, Угорщина, Фінляндія, Швеція, Польща) цей строк є таким самим або трохи перевищує строк військової служби. Зокрема, ст. 12 Основного Закону Німеччини встановлює, що «строк служби, що замінює, не повинен перевищувати строк військової служби».

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Релігійна організація як юридична особа може укласти договори майнового найму (договори оренди будинків, нежилых приміщень, іншого майна або договори безоплатного користування майном) з державними, громадськими організаціями або громадянами.

Об'єктами права власності релігійної організації є культові споруди, предмети релігійної обрядовості, благодійного, культурно-просвітницького і виробничого призначення, житлові будинки, грошові кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійні організації мають право власності на майно, придбане ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами і організаціями або передане державою чи придбане на інших підставах, не заборонених законом. При цьому на майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

Права і свободи релігійної організації як наймача визначаються договором майнового найму чи чинним цивільним законодавством. Рішення про повернення або передавання культових будівель і майна у власність релігійних організацій може бути оскаржене в Арбітражному суді. Позивачем у цих справах може бути будь-яка інша релігійна або неконфесійна організація, яка вважає, що зазначеним рішенням порушено її права колишнього власника або права щодо володіння і користування спірними будівлями та майном, які належать їй в силу закону чи договору.

Спори релігійних організацій між собою та іншими юридичними особами підлягають вирішенню на загальних підставах в Арбітражних судах відповідно до компетенції, за винятками, передбаченими у законодавстві.

Основним завданням правової системи України у сфері свободи світогляду найближчим часом залишатиметься: усунення фактичної нерівності церков, спричиненої значною мірою діями держави (в особі колишніх посадових осіб, владних структур та впливових політичних сил); недопущення втручання у справи українських церков (з боку народних депутатів усіх рівнів, політичних партій, громадських об'єднань чи органів державної влади); ефективна протидія релігійному екстремізму, розпалюванню міжконфесійних конфліктів; розширення майнових прав релігійних організацій; удосконалення чинного законодавства про свободу світогляду та віросповідання: встановлення механізму застосування та реалізації правових норм; прийняття нового закону, який би відповідав нормам діючої Конституції України і закріпив би поняття свободи світогляду, як це зазначено у ст. 35.

Важливими є зміни, які стосуються регулювання державно-церковних відносин та діяльності релігійних об'єднань із метою конкретизації і диференціації прав віруючих (фізичних осіб) та їх захисту в судах, а також вилучення норм, що не пройшли випробування суспільно-історичною практикою. Це стосується нині діючого Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», Цивільно-процесуального кодексу, кримінального законодавства. До нового Кримінального кодексу, наприклад, варто було б включити статті про відповідальність за незаконне заволодіння культовими будівлями і майном, що належить релігійним організаціям; за керівництво релігійною організацією після судового рішення про заборону її діяльності; за публічну зневагу честі і гідності віруючих та священнослужителів під час проведення ними богослужінь чи інших культових дій; за утворення і керівництво псевдорелігійними групами бузувірського спрямування; за прояви релігійного чи атеїстичного фанатизму, богохульство тощо. Доцільним видається і посилення адміністративної відповідальності посадових осіб за порушення вимог законодавства про свободу совісті.

Життя дедалі більше актуалізує проблему створення дієвих моделей розв'язання церковних конфліктів та вжиття превентивних заходів або зупинення ескалації напруженості у релігійному середовищі.

Зберігається необхідність дієвого посередництва у справі розв'язання суперечностей між віруючими та налагодженні тісніших контактів між церквами, що діють в Україні. Крім релігійних організацій, у цьому найбільше зацікавлена сама держава, яка має реальні можливості і об'єктивну потребу виступати в ролі посередника у справі розв'язання міжцерковних суперечок і налагодженні співробітництва між віруючими різних конфесій. Зацікавленість держави у

цьому зумовлюється простою залежністю: міжцерковний мир і злагода є складовою громадського миру. Відтак, кожен, хто зацікавлений у збереженні внутрішньої стабільності в Україні, повинен прагнути до міжцерковного миру та співробітництва між церквами.

Політика держави щодо церкви повинна переорієнтуватися від використання релігійних організацій заради здійснення тих чи інших зовнішньо- і внутрішньополітичних цілей на створення всесторонніх умов для реалізації церквою своєї сутності та історично притаманної їй місії, на захист гарантованих церкві чинним законодавством прав та контроль за дотриманням цього законодавства усіма сторонами. Навіть найдосконаліший закон не буде діяти, якщо його виконання не контролювати і не пов'язувати з виконанням загальної, у тому числі і правової, культури членів суспільства.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Релігія та релігійні права людини.
2. Свобода совісті як філософська категорія.
3. Свобода совісті і мораль.
4. Релігійна терпимість і віротерпимість.
5. Виникнення уявлень про свободу совісті.
6. Свобода совісті у період античності.
7. Християнське ставлення до свободи совісті.
8. Еволюція уявлень про свободу совісті й віросповідання на теренах України.
9. Розробка проблеми свободи совісті й віросповідання у наукових працях вітчизняних і зарубіжних дослідників.
10. Реалізація принципу свободи совісті в західних країнах.
11. Моделі державно-церковних відносин у постсоціалістичних країнах.
12. Реалізація принципу свободи совісті в демократичній Україні.
13. Базовий закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р., його прийняття та застосування в Україні.
14. Відображення в Конституції України правових гарантій свободи совісті в Україні.
15. Релігійна геоситуація в Україні.
16. Панорама релігійного життя в Україні.
17. Традиційні і нетрадиційні релігії в Україні.
18. Тенденції релігійного процесу в Україні.
19. Особливості взаємовідносин церкви і держави в Україні.
20. Свобода совісті як одна з невід'ємних свобод людини.
21. Історичні корені й суспільна практика релігійного вільнодумства.
22. Роль політичних чинників у забезпеченні прав українського народу на самобутність у релігійному житті.
23. Особливості конституційно-правових норм України, що регулюють відносини громадян у сфері релігії та культів.

ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ

1. Свобода совісті як філософська і правова категорія.
2. Дайте визначення свободі совісті і моралі.
3. Поняття свободи релігії й віросповідання.
4. Порівняйте значення релігійної терпимості і віротерпимості.
5. Яка роль свободи совісті у давніх східних державах?
6. У чому особливість свободи совісті у період античності на теренах Греції.
7. Основи верифікації християнського ставлення до свободи совісті.
8. Особливості еволюції уявлень про свободу совісті й віросповідання на теренах України.
9. Відродження інтересу до проблеми свободи совісті у другій половині ХХ століття.
10. Назвіть основні моделі державно-церковних відносин у західних країнах.
11. Чим відрізняється свобода совісті у Греції та Італії?
12. Розкажіть про північноамериканську модель розуміння принципу свободи совісті та віросповідання.
13. Назвіть основні соціалістичні моделі державно-церковних відносин.
14. У чому полягає проблема законодавчого врегулювання державно-церковних відносин в Україні?
15. Яке значення має Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» 1991 р.?
16. Які умови повинні бути дотримані при відображенні в Конституції України правових гарантій свободи совісті?
17. Чому, на вашу думку, свобода совісті належить до невід'ємних прав людини?
18. Забезпечення яких ще свобод необхідне для реального утвердження свободи совісті в суспільстві? Охарактеризуйте роль держави щодо цього.
19. Проаналізуйте чинники, які покликали до життя свободу релігії.
20. Охарактеризуйте спільні й відмінні риси релігійного вільнодумства давнього світу, середньовіччя, епохи Відродження.
21. Яку роль відіграв атеїзм у функціонуванні духовної культури людства?
22. Охарактеризуйте особливості забезпечення свободи совісті в Україні після проголошення її незалежності.
23. Охарактеризуйте основні тенденції релігійного процесу в Україні.
24. Як проявляється нетрадиційна релігійність в Україні?
25. Як Ви розумієте поняття «релігійна свобода»?
26. Яку роль відігравали релігійні організації в політичних виборах?

ТЕСТИ

1. Яке місто було резиденцією Київського митрополита до 1036 р.?

а) Переяслав;	в) Київ;
б) Константинополь;	г) Львів.

2. У якому році було видано дозвіл на перенесення митрополічної кафедри з Києва до Володимира, тільки за умови, що Київ буде «першим її престолом і першою кафедрою»?

- а) 1350 р.;
- б) 1357 р.;
- в) 1360 р.;
- г) 1354 р.

3. У якому році відбулася повторна спроба проголосити автокефалію за великого князя Ізяслава Мстиславича?

- а) 1145 р.;
- б) 1147 р.;
- в) 1149 р.;
- г) 1151 р.

4. У якому році князь Володимир прийняв християнство?

- а) 983 р.;
- б) 988 р.;
- в) 989 р.;
- г) 993 р.

5. У якому році у синодальному храмі возз'єдналися західноукраїнські уніати з православною церквою?

- а) 1835 р.;
- б) 1840 р.;
- в) 1839 р.;
- г) 1843 р.

6. Релігійно-світська сутність свободи совісті реалізується через поняття:

- а) свобода релігії;
- б) свобода віросповідання;
- в) свобода в релігії;
- г) свобода свавілля.

7. Визнання особливого становища певної церкви зафіксовано в конституціях:

- а) Греції;
- б) Норвегії;
- в) Швейцарії;
- г) України.

8. Завдання закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» є гарантування права на:

- а) розвиток особистості;
- б) освітню діяльність;
- в) свободу совісті;
- г) сакральність.

9. Об'єктами права власності релігійної організації, згідно з Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», є:

- а) культові споруди;
- б) житлові будинки;
- в) предмети релігійного культу;
- г) зброя.

10. Законодавчими актами України з питань свободи совісті та релігійних організацій є закони:

- а) Конституція України;
- б) про освіту;
- в) про свободу совісті та релігійні організації;
- г) про оплату за землю.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабій М. Ю.* Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігійно-навчє осмислення. — К.: Наукова думка, 1994. — 352 с.
2. *Барменков А.* Свобода совести в СССР. — М.: Правда, 1986. — 407 с.
3. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 25. — С. 27—39.
4. *Клочков В.* Религия. Государство. Право. — М.: Высшая школа, 1980. — 368 с.
5. *Мюлерсон Р. А.* Права человека в истории человечества и в современном мире. — М.: Политиздат, 1989. — 218 с.
6. *Мюлерсон Р. А.* Права человека: идеи, нормы, реальность. — М.: Мысль, 1990. — 315 с.
7. Релігія і закон: проблеми врегулювання державно-церковних відносин. — К.: ВіП, 2002. — 216 с.
8. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: положения конституций постсоциалистических стран, государств Западной Европы, США, Канады и Японии, международных правовых документов. — К.: Основи, 1994. — 361 с.
9. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985—1999 рр. — К.: Академія, 2001. — 522 с.

ОСНОВНА ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Авеста*. Избранные гимны / Пер. с авест. — Душанбе: Адиб, 1990. — 583 с.
2. Академічне релігієзнавство. — К.: Академія, 2000. — 467 с.
3. *Аничков Е. В.* Язычество и Древняя Русь. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1914. — 383 с.
4. *Аширов Н.* Ислам и нация. — М.: Наука, 1977. — 349 с.
5. *Бабій М. Ю.* Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. — К.: Наукова думка, 1994. — 352 с.
6. *Багалій Д.* Український мандрований філософ Григорій Сковорода. — 2-е, виправл. вид. — К.: Орій при УКСП «Кобза», 1992. — 472 с.
7. Библейская энциклопедия. Труд архимандрита Никифора. — М.: Терра, 1990. — 902 с.
8. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, (канонические): в 2 т. — СПб.: Духовное просвещение, 1991. — 1193 с.
9. *Бойе М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М.: Правда, 1989. — 472 с.
10. Большая исламская научная энциклопедия. — Нефтьчала, 2001. — 931 с.
11. *Бонгард-Левин Г. М.* Древнеиндийская цивилизация: Философия, наука, религии. — М.: Наука, 1977. — 427 с.
12. *Бондаренко В. Д.* Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — 174 с.
13. *Борисковский П. И.* Древнейшее прошлое человечества. — М.: Наука, 1972. — 367 с.
14. Буддизм: словарь. М.: Прогресс-Гнозис, 1992. — 531 с.
15. *Булгаков С. Н.* Православие. — М.: АСТ; Х.: Фолио, 2001. — 480 с.
16. *Васильев Л. С.* История религий Востока. — М.: ИМА-пресс, 1988. — 379 с.
17. *Ваторопин А. С.* Религиозный модернизм и постмодернизм // Социс. — 2001. — № 11. — С. 84—91.
18. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
19. Великие мыслители Востока. Выдающиеся мыслители, философские и религиозные произведения Китая, Индии, Японии, Кореи, исламского мира / Под ред. Я. П. Мак-Грилла. — М.: Искусство, 1996. — 583 с.
20. *Великий А. Г.* Українське християнство. Причинки до історії української церковної думки. — Видавництво О. О.Василіан. Передрук. 1990. Еспанія. — 224 с.

21. *Гессе Г.* Сиддхартха. — М.: Республика, 1994. — 493 с.
22. *Голіченко Т. С.* Слов'янська міфологія та антична культура. — К.: Наукова думка, 1994. — 92 с.
23. *Горбаченко Т. Г.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. — К.: Академія, 2001. — 272 с.
24. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко. — М — К.: Знання України, 2002. — 577 с.
25. *Гусева Н. Р.* Индуизм. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 379 с.
26. Гуревич П. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы. — М.: Мысль, 1985. — 395 с.
27. *Доля В. Е.* Критика теологического понимания свободы. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов-м ун-те, 1973. — 219 с.
28. Древние цивилизации: от Египта до Китая. — М.: Политиздат, 1991. — 582 с.
29. *Дюркгейм Е.* Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. — К.: ПАРАПАН, 2002. — 428 с.
30. Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана. — К.: Гнозис, 2001. — 278 с.
31. Енцикліка «Fides e Ratio» святішого отця Івана-Павла II до єпископів католицької церкви про співвідношення віри і розуму. — К.—Львів: Видавничий відділ «Кайрос» Київського Коледжу Католицької Теології св. Томи Аквінського. Монастир Монахів Студитського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 2000. — 152 с.
32. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 25. — С. 27—39.
33. *Іван-Павло II.* Енцикліка Evangelium vitae до єпископів, священників і дияконів, ченців, черниць, світських католиків та до всіх людей доброї волі про вартість і недоторканість людського життя. — Ватикан: Libera Editrice Vaticana. — 159 с.
34. *Іван-Павло II.* Переступити поріг надії. — Київ—Львів: Свічадо-Кайрос, 1995. — 172 с.
35. Іларіон, митрополит (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського Народу: Історико-релігійна монографія. — К.: Обереги, 1991. — Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури; «Світ знань», 1996—1999. — Т. 1. — 389 с.; Т. 2. — 373 с.; Т. 3. — 559 с.; Т. 4. — 598 с.; Т. 5. — 428 с.
36. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. — М.: Республика, 1996. — 483 с.
37. *Изнага С.* История японской культуры. — М.: Мысль, 1972. — 375 с.
38. Історія релігії в Україні / За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К.: Знання, 1999. — 735 с.
39. Історія християнської церкви на Україні: (Релігієзнавчий довідковий нарис). — К.: Наукова думка, 1992. — 102 с.
40. *Кейпер Ф.* Труды по ведийской мифологии — М.: Правда, 1986. — 517 с.

41. *Колодний А. М.* Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. — К.: Український Центр духовної культури, 1996.
42. Конфуціанство в Китає. Проблема теорії і практики. — М.: Наука, 1978. — 252 с.
43. Конфуцій. Изречення. — М.: Искусство, 1994. — 510 с.
44. *Корнев В. М.* Буддизм — релігія Востока. — М.: Прогресс, 1990. — 566 с.
45. *Красников Н. П.* Православная этика: прошлое и настоящее. — М.: Политиздат, 1981. — 96 с.
46. *Крючковский И. Ю.* Коран: перевод и комментарии. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 667 с.
47. *Лао-Цзы.* Дао дэ цзин: Книга о пути к силе. — М.: Республика, 1998. — 489 с.
48. *Левин-Стросс К.* Первобытное мышление. — М.: Республика, 1995. — 427 с.
49. *Лобода Е. Б.* Даосизм: история возникновения и развития. — М.: Наука, 1993. — 293 с.
50. *Лозко Г.* Українське язичництво. — К.: Український Центр духовної культури, 1994. — 96 с.
51. *Лубський В. И., Калинин Ю. А.* Ислам. — К.: Фенікс, 1996. — 493 с.
52. *Лубський В. І., Борис В. Д.* Мусульманське право: навч. посібник. — К.: Абрис, 1994. — 576 с.
53. *Лубський В. І, Лубська М. В.* Мусульманське право в ісламський Традиції: Історико-релігієзнавчий аналіз: монографія. — Черкаси, 2004. — 223 с.
54. *Лубський В. І.* Релігієзнавство: підручник для вузів. — К.: Вілбор, 1997. — 480 с.
55. *Лубський В. И.* Священные книги мусульман как историко-литературные памятники. — К.: Прайм, 2001. — 528 с.
56. *Лубський В. И.* Современный ислам: проблемы политических идеологий. — К.: Наукова думка, 1989. — 423 с.
57. *Лубський В. І.* Сучасний іслам питання війни і миру. — К.: Наукова думка, 1990. — 437 с.
58. *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. — Львів: Просвіта, 1995. — 350 с.
59. *Маграт А.* Богословская мысль Реформации. — К.: Українське Біблійне Товариство, 1993. — 469 с.
60. Мифы народов мира: энциклопедия: в 2 т — М.: Наука, 1994.
61. *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого // Ницше Ф. Сочинения в двух томах. — М.: Мысль, 1990.
62. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. — К.: Інформ — Вид. центр Української Православної Церкви, 2002. — 79 с.
63. Нетрадиційні релігійні рухи та містичні культури України / Петрик В. М., Остроухов В. В. та ін. — К.: Академія, 2001. — 352 с.
64. Повесть временных лет. — Ч. 1—2. — М.; Л.: АН СССР, 1950. — Ч. 1. — 405 с.; Ч. 2. — 555 с.
65. *Пролев С. В.* Духовность и бытие человека. — К.: Наукова думка, 1992. — 112 с.

66. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. — М.: Мысль, 1991. — 534 с.
67. Рак М. В. Мифы Древнего Египта. — СПб.: Наука, 1995. — 487 с.
68. Ранович А. Очерки истории древнееврейской религии. — М.: ОГИЗ, 1937. — 548 с.
69. Релігієзнавство: підручник / За ред. М. М.Заковича. — К.: Вища школа, 2000. — 350 с.
70. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
71. Релігія в духовному житті українського народу / Колодний А., Лобовик Б., Филипович Л. та ін. — К.: Наукова думка, 1994. — 203 с.
72. Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — К.: Академія, 2002. — 312 с.
73. Релігія і церква в сучасних Українських реаліях. — К.: «Світ Знань», 2007. — 310 с.
74. Саган О. Н. Національні прояви православ'я: український аспект. — К.: Світ Знань, 2001. — 255 с.
75. Саух П. Ю. Атеизм и религия о счастье и месте человека в мире. — Днепропетровск: Промінь, 1989. — 181 с.
76. Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: положения конституций постсоциалистических стран, государств Западной Европы, США, Канады и Японии, международных правовых документов. — К.: Основы, 1994. — 361 с.
77. Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: зб. наук. праць. — К.: Наукова думка, 1991. — 280 с.
78. Семенкин Н. С. Философия богоискательства. Критика религиозно-философских идей софиологов. — М.: Политиздат, 1986. — 175 с.
79. Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали: збірник наукових праць. — К.: Наукова думка, 1992. — 398 с.
80. Соколова З. П. Животные в религиях. — СПб.: РХПИ, 1998. — 536 с.
81. Тайлор Э. Первобытная культура. — М.: Знания, 1990. — 548 с.
82. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. — М.: Политиздат, 1964. — 623 с.
83. Токарев С. А. Ранние формы религий. — М.: Мысль, 1990. — 575 с.
84. Тураев В. А. История Древнего Востока. — Л.: Мысль, 1936. — 515 с.
85. Удальцова З. В. Византийская культура. — М.: Наука, 1988. — 288 с.
86. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985—1999 рр. — К.: Академія, 2001. — 522 с.
87. Філософія: підручник для вузів / В. П.Андрущенко, В. І.Волович, М. І. Горлач, Л. В. Губерський, В. Г. Кремень та ін. / за ред. М. І. Горлача та В. Г. Кременя. — 2-е вид., переробл. — Х.: Консум, 2000. — 671 с.
88. Філософія Відродження на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — 332 с.
89. Філософія Григорія Сковороди. — К.: Наукова думка, 1972. — 311 с.

90. *Флоровский Г. В.* Восточные Отцы IV века. — 2-е изд. — М.: Паломник, 1992. — 239 с.
91. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. — М.: Республика, 1992. — 511 с.
92. *Фрейд З.* Психоанализ, религия, культура. — М.: Республика, 1992. — 511 с.
93. *Фрейд З.* Тотем и табу. — М.: Республика, 1997. — 459 с.
94. *Черний А. М.* Онтологія духовності. Антропологічна цілісність у релігієзнавчому вимірі. — К.: Українські пропілеї, 1996. — 228 с.
95. *Шахнович М. И.* Тайна бога. Глобальные проблемы современности и модернизация идеи бога. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 239 с.
96. *Шептицький А.* Письма-послання (1939—1944). — Львів: Фонд Духовного відродження ім. Митрополита Шептицького, 1991. — 454 с.
97. *Шнгеренберг Л. Я.* Первобытная религия в свете этнографии. — Л.: Наука, 1969. — 431 с.
98. *Экман У.* Евреи — народ будущего. — СПб.: Петербургское востоковедение, 1995. — 461 с.
99. *Энлиен Ш.* Происхождение религии. — М.: Мысль, 1972. — 312 с.
100. *Яблоков И. Н.* Религиоведение. — М.: Наука, 1993. — 547 с.
101. *Ярмусь С.* Духовність українського народу: Короткий орієнтаційний нарис. — Вінніпег: Волинь, 1983. — 227 с.
102. *Adams E.* The Accountability of Religious Discourse // Intern. Journal for Philosophy of Religion. Vol. 18. N 1. Dordrecht, 1985.
103. *Alston W. P.* The Christian Language Game // The Autonomy of Religious Belief. Notre Dame; L., 1981.
104. *Donovan P.* Religious Language. N. Y, 1976.
105. *Ferm D. W.* Contemporary American Theologies. N. Y, 1981.
106. *Haikola L.* Religion as Language-Game. Lund, 1977.
107. *Hare R. M.* Theology and Falsification (B) // New Essays in Philosophical Theology. L., 1955.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ЛУБСЬКИЙ Володимир Іонович
ГОРБАЧЕНКО Тетяна Григорівна
ЛУБСЬКА Марія Володимирівна
ЯКОВЕНКО Анатолій Іванович

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

За редакцією доктора філософських наук Лубського В. І.

ПІДРУЧНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 22.07.2010. Формат 60X84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgCTT.
Умовн. друк. арк. 25,2. Наклад – 800 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006